

# Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia  
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2001

5–6

## A tartalomból

**Nemzet és identitás a 18. század  
második felében**

**Kelemen Didák prédikációinak  
Pázmány-kompilációi**

**Az apostolok vetélkedése:  
Egy kódexünk forrásaihoz**

**Vörösmarty Mihály: *A Rom* –  
Négy műelemzés**

5–6

2001

Irk

# ItK

Publications d'histoire littéraire  
105<sup>e</sup> année n° 5–6 2001

## COMITE DE REDACTION

**László Szörényi**  
directeur de la revue

**Gábor Kecskeméti**  
rédacteur en chef

**Mihály Balázs**

**Ferenc Bíró**

**István Bitskey**

**Péter Dávidházi**

**Edit Erdődy**

**Péter Kőszeghy**

**Péter Kulcsár**

**György Tverdota**

**András Vizkelety**

\*

**Tünde Császtvay**

rédacteur

**Sándor Benc**

rédacteur de la rubrique « Revue »

**Béla Hegedűs**

rédacteur technique adjoint

## REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Hongrie

Internet : <http://www.itk.iti.mta.hu>

Adresse électronique : [itk@iti.mta.hu](mailto:itk@iti.mta.hu)

# ItK

Irodalomtörténeti Közlemények  
2001. CV. évfolyam 5–6. szám

## SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

**Szörényi László**  
főszerkesztő

**Kecskeméti Gábor**  
felelős szerkesztő

**Balázs Mihály**  
**Bíró Ferenc**  
**Bitskey István**  
**Dávidházi Péter**  
**Erdődy Edit**  
**Kőszeghy Péter**  
**Kulcsár Péter**  
**Tverdota György**  
**Vizkelety András**

\*

**Császtvay Tünde**  
szerkesztő

**Bene Sándor**  
a Szemle rovat szerkesztője

**Hegedűs Béla**  
technikai segédszerkesztő

## SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.  
Internet címünk: <http://www.itk.iti.mta.hu>  
Elektronikus levélcímünk: [itk@iti.mta.hu](mailto:itk@iti.mta.hu)

## TARTALOM

<i>Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében</i> .....	513
<i>Penke Olga: A regény műfaja Dugonics Etelkájában</i> .....	553
<i>Szalai Anna: „...bűn hozatott fel ellenem: [...] »Ellensége vagyok a zsidóknak«” (Zsidó szereplők Nagy Ignác műveiben)</i> .....	573
<b>Kisebb közlemények</b>	
<i>Tóth Zsombor: Montaigne és Bethlen (?): „Meztelen” („tout nud”) moralista „ma- gyar köntösben”</i> .....	600
<i>Földes Györgyi: Az Ady-recepció mint az impresszionizmusellenesség egyik as- pektusa Lukács György kritikai munkásságában</i> .....	618
<b>Műhely</b>	
<i>P. Vásárhelyi Judit: Káldi György: Oktató intés</i> .....	623
<i>Hargitai Andrea: Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi</i> .....	638
<b>Textológia</b>	
<i>Tóth Péter: Az apostolok vetélkedése: Egy kódexünk forrásaihoz</i> .....	657
<b>Műelemzés (Vörösmarty Mihály: A Rom)</b>	
<i>Zentai Mária: Ösvények és romok</i> .....	670
<i>Szilágyi Márton: „...többé semmit azontúl”</i> .....	678
<i>Mesterházy Balázs: „Fénynek hajlékát romjaiban látni”</i> .....	685
<i>Szilasi László: „Álma kietlen” (A fenséges problémái Vörösmarty Mihály A Rom című kiséposzában)</i> .....	698
<b>Adattár</b>	
<i>Hubert Ildikó: Kánya Athanáz ének-másolatai teológiai jegyzetében (1743)</i> .....	707
<i>Rákai Orsolya: Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésének leírása</i> .....	712
<i>Sas Péter: Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez)</i> .....	716
<b>Szemle</b>	
<i>Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi Vénus; Porábúl megeledett fönix (Nagy Levente)</i> .....	724
<i>A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században. Az iskolai, a populáris és a hivatásos színjátszás Magyarországon (Bibliográfia) (Varga Imre)</i> .....	732
<i>Pannonhalmi Füzetek, Új sorozat, 36–44. (Szelestei N. László)</i> .....	736
<i>Orosz László: A niklai remete és a kecskeméti fiskális. Tanulmányok Berzsenyiről és Katonáról (Kerényi Ferenc)</i> .....	740
<i>Jules Michelet: Leçons au Collège de France 1847 (Fenyő István)</i> .....	742
<i>Horváth Kornélia: Tühegyen. Versértelmezések a későmodernség magyar lírája kö- réből (Finta Gábor)</i> .....	744



*I. Fogalmi közelítés*

**1. Nemzeteszmé és széttartó diskurzusok**

*a. történeti-irodalomtörténeti diskurzus*

A 18. század végi nemzettudat változását Bíró Ferenc „a rendek szerint nem tagolt, egységes és oszthatatlan, önálló létezőként” elkülönülő nemzetfogalom feltűnésében mutatja fel. „Ennek az elkülönülésnek az alapja a nyelvben van. A nemzet az egy nyelven beszélők közösségét jelenti és semmi mást, e nemzet minőségét pedig az ezen a nyelven művelt »tudományok« mutatják meg. Ez a nemzetfelfogás jól észrevehető módon a társadalom alacsonyabb néposztályainak köréből származó értelmiség számára volt most, a 18. század végén jelentőségteljes gondolat, s egyelőre még kevésbé a kor nemessége számára, amely egy sok nemzetiséget magában foglaló királyság vezető ereje volt s mint politikai testület láthatóan tartózkodott az egyensúly megbontásától.”<sup>1</sup> A nemzettudat változása a monográfia alapkonceptiója szerint a nemesség és az értelmiség közötti sajátos „dialógusban” értelmeződik: a nemesi előjogokra épülő, kizáró jellegű rendi nemzettudattal szemben az értelmiség a századvégén kidolgoz egy nyelvi alapon elgondolt, egységesítő nemzeteszmet. A modern nemzeteszme alapkritériuma így az egységesség lesz, viszont ez a nyelvben, s nem a jogokban konstituálódik.

E koncepció sok tekintetben Kosáry Domokos elgondolása cáfolataként<sup>2</sup> is olvasható, aki a nyelvi mozgalmat a nyelvújítással egyetemben a rendi nacionalizmus fogalmi körébe utalja. E fogalom a feudális–antifeudális szemléleti kettősség jegyeit viseli magán, innen nézve határozatit meg átmeneti nemzettudatként: „A nacionalizmust mint nemzeti törekvések együttesét a polgári fejlődéssel hozzuk kapcsolatba. Elnevezésünk nem ennek próbál ellene mondani, és természet szerint nem olyasmire utal, mintha a nacionalizmust a feudalizmus hozná létre. Csak annyit állapít meg vitathatatlan tények alapján, hogy ebben az időszakban, a 18–19. század fordulóján, Magyarországon, a nemesség nagy többségének körében egy olyan nacionalizmus vált uralkodóvá, amely nem lépte túl a feudalizmus körét, még nem kapcsolódott a kiváltságok ellen irányuló törekvésekkel, sőt

<sup>1</sup> BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 156.

<sup>2</sup> KOSÁRY Domokos, *Napóleon és Magyarország*, Bp., 1977, 92–96; Uő., *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 652, 713. Irodalomtörténeti szempontból Tarnai Andor fogalmazott meg markáns ellenvéleményt az először 1971-ben publikált (Századok, 1971, 545–629) tanulmány gondolataival szemben (TARNAI Andor, *Magyar jakobinusok, honpartisták és nyelvújítók*, It, 1972, 383–396).

ellenkezőleg: inkább a kiváltságok védelmében volt mozgósítható.”<sup>3</sup> Jól látható, hogy a rendi előjogok megőrzése vagy elvetése a konstitutív mozzanat, a nyelviség ennek alárendelten tűnik csak elő. Komoly jelentőséghez jut viszont az etnikai elem: a rendi nacionalizmus fogalma valójában etnikai tudattal átszínezett rendi natio-eszmét jelöl.

Csetri Lajos arra hívja fel nyomatékosan a figyelmet, amire már Kosáry Domokos is utalt,<sup>4</sup> nevezetesen, hogy a rendi natio eszméje maga sem egységes: „tudomásul kellene venni végre, hogy a rendi magyarságtudatnak is kétféle variációja van, s nemcsak a kurucos, függetlenségi szellemű magyar történetiszemlélet hagyományai tekinthetők magyaroknak: a királyi Magyarországon évszázadokon keresztül élt nemesi családok, különösen a Dunántúl családjai számára magától értetődő hagyomány volt a labanc nemzettudat, így a kuruc–labanc ellentét nemcsak magyar–német ellentét, hanem magyar és magyar ellentéte, belső, sőt kiéleződött szakaszaiban polgárháborús ellentét is.”<sup>5</sup>

Kulin Ferenc függetlenség és lojalitás kapcsolatáról kialakított nézetei sok tekintetben hasonlatosak ehhez, de ő inkább az adott politikai helyzet meghatározottságait emeli ki, valamint azt, hogy e kategóriák nemcsak a rendi nemzettudat körében érvényesek, fontos szerephez jutnak a modernizálódó változatokban is, a 19. században.<sup>6</sup> A modern nemzettudat kialakulását racionális, érzelmi és erkölcsi szakaszok elkülönítésével mutatja be,<sup>7</sup> tartalmi jegyként kiemelve a vitézi és a civil értékrend együttélését.<sup>8</sup> Kulin Ferenc koncepciója, amely nem kis mértékben Kölchey életművének vizsgálata során alakult ki, „a nemzetközponitú *én-tudat* természetét”<sup>9</sup> állítja központba, azt az újszerű viszonyt, amelyet a hagyományos identitásélmény válságba kerülését megelőző individuum alakít ki egy megképződött új közösségeszmével.

A felvillantott elgondolásokban jól megfigyelhető, hogy vagy a rendi–polgári (premodern–modern) nemzetfelfogás közötti váltást állítják a középpontba, vagy egyfajta tipológiai közelítésmóddal élnek. Az első esetben a kizáró jelleg megszüntetésén, az egység megteremtésén van a hangsúly, vagyis a *váltás* mibenlétének megvilágításán, a másikban inkább a különféle *változatok* egymásmellettsége hangsúlyozódik, premodern és modern nemzetfelfogások kontinuitását és összefonódottságát sugallván. Mindkét felfogás talál érveket a történeti szakirodalomban.

<sup>3</sup> KOSÁRY, *Napóleon és Magyarország*, i. m., 78.

<sup>4</sup> „A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is, csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkori helyzettől függően változott. Ha a külső (és belső) antifeudális veszély fenyegetése tűnt nagyobbak, a feudális nacionalizmusnak Habsburg-hű változata, a veszély csökkenésével viszont ellenzéki változata erősödött.” (*Napóleon...*, i. m., 149.)

<sup>5</sup> CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek*, Bp., 1986, 58.

<sup>6</sup> KULIN Ferenc, *Nemzet-eszme és nacionalizmus* = Uő., *Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986, 385–389.

<sup>7</sup> „1795-ig, azaz a köztársasági mozgalom bukásáig [...] a nemzetfogalom használatának racionális megokolása tűnik szembe.” „1795 után [...] a nemzethez, a hazához fűződő szubjektív viszony nosztalgikussá, elégiussá, egyszóval érzelmissé válik”, lenyomataként „egy olyan nemzedék rajongó-szenvedő hazaszeretetének, amelyiknek vagy már nem, vagy még nem volt módja az értelmes és hasznos cselekvésre.” „A racionalizmus és érzelmisség kultusza után a személy erkölcsi érdeklődése [...] folytán a szubjektum számára abszolút értékűvé válik a nemzet-eszme.” (*I. m.*, 367–369.)

<sup>8</sup> *I. m.*, 369–378.

<sup>9</sup> KULIN Ferenc, *Nemzet és egyén* = i. m., 353.

## b. nemzetpolitológiák

A modern nemzeteszme formálódásának vizsgálatához kétségtelenül Szűcs Jenő írásai jelentik az egyik alapvető indítást, noha nem monografikusak és folyamatosan újraírják egymást (a fent említett szerzők is sokszor hivatkoznak ezekre). E – részben polemikus ihletettségű – tanulmányok egyik fő törekvése éppen a modern nemzeteszme fogalmi megragadása a megelőző gondolati konstrukciók kontrasztjában, valamint a középkori nemzeteszme jelenségeinek, változatainak részletes leírása.<sup>10</sup> A modernitás Szűcs Jenő értelmezésében nemcsak a *communitas*-fogalom megváltozását jelentette, a nemzeteszme egésze kimozdult eredeti helyéből és kontextusából: „a »nemzetiség« a történelem igen régi képződménye, nemkülönbön igen régi a »társadalom« mint szuverén politikai közösség koncepciója és a »politikai lojalitás« kategóriája is, anélkül azonban, hogy e három közt régi korokban és struktúrákban belső összefüggés létezett volna; ami új, s csakis a 18. század vége óta létezik, az e három kategória történeti fúziója és funkcionális viszonya: a »nemzet«, ahogy ma értjük.”<sup>11</sup>

Az e kategóriák összekapcsolódása által létrejövő, új minőséget képviselő fogalmat általában két ideáltípusban írják le, az *államnemzet*- és a *kultúrnemzet*-koncepcióban, aszerint, hogy az állami keretek avagy inkább a kulturális hagyományok jelentik a közösségi azonosságtudat alapelemét. Az előbbire a francia, az utóbbira a német fejlődés a szokásos példa, de mindig hangsúlyoztatik, hogy tiszta formában nem valósultak meg, ezért célszerű ideáltípusokról beszélnünk.<sup>12</sup> A modern nemzetudat (genetikusan és tipológiailag elkülönített) két ága, az államnemzet és a kultúrnemzet kettőssége mint ideáltípusok alapvető fogalmi támpontot jelentettek a kutatás számára hosszú időn keresztül, ezt bizonyítják a különféle megközelítések analóg fogalmi dichotómiái.<sup>13</sup>

Azon túl azonban, hogy eme ideáltípusok még különféle arányban való keveredésük feltételezésével sem alkalmasak a nemzeteszme történeti sokféleségének leírására, elvileg

<sup>10</sup> Ebből következően az átmenet-átformálódás mikrofolyamatai, vagyis éppen azok a jelenségek, amelyek számunkra a legfontosabbak a 18. század végét vizsgálván, nem kaphattak részletes kifejtést.

<sup>11</sup> SZÜCS Jenő, *A nemzet historikumja és a történelemszemlélet nemzeti látószöge* = *Uő., Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 220–221, vö. az első kiadás némileg bővebb megfogalmazását, Bp., 1970, 59.

<sup>12</sup> „A modern nacionalizmus genetikusan és tipológiailag két ágra oszlik. Egyrészt aszerint, hogy a 18. század végén és a 19. század első felében a nemzet koncepciója már korábban kialakult – többé vagy kevésbé etnikai-nyelvi, de mindenestre már a kései feudalizmus idején állami-politikai egységgé formálódó – területi keretekből nő-e ki, vagy pedig ilyen egység hiányában a nyelvi, kulturális-tradicionális faktorokban fedezi fel az egység, a nemzeti csoport-összetartozás posztulátumait. Másrészt aszerint (s ez nem kevésbé lényeges), hogy a »nemzet« fogalma és koncepciója a polgári korban mennyiben tartalmazza az e fogalomhoz fűződő régi, azaz a rendi korszakban fogant képzetek tagadását, s tekinti a nemzetet az azt alkotó egyedek merőben újszerű korrelációjának, a politikai társulás új képletének, avagy éppen ellenkezően, az időtlent, a messi múltba visszautaló momentumot hangsúlyozza.” (*A magyar szelleműrténet nemzet-koncepciójának tipológiájához* = *Nemzet és történelem*, i. m., 285; vö. *A nemzet historikumja*, Bp., 1970, 14–19.)

<sup>13</sup> Az „államnemzet–kultúrnemzet” fogalomparhoz hasonló kettősséget mutat a nemzetközi szakirodalom kategóriaalkalmazata is: „political nationalism–cultural nationalism”, „state–nation–nation–state” és újabban „state to nation–nation to state” (vö. minderről F. M. BARNARD, *National Culture and Political Legitimacy: Herder and Rousseau*, *Journal of the History of Ideas*, 1983, 231–232).

is problematikusak. A két típus valójában csak egy mozzanatra vonatkoztatva értelmezhető. Az állami keretek megléte esetén beszélhetünk „államnemzetről”, míg ezek hiánya vagy csökevényes volta esetén *csak* a nyelv, a kultúra és a tradíciók alapozhatják meg a modernitás egység-igényét. Ez azonban nem más, mint negatív meghatározás, és a kulturális mozzanat szempontjából leértékelő jellegű az állam primátusához képest. Ezen túl még azt a vonatkozást is homályban hagyja, hogy valójában az államnemzet-konceptiókban sem járulékos mozzanat, hanem konstitutív kritérium a nyelv, a kultúra és a tradíció. S ha ehhez még hozzávesszük, hogy nem látszanak a szálak, amelyek a rendi natio fogalmi változataihoz kötik őket (márpedig ilyen szálaknak létezniük kell, hiszen a „fúzió” eleve feltételez bizonyos folytonosságot), akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy államnemzet–kultúrnemzet tipológiájával nemigen ragadható meg a nemzet fogalma. Mindennek ellenére azonban még azokban a diskurzusokban is ott kísért e kettősség valami módon, amelyek egészen más kérdésirány alapján formálódnak.

### c. szociológiai diskurzus

A nemzetközi, elsősorban angolszász szakirodalomban az utóbbi mintegy húsz esztendőben a nacionalizmus értelmezése került a középpontba.<sup>14</sup> Ez az elsődlegesen szociológiai diskurzus nagymértékben a 20. század végi nemzeti mozgalmak megelevenedésével, helyenként agresszívvé válásával függ össze. Alapvető szempontja az etnikum és az állam kapcsolata. A modernitás korába lépett etnikumok önálló államra való törekvését döntő jellemvonásként értelmezik ebben a diskurzusban, ahogy azt egyik legnagyobb hatású képviselője, Ernest Gellner megfogalmazza: „nations and states are not the same contingency. Nationalism holds that they were destined for each other; that either without other is incomplete, and constitutes a tragedy.”<sup>15</sup> A nacionalizmus jelensége tehát abból az eredendő ellentmondásból magyaráztatik, hogy sok az etnikum, de kevés az állam.<sup>16</sup>

<sup>14</sup> Umur ÖZKIRIMLI az 1945-től az 1980-as évek végéig terjedő időszakot egy egységnek tekinti történeti áttekintésében, ez azonban leginkább a posztmodern megközelítésmód perspektíváját tükrözi (*Theories of Nationalism*, New York, 2000, 36–55).

<sup>15</sup> Ernest GELLNER, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983, 6. Vagy ideírhatjuk a könyv sokat idézett első mondatát is: „Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent.” (Uo., vö. 43. és még másutt is.) Charles Taylor – Gellner okfejtésének több más vonatkozása mellett – éppen e tétel általánosíthatóságát vonja kétségbe: „Végül kétlem, hogy azt a Gellner által megfogalmazott tételt, miszerint a modern nacionalizmus fókuszában az állam áll, definíció értékűnek kellene tekintenünk.” (Charles TAYLOR, *Nacionalizmus és modernitás*, Világosság, 1995/8–9, 9.) Utóbb maga Gellner is finomított elképzeléseire (lásd *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája = Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. BRETTER Zoltán, DEAK Ágnes, Pécs, 1995, 188–210). Gellner koncepciójának átfogó elemzését lásd ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 127–143.

<sup>16</sup> (Madách után szabadon.) Gellner megfogalmazásában: „there is a very large number of potential nations on earth. Our planet also contains room for a certain number of independent or autonomous political units. On any reasonable calculation, the former number (of potential nations) is probably much, much larger than that of possible viable states. If this argument or calculation is correct, not all nationalisms can be satisfied, at any rate at the same time.” (*i. m.*, 2, vö. még a hasonló számítást a nyelvek és az államok arányairól: 44–45.)

Kétségtelen, hogy e diskurzusban a nacionalizmus kifejezés gyakran eleve negatív konnotációjú, s ezen az alapkontextus figyelembevételével nem is nagyon kell csodálkoznunk. Gellner, Hobsbawm és követőik diametrálisan állnak szemben az általuk vizsgált jelenséggel, nemzetkoncepciójuk így eleve konfrontatív jellegű.<sup>17</sup> Mivel mindenféle nacionalizmus alapjául a nemzet időtlen felfogását tételezik, így önmaguk pozícióját a primordialistának<sup>18</sup> nevezett elgondolással szemben határozzák meg. A nemzet az ő (modernistának mondott) felfogásuk szerint éppen hogy nem öröktől fogva létező entitás, hanem nagyon is újszerű képződmény, amely az ipusztériális társadalom kialakulásának következményeképpen, a modern nyilvánosság keretei között és hatására, az értelmiségi elit közösségképző tevékenysége nyomán jött létre.<sup>19</sup>

E koncepciónak szinte emblémája Benedict Anderson könyvének címe, az *Imagined Communities* (Elképzelt közösségek).<sup>20</sup> A kifejezés kétségtelenül találó,<sup>21</sup> de minden bizonnyal félrevezető is volt, amint arra Dér Aladár is rámutatott,<sup>22</sup> hiszen igen hamar a gellneri 'kitalált' értelemben vált elterjedtté, amely leegyszerűsítés ellen Anderson eleve tiltakozott.<sup>23</sup> S ha ehhez hozzávesszük azt a tényt, hogy a mű második kiadásában a szerző éppen azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy az „elképzelt közösségek” nem a semmiből teremnek, hanem nagyon is jól kitapinthatóak a folytonosság elemei,<sup>24</sup> akkor e

<sup>17</sup> Hobsbawm például sarkítva így fogalmazza meg a tudományosság egyébként természetesen fölöttébb indokolt követelményét: „egyetlen komoly nemzet- és nacionalizmuskutató sem lehet a politikai nacionalizmus híve [...] Szerencsére, amikor e könyv megírásához kezdtem, nem volt szükségem arra, hogy történelmietlen előítéleteimet magam mögött hagyjam.” (ERIC J. HOBSBAWM, *A nacionalizmus kétszáz éve*, Bp., 1997. 22–23.) Hobsbawmra nézve lásd ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 116–127.

<sup>18</sup> „It is an 'umbrella' term used to describe scholars who hold that nationality is a 'natural' part of human beings, as natural as speech, sight or smell, and that nations have existed since time immemorial.” (ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 64.) E megközelítéshez jelentősebb nevek nemigen társulnak, kérdéses, hogy Clifford Geertz idesorolása is mennyiben igazolható (vö. erre nézve ÖZKIRIMLI okfejtését, 64–84).

<sup>19</sup> Amint Gellner írja: „nationalism is not the awakening of an old, latent, dormant force, though that is how it does indeed present itself. It is in reality the consequence of a new form of social organization, based on deeply internalized, education-dependent high cultures, each protected by its own state. It uses some of the pre-existent cultures, generally transforming them in the process, but it cannot possibly use them all.” (*I. m.*, 48; politika és kultúra viszonyáról a modern nemzet vonatkozásában lásd 54–55.)

<sup>20</sup> Benedict ANDERSON, *Imagined Communities*. London–New York, 1983, 1991.<sup>2</sup> Mi a második kiadást idézzük a továbbiakban.

<sup>21</sup> Ebből aztán olyan szójátékok képződtek tovább, mint (imagi)nation (vö. James VERNON, *Border Crossings: Cornwall and the English (imagi)nation = Imagining Nations*, ed. Geoffrey CUBITT, Manchester–New York, 1998, 153–172).

<sup>22</sup> DÉR Aladár, *A nacionalizmusfogalom elemzéséhez*, Világosság, 1998/4, 70–71.

<sup>23</sup> „With a certain ferocity Gellner makes a comparable point when he rules that 'Nationalism is not the awakening of nations to self-consciousness: it invents nations where they do not exist.' The drawback to this formulation, however, is that Gellner is so anxious to show that nationalism masquerades under false pretences that he assimilates 'invention' to 'fabrication' and 'falsity', rather than to 'imagining' and 'creation'. In this way he implies that 'true' communities exist which can be advantageously juxtaposed to nations. In fact, all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined. Communities are to be distinguished, not by their falsity/genuineness, but by the style in which they are imagined.” (*I. m.*, 6.)

<sup>24</sup> Vö. a második kiadáshoz írott új bevezetőt és az utolsó két fejezetet, főleg: XIII–XIV. és 187–206.

modernista diskurzus képviselőinek elég nagy hányadával szemben óvatosnak kell lennünk erőteljes szimplifikációik miatt.<sup>25</sup>

A primordialista-modernista nemzet-, illetve nacionalizmus-felfogások bírálataként képződött meg még e diskurzuson belül egy harmadik pozíció, amely magát szimbolikusként határozta meg, s amelyet Umut Özkirimli etno-szimbolistaként nevez meg.<sup>26</sup> Anthony D. Smith, mint e koncepció egyik jeles képviselője, több ízben is felrajzolta a különböző koncepciók egymáshoz fűződő viszonyait.<sup>27</sup> A sok tekintetben John Armstrongra<sup>28</sup> visszavezethető (s Anderson újabb nézeteitől sem messze eső) elgondolás alapja az a belátás, hogy az „elképzelt közösségek” nem a semmiből teremnek, még a modern nyilvánosság viszonyai között sem, felmutatandó tehát az a közösségképző elv s annak működése, amely e modern közösségeket megalapozza, illetve amelyekkel folytonosságuk értelmezhető. Ez a közösség az etnikum (Smith a francia „ethnie” kifejezést használja),<sup>29</sup> a közösségképzés pedig a közösségi szimbólumok tradicionalitásában, a közösségi emlékezet narratív folytonosságában érhető tetten.<sup>30</sup> Felvethető persze a kérdés, hogy vajon a modernitás nem változtatja-e meg döntő mértékben a hagyományozódott szimbolikus elemeket, nem helyezi-e egészen újszerű kontextusba azokat.<sup>31</sup>

Az etnicitás vizsgálata egyébként önálló kutatási irányként kapcsolódik a nacionalizmus szociológiai diskurzushoz, ahogy azt a Smith és Hutchinson által szerkesztett szöveggyűjtemények is példázzák.<sup>32</sup> Magyarországon a Világosság című folyóirat szentelt

<sup>25</sup> A számos könyv és tanulmánykötet közül csak mintegy taláomra említünk néhányat: *National Identity as an Issue of Knowledge and Morality*, ed. N. V. CHAVEHAVADZE, Ghia NODIA, Paul PEACKEY, Washington, 1994; *Toward a Theory of Nationalism: Cross Cultural Perspectives*, ed. Daniel C. BRUCH, Robert L. ELLMAN, Szeged, 1995; *Notions of Nationalism*, ed. Sukumar PERIWAL, Bp.–London–New York, CEU, 1995 (e Gellner által bevezetett kötetből leginkább John Armstrong tanulmánya emelhető ki).

<sup>26</sup> Vö. ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 167–189, külön elemzi John Armstrong és Anthony D. Smith munkásságát.

<sup>27</sup> Smith gazdag munkásságából két könyvet emelhetünk ki leginkább: *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986; *National Identity*, London, 1991. Legújabb tanulmánykötete újonnan frott bevezetésében szinte didaktikusan foglalja össze könyveiből jól ismert tételeit (*Myths and Memories of the Nation*, Oxford, 1999, 3–27). Magyarul tudomásunk szerint három tanulmány olvasható tőle: *A nacionalizmus és Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok = Eszmék a politikában...*, *i. m.*, 9–24, 27–51; *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*, Café Babel, 1996/1, 11–25.

<sup>28</sup> John ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, The University of North Carolina Press, 1982.

<sup>29</sup> Smith általában hat kritériumot határoz meg, s ez alapján a következő definíciót adja: „This allows us to define an ethnic as a named human population with myths of common ancestry, shared historical memories and one or more common elements of culture, including an association with a homeland, and some degree of solidarity, at least among the élites.” (*Myths and Memories of the Nation*, *i. m.*, 13.) Ezt megelőzően ugyanaz a hat pont található, kis változtatásokkal, mint előző könyveiben (lásd pl. *National Identity*, *i. m.*, 21), bizonyos alaptételeket, gondolatmeneteket illetően ez gyakran visszatérő sajátossága Smith írásainak.

<sup>30</sup> „Most important, it is myths of common ancestry, not any fact of ancestry (which is usually difficult to ascertain), that are crucial.” (SMITH, *National Identity*, *i. m.*, 22.)

<sup>31</sup> „...the question that awaits an answer is: to what extent a ‘reconstructed’ and ‘reinterpreted’ culture is the same culture? [...] In the age of nationalism, the myths, symbols and traditions of the past are put to different and sometimes conflicting uses.” (ÖZKIRIMLI, *i. m.*, 221.)

<sup>32</sup> *Nationalism*, ed. John HUTCHINSON and Anthony D. SMITH, Oxford, 1994 (Oxford Readers); *Ethnicity*, ed. John HUTCHINSON and Anthony D. SMITH, Oxford, 1996 (Oxford Readers).

1988-ban különszámot az *Etnikum, nemzet, nemzettudat* kérdéskörének, egyaránt alkalmazva elméleti és történeti megközelítéseket, jeles szerzők tollából.<sup>33</sup> Már e tanulmányokban is megfigyelhető a modern szociológiai és fenomenológiai megközelítésmódok jelenléte, amelyek egymástól oly igen eltérő alapvetésűek, de amelyek saját logikájukból adódóan egyaránt eljutnak a hagyományok, a hagyományozódás kérdéséhez.

#### *d. fenomenológiai (jellegű) diskurzusok*

E ponton kerül tehát közel a történeti szociológiai diskurzus a fenomenológiai (és azal rokon) diskurzus(ok)hoz. Nem feledhetjük azonban, hogy az etnikumhoz, a hagyományokhoz való odafordulás a szociológiai diskurzusban csak előzmény jellegű és alapozás funkciójú, a fenomenológiai szemléletben viszont maga a közösségi hagyományozódás a vizsgálat tárgya. Vagyis éppen a kiindulópont és az alapvető kérdés különbözik: az egyikben az *államiság* mint domináns értelmi keret áll a középpontban, a másikban viszont a *kollektív tudat*. A kollektív tudat működésére vonatkozó fenomenológiai kérdésirány így az elsődleges csoportok kulturális valóságképzését tekinti referenciának, s elméletileg erre alapozza (miként újabban S. Varga Pál) a nemzet „szimbolikus értelemvilágának” a leírását (és tipológiai vizsgálatát).<sup>34</sup>

A fenomenológiai, illetve (történeti vagy kulturális vagy szimbolikus) antropológiai szemléletmódról szólván most elsősorban inkább a nemzeteszme vonatkozásában releváns mozzanatokot szükséges kiemelnünk. A közös „szimbolikus értelemvilág” fogalma teremti meg a lehetőséget arra, hogy egy adott közösség kollektív tudatát mint a közösség számára elsődleges valóságot leírjuk.<sup>35</sup> Ez a valóság kulturális eredetű, döntően szimbólumokban és narratívákban létezik. A nemzet mint sajátos közösség így ugyancsak a rá

<sup>33</sup> Világosság, 1988/8–9. szám.

<sup>34</sup> S. VARGA Pál, A „mi világunk” látóhatára (*Elméleti megfontolások a nemzeti irodalom diskurzusainak vizsgálatához*) = *In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 453–470, főleg 462–467. A szerző szívességéből a tanulmányt már kéziratban, korábbi változatában is használhattam. S. Varga Pál a nép és nemzet fogalmainak 19. századi változatait vizsgálván Husserl és Szűcs Jenő munkáira építve tipológiai javaslattal él: elkülönít államközösségi, hagyományközösségi, eredetközösségi és osztályközösségi szemléletet. Az első esetben a közösségképző mozzanat a közös intézményi elem, az államhoz való tartozás tudata, míg a másodikban a kulturális és a nyelvi tényező a meghatározó. E szemlélettipusok az államnemzet-kultúrnemzet kettősség analógiáját mutatják. A harmadik változatban a történeti jogok folytonossága a közösségképző tényező, vagyis a rendi natiohoz való tartozás tudata, míg a negyedikben a szociológiai tényező, aminek értelmében a nemzet az adott társadalom osztályainak összessége. S. Varga Pál már eljárásában leszögezi, hogy e típusok szinte sohasem jelennek meg tiszta formájukban, továbbá hozzát teszi, s számunkra most ez a fontos, hogy a közösségkonstituáló mozzanatok diszparát jellegűek, s nem azonos szinten állnak, ezért nem is lehet közvetlenül összevetni vagy megfeleltetni őket.

<sup>35</sup> Vö. *A fenomenológia a társadalomtudományokban*, szerk. HERNÁDI Miklós, Bp., 1984, főleg Alfred SCHÜTZ és a Peter L. BERGER–Thomas LUCKMANN szerzőpáros tanulmányai (159–177, 269–320, 321–349); továbbá Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Bp., 1999, 135; Clifford GEERTZ, *Sűrű leírás = Az értelmezés hatalma*, Bp., 1994, 172.



jellemző közös szimbolikus értelemvilágban manifesztálódik, vagyis kollektív tudata leginkább szimbólumokban és narratívákban ragadható meg.<sup>36</sup>

A narrativitással érintkező, azzal párhuzamosan alakuló megközelítésmód a kollektív emlékezet kutatása, amelynek vitathatatlanul a legmonumentálisabb teljesítménye a Pierre Nora (és kutatócsoportja) nevéhez fűződő, 1984 és 1992 között megjelent *Les lieux de mémoire* című kötet a maga 4760 oldalával.<sup>37</sup> A magyarul is megjelent bevezető tanulmány<sup>38</sup> az „emlékezhely” fogalmát a kollektív emlékezet és a történelem metszéspontjában helyezi el: ez az az eszköz, amellyel a felejtés ellenében a történelem konstrukciója eredményesen felléphet.<sup>39</sup> A hatalmas kötet tanulmányai a francia nemzettudat konstrukciójának tartópilléreit ragadták meg az „emlékezhelyek” feltárásával, amelyek között a gall kakas és Jeanne d’Arc, a Louvre és Verdun éppúgy szerepel, mint a Larousse enciklopédia, a Marseillaise és a trikolor, hogy csak találmokra emeljünk ki néhányat.<sup>40</sup> Magyarországon leginkább Gyáni Gábor elméleti tanulmányai tartoznak az emlékezetkutatások körébe.<sup>41</sup>

Az emlékezetkutatások legújabb nagyhatású műve Jan Assmann nevéhez fűződik, aki minden addiginál elmélyültebb elméleti megalapozását nyújtotta e megközelítési iránynak. Különösen fontos számunkra az a gondolatmenete, amely a kollektív identitás sajátosságait rögzíti. Ennek értelmében a nemzet mint kollektív identitás elválaszthatóan tűnik a közösségi tudás reflektálatlan kulturális „alapstruktúráitól” éppúgy, mint a politikai ideológia céltételező, teremtő aktivitásától. Világossá teszi azt is, hogy a nemzet politikai, illetve kulturális kritériumok alapján történő meghatározása (lásd: nemzet-típológiák) bizonyos szempontból nem képvisel két releváns típust, mert bármilyen *identitás eleve „kulturális alakzatok” által létezik.*<sup>42</sup>

<sup>36</sup> Itt leginkább S. VARGA Pál *A nemzeti irodalom fogalmai a 19. században* című, készülő monográfiájának elméleti bevezetőjére hivatkozhatok. Meg kell említenem továbbá azt is, hogy a Varga Pállal folytatott hosszú beszélgetések tanulságai „láthatatlanul” is beépültek gondolatmenetembe – ezekért is itt mondom köszönetet neki. Ugyancsak köszönettel tartozom a 19. századi *Vetésforgó* című vándorkonferencia 2000 októberében megrendezett ülése résztvevőinek, akik tanácsaikkal segítettek a dolgozat jelen változatának kialakítását.

<sup>37</sup> Mi a „Quarto” kiadást használtuk: *Les lieux de mémoire, sous la direction de Pierre NORA*, Paris, Gallimard, 1997, I–III.

<sup>38</sup> *I. m.*, I, 23–43, *Entre Mémoire et Histoire*; magyarul: *Emlékezet és történelem között*, Aetas, 1999/3, 142–157; vö. K. HORVÁTH Zsolt, *Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe*, uo., 132–141.

<sup>39</sup> „Az emlékezet történelemmé váló átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását.” (NORA, *i. m.*, 149.)

<sup>40</sup> Az említés sorrendjében: III, 4297–4319; III, 4427–4474; II, 1803–1830; II, 1755–1780; I, 227–237; I, 107–152; I, 49–66.

<sup>41</sup> GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000, lásd főleg a *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás* című tanulmányt (81–94).

<sup>42</sup> „A kollektív identitást mindig a megfelelő kulturális alakulat alapítja meg és – főként – reprodukálja. A kulturális alakulat a kollektív identitás kiépülésének és nemzedékeken át való fenntartásának a közege.” (ASSMANN, *i. m.*, 138.)

A nemzet mint kollektív tudat megragadására egyébként több irányból is történtek kísérletek. A multikulturalizmus posztmodern diskurzusa a másság és az idegenség értelmezésével jut el a nemzettudat problematikájához.<sup>43</sup> Az identitásképzés mint kulturális folyamat elemzése a modernista szociológiai diskurzussal érintkezik,<sup>44</sup> amennyiben a modern államok politikai nyilvánosságmechanizmusait állítja a középpontba. Charles Taylor a nemzeti identitás kialakulásának eszmetörténeti, míg Anthony P. Cohen és Terence Turner inkább antropológiai dimenzióját hangsúlyozza.<sup>45</sup> Az idegenség és az identitás problematikájának történeti megközelítései ugyancsak rendkívül tanulságos eredményekhez vezetnek a nemzeteszmé keletkezésének vonatkozásában is. Az „Englishness”<sup>46</sup> vagy „Britishness”<sup>47</sup> fogalmainak kialakulása, a svéd,<sup>48</sup> a walesi,<sup>49</sup> a német<sup>50</sup> vagy a francia<sup>51</sup> öntudat megképződésének folyamata komoly általános tanulságokkal szolgál, olyanokkal, amelyek így vagy úgy, de előtérbe állítják az idegenség fogalmát, amely az „in-group”–„out-group” fenomenológiai szociológiából ismert (és már Szűcs Jenő által is alkalmazott) kategoriális kettősségével rokonítható.

A narrativitás ugyancsak kiemelt szerepet kap a nemzet mint kollektív tudat megközelítésében, ahogy azt pl. a *Nations and Narration* című kötet tanulmányaiban is láthatjuk. A szerkesztő, Homi K. Bhabha magyarul is megjelent írásának posztmodern szemlélete termékeny vitákat váltott ki.<sup>52</sup> A narrativitás és a nemzetképződés viszonyát vizsgálja

<sup>43</sup> Vö. FEISCHMIDT Margit, *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika új diskurzusa = Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Bp., 1997, 11.

<sup>44</sup> Vö. *uo.*, 20; valamint Stuart HALL, *A kulturális identitásról = i. m.*, 60–85, különösen: 68–75.

<sup>45</sup> Vö. Charles TAYLOR, *Az elismerés politikája*; Anthony P. COHEN, *A kultúra mint identitás egy antropológus szemével*; Terence TURNER, *Az antropológia és a multikulturalizmus = i. m.*, 124–152, 101–108, 109–123.

<sup>46</sup> Vö. John BARRELL, *Sir Joshua Reynolds and the Englishness of English Art = Nation and Narration*, ed. Homi K. BHABHA, London, 1990, 154–176.

<sup>47</sup> Linda COLLEY, *Britishness and Otherness: an Argument = Nations and Nationalisms: France, Britain, Ireland and the Eighteenth-century Context*, ed. Michael O’DEA and Kevin WHELAN, Oxford, 1995, 61–78.

<sup>48</sup> Vö. Orvar LÖFGREN, *Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről = Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*, szerk. HOFER Tamás, Bp., 1988, 145–179.

<sup>49</sup> Vö. Prys MORGAN, *Az elmúlástól egy átfogó látomásig: a walesi múlt keresése a romantikus korban = uo.*, 180–261.

<sup>50</sup> Vö. Maïke OERGEL, *The Redeeming Teuton: Nineteenth Century Notions of ‘Germanic’ in England and Germany = Imagining Nations*, i. m., 75–91.

<sup>51</sup> Vö. Michel VOVELLE, *Entre cosmopolitisme et xénophobie: patrie, nation, république universelle dans les idéologies de la Révolution française* és David J. DENBY, *Individual, Universal, National: a French Revolutionary Trilogy? = Nations and Nationalisms...*, i. m., 11–26, 27–36.

<sup>52</sup> *DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation = Nations and Narration*, i. m., 291–321; magyarul: *DisszemiNáció: A modern nemzet ideje, története és határai = Narratívák 3*, Bp., 1999, 85–118; vö. erről Mark CURRIE, *Elbeszélés, politika, történelem = uo.*, 19–38. Mint írja: „A Bhabhazagya olyan nyelv, amely lépten-nyomon kinyilvánítja a dekonstrukcióból, marxizmusból és pszichoanalízisből eredő ihletét – de amint megfejtjük a kettős írás politikáját, rögtön az az aránytalanság tűnik elénk, ami az intellektuális apparátus és eredménye közt áll fenn – mintha nehéztüzérséget vetnénk be egy szűnyog ellen.” (38.)

Anthony Smith (már említett) dolgozata, a nemzeti aranykor fikciójának megképzéséről,<sup>53</sup> s Dávidházi Péter újabb tanulmányai a nemzeti nagyelbeszélés funkcióját betöltő 19. századi irodalomtörténet-írásról és a nemzetképződésről.<sup>54</sup> A Hofer Tamás szerkesztette tanulmánykötetek ugyancsak több ilyen jellegű munkát tartalmaznak.<sup>55</sup>

Umot Özkirimli a nacionalizmusdiskurzus(ok) egészét áttekintő és elemző könyve végén számba veszi a három fő szemléletmód mellett újabban körvonalazódó megközelítéseket.<sup>56</sup> Az ezek után, mintegy summázatképpen megfogalmazott elemzési keret öt fő tétel, illetve kérdésfelvetés köré csoportosítva jelöli ki a megközelítés lehetségesnek vélt irányait. Özkirimli megállapítja, hogy a nacionalizmusnak nem alkotható meg egységes elmélete,<sup>57</sup> lévén hogy az maga nem egységes.<sup>58</sup> Ami közös, s egyáltalán lehetővé teszi a diskurzust magát, az a közös retorika, „briefly, a way of constructed the social reality we live”.<sup>59</sup> S ami hatásossá teszi, nem maga az ideologikum, hanem az, hogy az ideologikum a mindennapi élet részévé válik, vagyis használata reflektálatlanul zajlik.<sup>60</sup> Végül a nemzeti identitásban összekapcsolódó rendkívül sokféle dimenzió együttes, leegyszerűsítések nélküli számbavételének fontosságát hangsúlyozza.<sup>61</sup>

Nem biztos tehát, tehetjük hozzá, hogy termékeny firtatni, identitásképzés és identitásképződés közül melyik az elsődleges vagy alapvetőbb. A szociológiai és a fenomenológiai diskurzusok megközelítésmódjai pedig éppen e ponton tagadják, illetve zárják ki egymást. Ha azonban belátjuk, hogy az egyik a nemzet mint identitás kialakulását, a másik pedig a működését vizsgálja, akkor minden különbözőségük mellett is elhelyezhetők egymás mellett, sőt tanulságaik kiegészítik egymást. Az identitásképzés tehát nem a kitalálás analogonja, hanem a létrehozásé, vagyis a viszonyítási rendszer más: az előbbinél az igaz–hamis reláció a releváns, míg az utóbbinál az öntudatlan–tudatos. Az identitásképzés persze még így sem feltétlenül az identitás tervezett és tudatos alakítását jelenti, hanem azt, hogy a politikai filozófia tudatos terében megképzett és megképződött eszmék a kollektív tudat szintjére kerülve eleve adottként funkcionálhatnak.

A 'nemzet' fogalma – mint láttuk – többféle, egymástól sokszor szét sem választott jelentéssel tűnik elénk a különböző diskurzusokban. A leggyakoribb az a fogalmi oszcilláció, amely egyrészt a nemzet mint politikai közösség, illetve mint közösségtudat, más-

<sup>53</sup> Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés, Café Babel, 1996/1, 11–25.

<sup>54</sup> DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése*, Alföld, 1998/2, 61–77; *A nemzet mint res ficta et picta keletkezéséhez = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs–Bp., 2001, 95–110.

<sup>55</sup> Lásd elsősorban: *Magyarok Kelet és Nyugat közt*, szerk. HOFER Tamás, Bp., 1996.

<sup>56</sup> Ilyenek például a feminizmus és a multikulturalitás, a nyugat-centrikusság elvetése, az interdiszciplinaritás és narrativitás stb., vö. *i. m.*, 190–211.

<sup>57</sup> „Proposition 1: There can be no 'General' Theory of Nationalism”, *i. m.*, 226.

<sup>58</sup> „Proposition 2: There is no 'One' Nationalism”, *i. m.*, 228.

<sup>59</sup> *i. m.*, 229. E véleménye igen közel áll Craig Calhounéhoz, akinek hatása amúgy is jól kivehető Özkirimlinél („Nationalism is a rhetoric for speaking about too many different things for a single theory to explain it”, CALHOUN, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press, 1997, 8).

<sup>60</sup> „Proposition 4: The Nationalist Discourse can only be Effective if it is Reproduced on a Daily Basis”, *i. m.*, 230.

<sup>61</sup> *i. m.*, 232.

részt a közösségtudat és az ideológia, harmadrészt a nemzetkonstitutív elemek politikai, illetve kulturális karaktere között figyelhető meg. Ezek a jelentésmezők gyakran minden további nélkül összezsúsznak a fogalomhasználatban, pedig *tulajdonképpen diszparát kontextusokba tartoznak*. A nemzet fogalma tehát nem egységes, s ez éppen hogy a fogalom elemi jellegzetessége. Egy tértől és időtől független, általánosan érvényes definíció megalkotása valószínűleg reménytelen vállalkozás. Célszerűnek látszik hát magának a definiálhatatlanságnak a vizsgálatából kiindulni, ha a továbbiakban mégis a nemzetről akarunk beszélni.

## 2. Politikai identitás

### a. jelentésváltozatok és közösségszervező elvek

Egész pontosan azt kell legelőször is tisztázni, hogy maga a szó eredendően milyen jelentésekkel bírt, s hogy milyen alapvető változásokon esett át, különös tekintettel a modern episztémében bekövetkezett fordulatra. A fogalmi diffúzió ugyanis leginkább a jelentésváltozásokból érthető meg. A 18. század végéig három domináns jelentése alakult ki a 'nemzet' szónak.<sup>62</sup> „Maga a fogalom a korai újkorig őrizte eredeti etimológiai és jelentéstani összefüggését a *nascor* (*natus*, *natura* stb.) szóval, a »születés«, az eredet, a »természetes« állapot képzeteivel [...] egyazon *natio* tagjai voltak mindazok, akik születésük, természetes eredetük révén azonos népkeret, *gens* kötelékébe tartoztak”.<sup>63</sup> A bekövetkező változás során e jelentés nem tűnik el, csak háttérbe szorul, a rendiség „a *nation* fogalmát – mintegy *pars pro toto* – kisajátítja.”<sup>64</sup> A nemzet a joggal és a szabadsággal bíró keveseket, a politikai társadalmat jelöli. Ezzel szemben fogalmazódik meg a harmadik jelentésváltozat, amely a politikai társadalom tekintetében az egység és az oszthatatlanság elvét érvényesíti: ahogy Diderot írja az *Enciklopédia* szócikkében, a nemzet olyan „embercsoport, akik bizonyos határok által körülvett, meghatározott kiterjedésű országban laknak, és egyazon kormánynak engedelmességeknek.”<sup>65</sup>

A jelentésváltozások tehát legáltalánosabban a szűkítés és a bővítés kategóriáival kapcsolhatóak össze, amennyiben először egy egységes és oszthatatlan közösség nevét a csoport egy része kisajátítja, majd pedig ez az egység egészen más kritériumok szerint helyreállíttatik. Mindeközben más jellegű, de ugyancsak alapvető változások is bekövetkeznek. A 'nemzet' előbb egy természetes közösség neve, a szűkítéssel párhuzamosan e név egy politikai közösségre alkalmaztatik. A kibővítés során aztán nem tér vissza a természetes közösség képzete, hanem egység és oszthatatlanság maga is politikai közösség sajátja lesz, eredendőnek tekintett szabadságjogokban megtestesülten.

<sup>62</sup> Vö. erről OTTO DANN, *A nemzet: egy régi fogalom különböző jelentései*, Helikon, 1989, 230–238. (A Helikon e száma *A felvilágosodás és a nemzeti fejlődés* témájával foglalkozik.)

<sup>63</sup> SZÜCS JENŐ, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban: Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához = *Nemzet és történelem*, i. m., 216.

<sup>64</sup> *I. m.*, 250.

<sup>65</sup> Diderot meghatározását idézi DANN, *i. m.*, 231.

A 'nemzet' fogalmának e három fő jelentésváltozata nem pusztán időbeli egymásutánként értelmezhető; mint Szűcs Jenő írja, „a középkorban a *natio* fogalma ingadozó, több értelmű; az emberek egyidejűleg – territoriális, tágabb nyelvi vagy állami, ill. rendi koncepciók szerint – több »nációhoz« tartoznak.”<sup>66</sup> E változatok pedig jól láthatóan azon közösségszerveződési archetípusokhoz köthetők, amelyeket John Armstrong ír le igen részletesen. Művében három fő alakulatot különít el: az etnikai csoportokat, a poliszok közvetlen politikai részvételt biztosító közösségét és a territoriális-intézményi szerveződésű birodalmakat.<sup>67</sup> Nyilvánvaló az egyes történeti alakulatok sokfélesége, mindezt Armstrong aprólékosan elő is számlálja a felhozott példákon, ugyanakkor az is elég ékes bizonyítást nyer mindeközben, hogy a sokféleség mélyén lényegi közös vonások fedezhetők fel. A premodern kor három elemi közösségszerveződési elve látszik feltűnni a 'nemzet' fogalmának történeti változatai mögött is, ezek torlódnak össze a modern episztémé beköszöntekor.

A modernizálódás egyik alapvető útja a *communitas*-fogalom átalakulásaként írható le: a kiváltságokból fakadó kirekesztő jelleget a *szabadság és a jogok közösségén* alapuló egységképzet váltja fel. Legáltalánosabban azt lehet mondani, hogy a *történeti jogi* érveléssel egy *természetjogi* érvelés szegeződik szembe, amely a szerzett és a kialakult jogok rendszerével szemben az ember eredendő és el nem idegeníthető jogaira hivatkozik.<sup>68</sup> Valójában azonban a kétféle érvrendszer keveredése a jellemző, valamelyik dominanciájával. Ezek a dominanciák határozzák meg a *communitas*-fogalom átalakulásának fő változatait is: a történeti jogi felfogás meghatározó volta mellett *jogkiterjesztő*, a természetjogi mellett pedig *jogkinyilatkoztató* modernizációról beszélhetünk.<sup>69</sup> Az előbbi inkább az angol társadalomfilozófiai gondolkodásra jellemző (még Locke esetében is<sup>70</sup>), míg a második a franciáéra.<sup>71</sup> A magyar változat jellegzetesen jogkiterjesztő jellegű volt már a 18. század végén, s az maradt a reformkorban is.<sup>72</sup>

<sup>66</sup> *I. m.*, 239–240. Magyar vonatkozásban pedig a következőket írja: „a 13–16. században a *natio* háromféle, egymással összefüggő, de mégis nagyon különböző koncepciója húzódik végig, s fejlődik egymás mellett: egy, az alattvalói kötelekeken és intézményeken nyugvó »államnemzetiség«, egy, az etnikai kötelekeken, hagyományokon, nyelvi egységen nyugvó – részben »territorizált« – »nyelv- és nemzetiiség«, s végül egy rendi *natio* koncepciója.” (*I. m.*, 252.)

<sup>67</sup> Lásd ARMSTRONG idézett művének 2., 4. és 5–6. fejezeit.

<sup>68</sup> Vö. VÖRÖS Imre, *Természetjog és forradalom = Tanulmányok a francia forradalom történetéről*, szerk. VADÁSZ Sándor, Bp., 1989, 133–152; Jean-Baptiste PISANO, *A felvilágosodás filozófiája és az emberi jogok = A modern politikai gondolkodás kezdetei*, szerk. KUKOVECZ György, ZENTAI Mária, Szeged, 1999, 27–36.

<sup>69</sup> Vö. GERGELY András, *A nemzetivé válás programjai = Üő., Egy nemzetet az emberiségnek*, Bp., 1987, 99–120; SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma... = i. m.*, 24.

<sup>70</sup> Lásd erre nézve KONTLER László, *Az állam rejtelvei*, Bp., 1997, 144–145.

<sup>71</sup> Lásd SZÜCS, *i. m.*, 24–26.

<sup>72</sup> Lásd GERGELY, *i. m.*, 103.

b. az „üres hely”

A 'nemzet' fogalmának változásai és változatai, láttuk, igen széttartó jelentésmezőket reprezentálnak. Ez a diffúzitás a fogalom elemi jellegzetességét képezi. Számunkra ebből az következik, hogy a 'nemzet' fogalmának vizsgálatakor nem vonatkozathatunk el a tértől és az időtől, valamint az adott kontextustól. Munkánk fő szempontját követve így a nemzetfogalom értelmezésében is az episztémé-váltás áll a középpontban, az a döntő átalakulás, amelyben megképződött a modernitás a 18. század második felében.

A nemzet modern fogalmának megszületése abban az oppozícióban érhető tetten, amelyben a kizáró jellegű rendi-nemesi nemzetértelmezéssel szembefeszült az egységes és oszthatatlan politikai társadalom mint nemzet eszméje.<sup>73</sup> Pontosan kell látnunk, hogy a 'nemzet' mindkét jelentéstudajdonításban bizonyos társadalmi-politikai alakulat neve, amely alakulat egyértelmű kritériumokkal (szabadság, jog, kormányzás, intézmények stb.) jellemezhető. Ezen kritériumok artikulációját (és így a nemzeteszmé meghatározását) a politikai filozófia végzi el, tehát a 'nemzet' ilyen értelemben valóban ideologikus képződmény.<sup>74</sup> Ezért érthetünk egyet a modernista felfogás azon alaptételével, mely szerint a 18. század második fele a nacionalizmusnak mint ideológiának a születési ideje, s hogy ez merőben újszerű jelenség.

A társadalmi-politikai alakulat és az ideológia kontextusaival azonban nem keverendő össze a nemzettudat, vagyis a kollektív identitás kontextusa. A fentiekben részletesen volt szó a 'nemzet' fogalmának rendi kisajátításáról: kialakult egy kiváltságokkal és előjogokkal bíró társadalmi nagycsoport, amely ideologikusan is megalapozta pozícióit. A szabad magyar, francia stb. nemzet tagjai közül a vitézek kiemelkedtek, a harcolni nem akarók pedig szorgosorba süllyedtek, így a nemzetbe már csak az előbbieket tartoztak.<sup>75</sup> Eme új alakulatnak szüksége volt saját szimbólumokra, rítusokra, narratívákra, hogy elválaszthassa világát az alávetettektől, ezt meg kellett képeznie (és folyamatosan fent kellett tartania) a politikai filozófiának. Az így kialakuló csoportidentitás (mint minden hasonló csoportidentitás) mesterséges jellege azonban elhomályosul, s eleve adottként funkcionál, nem téve kérdésessé világának alapjait.<sup>76</sup>

A modern értelemben vett 'nemzet' fogalmának kifermálása hasonló ideologikus identitásképzéssel járt együtt. A politikai filozófia új kritériumok szerint definiálta a nemzetet, olyan kritériumok (közös terület, kormányzás, eredendő szabadságjogok) szerint, amelyek biztosították a kizáró jelleg megszüntetését, az egység és az oszthatatlanság

<sup>73</sup> E váltással analóg a társadalmi szerveződésben bekövetkezett váltás, amelyet Charles TAYLOR a közvetett és a közvetlen csatlakozású társadalmak között mutat fel (*Nacionalizmus és modernitás, i. m., 9–12*), Craig CALHOUN pedig a hálózati és kategoriális identitások között (*i. m., 42–50*); ide vonható még a szimultaneitás andersoni fogalma is (*i. m., 37*).

<sup>74</sup> A modernista nacionalizmus-felfogás ennek az elemnek az abszolutizálásán és időbeli kiterjesztésén alapul.

<sup>75</sup> Vö. SZÜCS, *Nemzetiség...* = *i. m., 247–250*.

<sup>76</sup> „This continual reminding, taken for granted by most people, transforms national identity into a form of life, a way of seeing and interpreting the world, thereby securing the nation's existence.” (ÖZKIRIMLI, *i. m., 195*.)

elvének érvényesítését.<sup>77</sup> A társadalmi-politikai alakulat és a politika viszonylatában végbement fordulat azonban megteremtette egy új kollektív identitás lehetőségét és igényét is. Megképződött hát egy *üres hely*, amely betöltésre várt. A nemzet név alatt már létező számos közösségtudat-változat jelentette e folyamat alapját, az identitásképzés természetszerűen nyúlt ezekhez. Az elemi közösségtudati folytonosság és a tudatos alakítás mozzanata így fonódik össze a modern értelemben vett nemzeti identitás megteremtésért folyó versengésben. S ez magyarázza ugyanakkor azt is, hogy az egyes nemzeti identitások miért oly különbözőek. A fentiek persze csak a *nemzet mint politikai identitás* kialakulására vonatkoznak, s *nem annak predomanciájára* az identitások rendjében, a modern korban.

### 3. Predomináns identitás

#### a. identitások és predomancia

„Okvetlenül hangsúlyoznunk kell, hogy identitás, *pluralia tantum* lévén, további identitások meglétét feltételezi. Sokféleség híján nincsen egyediség, másság nélkül nincsen sajátosság.”<sup>78</sup> Az egyén szempontjából ez azt jelenti, hogy „egyidejűleg több csoporthoz is tartozhat, a családtól a párton, a foglalkozási csoporton stb. keresztül a hitközösségig és a nemzetig. A kulturális alakulatok ennek megfelelően sokrétűek, jobbra polimorfak vagy többrendszerűek.”<sup>79</sup> Hasonló identitáshálóban helyezhető el egy primer közösség identitása is a kulturálisan tagolt társadalomban. „Egy breton halászfalu kultúráját például ne egyetlen nagy, hanem több kisebb kultúra részének tekintsük: a francia kultúra, a tengeri kultúra, a katolikus kultúra stb. mind-mind benne van.”<sup>80</sup> Természetesen az archaikus közösségek esetében nem jellemző a kulturális sokrétűség, az adott szimbolikus értelemvilág és a kollektív identitás inkább egységes. A kiteljesedő társadalmi tagoltság világában azonban az identitások bonyolult hálózatában helyezkedik el mind az egyén, mind a kisközösség kollektív öntudata.

Ha viszont egy társadalmi nagycsoport (másodlagos csoport) identitását állítjuk középpontba, rögtön feltűnhet, hogy az előzőekben látott egybefonódottsággal szemben éppen az elkülönülés a jellemzője. Egy politikai vagy vallási vagy foglalkozási csoport kollektív identitása elsődlegesen önmagában, illetve más hasonló csoportoktól való különbözőségében épül fel és válik megragadhatóvá, nem pedig az e nagycsoportot felépítő elsődleges közösségek eltérő identitásainak hálózatában. Ettől persze az identitások há-

<sup>77</sup> Ez az elv természetesen már megszületése pillanatában több politikai ideológia lehetőségét rejtette magában, hiszen például koncepcionális különbséget jelentett, hogy a minden embert megillető szabadságjogok képviselési úton avagy közvetlenül gyakoroltatnak (vö. HAHNER Péter, *Sieyès abbé és Jefferson nézetei a nemzetről, a társadalomról és a képviseletről = Mi a nemzet?*, szerk. CSATÓ Éva, Bp., 1998, 11–17; Pierre LURBE, *John Toland, Cosmopolitanism, and the Concept of Nation = Nations and Nationalisms...*, i. m., 251–260).

<sup>78</sup> ASSMANN, i. m., 134.

<sup>79</sup> I. m., 138.

<sup>80</sup> Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., 1990, 78.



lőzata még létezik mind a primér, mind a szekundér közösségek szintjén. Egy adott (társadalmi nagycsoportot konstituáló) identitás tehát mindig *aktuális MI-ŐK* viszonyban értelmezhető, *identitások sajátos hálózatának* a része és ezen más identitásokkal *mellérendelt viszonyban* áll.

Ez nem jelenti egyben azt is, hogy az így felfogott identitások azonos körben érvényesek és egyenlő kulturális jelentőséggel bírnak. Egy futbalcsapat szurkolótáborát átható közösségtudat, egy nagy vallásfelekezet kollektív identitása és egy párthoz kötődő politikai identitás egymástól függetlenül, egymás köreit nem érintve, tehát mellérendelten létezhet egymás mellett, s adott viszonylatban egyformán fontos lehet. Ettől azonban még sem érvényességük, sem jelentőségük nem kerül egy szintre, ha szembesítjük ezeket, vagyis ha identitások hálózatának elemeiként tekintünk rájuk. Mindebből persze fakadhat egy olyan kérdés is, hogy a társadalmi nagycsoportok szintjén tételezhető e *legtágabb és/vagy legjelentősebb* kollektív identitás az identitások hálózatában.

Minden identitás, mint Jan Assmann nyomán már korábban megállapítottuk, kulturális alakzatokból épül fel, legyen az politikai, vallási avagy bármilyen. Egy primér közösség esetében (különösen, ha archaikus közösségről van szó) a közös kultúra egységes és tagolatlan, az identitás e kultúra alakzataiból konstituálódik, a reflektálatlan alapstruktúrák tudatosodása útján. Ennek analógiájára képzelhető el az általunk *predominánsnak* nevezett *kulturális identitás*, amely a társadalmi nagycsoportok szintjén modellálja a közös kultúrára épülő közösségtudatot. Ez persze nem abban az értelemben a *legtágabb* és a *legjelentősebb*, hogy magába foglalja a szűkebb körűeket, hanem úgy, hogy a szűkebb körű, de az identitáshálóban egyébként mellérendelt közösségtudatokat is felépítő közös kulturális készletre vonatkozik. A közösnek tudott kultúra maga is identitást képez, amennyiben reflektálttá válik.

„A civilizáció a *legtágabb* kulturális entitás. [...] A civilizáció tehát az emberek legmagasabb szintű kulturális csoportosulása, és ez egyben a kulturális identitás *legtágabb* szintje is, amellyel az emberek rendelkeznek, eltekintve attól, ami őket más fajoktól megkülönbözteti. [...] A civilizáció a legnagyobb »mi«, melyen belül eltölt bennünket a kulturális otthonosság érzése, és megkülönböztetjük magunkat az összes többi embertől.”<sup>81</sup> Amikor *predomináns kulturális identitásról* beszélünk és azt a *civilizáció* fogalmával kapcsoljuk össze, a kulturális minták, szimbólumok, archetípusok elemi közösséget értjük, amelyben a különféle identitásokat konstituáló kulturális alakzatok is osztoznak. A civilizáció mint kulturális identitás ezek szerint nem magába foglalja a más közösségtudatokat (mintegy *legtágabbként*), hanem inkább *predominál* közöttük.

<sup>81</sup> Samuel P. HUNTINGTON, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Bp., 1998, 53.

## b. idegenség és civilizáció

A civilizáció, akárcsak az identitás, többes számban használatos fogalom, minden emberre kiterjedő, egységes világcivilizációról nem beszélhetünk.<sup>82</sup> A kulturálisan egységes emberiség univerzalizmusa maga is civilizációfüggő: az európai kulturális öntudat terméke. A civilizációk történetileg a nagy vallásokkal kapcsolatosak, ekképpen alakult az európai civilizáció is hosszú évszázadokon át a kereszténység hatása alatt.<sup>83</sup> A szekularizáció aztán az európai gondolkodásban a vallási dominancia helyébe a kulturális felsőbbrendűség világias öntudatát alakította ki. A civilizáció egyes számban használatos fogalma így értékfogalommá lett, a nyugat-európai urbánus-világias fejlődés szinonimájaként.<sup>84</sup>

Az európai gondolkodás azonban, mikor a 18. században, a felfedező utak s a nyomokban szaporodó útleírások alapján szembesült más népekkel, azok gyökeresen eltérő kultúrájával, számvetésre is kényszerült: a „másság” kontrasztjában önnön identitásának zavaraira, fejlődésének ellentmondásaira csodálkozott rá. A „természeti ember” („homme naturel”) gyorsan elterjedt fogalma<sup>85</sup> így már előtérbe kerülésétől fogva az önvizsgálat eszköze lett. A „természeti ember”-ről kialakított képek két fő változata, a „jó” és a „rossz vadember” („bon et mauvais sauvage”) valójában az európai civilizatorikus fejlődéshez való két, speciálisan eltérő viszonyt tételvezet fel. Kezdetben a felsőbbrendűség tudata nyilvánult meg erősebben, mikor is „vadak”-nak, „barbárok”-nak írták le a megismert népeket, később azonban egyre inkább hódítani kezdtek a „nemes vadember” egyébként igen különféle ábrázolásai, amelyek az önkritika megnyilvánulásai voltak elsősorban, de amelyek mégsem nyomták el teljesen a civilizáció értékeire alapozott felvilágosult küldetésstudatot.

Más népek és kultúrák megismerése természetesen feldolgozható volt az apológia és a kritika elsődleges célzata nélkül, tehát nemcsak a civilizálandó „barbár” és a „boldog vadember” képének megkonstruálásával, hanem például a klímaelmélet segítségével is. A klímaelmélet a népek karakterét, szokásait, kormányzatát az éghajlati sajátosságok meghatározottságaiból magyarázza. Viszonyítási pontként így nem feltétlenül az európai kultúra állítódik a középpontba, noha ennek látens jelenléte valójában kikerülhetetlen, hanem maga a kulturális sokféleség, vagyis lehetőség nyílik a kultúrák egyenértékűségének felismerésére, ami a civilizáció fogalmának többes számú használata közelébe vezet.

„A multikulturális tapasztalat (például a tengerentúli utazóknak az ottani népek életéről hozott egyre gyarapodó tudósítása) azzal az eredménnyel is járt, hogy az európai, aki

<sup>82</sup> *I. m.*, 48–49.

<sup>83</sup> John Armstrong könyve is a keresztény–iszlám szembenállás alapstruktúrájában értelmezi a társadalmi nagycsoportok identitástípusainak formálódását.

<sup>84</sup> Vö. J. NAGY László, *Francia gondolkodók Európa-képe a 18. században = A modern politikai gondolkodás kezdetei*, *i. m.*, 37–42.

<sup>85</sup> Vö. erre nézve Paul HAZARD, *La crise de la conscience européenne*, Paris, 1935, I, 3–37 (*De la stabilité au mouvement*); Jean EHRARD, *L'idée de nature en France dans la première moitié de XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1963, 186–198, 349–352, 403–418, 691–715, 779–785; Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris, 1971, főleg 23–226; Urs BITTERLI, „Vadak” és „civilizáltak”, Bp., 1982.

eddig saját kultúráját a kultúrának tudta, s benne a világ értelmezésének egyetlen helyes módját látta, rácsodálkozhatott a messzi népek naiv egynyelvűségének *reflektáltság előtti* állapotára, arra, hogy e népek is feltétel nélkül, kérdésessé nem tett módon valóságosnak tartják azt (és csak azt tartják valóságosnak), ami az ő kultúrájuk sémái szerint valóságosnak mutatkozik; vagyis, egyszerre szembesült kétféle, egymással ellentétes tapasztalattal. Egyrészt azzal, hogy nincs egyedül érvényes kulturális mező, másrészt, hogy saját maga természetes beállítódása, amely e felismerést megelőzte, végső soron ugyanolyan reflektálatlan volt a maga önabszolutizáló naivitásában, mint a »primitíveké«.<sup>86</sup>

Az európai kulturális öntudat reflektálttá válása vezetett el aztán azon belátásokhoz, amelyek az e kultúrában élő filozófusok némelyikét saját szemléleti előfeltevései alapvető felülbírálatára kényszerítették.<sup>87</sup> Az európai kultúra *univerzalizmusa* és *perfekcionizmusa* vált elsősorban kérdésessé. Ha ugyanis e kultúra csak egy a többi között és nem is biztos, hogy feltétlenül a legjobb, akkor éppúgy nehezen igazolható e kultúra öntudatának eredendő aspirációja az általános érvényre, mint ahogy nemigen támasztható alá meggyőzően a folytonos megújulásába és kiteljesedésébe vetett hite sem. A multikulturális tapasztalat nyomán felerősödő *civilizációkritika* és megjelenő *historizmus* az európai kulturális öntudat univerzalizmusát és perfekcionizmusát ingatta meg.

### c. egység és közvetlenség

A 'civilizáció' mint Európa predomináns kulturális identitása önértelmezési válságba került a 18. század második felében. Ezen eszmei válságnak messzemenő következményei lettek egy új közösségtudat kialakulására nézve. Amikor ugyanis a civilizációt a nemzet eredendően politikai közösségtudata váltja fel a predomináns kulturális identitás pozíciójában, akkor és ott (a 18. század második felében, a nyugat-európai gondolkodásban) megszületik a modern értelemben vett nemzet fogalmának egy másik, a tisztán politikai jellegűtől eltérő változata.

Két egészen különböző irányultságú és kontextusú folyamat egymásba csúszását figyelhetjük meg, amelynek során „közös részük” új minőséget teremt. A politikai filozófia szintjén a kizáró jellegű rendi nemzetértelmezéssel az ember eredendő egyetemes jogaira hivatkozó felfogás feszült szembe. A politikai filozófia új képződményei új identitás megképzésének lehetőségét és igényét vetették fel: egy „üres helyet” hoztak létre, amelynek betöltéséért különböző politikai közösségtudatok „versengése” indult meg. S mint-hogy a nemzet eme új fogalma a közösség szabadságjogokban adott egységének és oszthatatlanságának az elvén alapult, ez az identitásképződés alapvető kereteit is meghatározta. Nem véletlenül vált ismét jelentőssé a nemzet fogalmának első, a leszármazás

<sup>86</sup> S. VARGA Pál, „...az ember véges állat...” (A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey), Fehérgyarmat, 1998, 21–22.

<sup>87</sup> Vö. LUDASSY Mária, *Egyetemes erkölcs versus etikai relativizmus: a francia felvilágosodás a multikulturalizmus és az emberjogi univerzalizmus válságútján* = Üö., *Elhizsem, mert ésszerű.* Bp., 1999, 100–123.

közösségére épülő történeti jelentésváltozata, noha karaktere eredendően nem politikai jellegű és csak kis közösségre érvényes.

E ponton került közel a nemzet fogalma alatt formálódóban lévő eme új politikai identitás az európai civilizációs öntudat válságjelenségeihez. A civilizáció mint predománns kulturális identitás a civilizált–barbár oppozícióban értelmezte magát, vagyis a kiműveltség kritériuma alapján. Amikor a kiválasztottság, a normativitás alapjai kérdőjeleződtek meg a barbárral való újszerű szembesülésben, új normák és eszmények váltak szükségessé. A „kulturális primitivizmus” 18. századi jelensége éppen ezek után való kutatásként értelmezhető, benne „egyenlőségjel került a régi, a távoli és a népi közé”.<sup>88</sup> A lényeg a kifinomultság („mesterkéeltség”) által még meg nem rontott kultúra felfedezése, mindegy, hogy az egy déltengeri szigetlakó nép hiedelmeiben, valamely ősi népcsoport fennmaradt emlékeiben, avagy az alávettettek kortárs kultúrájában ölt testet. S ha nem a mesterkéeltséggel való szembefeszülés, a civilizációkritika a domináns mozzanat, hanem a másság tudomásulvétele, akkor a civilizáció normatív fogalmát a civilizációk egyenértékű sokféleségének belátó szemlélete váltja fel.

Az elidegenedés mint az európai civilizációs öntudat válsága<sup>89</sup> tehát ugyanúgy az egység és a közvetlenség iránti igényt erősíti a kulturális identitásképzés szintjén, mint az új politikai filozófiában körvonalazódó, jogilag egységes és oszthatatlan nemzetfogalom, amely ősi etnikai közösségekkel való folytonosság kiéptítésének a lehetőségét veti fel. A ’civilizáció’ fogalmához kötődő predománns kulturális identitás megrendült, a ’nemzet’ új fogalmával összefüggésben formálódó politikai közösségtudat pedig éppen alkalmas volt arra, hogy átvegye annak funkcióját, vagyis hogy ne pusztán politikai, hanem predománns kulturális identitásként is megjelenjen.

#### *d. a modernitás változatai*

Mindez nem jelenti azt, hogy a ’nemzet’ leváltja a ’civilizáció’ fogalmát, s azt sem, hogy a modern politikai nemzetfogalom feltétlenül, mindig és mindenütt a predománns kulturális identitás pozíciójába kerül. Az európai civilizatorikus öntudat folytonossága napjainkig kimutatható, s a nemzet fogalma számos későbbi politikai filozófia szerint elégségesen meghatározható jogi, területi stb. kritériumok alapján, nem szükséges (bizonyos felfogások szerint egyenesen káros) monolit kulturális tömbként való értelmezése. A politikai nemzetfogalomnak a predománns kulturális identitás pozíciójába való sodródása tehát nem szükségszerű fejlemény és kizárólagos út a továbblépésre (noha a későbbiek felől esetleg úgy tűnhet), hanem a modernitás egy lehetséges változatának megnyilvánulása.

<sup>88</sup> BURKE, *i. m.*, 25.

<sup>89</sup> „Ce n'est donc pas la civilisation que combat Rousseau, mais un état d'aliénation qui en est la négation même. La question qu'il invite à se poser n'est pas: comment se dé-civiliser?, mais au contraire: qu'est-ce qu'une société civile digne de ce nom?” (DUCHET, *i. m.*, 19.)

A modern episztémé ugyanis nem egységes, alapvető szemléleti törésvonalak osztják meg, s az egyik éppen a megképződő individuum–nemzetindividuum fogalmi dichotómiában mutatható fel.<sup>90</sup> E mögött az az antropológiai kérdés húzódik meg, „hogyan az egyes embernek saját kultúrája általi megelőzöttsége elválaszthatatlan-e az embertől mint lénytől, s ember voltának teljességét az ebből eredő sokféleség teszi, vagy pedig e megelőzöttség éppenséggel olyan atavizmus, amelyet le kell vetkőznie és le is fog vetkőzni, hogy önmaga egyetemes lényegéhez juthasson.”<sup>91</sup> Az egymással oly igen élesen polemizáló szemléletek azonban egy időpontban és egy gondolkodói helyzetben születtek: az európai kulturális identitás válságából a 18. század második felében.<sup>92</sup>

Az elidegenedés jelensége tehát nemcsak a kollektív identitás átalakulását eredményezi, hanem ennek másik oldalaként, de ellentétes irányultsággal, az emberkép átformálódását is. További paradoxon, hogy míg a politikai identitások szintjén a nemzet modern fogalma természetjogi érvrendszerből képződött meg, addig a kulturális identitásban bekövetkezett fordulat éppen a természetjog univerzális emberképével való szembefordulást jelenti.

A nemzet modern fogalmának itt vázolt kialakulása adott történelmi pillanathoz, a 18. század második feléhez, és adott helyhez, Nyugat-Európához köthető. A későbbiekben a ’nemzet’ speciális feltételek között formálódott képződménye, eloldódva eredendő közegétől, általános mintaként kezdett funkcionálni. A kialakulás eme sajátosságai magyarázzák a fogalom polimorf mivoltát, értelmezési kontextusainak diszparát jellegét és végső soron definiálhatatlanságát.

## II. Történeti közelítés

### 1. Republikánizmus és tudós hazafiság

#### a. „tudós Hazafiság”

Az 1780-as évek magyar irodalmában feltűnik egy különös „alak”, a „tudós Hazafi”, aki egy csapásra elfogadottá válik széles körben.<sup>93</sup> A „tudós Hazafi” nem immanens „narratív” hang, hanem egyfajta azonosságtudat szimbóluma, s *nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződik meg*. Szövegek implikált szer-

<sup>90</sup> „A mai ideológiai világ át van szöve a kultúrák interakcióival, legalábbis a XVIII. század vége óta a világ az individualizmusnak és ellentétének hatásaiból és ellenhatásaiból áll össze” – fogalmaz sommásan Louis DUMONT könyve bevezetőjében, exponálva vizsgálatának egyik fő tárgyát (*Tanulmányok az individualizmusról*, Pécs, 1998, 26).

<sup>91</sup> S. VARGA Pál, „...a kozmopolitizmusnak szükségképpen patriotizmusnak kell lennie...” Egy elfeledett diskurzus és Vörösmarty Gondolatok a könyvtárban című verse = *Vörösmarty és a romantika*, i. m., 162.

<sup>92</sup> Ezért nem tudjuk elfogadni Elic KEDOURIE könyvének alap gondolatát, vagyis hogy az egyik szemléletet a másiktól (a nemzetindividuumot az individuumból) vezeti le (*Nationalism*, Oxford, 1960; mi az 1993-as posztumusz kiadást használtuk, amely kéziratból sajtó alá rendezett új előszót is tartalmaz).

<sup>93</sup> Vö. minderről dolgozataimat. *Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, Tiszatáj, 2001; „Tudós Hazafiság”, It, 2001, 487–504. Itt jegyzem meg, hogy a jelen tanulmány egy nagyobb munka részeként, a Széchenyi-terv kutatás-fejlesztési pályázatának támogatásával készült.

zöje és olvasója<sup>94</sup> egyszerre, s mint ilyen, közösségképző erejű. A „tudós Hazafiak” közössége virtuális, s azért az, mert valójában közösség<sup>gudat</sup>ként létezik, teoretikus szövegekbe írva (mintegy paratextusként).

„Tudgya Exc.ád, hogy az Országok nem tsak karddal ’s fegyveres erővel, hanem egyszer-’s-mind pennával ’s ésszel szereztetnek, kormányoztatnak, és tartatnak fenn. Ez nem egyébként, hanem a’ Nemzeti Literatúrának, az az, a’ Tudományoknak hazai nyelven való virágoztatása által, mehet leg-könnyebben ’s leg-tsalhatatlanabbúl végbe. (Mivel-hogy: soha egygy egész Nemzet idegen nyelven tudományra, közönséges világosságra, ’s böltsességre nem juthat.) A’ nemzeti nyelvnek el-hagyatásával, el-hagyattatnak a’ nemzeti erkölcsök, szokások, – a’ Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető bélyege” – írta Batsányi Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében, 1790 nyarán, az országgyűlés nyelvi vitái alkalmával.<sup>95</sup> Nem nehéz ráismernünk ebben Bessenyei programírásainak gondolatmenetére, megfogalmazásaira.<sup>96</sup> Az utolsó mondat persze már más irányt szab a Bessenyeitől átvett logikának, ahogy arra Szauder József és Bíró Ferenc is nyomatékosan rámutatott.<sup>97</sup>

Bessenyei programirásai nagymértékben kötődnek a századközép literatússágának a nyelvről való eszmélkedéséhez.<sup>98</sup> A „tudós Hazafiak” aztán ezt a Bessenyei-programot alakítják tovább: átveszik elemeit és új kontextusba helyezik azokat, miként tette azt Bessenyei is az elődök örökségével. A nyelv szerepének a Batsányi-idézetben is szemléltető átértelmezése mellett a másik legfontosabbnak tűnő átalakulást az egységes logika szétbomlásában véljük felfedezni. A kor sajtójában, alkalmi költészetében stb. nem a Bessenyei-röpiratok gondolatmeneteire, hanem sokkal inkább gondolatelemeire ismerhetünk. Viszontláthatjuk a kard és a penna kettősségére épülő *érvelést* és az igaz nemes-ség toposzában rejlő *értékállítást*; a kultúra elhagyatottságát panaszló *helyzetértékelést* és ebből fakadóan a nemzethalál lehetőségében megtestesülő *fenyegetettség-élményt*; a boldogabb nyugati nemzetek fejlődésében elének vetülő *mintát* és *kihívást*; szorosan az

<sup>94</sup> PAUL RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa = Narratívák 2*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998, 28. Az implikált szerző és olvasó kategóriái Wolfgang Iser-től származnak, Ricoeur azonban az eredeti ’implicit’ helyett az ’implikált’ fogalmát tartja kifejezőbbnek (i. m., 13, lábjegyzet). ISER előbb prózatörténeti műve zárófejezeteként adta közre olvasásfenomenológiai megközelítésének összefoglalását (*The Implied Reader*, London, 1980, 274–294; a német eredeti 1972-ben jelent meg), majd önálló könyvet szentelt a kérdéskörnek (*The Act of Reading*, London, 1980; a német eredeti 1976-ban jelent meg). Ezek között lényegi pontokon szövegszerű átfedések is vannak („the literary work has two poles, which we might call the artistic and the esthetic: the artistic refers to the text created by the author, and the esthetic to the realization accomplished by the reader”, 274, illetve 21).

<sup>95</sup> BATSÁNYI János *Összes művei*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1960, II, 201 (BJÖM).

<sup>96</sup> Vö. NEMEDI Lajos, *Bessenyei György utóéletéről = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 733–763, főleg 739–750, 752–760.

<sup>97</sup> Vö. SZAUDER József, *Bessenyei és a fiatal Batsányi = Uő., Az estve és Az álom*, Bp., 1970, 123–135; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 348–350.

<sup>98</sup> BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960, 247–252; TARNAI Andor, *A egyházi értelmiség laicizálódása = A magyar kritika évszázadai*, Bp., 1981, I, 188–195 (lásd utána a szemelvényeket is: 196–247); BÍRÓ, i. m., 25–29; SZABÉLY Mihály, *Az anyanyelv helye a 18. századi magyar felvilágosodás haszonelvű világszemléletében*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXV, Szeged, 1988, 39–56.

irodalomra, a tudományokra vonatkoztatva pedig a *fokozatosság* és a *hasznosság* követelményének a hangsúlyozását.

Az egységes logika szétbomlása azonban nem mutat rokonságot a század közepi sajátosságokkal, mert a gondolatelemek önálló létezése nem széttagoltságot jelent, továbbá nem is a Bessenyei-féle program érvénytelenedésére vezethető vissza. Sőt, az az átértelmezések mellett (és azok útján) elevebb és hatásosabb, mint valaha. Egyszerűen nincs szükség elismételni mindig a program egészét: az egyes, az adott vonatkozásban szükséges gondolatelemek újramondása vagy újraalkotása (mintegy szinekdochésen) megidéri és érvényesíti azt. A *tudós hazafiság beszédmódja* így sajátosan diffúz egységet képez, hiszen úgy fogalmazódhatnak meg sokszor egymástól jelentősen eltérő álláspontok is, hogy a közösségvállalás éthosza nem sérül. Az önálló életre kelt, de egy odaértett program részének tekintett gondolatelemekben képződik meg ugyanis az a beszédmód,<sup>99</sup> amely a „tudós Hazafiak” virtuális közösségének identitást ad.

A fentiek értelmében a „tudós Hazafiak” közösségének identitása a „józsefi kor”-ban<sup>100</sup> két kontextusban vizsgálható és vizsgálendő. A műveltség és az irodalom kontextusában a közösség identitástudatát a *tudós hazafiság* beszédmódja építi fel, önmagával egységesen. Minthogy ez azonban csak speciális esete a politikai patriotizmusnak, nem is képzelhető el annak tágabb kontextusa nélkül. A társbeszédmódok mindazonáltal különböző nemzetfogalmakat és identitásváltozatokat rejtenek magukban, így a Haza szimbóluma a politika tágabb kontextusában sajátos diffúz egységet alkot, amolyan inkonzisztens konzisztenciaként jellemezhető.

### *b. republikánus beszédmód*

A „józsefi kor” talán legáltalánosabb, legalapvetőbb politikai beszédmódja a *republikánizmus* volt. „A republikánus szótár egyik központi fogalma (akárcsak a liberálisé) a szabadság, amely e beszédmódban azonban nem egyéni autonómiát jelent, hanem a kormányzásban való részvétel jogát és köteleességét. Akik részt vehetnek és vesznek a közéletben, a honpolgároknak, nemcsak közszolgálatokat kell vállalniuk, de folyamatosan át kell hogy hassa őket a közszellem, a hősiesség a szabadság, a haza megvédésére a zsarnok vagy a hódítók ellen. E közszellem elsősorban azt jelenti, hogy a közjót az egyéni vagy a családi érdek elé helyezi a polgár. A republikánus nyelvhasználat állandó mintája a római köztársasági erényeké, egyik központi vitája az a kérdés, mi az oka a nemzetek nagyságának és hanyatlásának, e vita paradigmaticus elbeszélése pedig Róma bukásának története. Ezen elbeszélés szerint, amint az Sallustiusnál vagy Liviusnál olvasható, mindenekelőtt a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök

<sup>99</sup> A beszédmód fogalmát a cambridge-i eszmetörténészek fogalomhasználata szerint alkalmazzuk (munkásságuk áttekintő értékelését lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i lát képe*, Bp., 1997, 287–305; KONTLER, *Az állam rejtelméi*, i. m., 13–28, a 20. lap jegyzetében részletes bibliográfiával).

<sup>100</sup> Lásd dolgozatunkat: *Egy korszak kijelölése = In honorem Tamás Attila*, i. m., 65–79.



elfajulása, a széthúzás (erre Berzsenyi és kortársainak szava a visszavonás volt) és a korrupció, az egyéni érdekek a közérdek fölé helyezése volt a bukás oka.”<sup>101</sup>

A korcsosulás és hanyatlás gondolata a republikanizmus alapvető tételével, az egyéni szabadsággal mint a kormányzásban való részvétel jogával és köteleességével kapcsolatos: a közösség ugyanis védtelen, ha tagjai elkorcsosulnak. A haza védelme mind a külső ellenség, mind a zsarnok ellen köteleesség. Eme alaptételre a republikánus nyelvhasználat két fontos témája és érvelési módja épül, amelyek az 1780-as, 1790-es évek fordulóján különös aktualitással bírtak. Politikai jellegük azonossága mellett azonban egészen eltérő körben voltak érvényesek, a korszak más és más összefüggérendszerébe illeszkedtek. Az egyik, az *ősi alkotmányra hivatkozás*<sup>102</sup> a II. József elleni sérelmi politika nyelveként jelenik meg, a másik, a *dinasztikus heroizmus* a II. József által vívott török háború egy-egy támogatottságát nyilvánítja meg, vagyis az előbbi II. József ellen irányul, az utóbbi demonstratívan kiáll mellette (ezekről később részletesen szó lesz).

A korcsosulás és a hanyatlás témája egyébként régóta virulens, összefonódik a vera nobilitas-gondolattal<sup>103</sup> éppúgy, mint a Querela Hungariae toposzával,<sup>104</sup> s a luxus problémája kapcsán újonnan kibontakozott vitával.<sup>105</sup> A „józsefi kor”-ban aztán különös hangsúlyt kap azáltal, hogy az élet alapvető keretei rendülnek meg viszonylag széles körben, és alapvető értékek támadatnak vagy kérdőjeleződnek meg. Az ősi erények elkorcsosulása, az elpuhultság és a luxus, a szokásokból való kivetkőzés, a belső egyenetlenség (visszavonás) szétziláló erői mind-mind elevenbe vágó aktualitások, amelyek a magyar nemzet pusztulásához vezethetnek. A város–falu szembeállítás eme ellentét térbeliségének tekinthető. A nemzetek emelkedésének és hanyatlásának általános magyarázata Róma példáján keresztül ugyancsak az intő önértelmezés lényegi vonatkozása.

„Hol vagytok Nemes Elődink! bámúljatok: ime / A’ körmös Keselyűk’ fajzati, gyáva Galamb! – / Véreitek nagy véretekét szégyenlik! el-hagyták / Nyelvetek’; – erköltstök’ rég’ temetőre vivék! / Mente, bajúsz, dolmány, öv, kalpag – röllok el-oszlott, / Kortso-sodottak; egészz aszszonyi módra puhák. –”<sup>106</sup> A példák számosak, Baróti versét inkább csak azért emeltük ki ezek közül, mert a Magyar Museum első, programosan szerkesztett

<sup>101</sup> TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*, ItK, 1998, 669. A republikanizmus-ról magyar nyelven lásd Quentin SKINNER, *A szabadság és honpolgárság két rivális hagyománya*, Világosság, 1995/10, 21–33, főleg 25–33; HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A mérséklet filozófiája a skót felvilágosodásban = A skót felvilágosodás*, szerk. Uő., Bp., 1996, 310–313.

<sup>102</sup> Takáts József ezt önálló beszédmodként említi idézett tanulmányában, véleményünk szerint azonban maga az ősi alkotmány olyannyira központi szerepet tölt be a republikánus nyelvben mint a közösség folytonosságának letéteményese, hogy nem célszerű arról leválasztani. Ez az érv egyébként magától Takáts Józseftől származik. Ő ugyanis dolgozatom egy korábbi változatára nézve, amelyben mind az ősi alkotmányra hivatkozás, mind a dinasztikus heroizmus önálló beszédmodokként szerepeltek, ugyanezt jegyezte meg, csak a dinasztikus heroizmusra. Logikáját (és megtisztelő segítségét) köszönettel elfogadtam, de csak mindkettőre együttesen tudom alkalmazni, minthogy egy politikai helyzet két különböző vetületével kapcsolatosak.

<sup>103</sup> Vö. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...*, Bp., 1969, 86–92.

<sup>104</sup> Lásd IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae-toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995.

<sup>105</sup> Lásd erről BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátjai*, Bp., 1976, 259–298.

<sup>106</sup> BARÓTI SZABÓ Dávid, *Méltóságos báró Orczy Lőrincz generális úrról* (MM I, 1, 28–29).

számában kapott helyet, ahol Batsányi visszavonást ostromozó *Bé-vezetése* is. A II. kötetet pedig Batsányi *Serkentő válasz Virág Benedekhez* című költeménye nyitja, amely a beszédmód reprezentatív szövegének tekinthető (s nem sokkal ezután kapott helyett Baróti utóbb nagy hatást kifejtett *A' le-dölt Diófához* című verse).<sup>107</sup>

### c. szemléletmódok különbségei

A republikanizmus politikai nyelvének a szabadság és a közösség fogalmainak értelmezése mellett tehát lényegi eleme a korcsosulás és a hanyatlás képzete. A republikánus beszédmód e jellegzetessége éppen ellentétes szemléletű, méghozzá a legáltalánosabb szemléleti jegyekben, a tudós hazafiság beszédmódjával. Ez utóbbi jövőképe a tudományok kiteljesítésének, kiteljesíthetőségének jegyében fogant, ami az emberiség és benne a nemzet fokozatos tökéletesedését jelenti. Itt éppen az képviseli az értéket, ami a másikban a bukás oka: a régi értékek helyébe a modern kor új értékeinek állítása, a tudás, a földi javakkal való élés, a kifinomultság, egyszóval a civilizáció kiteljesedése. E perfekcionista szemléletmód<sup>108</sup> nem hozható közös nevezőre a republikanizmus jellegzetesen ciklikus világfelfogásával.<sup>109</sup> (A tudós hazafiság beszédmódja közeli rokonságban van azzal a nyelvhasználattal, amely a csinosodás – esetleg csiszoltság, pallérozottság – nyelvének nevezhető.<sup>110</sup> Véleményünk szerint azonban nem tekinthetők azonosnak, a csinosodás nyelve mintegy folytatója a tudós hazafiság beszédmódjának.<sup>111</sup>)

Republikanizmus és tudós hazafiság ugyanakkor igen jól megfér egymás mellett, szemléleti formáik végső értelemben összeegyeztethetlensége nem zárta ki párhuzamos használatukat, akár egy szövegen belül sem.<sup>112</sup> Voltak ugyanis olyan mozzanatok, amelyek összekapcsolták és egymás mellé rendezték e beszédmódokat, hozzá kell azon-

<sup>107</sup> E beszédmódhoz gazdag példaanyagot szolgáltat MEZEI Márta könyve (*Történetiszemlélet a felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958, 61–91).

<sup>108</sup> Erre nézve lásd Arthur LOVEJOY, *The Great Chain of Being*, Cambridge, 1942, 208–226 (VII, *The Principle of Plenitude and Eighteenth-century Optimism*); EHRARD, i. m., 737–786 (XII, *Nature et progrès*); Georges GUSDORF, *Les principes de la pensée au siècle des Lumières*, Paris, 1971, 310–332 (*Progrès*; e fejezet a fejlődés fogalmának kialakulását végigkísérve a tökéletesedés szemléletét is elemzi).

<sup>109</sup> Vö. CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek*, i. m., 65–69.

<sup>110</sup> Vö. KONTLER, i. m., 188–208, ahol a téma részletes, elsősorban angolszász szakirodalmát is megtalálhatjuk. Takáts József Kontler László alapján használja a fogalmat a 18. század végi magyar irodalomra nézve.

<sup>111</sup> Már az elnevezés is egyértelműen Kármán József nevezetes szövegét asszociálja, s ez a kapcsolat Takáts József értelmezésében explicitté is válik. *A nemzet csinosodása* és a hozzá hasonlitos szövegek azonban nem kizárólag a tudós hazafiság nyelvét beszélik, sokkal inkább az attól való távolodás dokumentumai.

<sup>112</sup> „Hol vagynak most ama' híres Nemzetek, kik neveknek fényességével hajdan az egész Világot betöltötték? Mitsoda most az emberi böltsességnek néhai széke, Athéna' ditsó várossa? Hová lett a' régi Rómának rettentő hatalma? – Nyelvekkel együtt virágozott szerentséjük, nyelvekkel együtt el-fogyatkozott! 's hogy-ha még fenn-vagyon a' nevek, hogy-ha még ma-is tisztelettel emlékezünk róllok: ezt majd tsak-nem egyedül azon egynéhány Böltsseiknek köszönhetik, kik, mint a' Tudományoknak, Jó Ízlésnek, 's Böltsességnek ugyan-annyi Mesterei, halhatatlan munkájik által az egész Emberi Nemzetnek oktató példájivá tették őket.” (BJÖM II, 255–256.)

ban tenni, hogy ez az összerendezés a tudós hazafiság mentén jöhetett csak létre, s hogy a szemléletmódok alapvető ellentéteit nem szüntette meg és nem takarta el. Az egyik ilyen közös pontot a „kard” és a „penna”, vagyis a vitézi és a civil értékrend egymásra vetítése jelenti.<sup>113</sup>

A tudósság civil értékeinek a középpontba állítása ugyanis, mint láthattuk, nem feltétlenül jár együtt a vitézség tagadásával, sőt, a vitézség elfogadtatik alapvető értéknek részben történeti távlatban, részben az adott aktuális helyzet vonatkozásában. Az ősi, vitézi erények pusztulása fölötti kesergés így egy másik összefüggésben is értelmet nyer, csak abszolút értékből helyi értéké minősül át. Ehhez kapcsolódik a másik közös pont, a nemzet pusztulásának fenyegető lehetősége. Az elpuhultság, a vitézi erények kiveszése a republikánus érvelésben szükségszerűen vezet a hanyatláshoz, e hanyatlás azonban a tudós hazafiság érvelésében kivédhető, ha a tudományokban való vitézkedés lép a helyébe.

#### *d. res publica litteraria*

A két beszédmód tulajdonképpen zavartalan együttélésének lehetősége leginkább mégis érvényességi körük különbözőségéből fakad, s ez még akkor is igaz, ha mindkettő a patriotizmus egy formájaként értelmezhető. A tudós hazafiság csak a tudományok világára vonatkozik. Ez a közösség (szigorúan csak a tudományok világában érvényesen!) egy modern *communitas*-eszme szerint épül fel: tagjai születési előjogoktól függetlenül egyenlők, a belső kiválasztódásban az egyéni érdemek a meghatározóak, a hierarchia nem örök és öröklötten tekintélyelvű, vagyis igazi *res publica litterariá*ról van szó.<sup>114</sup>

Ahogy a szabadkőművesség a társadalom tagolódásától eltérő tagoltságot valósított meg a titkos páholyok korlátozott nyilvánosságában, úgy a „tudós Hazafiak” virtuális közössége is egy más közösségeszme jegyében formálódott, nem titkosan ugyan, de a tudományok világának szintén korlátozott, a társadalmi hierarchiától lényegileg elhatárolt terében. E modern *communitas*-eszme tehát nem direkt politikumként, közjogilag, társadalomfilozófiailag artikulálódott (pontosabban: nem a tudós hazafiság artikulálta így), hanem csak annak mintegy előalakjaként, korlátozott körben, irodalmi-kulturális eszmeként.

A tudós hazafiság jelzős szerkezete azonosító viszonyt rejt magában: a hazafiság a tudósságban áll, a tudós pedig ab ovo hazafi. Ugyanakkor nincs szó a hazafiság hagyományos formáinak leváltásáról sem, a tudós hazafiság nem azok helyébe lép, hanem azok mellett tűnik fel, mégpedig azért, mert más és más körben érvényes patriotizmusokat feltételeznek, a Haza szimbólumában más és más közösségi identitásokat megjelenítve. Ennek oka pedig az, hogy a „tudós Hazafiak” virtuális közössége csak a művelődés és az irodalmiság viszonylatában érvényes, míg a patriotizmus ennél tágabb körű, hiszen álta-

<sup>113</sup> Vö. KULIN, *Nemzet-eszme és nacionalizmus = i. m.*, 369–378; TARNAI, *Extra Hungariam...*, i. m., 29.

<sup>114</sup> Vö. BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999, 60–66.

lában politikai közösségtudatot rejt magában. Vagyis e tágabb viszonyrendszerben szemlélve a *tudós hazafiság* jelzős szerkezetet, azt állapíthatjuk meg, hogy a 'tudós' jelző szűkítő értelmű.

A *res publica litteraria* modern közösségtudata így a patriotizmus korlátozott körben érvényes, speciális formáját alapozza meg. A „tudós Hazafiak” identitása tehát szükségszerűen más, politikai természetű identitásokkal együtt tűnik fel, megragadása is e kontextusban képzelhető el. Más szempontból, az identitások (politikumot is magában foglaló) hálózata felől nézve azonban éppen hogy fordított a viszony. A tudós hazafiság kulturális alampintákat rögzít, s ilyen értelemben predomináns identitásként értelmezhető. S minthogy e beszédmódban az európai civilizáció-eszme érvénye, mint látni fogjuk, még töretlen, így a *res publica litteraria* közösségtudatát e vonatkozásban is el kell válasszunk a haza szimbólumában formálódó, modern értelemben vett nemzettől mint politikai identitástól.

## 2. Politikai filozófia és nemzettudat-változatok

### a. törvénytörvényesség

Kazinczy írja Prónay Lászlónak címzett, 1790-es *Hamlet*-ajánlásában: „ki ne fakadozson örömsikoltozásra, midőn elroncsolt, eltaposott nemzetünk ismét felemeli a porból a fejét és visszavévn nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, amik dicső eleink voltak; az lesz, amiről ezelőtt fél esztendővel a gyenge hit álmodni sem bátorkodott; egy szabad nemzet, egy tulajdon törvényeivel, nyelvvel, ruhával bíró nemzet, egy oly nemzet, melynek minden tagja fegyvert viselni született és kész óltalmazója hazájának és királyának.”<sup>115</sup> Az idézett szövegrész a republikánus beszédmód illusztratív példája lehet, olyan világosan és egyértelműen fűzi fel egy szála a beszédmód alaptételeit.

Ugyanakkor az is feltűnő, hogy ugyanebben az időben, az Orpheusban milyen nagy szerepet kap a rousseau-i *törvényhozó*. Kazinczy fordítást közöl a lengyel alkotmánytervből,<sup>116</sup> éppen a nagy törvényhozók (Mózes, Lükurgosz, Numa) példáit kiemelő részt, két hosszú folytatásban adja II. Frigyes *Dissertation sur les raisons d'établir ou d'abroger les lois* című munkája fordítását,<sup>117</sup> s fordítja a *Társadalmi szerződést* is.<sup>118</sup> Kazinczy szerkesztői célzatossága egészen egyértelmű, különösen, ha tudjuk, hogy egyébként néha a nyomdászra hagyatkozott a cikkek sorrendjét illetően.<sup>119</sup> Rousseau-

<sup>115</sup> KAZINCZY Ferenc *Művei*, kiad. SZAUER Mária, Bp., 1979 (a továbbiakban: KazMűv), I, 720.

<sup>116</sup> Orpheus I, 1, 90–99.

<sup>117</sup> Orpheus II, 1, 41–67. és II, 4, 312–354.

<sup>118</sup> Maga említi a Fáy-beszédhez írott kommentárjának a Hadi és Más Nevezetes Tudósításokhoz küldött változatában: „indíttatok reá valakit, hogy Rousseau-nak Contrat-Social-ja mellé, mely kezeim közt vagyon munkában, fogjon az Emberek' Hasonlatlansága felől írt betses munkájához is”. (KazLev II, 45.) 1793-ban már készen levőként említi (vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999, 17).

<sup>119</sup> Döme Károlynak írja 1791. április 1-jén: „a' rendváltást egészen a' betűszedőre bízom; nem lévén sem elsőség, sem meg-vetés abban, hogy egyik darab a' másíknál előbb tétetik.” (KazLev II, 182.)

fordításainak jelentőségére egyébként külön is felhívta a figyelmet.<sup>120</sup> A *Társadalmi szerződést* nem sokkal később Szentmarjay Ferenc fordította le teljes egészében magyarra, ez azonban kéziratban maradt,<sup>121</sup> Czindery Pál pedig latin fordítást készített belőle.<sup>122</sup> Hajnóczy József államelméleti gondolkodására ugyancsak jelentős hatást gyakorolt a Rousseau-i mű.<sup>123</sup> Báróczi Sándor a *Védelmetett magyar nyelvben* úgy emlegette Rousseau „legislativa ideáját”, mint amelyek az emberi nem boldogságára szolgálnak.<sup>124</sup>

A törvényhozó, a törvénykezés amúgy is kiténtetett helyen állt a kor gondolkodásában, különös tekintettel az angol példára. Kazinczy az Orpheusban (csak betűkkel jelölt szerzőtől) Anglia és Magyarország törvényeit összehasonlító írást publikált,<sup>125</sup> Aranka György hasonló tárgyú könyveket adott ki,<sup>126</sup> a Mindenes Gyűjteményben az angol szabadságjogokról, II. Frigyes törvényeiről és Montesquieu *Törvények szelleme* című művéről jelent meg ismertetés.<sup>127</sup> A Martinovics-féle szervezkedés második kitéje pedig teljes egyértelműséggel fogalmazta meg a természetjogon alapuló egyenlőség elvét, amelyen a modern nemzet fogalma is épül.<sup>128</sup>

Vajon egy nyelvet beszélnek-e mindezek a szövegek, amelyek korcsosulásról, törvényszabásról, hazáról és nemzetről szólnak, látszólag fölöttébb egybehangzóan? Vajon hogyan értsük Péczeli Józsefet, akinek II. Frigyes nyomán írt *A Haza szeretetéről s a jó*

<sup>120</sup> „Olvassa meg a' kinek esze és zive van Orpheusom bé-vezetését, olvassa meg pag. 90 azt a' mit Rousseauból fordítottam, és azt a' mit Kallós által fordítottam Helvetiusból; – olvassa-meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II-dik kötetében a' Lélek halhatatlansága felől, 's látni fogja ki vagyok, 's áldani fog, ha én már régen nem leszek is.” (Kazinczy Aranka Györgynek, 1790. március 25., KazLev II, 52; vö. még az idézett Fáy-kommentárt, KazLev II, 45; valamint SZAUDER József, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé* = Uő., *A romantika útján*, Bp., 1961, 130–134.)

<sup>121</sup> Lásd *A magyar jakobinusok iratai*, kiad. BENDA Kálmán, Bp., 1957 (a továbbiakban: BENDA), I, 975–995.

<sup>122</sup> Lásd KÓKAY György, „*Olim omnis homo natus est liber*”: *A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből*, MKsz, 1995, 176–178. A cikk Szinnyi alapján Czindery Lászlóval azonosítja a fordítót, de a somogyi alispán nem László, hanem Pál volt (vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Kötetmények*, 4, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1994, 456).

<sup>123</sup> Vö. BÓNIS György, *Hajnóczy József*, Bp., 1954, 173–188. Hajnóczy alkotmányterveit német és latin kéziratokból (lásd BENDA I, 46–60, 61–88), valamint 1791-ben Pozsonyban, névtelenül megjelent traktátusából ismerhetjük (lásd BENDA I, 365–389). Ez utóbbit Pálffy Lipót csongrádi főispán 1793-as jelentése szerint „mindenki olvasta és nagy hatása volt” (BENDA I, 365).

<sup>124</sup> *I. m.*, 53.

<sup>125</sup> Orpheus I, 4, 327–342. A szerző gróf Török Lajos.

<sup>126</sup> *Anglus és magyar igazgatásnak egybevetése*, Kolozsvár, 1790; vö. KazLev II, 136; *Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről egy próba II. Fridrik prussiai király munkái közül*, Franciából, Kolozsvár, 1791.

<sup>127</sup> MindGy 1790, III. Negyed, 293–295; 1791, V. Negyed, 152–156; 1790, IV. Negyed, 184–192, 193–204.

<sup>128</sup> „Kérdés. Mikép hivattak a' polgári társaságnak tagjai?

Felelet. Polgárok; minden egyéb nevezet vagy privilégium, mint király, gróf, zászlós ur (báró), nemes, pap, 's a' t. törvénytelen és vétkes, mellyek tudni illik a' társaságbéli szerződést sullyosan meg sértik.

Kérdés. Miben áll ezen társaságbéli szerződés?

Felelet. Ez a' következendő ki mondásban foglaltatik: Mi a' polgári társaságnak tagjai testi és értelembeli erőnkkel akarunk minden nyomtat[ta]ságnak ellent állani, és egymásnak természeti jusaiért, mint a' szabadságért, a' tulajdonért, az életért és az egyenlőségért kezesei lenni.” (BENDA I, 1021.)

*Hazafijaknak kötelességeikről folytatott Levelezés Philopatrós és Commodus között* című könyvében ezt olvashatjuk: „a Jó-Hazafin értek én olyan embert, a ki a maga életének változhatatlan regulájává tette azt, hogy valami tőle ki telhetik, mindenkor szolgáljon annak a *Köztársaságnak*, mellynek tagjai közé számlálja magát”<sup>129</sup> Vajon a Haza és a Köztársaság egyet jelent-e itt és a kor más szövegeiben? Nyilvánvalóan nemleges választ kell adnunk, s feltennünk azt a kérdést, hogy miért a konfúzió. Miért nem különülnek el az egyes, össze nem egeztethető *communitas*-fogalmak mentén önálló beszédmodok?

### *b. communitas és Haza*

A törvényesség, a törvénszabás és a szerződéselmélet a korszak alapvető témája, s nemcsak a republikánus beszédmodban. Említhetjük a felvilágosult kormányzás nyelvének nevezett beszédmodot is,<sup>130</sup> amely a republikánizmussal szemben természetjogi alapozású volt, s így modern politikai nemzeteszmét is konstituálhatott (lásd pl. Hajnóczy József írásait). Mégsem volt képes komoly alternatívaként megjelenni a republikánizmussal szemben, főleg mert a felvilágosult kormányzás politikai nyelve az államrezonhoz, s nevezetesen II. József személyéhez, uralkodási szisztémájához való kötődése miatt ekkor, erőteljes jelenléte és hatása ellenére is, bizalmi deficittel küszködött. A modern politikai *communitas*-fogalom így maga is a republikánus beszédmodban épült fel, illetve – annak mintegy előalakjaként – a tudós hazafiság *res publica litteraria* eszméjében. Ez magyarázza, hogy a „józsEFI kor”-nak republikánizmus és tudós hazafiság a két domináns beszédmodja.

A republikánizmus a legkülönbözőbb *communitas*-eszmék megnyilvánítására alkalmas: a római polgár, az itáliai városállamok polgára, a rendi *natio* tagja és a rousseau-i *citoyen* egyaránt otthonos benne.<sup>131</sup> „Citizenship, as the derivation of the word suggests, began with the experience of intimate participation in a small political entity. The intense identity this participation fostered became, after many vicissitudes, the basis for many if not most broader identities.”<sup>132</sup> A republikánizmus tehát mindenfajta patriotizmus archetípusaként funkcionált, amiből következően a benne központi szerepet betöltő Haza inkább szimbólum, mint fogalom: *a közvetlen részvételre épülő politikai szerepvállalás szimbóluma*. Fogalommá akkor válik, ha a politikai filozófia adott helyen és időben pontosan artikulálja a szimbólumban megjelenített *communitas*-eszmét.

Vizsgált időszakunkban leginkább a rendi *natio* nemzetfogalma szólalt meg a republikánizmus nyelvén, hiszen a történeti jogon alapuló nemesi szabadság alapvető meghatározása éppen a kormányzásban való részvétel joga és a haza védelmének kötelessége volt. A Haza így aktuálisan a nemesek köztársaságát jelentette. Ugyanakkor azonban megjelent olyan értelmezése is a *communitas*nak, amely már nem a rendi *natio*val azono-

<sup>129</sup> Győr, 1788; idézi BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, IIK, 1965, 432.

<sup>130</sup> Vö. TAKÁTS, *i. m.*, 675.

<sup>131</sup> Vö. ARMSTRONG, *i. m.*, 102.

<sup>132</sup> ARMSTRONG, *i. m.*, 93.

sította, hanem az emberek eredendő egyenlőségének elve alapján szélesebben értelmezte azt, utaljunk csak Hajnóczy Józsefre és a kor néhány más radikálisan felvilágosult társadalomfilozófusára,<sup>133</sup> illetve a literátorok közül elsősorban Kazinczyra és Batsányira.<sup>134</sup>

Ez az átértelmezés azonban felvetette az új *communitas*-eszméhez kötődő identitás(ok) megképzésének igényét is: az új közösségeszme csak akkor életképes, ha közöségtudatként is tud funkcionálni. A politikai filozófia elvontsága nem átélhető, az eszmének narratívák és szimbólumok kulturális alakzataiban, a mindennapok reflektálatlan világába simulva kell megjelennie, hogy identitást teremtsen. Olyan identitást, amely alternatívát képez a rendi *natio* fogalmához kötődő, virulens politikai identitásváltozatok hálójában, miközben azokból építkezik. Az „üres hely” betöltésre várt.

### 3. Versengő identitások

#### a. rendi identitás

Az *ősi alkotmányra hivatkozás* érvelésmódja szerint „az alkotmány, a *constitutio* nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jónak látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőkre, s melyet csorbítatlanul kell továbbadni az unokáknak. [...] Az alkotmány nem egyszerűen érvényben lévő jogszabályok együttese, hanem mindenekelőtt az ország szokása. Ez teszi érthetővé, miért azonosítódik e beszédmódban az alkotmány fennállása vagy épsége az ország fennállásával. [...] E politikai beszédmód és a hozzá kötődő hitek teszik érthetővé, hogy mit jelentett a 'sérelemi politika' kifejezés: az élő nemzedéknek az a feladata, hogy az alkotmányt és a szabadságot *sértetlenül* megőrizze az unokák számára.”<sup>135</sup>

A korona 1790 tavaszán történt visszahozatala óriási esemény volt, számtalan alkalmi vers született ekkor, az alkotmányosság helyreállása szimbólumának tekintvén a történeteket. Révai Miklós éppúgy verset ír a koronaörző bandériumokhoz, mint Horváth Ádám, Sáróy Szabó Sámuel Trenck gróf magyarokat üdvözlő versét fordítja le,<sup>136</sup> Kazinczy pedig, aki maga is tagja az abauji bandériumnak,<sup>137</sup> mindezeket leközlí az Orpheusban. Péczeli József és mások ugyancsak versben köszöntik (magyarul és latinul) a koronát,

<sup>133</sup> Vö. BÓNIS, *i. m.*, 204–223; POÓR János, *Hajnóczy József*, Bp., 1998, 7–31.

<sup>134</sup> Vö. SZAUDER, *Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé* = Uő., *A romantika útján*, *i. m.*, 115–141; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, *i. m.*, 347–362.

<sup>135</sup> TAKÁTS, *i. m.*, 672–673; vö. KONTLER, *i. m.*, 111–125. „Az ősi alkotmány hiveinek szemében – így látta Pockock Coke és kortársa, John Davies példája alapján – a törvények pusztá fennmaradása annak bizonyítékául szolgált, hogy azok az idők próbáját kiállva minden változtatás célszerűségét legalábbis kétségbe vonják, s e törvények egyúttal örök időktől fogva létező szabályokként tűntek fel – azzal a logikával, hogy bár feljegyzésük a történeti idők műve, a szokás, melyet ekkor rögzítettek, »felmérhetetlenül ősi« előírásokat ölel fel.” (KONTLER, *i. m.*, 112.)

<sup>136</sup> Orpheus I, 3, 218–223; II, 2, 199–204; II, 1, 6–15.

<sup>137</sup> KazMűv I, 329.



önálló nyomtatványban és a Mindenés Gyűjtemény hasábjain.<sup>138</sup> Péczeli József,<sup>139</sup> Enesei György,<sup>140</sup> Weszprémi István a koronáról értekeznek, ez utóbbi tudományos igénnyel, Kazinczyval is disputálva.<sup>141</sup> Weszprémi műve rövid változatban először a Hadi és Más Nevezetes Történetekben lát napvilágot,<sup>142</sup> majd a Magyar Museum a részletes kidolgozást közli.<sup>143</sup> Decsy Sámuel 1792-ben történeti érdekű könyvet ad ki a koronáról, amelyel egy évvel később Katona István száll vitába.<sup>144</sup>

Kazinczy az Orpheus II. kötet 3. számának nyitóközleményeként hozza Zichy Károly országbírónak a diétán mondott üdvözlőbeszédét: „El-érte mai napon a' Nemes Haza azon fő-tzélját, mellynek gyakorlásától huszon-öt esztendőknék forgása alatt elrekesztetvén, innen naponként nevedő fájdalmat, egyedül a' jó kívánságnak, és reménységnek gyámolával támogatni kéntelenitetett. El-érte mondám: a' midőn mai napon azon Nemes Magyar Hazánk maga Tagjait, ezen Ország Köz-Gyűlésében, Ősi szabad Vokssal hajdani Magyar-dísszel egybe-gyűlve, kinek-kinek maga Törvényes Rendét, és Szabadságát vissza adattatva, és mindnyájokat, édes Magyar Eleink példájával, a' Köz-jónak munkálására, egy Szívvel egy Lélekkel fel-készülve látja.”<sup>145</sup> A továbbiakban is jellegzetesen az ősi szokásra és törvényekre hivatkozás konvencióit variáló beszéddel nagy hasonlóságot mutat Károlyi Antal még 1784-ből való beszéde, amelyet Batsányi a Magyar Museumban közölt.<sup>146</sup> Az „édes Hazánknak arany szabadsággal virágzó törvényei”-re való hivatkozás lényegében teljes egyetértésre talált a korabeli közvéleményben, a példák száma a végtelenségig szaporítható volna.<sup>147</sup> Ritka az olyan ellenvélemény, amelyet Versegly Ferenc képviselt *A' magyar Hazának anyai Szózatya* című költeményében.<sup>148</sup>

<sup>138</sup> MindGy 1790, III. Negyed, 279–283, 327–330; IV. Negyed, 52–55.

<sup>139</sup> A' Magyar Koronának formája 's viszontagságai. Az Asszonyok 's gyermekek kedvéért készítette P. J., Komárom, 1790.

<sup>140</sup> MindGy 1790, IV. Negyed, 165–168.

<sup>141</sup> Lásd KazLev II, 319–326.

<sup>142</sup> HMNT, 1790, II. szakasz, 812–816.

<sup>143</sup> MM II, 2, 229–251; II, 3, 365–380.

<sup>144</sup> DECSY Sámuel, *A' magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája*, Bécs, 1792; KATONA István, *A' magyar szent koronáról doct. Decsy Sámuelitől írott Históriájának meg-rostálása*, Buda, 1793; vö. BIRÓ, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, i. m., 143.

<sup>145</sup> *Az ország bírájának gróf Zichy Károl úr ő excellenciájának beszéde, Mellyel az Ország Gyűlésére öszve-sereglett Méltóságokat 's a' Második Tábla Követjeit Budán Rák 10dikén 1790ben idévelte* (Orpheus, II, 3, 209–210).

<sup>146</sup> „Én úgy vélem, Tek. Rendek! hogy főbb bölldogságink közzé számlálhattuk azt, hogy még Isten' jó-vóltából hajdani törvényes szokásunk szerint, mi-magunk (a' kik egymást közelebről ismérjük) választhatunk köz dolgaink' el-rendelésére elől-járókat 's kormányozókat, ügyeinknek tökéletes és serényebb el-végzésére alkalmas bírákat az el-intézet dolgoknak végbe-vitelére gyorsan-telleyített tiszt-viselőket.” (MM II, 3, 304–305.)

<sup>147</sup> Lásd pl. Teleki József beszéde az Orpheusban (II, 1, 16–36), Batsányi Wieland-fordítása (BJÖM II, 238) stb.

<sup>148</sup> „durva szabások / állnak Törvényünk' szent nevezette alatt: / melly bal itéleteket ragogat vállára Nemünknek / a' tsak azért kedves, mert ezer évi, szokás.” (VERSEGHY Ferenc *Kisebb költeményei*, kiad. CSA-SZÁR Elemér, MADARÁSZ Flóris, Bp., 1910, 54.) Itt is inkább a törvények egynemelyikének a tartalmával van

„Marczali Henrik nagyon fontos megjegyzése szerint az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvét abban a formában, ahogyan a 19. század első feléből származó szövegekben találkozunk vele, csak a 18. század végétől kezdve használták. Mint írja, korábban egyes jogokról, kiváltságokról, törvényekről beszéltek, s a *constitutio* olyan fogalmát, amely az alkotmány egész építményét jelenti, nem ismerték. »Az egész, mint alkotás, csak akkor állt a rendek előtt, midőn II. József nem az egyes törvényeket, hanem ezek összességét támadja meg.« Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy e politikai beszédmód gyökerei abba a szokásjogi gyakorlatba és felfogásba nyúlnak vissza, amely a *Tripartitumban* összegződött.”<sup>149</sup> Az érvelésmód tehát a lehető legjellegzetesebben a rendi *natio* nemzettudat-változatát foglalja magában. Használata mégis általánosan elterjedt volt: az adott helyzetben és vonatkozásban a legtöbbször számára szükségszerűnek tetsző sérelmi politika egy hagyományos érvrendszer elemeit használta fel és forrasztotta egységbe.

Magyarországon a 18. század végén tehát a *rendi natio-eszme* az általános. A közönségképző tényező e változatban *történelmi jogi* természetű, a „Mi-tudat” határvonalait a joghoz és a hatalomhoz való viszony rajzolja ki. A magyar rendiség Kézai Simon által összedolgozott sajátos öntudatában „a *natio* »ősisége«, régi dicsősége és Pannóniára való »történelmi joga« szerves gondolati egységet alkotott a nemesség társadalmi különállásának »történelmi jogával« és »alkotmányjogi« igényeivel s az önmagáról alkotott erkölcsi ideálkép historizálásával [...] Vajmi kevés szál fűzte magához a magyar »nemzetiséghez« is, hiszen e teóriában éppenséggel a magyar *nemzet* túlnyomó többségének a közönségi tudatból való elméleti kirekesztése volt a lényeg.”<sup>150</sup>

## b. *dinasztikus identitás*

A *dinasztikus heroizmus* érvelésmódja a vitézség hagyományos eszményvilágához kötődik, annak elemeit építi egybe. A vitézségnek számos értelmezése alakult ki a századok során, különféle alakváltozatokat öltve,<sup>151</sup> nemzetkarakterológiába épülve,<sup>152</sup> toposzokkal társulva.<sup>153</sup> Az a formája, amely a 18. század végén politikai nyelvet konstituál, a terezianus időszakhoz vezethető vissza, egész pontosan a „*vitam et sanguinem*” mitizáló-

problémája, mint az elvvel magával (vö. BÍRÓ Ferenc, *A „tudományok”, a nemzeti nyelv és az eredetiség*, Palócföld, 1995, 480).

<sup>149</sup> TAKÁTS, *i. m.*, 674, a vonatkozó jegyzet: „MARCZALI Henrik, [Az 1790/91-iki országgyűlés, Bp., 1917], 110. Emellett érvelt ECKHART Ferenc is, az 1792 és az 1832/36 közötti országgyűlési naplók anyagára hivatkozva: »Az ősi alkotmány 1790-től kezdve válik sokszor ismételt jelszóvá.« *A szentkorona-tan története*, Bp., 1941, 254.”

<sup>150</sup> SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma... = Uő., Nemzet és történelem, i. m.*, 94, vö. 26.

<sup>151</sup> Vö. BITSKEY István, *A vitézség eszményének változatai a régi magyar irodalomban = Uő., Virtus és religió*, Miskolc, 1999, 114–132.

<sup>152</sup> TARNAI, *Extra Hungariam... i. m.*, 11–39.

<sup>153</sup> Lásd pl. a Propugnaculum Christianitatis toposzát; vö. IMRE, *i. m.*, 143–173.

dó öntudatához.<sup>154</sup> A királynő beszéde és a rendek megajánlása a magyar heroizmus egy változatának a szimbólumaként rögzült a közösségi tudatban, utóbb számtalan pikturális és irodalmi ábrázolása született (kiegészülve a történelmileg téves, de rendkívül hatásos mozzanattal, vagyis hogy Mária Terézia a beszéd közben felemeli a gyermek Józsefet).<sup>155</sup>

Ezen érvelésmódban a magyarok vitézségükkel megmentik a királyt és a dinasztiát, így a közjogi összetartozás egyfajta sorsközösséggént jelenik meg, újraérvényesítve egyúttal a hagyományos magyar vitézség erényét is. Mindez persze inkább a magyar rendek illúzióját jelentette, mint a két fél közötti tényleges egyensúlyt vagy megegyeződést, de ez az érvelés érvényét nem korlátozta. Az 1780-as évek végi török háborúk időszakában még éppúgy ez uralkodik, ahogy nem sokkal később a francia fenyegetettség idején.<sup>156</sup> A Mi-tudat tehát a külső ellenséggel szemben képződik meg azon egység határvonalaival mentén, amely a harcot vívja.

Csetri Lajos<sup>157</sup> felsorol és idéz Baróti Szabó Dávidtól kezdve Virág Benedeken át Batsányiig (és a fiatalabbakig, például Szentjóni, Dayka, Csokonai, Fazekas) jó néhány költőt, író, akik megszólaltatták ezt a nyelvet a költészetben is, de nem lenne nehéz kiegészítenünk a sort. Említhetjük továbbá a magyar vezérek és győzelmek dicséretét, a Belgrád bevétele alkalmából rendezett ünnepségeket és ezek metszetekkel illusztrált ismertető cikkeket stb.<sup>158</sup> A szövegek a magyarok vitézségét zengik, de nemcsak azt emelik ki, hogy „El-fut az Hold, 's a' két fejű Sas bé-fészkel helyére”, hanem azt is, hogy a véráldozat viszonzást vár:

Örvendgy, édes Hazám! örvendhetsz, AUSZTRIA! Bízots  
Országoló páltzád, mikoron Magyar örzi. Ki-mentett  
Tsak nem egész Európának vesztetre fel-esküdt  
S öszve-tsatolt pallossi közül. Vért ontani most-is  
Kész értted. Kedveld hívséges Népedet: hozzád  
Tett szívességét ne felejtsd. A' régi Szabadság

<sup>154</sup> „Mindenkitől elhagyatva – szólította meg a rendeket Mária Terézia az országgyűlés 1741. szeptember 11-i ülésén –, egyedül a tekintetes rendek hűségéhez, fegyveréhez, az ősi magyar erényhez menekülünk, kérve a tekintetes karokat és rendeket, adjanak mihamarabb tanácsot, és hajtsák végre, a mi szükséges.” (Idézi MARCZALI Henrik, *Mária Terézia*, Bp., 1891, 90.)

<sup>155</sup> „Zálog a' Korona; mely hódult népekben / Állandó hívséget nevel a' szívekben. / Mikor ez a' zálog fénylett Anyád' Fején / Dülő Házatoknak inséges idején: / JÓZSEF! mit tett akkor a' Magyar' hívsége, / Villogó kardokkal ki-kelt vitézsége? / Érzékeny Anyádnak gördültek könyei, / Ragyogtak artzáján az öröm' gyöngyei. / A' mi erónk volt az, mely hartzolt értetek, / Általunk mentődött meg-rendült széketek” (RÉVAI Miklós, *A' haza tért koronának öröm ünnepe*, Orpheus, I, 221; vö. MARCZALI, *i. m.*, 93–96).

<sup>156</sup> A „monarchián belüli közös sors vállalása, a Habsburg-ház vezette birodalom iránt háborús körülmények között megerősödött lojalitástudat éppúgy része a kor nemzetudatát kifejező költészeti változatoknak, mint a józsefi intézkedésekkel szembeszegülő nemzeti sértettségudat”. (CSETRI, *i. m.*, 24.)

<sup>157</sup> CSETRI Lajos, *A magyar nemzetudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében = Magyarsághutató 1995–1996*, szerk. DTÓSZEGI László, Bp., 1996, 21–23.

<sup>158</sup> A Magyar Kurirban pl. Laudonról és a vár megvételéről szóló cikkek jelentek meg (*Báró Laudon életének rövid le-írása*, 1790. évi Töldalék, 8 kk., továbbá: *Belgrádnak utolsó meg-vétele Báró Laudon által*, uo., 45–46; vö. CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Költemények*, I, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1975, 593).

E' nemes-érzésű Nemzet' fő kintse, ne kívánd,  
Hogy valamely tsorbát szenvedgyen benne: Fejének  
Választott: szerető tagod' óltalmazad. Az alkut  
Egymásnak szentül meg-tartván nem leszen, a' ki  
Köz sorsunk' bölődőségát meg tudgya zavarni. –<sup>159</sup>

Azt is mondhatjuk ezek alapján, hogy „a magyar nemzettudat korabeli változatai között ez az egyik, mely természetes hazájának tekintette a Habsburg Birodalmat, a Habsburg-sas két feje közül az egyiknek a magyarságot vallotta”.<sup>160</sup> Vagyis a rendi *natio* eszméjének egyik változataként egyfajta államközösségi nemzettudat-változatot pillanthatunk meg benne, amely az államkereteket is meghatározó közösségképző mozzanatként tekint.

A *dinasztikus heroizmus* érvelésmódját – akárcsak az *ősi alkotmányra hivatkozás* politikai nyelvét – a legszélesebb körben használták ebben az időszakban, tekintet nélkül arra, hogy a benne egész nyilvánvalóan megtestesülő rendi *natio* eszméjével, annak valamely változatával milyen mértékben azonosult vagy nem azonosult valaki. Vagyis lazulni látszik ekkor a nemzettudat-változatok hagyománykööttsége (felekezeti és tájegységi kööttsége), a beszédmód pedig lényegében eloldódik attól.<sup>161</sup> Ennek oka szintén a közvetlen aktualításban keresendő, akárcsak az *ősi alkotmányra való hivatkozás* esetében: a külső fenyegetettség a sérelmi politizálással egyidejűleg, attól függetlenül jogossá teszi a Habsburg Birodalom iránti lojalitást is, vagyis úgy érvényesíti e másik érvelésmódot, amely az előzővel lényegileg ellentétes, hogy nem zárja ki azt.

Az államkeretek közössége, a lojalitás, az államot megtestesítő királyi hatalomhoz fűződő alattvalói viszony által megképzett identitás a magyar fejlődésben nemigen tekinthető teljesen önállónak abban a tekintetben, hogy a magyar rendek az ország tulajdonosai voltak, akárcsak a király, így az államhoz való viszonyuk a rendi közösségtudaton keresztül érvényesült.<sup>162</sup> E közösségtudatban elevenen élt egyrészt a „hajdani középkori államkeret, *regnum Hungariae* afféle »államnemzetként«”<sup>163</sup> és a *Habsburg-monarchia* valós államisága. Anélkül, hogy bármelyik a másik kizárásaként jelent volna meg, korántsem estek egybe. Az eltérő változatokat éppen az egyik (*regnum*) vagy a másik (*dinasztia*) dominanciája képezte meg, a rendi *natio* eszméjének keretében és az adott viszonyok összefüggésében.

<sup>159</sup> BARÓTI SZABÓ Dávid, *A' magyar húszárokhöz* (MM I, 4, 377).

<sup>160</sup> Vö. CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek*, i. m., 58.

<sup>161</sup> Csetri Lajos több helyütt utal arra, hogy a „kuruc” és a „labanc” nemzettudat-változatok hagyományosan egybeesnek egyfajta táji (északkeleti és dunántúli), valamint felekezeti (protestáns és katolikus) megoszlással is. Éppen ebből a szempontból feltűnő, hogy a „józsefi kor” jelentősen megzavarja e hagyományos elkülönülést: a „többé-kevésbé érvényes táji és vallási irodalommegoszlás József évtizedében valósággal az ellenkezőjére fordulhat”. (CSETRI, *A magyar nemzettudat változatai...*, i. m., 21.)

<sup>162</sup> Vö. GERGELY, i. m., 99–100.

<sup>163</sup> SZÜCS, *A nemzet historikuma...* = i. m., 31.

### c. etnokulturális identitás

„A' Népeket nem tsak az Országoknak határai választják-el, 's különböztetik-meg egymástól. A' gondolkodásnak módgya, az erköltsök, 's úgy neveztetett nemzeti szokások; a' nyelv, a' törvény, a' ruha: ezek tesznek leg-inkább külömbiséget közöttük. Ezeken nyugszik, ezek által lántzoltatik-össze minden-féle Polgári Társaság. Minél nagyobb a' hasonlatosság, annál nagyobb az egyesség, az erő, 's a' tagok közt egymáshoz-vonszó hajlandóság. Ezeknek meg-vesztegetődésekkel 's zavarodásokkal, bomolni, zavarodni kell annak-is. – A' Nyelv pedig különös természeti jele, bélyege, 's fenn-tartója minden Nemzetnek. Ennek virágzásától, vagy meg-vettetésétől, függ mindenkinek böl dog, vagy böl dogtalan sorsa”<sup>164</sup> – írja Batsányi a Magyar Museum ügyében 1791. szeptember 21-én közzétett tudósításában. Azokat a „láncokat” mutatja fel, amelyek egy közösséget összefűznek, vagyis a „Polgári Társaság” belső egységének letéteményeseit. Ezek pedig a törvény mellett a nyelv, a szokások, az öltözet.

A „józsefi kor” közismert témái ezek, különösen az 1790-es országgyűlés idején. Se szeri, se száma a magyar öltözet és nyelv dicséretének, erre nézve számos példát idéztünk már korábban is. Ugyanakkor az öltözetben való túlzott hivaikodás rögtön ellenhatást is szült: a nyelv és az irodalom elhagyatottságát panaszolták sokan a hazafiság eme külsődleges jegyeiben való tobzódás láttán. Számunkra azonban most csak annyi a fontos, hogy mindez nemzeti karakterjegyként kezdett értelmeződni a korabeli szövegekben. Hozzávehetjük még a magyar tánc ugyanilyen megítélését, a hagyománymentő gyűjtőprogram kiteljesedését Rát Mátyás felhívását követően, amely a kulturális primitivizmus európai mozgalmának része volt. De ide tartozik a nemzetkarakterológia régi témája is,<sup>165</sup> amely a popularitás szintjein az idegensúfoló szövegekben hagyományozódott régóta.<sup>166</sup> Elég egyértelműen látszik ebből is, hogy a nyelv, a szokások, az öltözet stb. által befelé teremtődő egység kifelé határozott idegenképpel társul.

Az etnokulturális identitás is alapvetően a MI és az ŐK oppozíciós logikája szerint működik, s ez a mozzanat a „józsefi kor”-ban különösen hangsúlyosság válik. „A' napoként Hazánkba sereglő sok gyűlevész népnek bitang nyelvétől lenyomattatik; ismét majmaik lészünk a' Németeknek, 's nyelvünkkel, öltözetünkkel egyetemben nemzeti erköltseinket-is le-teszük. Ennek a' maszlagnak most lehet elejét venni” – írja Batsányi.<sup>167</sup> A Mindenés Gyűjtemény cikkében nagyon hasonló megfogalmazást találunk:

<sup>164</sup> BJÖM II, 255.

<sup>165</sup> Vö. Henry VYVERBERG, *Human Nature, Cultural Diversity, and the French Enlightenment*, New York, 1989, 76–82 (*National Character*); VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., 1991, 211–217; *Nemzetkarakterológiák*, szerk. HUNYADY György, Bp., 2001.

<sup>166</sup> Lásd *Közköltészet*, I, *Mulattatók*, kiad. KÜLLÖS Imola, Bp., 2000 (RMKT 18. sz.), 223–271, 472–474.

<sup>167</sup> BJÖM II, 203. Ugyancsak „idegen maszlag”-ról beszél Telekihez írott 1788. november 1-jei levelében is (BJÖM I, 529), s nagyon hasonlóan fogalmaz egyik verse jegyzetében, a Magyar Museum hasábjain: „A' többek között a' végre hozták-bé Hazánkba az Emberi Nemzetnek ama' seprejét, a' Svábságot, hogy Népünket a' föld-mívelésre tanítsa, és (a' mint a' Szomszédok mondani szokták) erköltseinek durvaságából ki-vetkeztesse!! – – Lehet-e egy szabad-érzésű Hazafinak, sőt önnön magának a' természetnek, bosszontására nagyobbat gondolni?” (MM II, 1, 60.)

„Valósággal nagy meg-utálása az egész Magyar Nemzetnek, hogy holmi idegenek egy páltzával bé-jönek Hazánkba, itt Kelnerekké, Vendégfogadósokká, Kalmárokká lesznek, a' szegény Magyar Népnek 'sírjával fel-híznak, meg-gazdagodnak, 's még tsak annyira sem méltóztatják Nemzetünket, hogy nyelvünket meg-tanúlnák.”<sup>168</sup> Az Uránia *Bévezetése*-ben a nyelv „az a' *Végvár*, a' melly az Idegent, mfg Idegen, el-tíltt Határinktól, vagy Haza-fivá által változtat”.<sup>169</sup> Nem kevés további példa lenne még említhető a kor kiterjedt pasquillus-irodalmából is, köztük neves szerzők, pl. Gvadányi József tollából,<sup>170</sup> ezekben is gyakran feltűnik a megrontás metaforája (amennyiben a magyar nyelv a szűz leánnyal azonosítódik).<sup>171</sup> Nyilvánvaló e megfogalmazásokban az aktuálpolitikai vonatkozás, a németellenesség, de jól látható az is, hogy az érvrendszer túlmutat ennek „kuru-cos” karakterén.

Jellegetesen a premodern etnokulturális identitás, a *natio* szemléleti jegyei fedezhetőek fel a fenti szövegekben. „A történelem különböző korszakaiban és különféle társadalmi struktúrákban szerepet játszanak nagyjából körvonalazható közös területen élő nagyobb embercsoportok, amelyek – függetlenül belső társadalmi tagozódásuktól és aktuális politikai szervezeti kereteiktől – közös történelmi múltjukból következően általában legtágabb értelemben vett nyelvi és kulturális összefüggések alapján alkotnak egységet, és összetartozásukat, ti. más csoportoktól való elkülönülésüket (»Mi-csoport«-mivoltukat) specifikusan ez összefüggések szerint tartják számon.”<sup>172</sup> Mégsem mondható azonban, hogy itt egy premodern nemzettudat jelenne meg változatlan formában. A nyelv, a szokások, az erkölcsök által meghatározott etnokulturális identitásnak ugyanis megváltozott a helyi értéke: a jelentősége hihetetlen mértékben megnőtt, s általában véve konstitutívva lett. Az etnokulturális identitás egy primér közösség számára eredendően adott létállapotot formalizál a MI-tudat kontrasztív önmeghatározásában (tehát a „van” világára épül), egy másodlagos közösség önmeghatározásában *előbb eszmeként jön létre*, s csak utóbb terjed szét ilyen funkciójában a mindennapi tudat szintjén (tehát a „kell” világára épül).

<sup>168</sup> MindGy 1790, III. Negyed, 153. Lásd még ugyanezt a gondolatmenetet PÉCZELI Orpheusban (II, 2, 194–198) megjelent alkalmi versében is: „Nemzetünk sínlődött e' nagy nyavalyában / Hogy idegen vólt ő saját Hazájában. / Tsak a' neve vólt-meg, hogy Magyarak hívták, / De a' Haza zsírját idegenek szívták.” (*Köszönet az Ország Rendeihez, Midőn 1790ben Rák Ildikén A' köz dolgok folytatására a' Magyar nyelvet rendelték.*)

<sup>169</sup> *Első folyóirataink: Urania*, kiad. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999, 15.

<sup>170</sup> Vö. *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*, kiad. LÖRÖS István, Bp., 1989; vö. BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888; RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához = Irodalom és felvilágosodás*, i. m., 781–822.

<sup>171</sup> Lásd erre nézve RÁKAI Orsolya, *Az eleven kép: A nemzet és a nyelv kongruenciájának néhány kérdése a XVIII–XIX. század fordulóján = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., 1999, 212–215.

<sup>172</sup> SZÜCS Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban = i. m., 210.

## 4. Identitásképzés

### a. politikai és kulturális határvonalak egybeesése

„Ha a' Magyar Nyelvet hozzuk-bé, állani fogunk: ha a' Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy elébb el-öl az idegenek özöne, 's Nemzetünk korts-zürzavar lessz” – írja Kazinczy már idézett kommentárjában, melyet Fáy Ágoston beszédéhez fűzött.<sup>173</sup> A soknemzetiségű állam ténye addig éppen a latin mint államnyelv evidenciáját vonta maga után a közgondolkodásban. A fenti érvelés éppen megfordítja a dolgot: a latin visszahozatalával a magyar nyelv nemzetet megtartó ereje sérülne, s így felmorzsolná az idegenek. A kor államnyelvi harcai kapcsán igen élesen vetődött fel ez a probléma. A *védelt nemzetetett magyar nyelvről* szóló recenziójában írja Batsányi, hogy „egyik Európai Országnak sints olly nagy szüksége egy *Nemzeti Nyelvre*, mint a' Magyar Birodalomnak; mivel-hogy egyik sints olly temérdek sok-féle nyelven 's hiti-valláson lévő népekből össze-alkotva”,<sup>174</sup> majd Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében így fogalmaz: „Ha egyszer sok-féle, szép, tudós Könyveink lesznek; ha Nyelvünknek illendő betse lészen: majd önként fogják azt még az Idegen-Országbéliek-is tanulni. Átallátyák majd a' Horvátok 's Tótok is, hogy tanátságosabb, egy költséges hóltn nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanulniok, 's ügyöket rajta folytatniok, mellynek koronája 's védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek.”<sup>175</sup>

Az önmeghatározás jellegzetesen *kontrasztív*,<sup>176</sup> s itt nem pusztán a latinnal való szembesülés a lényeges immár: a magyar nyelv „idegen maszlag” általi veszélyeztetettsége, az „elkorcsosulás” réme válik az egyik fő elemmé. A nyelv nem organizmus, mely individuummá tesz a többi nemzet között, hanem zárt rendszer, amely elválaszt azoktól.<sup>177</sup> Annak eszköze, hogy megrajzolhatóak legyenek egy új közösség határvonalai. A nyelv közös használata a definitív elem (miként az *Encyclopédia* szócikkében is), nem maga a nyelv mint kulturális önelv.<sup>178</sup> A viszony persze könnyen megfordulhat, s utóbb egyértelműen meg is fordul, s akkor (de csak akkor) beszélhetünk arról, hogy a nemzet

<sup>173</sup> Lásd Orpheus, I, 2, 160–161.

<sup>174</sup> BJÖM II, 210.

<sup>175</sup> BJÖM II, 203. A Mindenes Gyűjtemény cikkében is azt olvashatjuk, hogy „abban áll a' Nemzet' ditsősége, [...] hogy a' mi nyelvünk légyen a' maga Hazájában az első, 's a' mi Literáturánkat ne tsak meg-esmérjék, hanem betsüljék is az idegen Nemzetek.” (1790, IV. Negyed, 47.)

<sup>176</sup> Vö. ARMSTRONG, *i. m.*, 5.

<sup>177</sup> A jelenség nem igazán értelmezhető az empirikus, illetve racionalista nyelv szemlélet fogalmi kettősségében, hiszen a kontrasztivitás nemcsak az empirikus nyelv szemlélettől, hanem a racionalistától is idegen: ennek instrumentalizmusa magában foglalja azt a premisszát, hogy a nyelvek között nincsen lényegi különbség.

<sup>178</sup> „L'idée de nation apparaît donc comme indépendante de la langue, s'est au contraire la langue qui reçoit sa légitimité de la nation. [Itt hosszabb idézet következik az *Encyclopédiából*.] Le problème est celui de la légitimité: une langue ne mérite ce nom que si elle – ou ses émanations dialectales – est parlée par l'ensemble de la nation. 'Une langue est la totalité des usages propres à une nation, pour exprimer ses pensées par la voix', dit le même article. C'est la nation qui définit ici la langue, et non l'inverse.” (Anne-Marie MERCIER FAIVRE, *La nation par la langue: philologie, nationalisme et nation dans l'Europe du dix-huitième siècle = Nations and Nationalisms...*, *i. m.*, 170.)

predomináns kulturális identitásként működik. E perspektíva azonban nem fedheti el azt a sajátosságot, hogy a „józsefi kor”-ban a nyelv, s tágabban véve az etnokulturális hagyomány egésze még nem így funkcionált, noha egy új közösségtudat megképzésének az eszköze volt, s e közösségtudat a politikai és etnokulturális határvonalak egybeesése mentén kezdett elkülönülni.<sup>179</sup>

„Egy úton jártak a’ régi Törvényszabók mindég. Mindenike olly kötelet keresett, a’ melly a’ Pólgárt a’ Hazához, és a’ Pólgárt a’ Pólgárhoz szorította; ’s fel is találta azt majd házi szokásaikban, majd Vallásbeli tzeremóniáikban” – mondja Kazinczy Rousseau-val a lengyel alkotmányterv fordításában.<sup>180</sup> Rousseau kései munkáiban, éppen azokban tehát, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolták a „józsefi kor”-ban (lásd minderről korábban), az etnokulturális elv mint eszmény jelenik meg egy zárt, osztatlan közösség ideális összetartó erejeként, biztosítva a szabad egyének szerződésével létrehozott állam működésének, pontosabban irányításának hatékonyságát. A premodern etnokulturális elv, noha konstitutív válik, nem lesz önelv: a középpontban az állam mint a modern értelemben vett nemzet megtestesülése áll.

Rousseau magyar követői számára a helyzet bonyolultabb, hiszen az állam hagyományosan, de a „józsefi kor”-ban különösen a *regnum* és a *dinasztia* közötti megosztottságban létezett, mint egy hajdani államkeret (*regnum Hungariae*) fikciója, s mint a (Habsburg) Birodalom valós államszervezete.<sup>181</sup> Ami van, azzal nem lehet feltétlenül azonosulni, amivel pedig lehetne, az csak volt: egy új identitás kristályosítási pontja valahol a kettő között helyezkedhet el, mindkettőhöz kötődve. Az etnokulturális elv ezt a valamit volt képes körvonalazni, ezért változott meg a helyi értéke. Egy nagyobb társadalmi-politikai egység identitását, amely betöltheti a politikai filozófia modern (egységes és oszthatatlan) nemzetfogalma által teremtett üres helyet az identitások hálójában. A Haza szimbólumát a mindenki számára egységes és oszthatatlan ’magyar-ország’ kapcsolat kezdi meghódítani, amely egyszerre teremt MI–ŐK opozíciót politikai (ország)határ és etnokulturális határ(vonal) mentén. Világos a folytonossága a ’regnum’ történeti fikciójával és közjogi artikulációjával, de az etnokulturális identitással való összeszővődöttségében egészen új minőséget képvisel.

### *b. a regnum átértelmezése*

A Pannóniára való történeti jog és a hajdani középkori államkerettel való folytonosság a ’regnum’ képzetét a rendi *natio* identitástudatának szerves részeként értelmezte: ’ország’ a nemességnek volt. A kettős honfoglalás Kézai Simon által összefoglalt gondolata a

<sup>179</sup> John Armstrong fogalmaival: a „boundaries”-t a „frontiers” szolgálatába kívánták állítani (*i. m.*, 9–10); jelentésük és egybeesésük talán az (ország)határ(vonal) szójátékkal adható vissza.

<sup>180</sup> Orpheus, I, 1, 97. Kazinczy a mű második fejezetét fordította le (*Esprit des anciennes institutions*, lásd *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, Peyrou/Moulto, 1782, I, 421–425).

<sup>181</sup> Lásd erről korábban, Szűcs Jenőt idézve.



hun–magyar azonosságra és folytonosságra épül. Az Attila által egyszer megszerzett ország elveszett ugyan, de a hunok leszármazottai, a magyarok visszaszerezték azt. A honszerző ősök tulajdonképpeni leszármazottja azonban a nemesség, hiszen ők azok, akik bátorságukkal és vitézségükkel kiváltak a gyávák (a későbbi szolgák) nagy tömegéből, s megvívták az országot, így jogosan birtokolják is azt. Ezt a hagyományt éltette a történetírás, s ez a történeti narratíva vált – az iskolai oktatáson keresztül is – az egyetlen érvényes történeti hagyománnyá,<sup>182</sup> ami természetesen a rendi *natio* identitásának szerves része volt.

Anonymus *Gesta Hungarorum*ának 18. század közepi felfedezése és közreadása e hagyomány átértelmezésére teremtett lehetőséget. „A Szkítiából történt kétszeri kijövetel, az ősként vállalt Attila pannóniai uralma Anonymusnál sem hiányzik, csakhogy ez a visszatérés kényszerű előtörténetévé kicsinyedik, amelyen »minek többet?« felkiáltással suhan keresztül a szerző. Művének tárgya az ország megvívása és ennek epikus igényű megörökítésével a 9. századi honfoglalásmondák legbővebb tárházába vezette az olvasót.”<sup>183</sup> Attila vagy Árpád? – tehetjük fel sarkítva a kérdést, de talán célszerűbb leváltás helyett hangsúlyváltásról beszélnünk. Anonymusszal az ország végső megszerzésére, a megtelepedésre került át a hangsúly, de a hun hagyomány megtagadása nélkül, ez volt az az eszmei mozzanat, amelynek óriási hatása volt az identitásképzésben is a 18. század végén.

A történetírók egymás között lefolytatott vitái e kérdésekben ugyanis túlléptek a szaktudományos kereteken, ami valójában teljesen természetesnek tartható, hiszen az érvényes történeti hagyomány alapkérdéseiről volt szó. Az Attila és Árpád közötti hangsúlyváltásban két alapvetően eltérő identitáslehetőséget pillanthatunk meg. John Armstrong ír részletesen a nomád és a letelepedett etnikai csoportok identitásainak eltéréseiről, s magáról az identitásváltásról a nyugati társadalmakban (szemben az iszlám országokkal, ahol a nomád identitástípus maradt érvényes). A középkori magyarokat kivételként tárgyalja mint olyan letelepedett népet, amely alapvetően megőrizte nomád identitásának elemeit.<sup>184</sup> A 18. század végén éppen e tekintetben történik döntő változás: a nomád típusú hun-mítosz kiegészül az inkább az országszerzést hangsúlyozó hagyománnyal, majd összeolvad vele és háttérbe szoríttatik általa. A territórium középpontba emelése azonban egészen más identifikációs energiával rendelkezik: nyitott az egység és az oszthatatlanság felé, miközben nem zárul be a kiváltságokra épülő identitásváltozatok előtt sem. A „józsefi kor” versengő identitásváltozatai így egyaránt alkalmas történeti narra-

<sup>182</sup> Vö. MARGÓCSY István, „A tiszta magyar”: *Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában = A szétszórt rendszer*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, 1998, 136.

<sup>183</sup> SZABADOS György, *A krónikáktól a gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, ITK, 1998, 631.

<sup>184</sup> Vö. ARMSTRONG, *i. m.*, 14–53, a magyar kivételre nézve lásd 47–51.

tívára letek mindabban, ami a territóriumhoz kötődött, ugyanakkor a territoriális elv maga is önálló (és újszerű) identitásváltozat kristályosítási pontjává vált.<sup>185</sup>

Jól mutatják mindezt a korszak beszédmódjainak sajátos témái.<sup>186</sup> A honfoglalási eposz megírásának szükségessége ekkor merült fel hangsúlyosan. A jezsuiták kiterjedt latin nyelvű eposzirodalma, mint azt Szörényi László kimutatta,<sup>187</sup> előbb a Habsburgok birodalmi politikájának szolgálatában állott, majd fokozatosan idomult a rendi érdekekhez. De ehhez képest egészen új fejlemény a honfoglalás megénekelésének szükségességéről való széles körű disputa és a próbálkozások egyre növekvő száma.<sup>188</sup> Ugyancsak a territoriális elv térhódításával hozható összefüggésbe a visszavonás témájának újszerű értelmezése és a Mohács-tematika előtérbe kerülése. Az eredendően vallási egyenetlenségekre alkalmazott *visszavonás* kifejezés a republikánus beszédmód alaptémájához, az erkölcsi romlás fölötti kesergéshez kötődött. Elsősorban Batsányi volt az, aki ezt az ország pusztulásának okaként mutatta fel, összekötve Mohács példájával. A széthúzás így az ország egységének, egész közvetlenül: territoriális egységének a veszélyeztetője, amint azt a történeti példázat is érzékelteti (ezért szorulhatott aztán háttérbe Várna Moháccsal szemben). A Hunyadiak s kiváltképpen Mátyás pedig nemcsak a jó uralkodó hagyományos szerepében jelentek meg, hanem az ország nagyságának ellenpontját képezték meg a Mohács-példázattal szemben.<sup>189</sup>

A territoriális elv mentén alakuló identitás narratívái azonban nem pusztán ideologikus beszédmódokban és történetírói szakmunkákban formálódtak, hanem magának a keletkezőben lévő (szép)irodalomnak is fontos tárgyai lettek, műfajok megújulását és teremtését eredményezve. Most itt elegendő talán csak Dugonics *Etelkájára* utalnunk, amely egyedi módon ötvözi a szaktörténeti fejtegetéseket (lásd a jegyzeteit), az ideologikus beszédmódokat (kulcsregény), a történeti mítoszképzést (eposzi szándékok) és az érzelmes történetmesélést (román).<sup>190</sup> Dugonics abban is kiemelkedő szerepű, hogy az eredetkérdésben kibontakozó másik vitának, a finnugor rokonítás témájának is teret ad, s nemcsak teret ad, de nagy hatással elvégzi azt a hagyománykapcsoló műveletet, amely a

<sup>185</sup> Vö. Benedict ANDERSON elemzését könyve második kiadásának zárófejezetében: „Until late in the eighteenth century no one thought of these languages [a holland, az orosz és a cseh nyelvekre utal példaként] as belonging to any territorially defined group. But soon thereafter [...] ‘uncivilized’ vernaculars began to function politically in the same way as the Atlantic Ocean had earlier done: i. e. ‘separate’ subjected national communities off from ancient dynastic realms.” (*I. m.*, 196.)

<sup>186</sup> A kor történetiszemléletének alapos, részletekbe menő újabb feldolgozásai vannak, amelyeket mi is alapul vettünk, de adataikat megismételni itt nem szándékozunk (MEZEI, *Történetiszemlélet...*, *i. m.*; BÍRÓ, *A felvilágosodás korának...*, *i. m.*, 167–193, *Az írók történelme* című rész).

<sup>187</sup> SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993.

<sup>188</sup> BORBÉLY Szilárd ennek kapcsán kiemeli a vergiliusi és az ossziáni eposzi modellek szerepét is, mely modellek a honszerzés megénekelésének poétikai lehetőségei után kutató korabeli írók számára kínálkoztak (*Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása = Vörösmarty és a romantika*, *i. m.*, 114–116).

<sup>189</sup> Vö. Anthony D. SMITH, *Az „aranykor”...*, *i. m.* Elemzései a honszerzés narratíváinak vonatkozásában is érvényesek.

<sup>190</sup> Lásd minderről részletesen PENKE Olga tanulmányát az *Etelka* kritikai kiadásában (Debrecen, 2002).

történetírásban végbement: egy leszármazási láncba integrálja a finnugor, a hun és a magyar népcsoportokat.

E mozzanat különös jelentőségére Margócsy István mutatott rá, mikor kiemelte, hogy e felfogás módszertani implikációi szerint „a történeti hagyomány eddigi »tényeivel« szemben is a nyelvnek és a nyelvtörténetnek kell primátust biztosítani”<sup>191</sup> az identitásképzés szempontjából oly kitüntetett szerepű eredetmitoszok levezetésében. Nyilván nem arról van itt szó, hogy a finnugor nyelvrokonítás eredendően együtt járna az organikus nyelvszemlélettel, hanem sokkal inkább arról a felismerésről, hogy bizonyos összefüggésekben a nyelv is lehet identitásképző tényező. S ha arra gondolunk, hogy a politikai és a kulturális identitás határvonalai hogyan csúsztak egymásba ekkoriban a területiális elv mentén, e narratíva felbukkanása nem is tűnik olyan meglepőnek.

### *c. az etnokulturális elv mint átmeneti egység*

Kazinczy így fogalmaz korábban már idézett kommentárjában az 1790-es államnyelvi viták kapcsán: „Ellenben ha a Magyar nyelv hozattatik-bé, (a' mellyre az Uralkodás terhét oly fáradhatatlanul hordott JÓZSEF Maga-is hajlott, a' deák Nyelvtől el-állván, és utolsó tavalyi Rendelése mellé nem a' Deák, hanem a' Magyar fordítást tétetni parantsolván) Nemzetünkben különös Nemzet válik, örökös fal lessz a' Magyar és nem-Magyar közt vonva, 's az idegen vagy Magyarra lessz köztünk, vagy éhhel hal-el; szemlátomást fogunk elő-menni a' tanulásban, Magyar tsemetéink Magyar nevelőket kapnak, 's a' Mesterségekben és Tudományokban olly szerentsés virágzásra lépünk, mint a' millyenre Német Ország lépett, minekutánna a' ki-hóltt Római és az idegen Frantzia Nyelvtől el-állott, 's tulajdon nyelvén kezdette írni könyveit.”<sup>192</sup> Figyeljünk a pontosveszőre!

Két teljesen különböző gondolatmenetet választ el, mégis úgy, hogy valamilyen kapcsolatot teremt közöttük, s ezekben két beszédmód és két identitásváltozat tűnik elénk. A korcsosulás és az elzárkózás a republikanizmus, a fejlődés és a mintakövetés a tudós hazafiság fő témája. Etnokulturális hagyomány és civilizatorikus öntudat, politikai és predomináns kulturális identitás. A területiális elv az, amelynek mentén egymás mellé kerülnek; egymás mellé, s nem igazán kapcsolatba. Az etnokulturális identitás helyi érté-

<sup>191</sup> MARGÓCSY, *i. m.*, 137.

<sup>192</sup> Orpheus, I, 2, 154–155; lásd még ugyanezt a gondolatot a *Hamlet*-előszóban is: „Ezek a szomorú emlékezetű idők tanítottak meg bennünket arra, hogy nyelvünk megtartása s elterjesztése nélkül hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a nemzet nem különös nemzet, hanem csak kolónia lesz; sőt egyedül ezeknek köszönhetjük azt, hogy hazai literatúránk a német nyelv terjesztgetése által vetélkedésre ingereltetvén, kevés idő alatt segítség nélkül is arra a magasságra lépett, amelyre különben fél százada kívántatott volna.” (KazMűv I, 721.) Itt kell megjegyeznünk, hogy ezt az előszót Aranka Györgynek írott, 1790. július 1-jei levelében „szörnyű Dedicatio”-nak nevezi (KazLev II, 79). Minthogy azonban – amint láthattuk – az ebben kifejtett gondolatok néha szövegszerű egyezést mutatnak a Fáy-jegyzettel, amelyet pedig nemcsak az Orpheusban közölt, hanem elküldött a HMNT-be, aligha gondolhatunk tartalmi fenntartásokra, sokkal inkább a túlfűtött hangvétel, s egyáltalán: maga a dedicatio műfaja tűnhetett számára „szörnyű”-nek. Később, 1805. augusztus 15-i levelében is úgy említi a *Hamlet*-ajánlást, mint amit még akkor is örömmel olvas (KazLev III, 409).

ke ezzel megváltozik, az európai civilizációs öntudat érvénye ugyanakkor töretlen, hiszen nem kis mértékben ez biztosítja a modernizációs program belső energiáit. A *res publica litteraria* pedig a modern politikai nemzetfogalom irodalmi előalakjaként értelmezhető.

A nemzet kialakulóban lévő modern fogalma a „józsefi kor”-ban tehát a politikai identitásváltozatok versengését eredményezte. Egyik politikai identitásváltozat sem jutott azonban a predomináns kulturális identitás pozíciójába, így modern értelemben vett nacionalizmusról még nem beszélhetünk ekkor. A territoriális elv volt az a kristályosítási pont, amelyen az identitásváltozatok fúziója és átalakulásuk hosszú, bonyolult folyamata elindult. Ez az adott történelmi időpillanat vonatkozásában ugyanakkor azt jelentette, hogy a Haza szimbólumában többféle identitásváltozat értelmezte önmagát, így a kor patriotizmusa különmemű és széttartó jelenségek halmaza, s inkább a patriotizmus kifejezés többes számú használata indokolt. A kialakulás pillanata ez, a narratívák és a szimbólumok átrendeződésének, új egységbe szerveződésének ideje.<sup>193</sup> A folyamat reflektált, de természetesen nem tervszerű és kimódolt. Ekkor áll össze azon modern identifikációs készlet elég tekintélyes része, amely aztán a későbbiekben kérdésessé sem tett módon működik a mindennapokban, az oktatás és a nyilvánosság tudatképző mechanizmusai által folyamatosan karbantartva és megújítva.

Az etnikulturális elv kitüntetett szerephez jut az identifikációban és a patrióta éthosz megalapozásában. Az ideologikus identitásképzés olyan létező hagyományra lelt benne, amely alkalmas volt egy új politikai identitás konstituálására a territoriális elv mentén, új nemzetfogalom jegyében (más identitásváltozatokkal versengve, azoktól bizonyos kulturális alakzatokat átvéve). Az etnikulturális elv azonban – mint az elnevezés is mutatja – eleve kettős természetű, egysége a modernitás közegében hamarosan megbomlik, szétválik etnikai és kulturális identitásváltozatokra, melyek működése ellentmondásos és főként problématis. A „józsefi kor”-ban az etnikai elv kizáró jellegét korlátozta a többi, még hasonló érvényű identitásváltozat, utóbb viszont átütővé is válhatott, miként azt Kisfaludy Sándor *Az emberszívnek örvénynei* című drámájában is láthatjuk, hogy csak magyar és irodalmi példát hozunk.<sup>194</sup> A kulturális elv pedig a nyelvszemlélet és a fejlődésképzet átalakulásával egyre inkább predomináns pozícióban kezdett megjelenni, létrehozván a nemzeti identifikáció rousseau-i típusa után a herderi változatot is, először talán Csokonai életművében.<sup>195</sup>

<sup>193</sup> Vö. ANDERSON, *i. m.*, 204–205.

<sup>194</sup> Vö. NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség*, Bp., 1993, 45–51.

<sup>195</sup> DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, 1993, 151–158.

A REGÉNY MŰFAJA DUGONICS *ETELKÁJÁBAN*\*

Az *Etelka* azon kevés regény közé tartozik, amelynek már megjelenését megelőzően megpróbálták meghatározni műfaját. Az első magyar regényre vonatkozó kutatások azonban csak egy évszázaddal később indultak el, és ezek az alapos filológiai vizsgálatok is legtöbbször a regény egy-egy összetevőjére irányultak, és nem a regényt alkotó szövegek összességére, így csak érintőlegesen vagy alig foglalkoztak a paraszövegekkel, amilyenek a mottó, a bevezető, a jegyzetek, az *Etelkának Kulcsa* vagy az illusztrációkkal és a művet tagoló szerkezeti felosztással.<sup>1</sup> A kutatások nagy része arra a feltételezésre épült, hogy Dugonics fordította a művet, így különböző források felhasználását vélték felfedezni benne.<sup>2</sup> Kevésbé kívánták a művet önmagában megérteni, mint az európai regényen belül létrejött sajátos alkotást és mint Dugonics életművének központi jelentőségű írását.<sup>3</sup> Ezt kísérel meg a jelenlegi tanulmány. Az író regénykoncepcióját először a műről készült, két első elméleti jellegű írás alapján vázoljuk fel. Ezt követően az európai regény néhány olyan jellemzőjét foglaljuk össze, amely Dugonics koncepciója kialakulásában szerepet játszhatott. A regény kéziratváltozatai és kiadásai közötti eltéréseket, illetve javításokat is megvizsgáljuk, melyek mutatják a regény fokozatos átalakulását és melyekben semmi nem utal arra, hogy a szerző idegen forrást használna. A műfaj sajátosságaihoz tartozik az olvasói siker okainak megértése is, így annak megvizsgálása, hogyan látja Dugonics az író és az olvasó viszonyát, melyek a regény fő motívumai, milyen boldogságfilozófiát közvetít, hogyan dolgozza fel a történeti témát a fikcióban és a jegyzetekben. Végül Dugonics regénykoncepciójának megismeréséhez próbálunk közelebb

\* A tanulmány a T 0255271 sz. OTKA-pályázat munkálatai során íródott.

<sup>1</sup> A „paraszöveg” elnevezést Gérard GENETTE „paratexte” terminológiája alapján használom, aki ezt a kifejezést arra a verbális és nem-verbális jeltartományra alkalmazza, amely az irodalmi szöveghez kapcsolódik és kiegészíti azt (*Seuils*, Paris, Seuil, 1987). DIÓSI Géza *A százötvenéves Etelka* című könyvében *A könyv külső felépítése* című fejezetben tesz említést róluk (Szeged, 1938, 31–33). BIRÓ Ferenc *Etelka*-elemzése a jegyzetek szerepét főleg a mű olvasata vonatkozásában értékeli (*A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 209–211).

<sup>2</sup> BERTHÓTY Ilonka, *Dugonics és Barclay*, Bp., 1909. CSÁSZÁR Elemér német szentimentális regény átdolgozására gyanakszik: *A magyar regény története*, Bp., 1922, 40. Véleményét GYÖRGY Lajos is osztja: *A magyar regény előzményei*, Bp., 1941, 267.

<sup>3</sup> Diósi Géza idézett tanulmányán kívül a regény elemzése szempontjából legfontosabbak: ENDRÓDI Sándor, *Dugonics András: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., 1881; PRONAI Antal, *Dugonics András életrajza*, Szeged, 1903, 101–103; BARÓTI Dezső, *Dugonics András és a barokk regény*, Szeged, 1934; SZAUDER József, *Dugonics András*, Tiszatáj, 1968/7, 626–633; MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., 1985; BIRÓ Ferenc, A „*Karjeli*” rokonság: *A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelká”-jában*, It, 1986/1, 51–61; SZÖRÉNYI László, *Dugonics András = Sz. L., Memoria Hungarorum*, Bp., 1996, 108–140.

jutni az *Etelka* megjelenését követően létrejött Dugonics-regények néhány sajátosságát elemezve.

Érdemes az író által megfogalmazott véleményből kiindulni, melyet a *Honnyaim!* címmel írt bevezetőben találunk, valamint a regény első elemzéséből, mely 1786-ban, a regény első kéziratának keletkezésével és a cenzori eljárás elindításával egy időben, a Mercur von Ungarn című folyóiratban jelent meg. A könyvismertetőt Koppi Károlynak, Dugonics tanártársának és barátjának tulajdonítják, megfogalmazását befolyásolhatta a regény írója. Az ismertetés első része a regényműfaj apológiája: „Ne törtődjünk [...] az ártalommal, melyet a gyengébb főekben okozott, hiszen értékes volta már eldöntetett, [...] hasznos és kifinomult olvasmány”. Ezután a nemzeti téma feldolgozásának jelentőségét említi: „Harcos őseink emléke [...] oly sok és változatos hőst örökített ránk, hogy maga az eredeti történet is [...] kész regény lenne...” Kiemeli, hogy Dugonics eredeti módon fogja fel a történeti témát, és elmarasztalja ebben a vonatkozásban a német regényirodalmat: „noha nemzeti témákban gazdagok, megszokták, hogy idegen személyek regényes jellemet nagyítsák fel”. Az ismertetés második része arra enged következtetni, hogy szerzője olyan információk birtokában volt, amelyeket csak az írótól kaphatott, hiszen az illusztrációkat vázolja fel, a könyv formátumát pontosítja, erre vonatkozóan egyetlen kézirat, így a cenzori példány sem tartalmazott utalást. A cenzori példányban nem szerepel egyébként a *Honnyaim!* című bevezető, sőt a jegyzetek sem. Az ismertetés pedig nagyjából a bevezető fő gondolatait követi és utal a jegyzetekre is, amikor a mű tartalmára vonatkozó felsorolásában történelmi ismereteket és adatokat említ meg. Fontosnak tartja, hogy a szerző megismerteti az olvasókkal a hunok, valamint az Árpád idejében élt szomszéd népek hagyományait, rítusait, taktikáját és politikáját (egyértelmű az utalás Bölcs Leó művének címére), valamint hogy összefüggéseket keres a filológia (mai terminológiával etimológiának mondanánk) és a földrajzi nevek között. Kiemeli a történet valóságosságát: tartalma nem „puszta rege”, hanem a „nemzet valódi históriája”. Végül a regényíró egyéb érdemeit méltatja: képzelőerejét dicséri, amely lehetővé tette, hogy „regényes történetbe öltöztesse” a történelmi témát, hogy a történelmi hősök mellé költött személyeket alkosson, hogy a cselekmény fordulatosságával „meglepje és szórakoztassa” az olvasót. A szórakoztatva tanítás hagyományos regényírói erénye mellett a sokszínűséget és a változatosságot említi. Értékeli a regény nyelvét, amelyet a „könnyed, nemes és természetes” jelzőkkel minősít, helyesli, hogy az író az elbeszélés szövegébe közmondásokat és népi szólásokat iktatott. Dugonics értékmentő szerepét hangsúlyozva szerencsétlenül járt hajó romjainak összegyűjtőjéhez hasonlítja a nyelvet, a szokások és a hagyományok megörökítésén fáradozó író, olyan korban, amikor „a sors a magyar nyelvet pusztulással fenyegeti”.<sup>4</sup>

A regény előszava már a „Honnyaim!” megszólítással a nemzeti érzést és összetartozást hangsúlyozza. Az első bekezdés a magyar nyelvű megfogalmazás jelentőségét emeli ki, majd a regényíró a történelmi téma választásának okait magyarázza. Dugonics itt a

<sup>4</sup> Mercur von Ungarn, 1786. okt. 18., 1035–1042. Az ismertetés német nyelven, C. K. aláírással jelent meg. (PRÓNAI Antal Koppi Károlynak tulajdonítja: *i. m.*, 71, 85, 130. A német nyelvű szöveg fordítása Kovács Katalin munkája.)

fikció és a történelmi téma találkozását az erkölcsi tanulság egyértelmű megfogalmazása szempontjából szerencsésnek tartó elméletírókhoz csatlakozik, és kortársai véleményét abban is követi, hogy a regényt főleg a nőolvasók erkölcsi nevelésében tartja használhatónak. Pontosítja a történelmi időt (Árpád fejedelem kora), a korszak jellemzésében fontosnak ítélt témákat (szertartások, hadviselés, életmód), valamint regénye és jegyzetei legfőbb forrásait (Leó császár, Schwandtner, Kollár). Felhívja a figyelmet írásmódjára, idézési szokásaira, utal a szöveget kísérő jegyzetek szerepére. Feltárja, mi volt a célja az illusztrációkkal: a „siralmas dülledékek” ábrázolásával a magyarok régi nagyságát kívánta emlékezetben tartani; és a közmondásokkal, amelyeket azért font regényébe, hogy „Nyelvünknek ezen gyöngyei a’ Tengerbe ne veszzenek Szél-vizeinkben” (az értékmentés jelentőségét kiemelő hasonlat feltűnően emlékeztet az ismertetésére) és hogy a magyarok napkeleti eredetét a nyelv szempontjából is illusztrálja. Ezután visszatér a magyar nyelv használatának fontosságára, és hazaszeretetét jelöli meg írása legfontosabb motiválójaként. Az előszó az író-t a későbbiekben is meglepéssel tölthette el, könyvének ezt a részét az első kiadáshoz képest nem írta át, a későbbi betoldások inkább csak arról árulkodnak, hogy írói szándékait, céljait a korábnál is jobban kívánta hangsúlyozni, műve olvasatának módját még egyértelműbben szerette volna olvasói tudomására hozni. Így forráshasználatának korrektségéről akarta meggyőzni az olvasót, és a mű aktualitását is jobban kiemelte.

A magyar nyelvű, történelmi témájú regény koncepciója lassan és fokozatosan alakul ki Dugonics életművében. Az *Etelka* létrejöttét megelőzően hagyományos, az antik irodalom által kodifikált műfajokban alkot: iskoladrámákat, epikai költeményeket ír, eposzokat fordít, sőt egy mitikus-történelmi jellegű regénye is születik, az *Argonautica*, de antik témáról, latin nyelven. Az *Etelka* fordulatot jelent az életműben. Míg korábban feljebbvalóinak, az arisztokrácia képviselőinek ajánlja műveit, amelyeket kisebb, zárt körnek szán, az *Etelkától* kezdve az egész nemzet közösségét szólítja meg előszavaiban és széles olvasóközönség ízlésének kíván megfelelni. Ettől kezdve tudatosan választja a prózát, a magyar nyelvű írásmódot és a nemzeti történelmi témát. 1790-ben az *Arany pereczek* című regényében már tudatos váltásról beszél, miszerint egyre nagyobb közönség érdeklődését akarja kiváltani regényeivel: az *Etelka* rejtett üzenete ugyan véleménye szerint főleg a „tanúlt” olvasók számára érthető igazán, de ezt követő műve már kifejezetten a középosztálynak szól, témája is hétköznapi: családi viszályokról, családok sorsáról ír. „Nemzetem!” megszólítást találunk a regény élén, amelyben a magyar nyelv, a magyar hagyományok és törvények ügyéért folytatott harcban kíván szerepet vállalni.<sup>5</sup> Ezek a kérdések azonban már az *Etelka* által elindított változások körébe tartoznak. Mielőtt azonban továbblépnénk, fontosnak látjuk az európai regény néhány olyan jellemzőjének felvilágosítását, amely az *Etelka* műfaja szempontjából érdekes lehet. Ezáltal közelebb jutunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogyan használta fel Dugonics a regény és az arra ható egyéb műfajok elemeit.

<sup>5</sup> A téma részletes kifejtése tanulmányomban: *Dugonics előszavai*, Tiszatáj, 2001/2, 63–79.

Az első magyar regény megszületésekor a műfaj különböző változatai már két évszázada aratnak sikert Európában.<sup>6</sup> Dugonics *Etelkájával* kapcsolatban elsőként a 17. századi regény egyik változatáról, a heroikus regényről kell említést tennünk. Ez a regényműfaj Európában a társadalmi ellentmondások kiéleződésével párhuzamosan jött létre, az abszolutisztikus hatalom bírálata jellemzi: ez a „királypárti” ideológia a király és a nemesség kölcsönös függését hangsúlyozza. Egyik első megvalósulása a Franciaországban élő és latin nyelven író (Dugonics által nagyra becsült és műve egyik modelljeként említett) John Barclay *Argenis* című műve, amelynek több magyar fordítása is készült a 18. század második felében.<sup>7</sup> A heroikus regények a múlttól, távoli, egzotikus témákról írva a jelennek adnak leckét, arról fogalmaznak meg burkoltan bírálatot. A mítosz, konkrétan a történelmi mítosz és egyes esetekben a nemzeti téma is központi szerepet játszik bennük. Három korszakot részesítenek előnyben: az antikvitást, az európai középkort és a nemesség király elleni lázadásainak korszakait. A felidézett történelmi korban megjelent szereplőket az író saját korának érzelmeivel és tulajdonságaival jellemzi, lehetőséget adva a korabeli olvasónak, hogy kapcsolatot teremtsen ezáltal is a múlt hősei és saját jelene között.<sup>8</sup> Fantasztikus kalandok, nagy utazások, váratlan találkozások, meglepő fordulatok alakítják cselekményét, visszatérő kellékei közé tartoznak a viharok, az áruha öltése, a bebörtönzések, a hihetetlen megmenekülések, a rejtélyes történetek. Sajátos életérzés és tipikus események is jellemzik a heroikus regényeket: a pesszimista életfelfogásnak megfelelően a hősök számára a szenvedély (noha a boldogság egyetlen lehetséges forrását jelenti) szenvedés is. Az érzékenység szükségszerűen vezet a nagy szerelem fellebbanásához, amely azonban nem társas érzés, mivel kizárólagos, sőt a korábbi kapcsolatokat felborítja és nem is vezethet megnyugváshoz. Az elválás és a házasság egyaránt boldogtalanságot és elmagányosodást eredményez, még a happy enddel végződő történeteknél sem várható tartós boldogság. A természet az érzelmek tükörképe és katasztrófák forrása. Ezekben a regényekben az egyéni érdekek és érzelmek a történelem fő alakítói, az ember esendő, az események végzettszerűek és kiszámíthatatlanok, a világ abszurd.<sup>9</sup>

<sup>6</sup> GYÖRGY Lajos a magyar nyelvű románirodalmat 1730-tól kezdi bemutatni, ahol az *Etelka* 1788-as kiadása művének 65. tétele. Ezek a művek átdolgozások vagy fordítások. Számos kéziratban maradt és műfaja szempontjából vitatható (például a rövid prózai műfajok körébe tartozó) írás is a katalógusba került (*i. m.*, 203–269).

<sup>7</sup> Dugonics vallomása szerint valamennyi modellje közül Barclay-ét követte leginkább az *Etelkában*: „*Etelka, sive Arpadi, ducis Hungarorum incomparabilis filia per modum Argenidis, Virgilius, Homericus epopejæ, ritu fabularum Romanensium feliciter deducta. Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman*” – írja *Följegyzéseiben* (*A Dugonics családianak a magyar nemesség elérésére tett iparkodása* [1791], kiad. SZINNYEI József, Bp., 1883, 103). Barclay *Argenis*ének két kéziratban maradt fordítását említi GYÖRGY Lajos 1773-ból és 1781-ből, 1792-ben pedig két különböző fordítása meg is jelent (*i. m.*, 241, 243, 287–289). – Újabb szakirodalom a magyar fordításokról: SZELESTEI N. László, *Argenis-fordítás időmértékes magyar versbeütközéssel* (1761), *ItK*, 2000, 224–231. (*A szerk.*)

<sup>8</sup> Az emberi természet változatlanágát feltételező antropológia jellemzi a kor filozófiáját; a „couleur locale” igénye a színházban is csak a 18. század utolsó harmadában fogalmazódik meg, a regényhez hasonlóan a köznapiság téma és hősök ábrázolásával egy időben.

<sup>9</sup> A heroikus regény legnagyobb sikereit Franciaországban aratta, legismertebb művelői Mille de Scudéry és La Calprenède. Utóbbinak *Kassandrája* Báróczi fordításában három kiadást is megért. Lásd Marie-Thérèse



A regényíró az olvasónak fontos szerepet juttat: bevezetőikkel, jegyzetekkel, a helyszínek és a szereplők azonosítását lehetővé tevő „kulccsal” arra biztatja, hogy fantáziája segítségével képzelje bele magát ebbe a távoli világba, és közben állandóan keresse benne a jelenére vonatkozó utalásokat, aktualitásokat is. A 18. század végéig nagyszámú kulcsregény születik az európai irodalomban (a műfaj főleg a francia és az angol regényben gyakori).<sup>10</sup>

A heroikus regény fent összefoglalt jellemzői toposzok, amelyek Dugonics regényeiben is gyakran fellelhetők. A kéziratokban és a különböző kiadásokban újra és újra ártírt *Etelkában* azonban a regényíró viszonylag egységes világot tud alkotni, a fenti elemek gyakori alkalmazása ellenére, feltehetően a határozottan kiválasztott történeti témának, az egyértelműen megfogalmazott célnak, a nemzeti múlt idézését hazafias kötelességként felfogó koncepciónak köszönhetően, míg az *Etelkát* követő regények, így az *Arany pereczek* vagy a *Jólánka* a tipushelyzetek és ismétlődő sorsok halmozásai.

Az európai regény nagy fordulópontja a 17. század második fele, amikor a műfaj eltávolodik a kis létszámú, kifinomult ízlésű, arisztokratikus körökhöz tartozó olvasóktól, szélesebb, társadalmi hovatartozása és ízlése szempontjából heterogén olvasóközönség érdeklődésének kielégítésére vállalkozva. A műfaj megújulása az eposz, a történetírás és az emlékirat döntő hatása alatt jön létre, és érinti a mű formáját, szerkezetét, témáját. A regény, miközben „megfertőzi”<sup>11</sup> ezeket a műfajokat, átveszi bizonyos elemeiket. A 17–18. század regényét a szakirodalom gyakran jellemzi vegyes műfajként. Kísérleti regénynek is nevezik, de a „totális” és az „enciklopédikus” jelzőt is alkalmazzák rá, mivel képes magába olvasztani bármely műfaj elemeit (a levelet, a filozófiai értekezést, a maximát vagy épp az anekdotát). A 17. század második felére esik az európai irodalomban az antik regény és elsősorban Héliodórosz újrafelfedezése is.<sup>12</sup> Ugyanakkor az eposzban is keresi a regény a megújulás lehetőségét: 1650 és 1800 között szinte minden regényelmélet-író megemlíti Homéroszt és Vergiliust a műfaj előfutáiraiként.<sup>13</sup> Barclay mellett Dugonics is ezt a két költőt említi az *Etelka* modelljei között.<sup>14</sup> A történeti téma a

HIPP, *Mythes et réalités: enquête sur le roman et les mémoires, 1660–1700*, Paris, 1976; Marlies MUELLER, *Les idées politiques dans le roman héroïque de 1630 à 1670*, Kentucky, 1984; valamint MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., 1985 és A „heroikus regény” terminus keletkezéséről, FK, 1978, 277–297.

<sup>10</sup> A kulcs egyébként csak ritkán kerül kinyomtatásra, legtöbbször kéziratban marad, sokszor nem is maga a szerző készíti. Fernand DRUJON 1200 kulcsregényt vesz számba és ír le részletesen. A műfaj meghatározásában fontosnak tartja, hogy a valóságos tények vagy az arra való utalások rejtett módon jelennek meg bennük, illetve hogy valóságos személyeket jelenítenek meg íróik kitalált nevek alatt (*Les livres à clef: Étude de bibliographie analytique et critique*, Paris, 1888, I).

<sup>11</sup> Lásd a témáról: Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény (A regény kutatásának metodológiájáról) = Az irodalom elméletei*, III, Pécs, Jelenkor, 1997, 27–68.

<sup>12</sup> Lásd a témáról: Georges MOLINIÉ, *Du roman grec au roman baroque: Un art majeur du genre narratif en France sous Louis XIII*, Toulouse, 1982.

<sup>13</sup> A regényműfaj történetének fontos elemeit a műfajok kölcsönhatását feltárva foglalja össze: Jean SGARD, *Le roman français à l'âge classique 1600–1800*, Paris, 2000, 12–19.

<sup>14</sup> *Följegyzései*, 103. Érdemes figyelni arra, hogy 1791-ben a „nationale roman” kifejezést alkalmazza regényére, míg korábbi, 1786-os írásában az „Epoëam Hungaricæ” terminológiát. Lásd SZILÁGYI Márton, *Dugonics András ismeretlen önletrajza 1786-ból*, ItK, 1997, 394–399.

17. század végétől kezdve nagyszámú regényben, novellában és fiktív memoárban kap fontos szerepet. Megjelenése egybeesik a történetírás hitelességével kapcsolatos kritikákkal, ezért is hangsúlyozzák a regény védelmezői, hogy az olvasó ebben a műfajban a valószerűséget, de az erkölcsi leckét is jobban megtalálja, mint a történetírások nagy részében. A történeti téma a felvilágosodás regényeiben az egész korszakban jelen van, bár nem játszik központi szerepet. Ezekben a művekben gyakori a történetírásokra való utalás, illetve azok forrásként említése (a szövegben belül vagy jegyzetként). A regényíró a történelmet alárendeli a fikciónak, az események titkos rugóit keresi, a történeti alakok hétköznapi megnyilvánulásait mutatja be.<sup>15</sup>

A magyar regényíró kedvelt olvasmányai között találjuk ennek az átalakulásban levő korszaknak egyik legérdekesebb regényét, Fénelon *Télémaque*-ját, amely antik köntösben, szerzője meghatározása szerint „prózában írt eposzban” fogalmazza meg az uralkodónak és kortársainak szánt politikai leckét, valamint Voltaire filozófiai regényeit, amelyek közül Dugonics a *Zadigot* fogja magyarrá átültetni. Ezek a minták az aktuális politikai mondanivaló és a filozófiai koncepció megfogalmazása szempontjából alakíthaták koncepcióját.

Vajon miért arathat sikert az európai regények és az eposz különböző elemeiből építkező első magyar regény 1788-ban?

A magyar felvilágosodás íróinak programjában az olvasás megszerettetése fontos feladatként szerepel. A regények magyar nyelvre fordítása is az olvasóközönség kiszélesítésének programjával kapcsolható össze, hiszen a magyarországi arisztokrata származású, művelt olvasói réteg eredetiben olvassa a francia és a német regényeket. A főúri könyvtárak katalógusai jól mutatják, hogy a regény különböző 17. és 18. századi változatai, így a politikai, a filozofikus, az érzelmes, a libertinus és a történeti témájú regények is közkézen forognak ezekben a körökben. A nyolcvanas évek végén azonban már magyar nyelvű folyóiratok és számos fordítás jelzi, hogy az írók és az olvasók egyre fontosabbnak tartják a magyar nyelvű irodalom megjelenését. Hazafias tetteknek tekintik a fordításokat és az anyanyelvű eredeti munkák írását.

Dugonics *Etelkája* akkor jelenik meg, amikor a nemesség és az értelmiség különösen érzékennyé válik a nemzeti téma iránt, főleg II. József alkotmányserető rendeleteinek megjelenését követően.<sup>16</sup> Már 1774-ben, a *Trója' Veszedelme* című eposzának előszavában felbukkan az a gondolat, hogy csak a sokak által olvasott irodalmi műveknek kö-

<sup>15</sup> Példaként megemlíthetjük Saint-Réal *Dom Carlosát* (1672) vagy Prévost történeti tárgyú regényeit, amelyekben az angol középkor vagy a magyar Brenner abbé története regények forrásává válik (1740–63). Ezekben a regényekben történeti hősök hétköznapijait elevenednek meg úgy, hogy fiktív alakokéval fonódik össze sorsuk, írójuk a történelmi és a szerelmi témát összekapcsolja. A témáról általában lásd a *Revue d'Histoire Littéraire de la France Le roman historique* című különszámának 17–18. századra vonatkozó tanulmányait (1975. március–június). SZERB Antal a nemzeti múlthoz való visszatérést az európai irodalmon belül a „gothic novel” divatjához kapcsolja, és Dugonics műtszemléletét a preromantikus jelzővel jellemzi, kiemelve, hogy szintézist tudott létrehozni „a preromantikus mult-elképzelés és a specifikus magyar multozragaszkodás” között (*Magyar preromantika*, Bp., 1929, 59).

<sup>16</sup> MEZEI Márta könyve jól összefoglalja a történeti érzékenység fő elemeit (*Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958, 42–55).

szönhetően őrződnek meg egy nép történelmének eseményei az utókor számára és válnak az emberiség előtt ismertté. Úgy ítéli meg, hogy Homérosz és Vergilius Trója hírnevéért a görög hőskönl többet fáradtak. Arra is felhívja itt a figyelmet, hogy a történelem, a mítosz és az irodalmi művek milyen közel állnak egymáshoz. Dugonics azért hangsúlyozza a megtörtént események lejegyzésének fontosságát, mert bizonyítani kívánja, hogy a magyar történelem is büszkélkedhet nagy hősökkel és hőstettekkel, még ha nem is biztosak róluk ismereteink (az antik történelemre is jellemző ez a sajátosság), csak eddig még nem örökítették meg azokat méltó módon: „a' Régi Pogányoknak tselekedetei olly' szélesen el-terjedtenek, hogy birodalmuknak és hírek' neveknek határa nem egyéb a' világ végénél; Őseinknek pedig minden ditsőségi [...] hamvokban fekszenek [...] A' mi Magyar Eleink-is hasonló képpen ditsértetnének, ha Témények' le-írása hasonló emberek kezébe adathatott volna.”<sup>17</sup>

A női főhős középpontba állítása, a viszonylag kevés kiterővel megszakított szerelmi történet fő témaként kezelése, az *in medias res* kezdés a 17–18. századi európai regények általános jellemzői. Dugonicsnál ezek az elemek az első kéziratváltozattól kezdve szorosan összefonódnak a nemzeti történeti témával. Etelka fokozatosan kibontakozó története valójában a múlt titkára épül, mely csak a regény végén tárul fel mindenki számára nyilvánvalóan, lehetővé téve a szerencsés befejezést. A kéziratok jól mutatják a téma folyamatos alakulását, amelyben a történeti háttér egyre nagyobb szerepet kap. A jegyzetek sorát feltételezhetően akkor nyitotta meg az író, amikor a számára egyre fontosabbá váló történeti háttér a fikción belül már túlterhelte volna a szöveget, míg a jegyzeteket kedvére bővíthette anélkül, hogy a fiktív történet arányait felborította vagy dinamikáját megtörte volna. A regény szerkezetének alakulását is nyomon követhetjük a kéziratok alapján. Az író művét egyre apróbb részekre tagolta, az alcímeket többször is átfogalmazta, hogy kiemelje a fontos történéseket, az ellentéteket, a párhuzamokat. A hármas tagolás – könyv, szakasz, rész – az első kiadástól kezdve következetes. A regény azonban nemcsak a szerkezeti tagolásnak köszönhetően bomlik apró részekre, rövid műfajnak tekinthető elemek töredékeit vegyíti; elkülöníthető benne az elbeszélés, a levél, a dialógus, a maximák, az anekdoták és a történetek, az álomlátás és az álomfejtés, a portré, a képleírás. A szövegek képét még tarkítják a jegyzetekben található történeti kronológiák, forrásközlések, népi mondások. A töredékesség, a világ mozaikszerű megelevenítése, a különböző rövid műfajok vegyítése és beépítése a regénybe a műfaj 17–18. századi sa-

<sup>17</sup> *Trója' Veszedelme*, Posen, Landerer, 1777. Idézet az *Első könyv* előszavából. Báróczi Sándor La Calprenède műve fordításaként 1774-ben megjelent *Kassánderája Elől járó beszédében* nagyon hasonlóan fogalmaz: „A Nemes Magyar Nemzet, elejétől fogva, diadalmas fegyverének inkább, mint nyelvének pallérozásában 's ékesítésében tartotta ditsőségét; [...] még tsak tulajdon maga viselt dolgainak 's nemes eredetének le írását-is, nagyobbára más Nemzetek szorgalmatosságának tulajdoníthatya.” *Ditső Nemzetemhez!* című előszavának érvelése is emlékeztet Dugonicséra: „Hanem tsak azt mondom, hogy ha a' Görögök vitézségét, a' Kurtzius és Plutárkus író tollai által, szemünk elibe terjeszti a' régiség, a' Magyarokét a' napnyugoti el-rettet Nemzetek tészik halhatatlanná, és ha amazoknak Nagy Sándorjaik, ezeknek-is volt Atilájok. Ha ők Ajákosokkal, Ulissesekkel és Agamemnonokkal, Akhilesekkel és Léonidásokkal ditselkednek, miért hallgassunk mi az Árpádokról, Lajosokról, Hunyadiakról és Kenešiekről?” *Kassándera*, melyet frantziából fordított BARÓTZI Sándor magyar nemes testőrző, Pesten, Trattner, 1793, I.

játosságának fontos eleme. Az *Etelka* szerzője az európai regényen kívül ezeknek az eljárásoknak egy részét megtalálta az antik regényben, amelyet kiválóan ismert (1798-ban le is fordítja Héliodórosz regényét), az eposzban, amelyet latin és magyar nyelven egyaránt művelt, valamint a történetírásban, amely tevékenységének egyik fontos területét jelenti.

Dugonics azok közé az írók közé tartozik, akik a szöveget az olvasóig nagy gonddal kísérik. A két éven át tartó cenzúrázás alatt nemcsak a regény szövegét „símogatja” (ahogy az *Etelkának Kulcsa* című kéziratában erről vall),<sup>18</sup> feltehetően ekkor önti formába a regény fogadtatását és olvasatát befolyásolni kívánó paraszövegeket is: a mottókat, a bevezetőt, a jegyzeteket, ahogy erről a kéziratok vallanak. Érdekes arra is felfigyelni, hogy Dugonics műveit az olvasó számára már külső megjelenésével is vonzóvá próbálja tenni. Nem sajnál anyagi áldozatot is hozni azért, hogy könyvei a szöveggel harmonizáló metszetekkel jelenhessenek meg. Ezt az igyekezetét valamennyi könyve közül legjobban az *Etelka* című regénye tükrözi. A címlap előtti metszeteket a kor legjobb magyar rézmetszője készítette. Tartalmuk tökéletesen harmonizál a regényével, és jól tükrözi az írónak azt az olvasóval szembeni elvárását is, hogy a mű háttérét adó történelmi korszakot saját jelenével kapcsolja össze.<sup>19</sup>

Dugonics, aki az olvasóközönség ízlését láthatóan jó érzékkel tudja kikémlélni, megragadja azt a pillanatot, amikor a változatos elemeket befogadni képes regényműfaj és az egyre nagyobb érdeklődést kiváltó nemzeti történelmi múlt találkozására és magyar nyelvű megszólaltatására sikert arathat. A Mindenest Gyűjteményben megjelent értékelés épp ezeket az elemeket emeli ki: az *Etelkát* az európai regény kiválóságainak alkotásaival hasonlítja össze (Richardson *Pamelája*, Wieland *Agathonja*, Haller és Dusch könyvei), méltatja eredetiségét a nemzeti múlt idézésének regényes megformálásában és érdemeit ezen a téren az idézett szerzőkhöz képest is kiemelkedőnek tartja.<sup>20</sup> Dugonics a témaválasztásnál figyelembe veszi a regény elméletírójának azt a javaslatát, miszerint az eposz inkább a harcokat, míg a regény a szerelmet helyezi cselekménye középpontjába.<sup>21</sup> A magyar történelem egyik legfontosabb és legdicőségesebb korszakát választja, a honfoglalást. A század közepétől nagyszámú forrásanyag jelent meg erről a korról, de csak szűk közönség számára és idegen nyelven volt elérhető. Dugonics jól ismeri ezeket a

<sup>18</sup> *Följegyzései*, 9. Az író az első kiadás olvasói és sajtóvisszhangját is ismerteti, amely azért is érdekes, mert az 1791-es és 1805-ös kiadás átdolgozásait befolyásolhatta.

<sup>19</sup> Tischler Antal Dugonics *Etelkájához* készült illusztrációit a 18. század legkiválóbb magyar rézmetszetei közé sorolja PATAKY Dénes (*A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951, 10, 130, 231). A szöveg és az illusztráció közötti összhang ritka ebben a korban, Dugonics többi művére sem jellemző igazán. Az író a könyv belső illusztrációit is gondosan megterveztetti: a könyv nyolc szakaszát a cselekmény egyik fontos helyszínét jelentő „Wilágos-vára” romjainak különböző irányból látható képe és alaprajza díszíti. A hajdani dicső múlt emlékének megőrzésében így a szöveg mellett az illusztrációk is szerepet vállalnak.

<sup>20</sup> „...alig lesz az ilyen találmányos könyveknek bőségében egy is, melyben több magánosságok, kedves régiségek s hazabelieket illető és haszonnal gyönyörködtető dolgok találtassanak, mint *Etelkában*”. *I. m.*, 1789, I, 129–132.

<sup>21</sup> Az elmélet Pierre-Daniel HUET *Traité sur l'origine des romans* (1670) című írása nyomán terjedt el (*Lettre-traité de P.-D. HUET sur l'origine des romans*, éd. Fabienne GÉGOU, Paris, Nizet, 1971, 47–48).

gyakran egymásnak ellentmondó forrásokat és kiadványokat, amelyek közül az *Etelká*-ban Anonymus, Bölcs Leó és Bfborbanszületett Konstantin hatása talán a legfontosabb, bár a mű jegyzeteiben mintegy százötven szerzőre hivatkozik. A szövegek egy része minden bizonnyal a keze ügyében volt, közülük sokat idéz és igen sok forrásanyagot közöl magyar fordításban a jegyzetekben. Az *Etelka* három rendelkezésünkre álló kéziratvariánsa (köztük a cenzúrázott példány) közül egyik sem tartalmaz jegyzeteket. Erre alapozzuk azt a (már említett) feltételezést, miszerint az író először megpróbált volna egy szövegen belül maradni, azaz egy történeti háttérű, a kortársak számára szórakoztató és leckét is adó olvasmányt létrehozni, és a konkrétabb forrásokra való hivatkozások csak az írás folyamata során kapcsolódtak a fokozatosan gazdagodó fikcióhoz és kerültek az egyre szaporodó jegyzetek közé.<sup>22</sup> Dugonics a három kiadás során is újra és újra átirta a szöveget. A kéziratok és a nyomtatott szövegek összevetése lehetőséget ad annak rekonstruálására, hogyan keletkeztek a jegyzetek. Az író gyakran betold vagy megváltoztat egy szót a kézirathoz képest, hogy jegyzetét beszűrhesse. Így tesz például a *Kunok* (a kéziratokban *Pannonok*), a *Leventa* (a kéziratokban *Herczeg*), a *Szünnaplás* (a kéziratokban *inneplés*), a *Lovanczaink* (a kéziratokban *Magyarok*) címet viselő jegyzetek esetében. Az is előfordul, hogy egész mondatot told be a regénybe, hogy például Bölcs Leó *Tacticájából* a magyarok hadi mesterségéről idézhessen hosszabb szövegrészt jegyzetében.<sup>23</sup>

A regény megalkotásáról és Dugonics írásmódjáról elég hiányos ismereteink vannak. Megemlíti ihletőit, hivatkozásai, könyvtára alapján következtethetünk olvasmányaira, ismerjük a korábban általa művelt műfajokat, amelyekből az írás során meríthetett. A regény első változatát rövid idő alatt írta meg, de az írásra nagy gonddal készült fel.<sup>24</sup> Ezt mutatja például a regény helyszíneinek kiválasztása. Buda egyfajta nemzeti szimbólum, Szeged szülővárosa, Világos szülőhelyétől nem messze található vár, amelyet 1784-ben romboltak le: a pusztulóban levő, megőrzendő történeti emlékek példája. Budán tanár, jól ismeri a várost, történelmi emlékeit, a hozzájuk fűződő legendákat, de a regénynek ez a fontos színhelye felidézi, a felvilágosodás regényeihez hasonlóan, a „bűnös” nagyvárost is (perek, intrikák, börtön, kivégzés). A második helyszínnel kapcsolatban a regényíró felhasználja helytörténeti kutatásait, valamint a város lakosságának származásával, foglalkozásával és a környék természeti adottságaival kapcsolatos ismereteit.<sup>25</sup> Világost

<sup>22</sup> Az 1788-as és az 1791-es kiadás között legjelentősebb az a változás, hogy 87-ről 118-ra emelkedik a jegyzetek száma. Az utolsó kiadásban Dugonics inkább csak kiegészíti, javítja a meglévő jegyzeteket. Különösen a történeti jellegű jegyzetek száma és terjedelme nő.

<sup>23</sup> Az 1788-as kiadás 15., az 1791-es 20. sz. jegyzete.

<sup>24</sup> „Etelka nevezetű könyvemet 1786-dik esztendőben kezdettem, és két hónapok alatt szerencsésen el is végeztem. De a következő két esztendő alatt, még nyomtatás alá adtam, símogattam.” *Följegyzései*, 9. Az 1786-os kézirat egymást követő kötetek címlapján található, más tintával bejegyzett, kivételes szabályosságot mutató dátumok (február 1., február 15., március 1., március 15.) utólagos datálásra engednek következtetni (OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 42, I–IV. köt.).

<sup>25</sup> Így például a Dömötör-templom reliefje ihleti az *Etelka* báránkjával kapcsolatos epizódokat, igen részletesen írja le a Szeged környéki tavak halfajtaát. Helytörténeti kutatásainak kézírata: Andreas DUGONICS,

ismeri az író legkevésbé, a regény megírását megelőzően el is látogat a helyszínre, a romokat azonban csak a bevezető és az illusztrációk idézik fel.<sup>26</sup> Világosvár a fejedelem pihenőpalotája, a fiatal és szép lány iránti vonzalma (akinek ajándékba adja), a szabályos (francia) park, az itt szervezett ünnepi lakoma egyfajta „Sans-souci”-vá alakítják a regény megírásakor már romokban heverő várat.

A különböző elemek kimunkálása között meg kell említeni a regény nyelvének kérdését is. Az író fontosnak tartja, hogy a régi történetben a hősök ne „francia módra kényessen” beszéljenek. Dugonics a régi-népi analógiát alkalmazza, amikor a régi idők felélesztéséhez a nyelvi hagyományt leginkább őrző szólásokra építi művét. A regény hétköznapi eseményeket középpontba állító műfaját alkalmazva is mintha feljogosítva érezné magát a népi nyelvnek az irodalomba való beemelésére. A regény nyelvének tudatos alakításáról tanúskodnak a kéziratok, a kiadások és Dugonics vallomásai. Felelevenít archaikus igealakokat (félmult idő), a középkori életmód idézésére új szavakat alkot (sátorosság, lovanczok), és egyre több népi mondást illeszt művébe. A regény nyelvének megformálásával a magyar nyelvvel kapcsolatos korabeli vitákban is állást foglalhatott.<sup>27</sup> Ezen a területen érte a legtöbb bírálat, már a kortársak részéről.

Az Árpád-mítosz is fokozatosan formálódik a regényben. Nem sokkal a mű megszületése előtti évekhez, Pray György és Katona István működéséhez kapcsolják azt a fordulatot, melynek során Álmos helyett Árpád lett „a magyar történelem (újra)kezdő alakjává”.<sup>28</sup> A magyarok bejövételéről és a honfoglalásról folyó viták azonban még a regény megírása és átdolgozásai idején is rendkívül hevesek voltak. Az *Etelka* különböző kiadásai során a jegyzetekben található történeti kronológiák pontosításából következtetni lehet ezekre a vitákra. Az 1791-es kiadásban kerül először a szövegbe az a jegyzet, ahol a hármas honfoglalás elméletét a szerző részletesen leírja és megemlíti a hét vezért. Ennél is érdekesebb, hogy az 1786–87-es kéziratokban Dugonics mindig vezér ranggal jelöli meg Árpádot, akinek kapitányok és hadnagyok vannak alárendelve, míg 1788-tól, az első kiadástól kezdve Árpád „a Magyarok fejedelme” lesz. Ez a szövegváltoztatás nem pusztán a rang fordításából eredő eltérés. Érdeemes összehasonlítani a regény első

*Connotationes nondum in ordinem redactae libera et regia urbe Szegedino*, Tirmau, 1775. A kézirat kiadása: LUGOSI Döme, *Dugonics András Szegedi monográfiája*, Szeged, 1929.

<sup>26</sup> „Mert midőn én Urunknak 1787-dik [sic!] esztendejében *Etelka*-nevezetű könyvemnek írásához fogni akartam; szükségesnek tartottam, hogy *Világos-Várat* és annak egész környékét meg-látogassam: mivel ezen könyvemnek nagy darabja ezekre a' tájakra szabódott.” DUGONICS András, *Radnai történetek*, Szeged, 1810. 126. (Lehetséges, hogy az évszámot említi helyesen és csak a kommentár pontatlan?)

<sup>27</sup> SZATHMÁRI István szerint Dugonics ilyen módon is reagálni kívánt Schedius Lajosnak arra az álláspontjára, hogy a magyar nyelv „incapax culturae” (*Dugonics András nyelvéről és stílusáról*, Magyar Nyelv, 1968, 257–259). BENKÓ Loránd a „tudatos”, „mesterséges” „nyelvi provincializmus” prototípusát látja a műben és kiemeli az írásmód „kísérletező” jellegét (*A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960, 313, 390, 401, 462). Lásd még SIMAI Ödön, *Dugonics András mint nyelvújító*, Bp., 1904; BARTHA György, *Szeged Dugonics munkáiban*, Szeged, 1905; ZSIGMOND Ferenc, *Dugonics stílusa*, Debrecen, 1936.

<sup>28</sup> SZABADOS György, *A krónikától a gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, ItK, 1998, 632. Dugonics a két említett történetíróra is hivatkozik a jegyzetekben, bár a bevezetőben a nemzet ébresztőiként Kollár és Schwandtner nevét említi.

mondátát a kéziratokban és a kiadásokban. A változtatások tanúsítják a mítoszteremtés vágyát: „Megerősítette már akkor Árpád(-vezér) a’ Magyarok hatalmát Országunkban, midőn a’ meg-hódolt tartományoknak részeit (minden jutalom nélkül) el-osztotta vitéz katonái között.” „Meg-erősítette már akkor ÁRPÁD, a’ Magyarok’ Fejedelme, dicső Országunkban hatalmát, midőn a meg-hódolt Tartományoknak részeit vitéz Katonái között fel-osztotta.”<sup>29</sup>

A regény első és második kiadásával egy időben egyébként a képzőművészetben is fontos szerepet játszott a honfoglalás témája. Ezt azért is érdekes megemlíteni, mert az *Etelka* illusztrációi a múltidéző „emlékmű-tradíciónak” is részét képezik.<sup>30</sup>

Dugonics regényével állást foglalt egy másik tudományos vitában is, amely a magyar nyelv történetéről zajlott a honfoglalásról folytatott vitákkal egy időben. A magyar–finn rokonságot a számos nyelvi utaláson túlmenően – amelyek nagyrészt a jegyzetekben található – jól példázza a történet egésze és befejezése, melynek során Etelka, Árpád gyermeke és Etele, karjeli királyfi házassága létrejöhet. A Dugonics-*Analecták* gazdag gyűjteményt tartalmaznak mind a magyar történelem *Etelkában* megjelenített korszakáról, mind a magyar nyelv északi rokonairól.<sup>31</sup>

Az őshaza, a nyelvrokonság és a honfoglalás összekapcsolásának jelentőségét Szauder József fogalmazza meg igen meggyőzően: „...Dugonics látta át, zseniálisan, miféle nemzeti köztudat kialakítására nyílik lehetőség azzal, ha Árpádot az őshazával és egy távoli, de a szűkös kis magyarságot mégiscsak szélesítő rokonsággal hozza szoros, lehetőleg hatásos, regényes kapcsolatba. Ne higgyük, hogy a tényeknek ez az összekapcsolása egyszerű, könnyű művelet lett volna...”<sup>32</sup>

Az *Etelkát* már első olvasói irányregénynek tartották, Dugonics maga is ezt az olvasatot javasolta előszavában és az *Etelkának Kulcsában* is. A régi magyar hagyományok és kultúra felélesztését, őrzését fogalmazza meg feladatként „honnyai” számára és Fénelon XIV. Lajosnak intézett leckéjéhez hasonló allegorikus tanítást rejt el a cselekményben, amelyet az uralkodónak szán.<sup>33</sup> Az *Etelka* II. József politikájára vonatkozó bírálatának legfontosabb elemei az uralkodás önkényességével függenek össze: a szabadságot korlátozza, a törvényeket egyoldalúan megváltoztatja. Külön fájó pont Magyarországon a

<sup>29</sup> Zárójelbe tettük azokat a szövegrészeket, amelyek változtak a kéziratokban. Az 1791-es kiadásba került kronológiában a 891-es évhez fűzi Árpád fejedelemmé válását: „Látván, hogy a’ hét vezéreknek egytől-nem függések igen káros lenne: magát FEJEDELEMMÉ tétette” (1. sz. jegyzet). A három kiadásban csupán annyi eltérést találunk, hogy az 1805-ös kiadásban zárójelbe kerülnek „a Magyarok Fejedelme” szavak.

<sup>30</sup> Az első kötet címlap-illusztrációjának erre az összefüggésre PAPP Júlia hívta fel figyelmemet. Lásd tanulmányát: *Sajtóhírek a 18. század végi hazai monarchikus „emlékművekről”*. Művészettörténeti Értesítő, 2000/1–2, 125–131. Vö. *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon: Vezető a Magyar Nemzeti Galéria kiállításához*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, főleg 63–72, 491–493, 520–526.

<sup>31</sup> A magyar–lapp rokonságot bizonyító Sajnovics-mű is megvan Dugonics könyvtárában: Joannis SAJNOVICVS *Demonstratio: Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (ed. 2.), Tynaviae, 1770. Lásd GYURIS György, *Dugonics könyvtára*, Szeged, 1972, 33.

<sup>32</sup> SZAUDER, i. m., 629.

<sup>33</sup> Fénelon *Télémaque*-ja Dugonics kedves olvasmánya Barclay *Argenise* mellett. PRONAI, i. m., 114.

német nyelv erőszakolása a magyar helyett, az idegenek favorizálása, a hagyományos nemesség helyett érdemtelenebb közrendűek pozícióba juttatása. A piarista pap ezen kívül fájjalja az egyház elleni támadást is. A regény politikai leckéje az író szerint olyan módon olvasható áttételesen, hogy a hősnőt érő csapások közül legsúlyosabbak az apjától kapott sebek, akiről kiderül, hogy mostoha, ahogy II. József politikájában is azt bírálja Dugonics, hogy nem volt „valóságos Királya és szerető Attya az Országnek”. Az *Etelka* kulcsregény-jellege Róka alakjának megformálásában látható a legnyilvánvalóbban, aki az egyébként jó, de befolyásolható fejedelem rossz tanácsadója, és akit Dugonics, vallo-mása szerint, két kortárs történeti alakból gyúrt egybe. Műve igazi jelentőségét azonban nem a konkrét bírálatban, sokkal inkább a kor problémáinak megfogalmazásában látja, az ország egészének szóló leckében. A nemzetet Dugonics a nemességgel azonosítja. Meg-jelennek ugyan egyszerű polgárok is a regényben, de épp az a kapcsolatteremtés sikerül legkevésbé az írónak, hogy a korabeli polgári életformát Árpád korával összeegyeztesse. A jobbágyok társadalmi helyzetét történetileg a nemtelen cselekvéshez köti (az 1791-es kiadás 106. jegyzete). Dugonics aggodalmai elsősorban a nemesség helyzetére és erkölcsi modelljére vonatkoznak.

A regény bevezetőjéről szólva már említettük, hogy Dugonics a fikciót különösen alkalmasnak vélte a múlt felidezésére, az építészeti emlékekben, a nyelvben, a ruhákban, a törvényekben, a gyermekjátékokban stb. megőrződött hagyomány átörökítésére.<sup>34</sup> A kiválasztott történelmi pillanat kivételes, mert felidézi a magyar nép hajdani dicsőségét, amelyre büszkének kell lennie. A regény cselekménye ugyanakkor arra is lehetőséget ad, hogy megragadja a múltban azokat az elemeket, amelyek utalnak a jelen számára is aktuális életmódbeli változások szükségességére. A regény fő motívumai a kereszténység elterjedésével is össze vannak kötve, és tükrözik azokat a változásokat, amelyek egy nép erkölcsének szelídülésével járnak együtt. A szerelmi téma az egész művet átfonja, de kizárólagossá sehol nem válik ebben a szándékosan ideologikus műben. A dicső múlt idézése a regényhősök visszaemlékezéseire és a jegyzetekre marad, a regény fontos kérdése ugyanakkor az, hogy vajon a béke kora szükségszerűen a hanyatlás kora-e egyben? Ellágyulást hoz? Mit tegyen a nemzet, hogy értékeit megőrizze a béke idején? Mihez kezdenek a hős harcosok az új világban, képesek-e alkalmazkodni ahhoz? Ezek a kérdések a kor jellegzetes problémái közé tartoznak. A dekadenciától való félelem gondolata, a törvények változtatásából következő bizonytalanság, az esetleges anarchia a felvilágosodás legtöbb írójának művében hangot kap, ez például Montesquieu *Perzsa leveleinek* és római történelmének (saját korához intézett) leckéje. A századvég magyar íróinál és költőinél is megjelenik ez az aggodalom, példaként Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz*

<sup>34</sup> A kéziratokban először csak a nyelv fontosságát említi, utólag toldja be az öltözékek és csak az 1791-es kiadásban a törvények megőrzésének jelentőségét (az 1805-ös kiadáshoz még hozzáfűzi a hagyományos hit kizárólagosságát). Lásd *Etelka*, Quart. Hung. 169. sz. kézirat 18v lapszéli betoldása (az egész kéziratban szinte semmi más javítást nem találunk) és 1805-ös kiadás I, 73–74.



című 1796 és 1810 között írt versét idézhetjük.<sup>35</sup> Árpád alakja is ellentmondásos a regényben. A nagy politikai tudással, „felvilágosult” uralkodói koncepcióival („Élet és Szabadság” egyet jelent a magyaroknak, a törvény éppoly fontos „oszlopa” a nemzetnek, mint a fegyver) rendelkező fejedelem az általa megteremtett békés időszakban mintha elfordulna az ősi hagyományoktól és ellágyulna. Zoltán bizonytalan és meggondolatlan politikai intézkedései is a régi törvények megváltoztatásával összefüggő félelmet tükrözik (II. József politikáját az ő cselekedetein keresztül is bírálja az író). A honfoglalás utáni korban a 18. század társadalmi problémái is megjelennek. Gyula jellegzetes példája a családon belüli önkényes „hatalomnak”. Hiányzik a családmodell: nincs anya, aki az apa zsarnokoskodását ellensúlyozná. Az apa-gyermek-viszony (mint láttuk) a politikai függés leképezése. Tekinethetnénk ezt egyszerűen generációs problémának. A megváltozott világban azonban a fiatal férfiak sem találják helyüket: Zoltán, Etele, Zalánfi szenedélyesek, meggondolatlanok, az érzelmek és a hagyományosabb férfierények harca jellemzi alakjukat. Úgy tűnik, csak a visszavonult, vallásos életmód adja meg az író szerint a lélek nyugalalmát (erre példa a regényben Jelek története), a Magyarok Istenébe vetett hit szükséges az erkölcsi biztonsághoz.<sup>36</sup> A vad és a civilizált környezet igen ritkán előforduló megjelenítése is ezt az ellentmondást tükrözi: az idős Árpád ugyan királyhoz illő, geometrikusan rendezett kertet építtet, de jobban érzi magát a „sűrű árnékok” „írtózsára-termetés szentséges homályokban”.<sup>37</sup>

A regény ugyanakkor két pozitív nőalakot is bemutat, mintha az ösztöneikre építő, érzelmeik által irányított nők biztosabb erkölcsi értéket képviselnének a megváltozott világban. Etelka teljességgel kitalált alak, Gyula vezér lánya (királyi eredete csak a mű végén derül ki és lesz fontos), akit az író hétköznapi cselekvésekkel jellemez: öccsével évdődik, öltözködésével és a lakással foglalkozik, álmait meséli, virágokat gondoz. Rajta keresztül idéz Dugonics bizonyos hagyományokat: magyar ruha, zenc, gyermekjátékok. Alapvető tulajdonságai: az apja iránti szeretet és engedelmség, az ösztönös cselekvés, a vallásosság, az önzetlen jóság. A templomszentelésre a véletlen (sorshúzás) alapján választják ki. Az ő szájából hangzik el először a Magyarok Istene elnevezés is. A vallási áhítat felfokozódása különös módon egybeesik nála a szerelem fellobbanásával (Héliodórosztól ihletett jelenet). A szenedély hatása alatt érzelmi élete átalakul: mély hite ellené-

<sup>35</sup> „Romlásnak indult hajdan erős magyar! / Nem látod, Árpád vére miként fajul?” „Elődeidnek bajnoki köntösét / S nyelvét megúnván, rút idegent cserélt, / A nemzet örlelkét tapodja, / Gyermeki báb puha szíve tárgya.” BERZSENYI Dániel *Művei*, Kis János *Emlékezései*, Bp., 1985, 109–111.

<sup>36</sup> A Magyarok Istenével kapcsolatban izgalmas SZÖRÉNYI László forrásfeldolgozásra épülő gondolatmenete, mely szerint a honfoglaló magyarok népe végső soron a Konfucius-féle egyistenhitet fogadja el (*Nyelvtörténet, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*, ItK, 1997, 23–24).

<sup>37</sup> „A’ Fejedelemlnek szép sátora mellett, egy gyönyörű Kertet építtetének a’ szorgalmatos Művesek. A’ Világnak Régiségével vetekedő nagy Fákát úgy írtatta-ki Árpád az egyenes Útának folyásaira: hogy; ki a’ Kertnek közepében meg-állott; onnatt, valamint a’ Kereknek közepébül, nem különben láttszattatnának az Ösvények eredni: mint ama’ Csillagoknak szákeiből a Sűgárok’ nyilait lövellődni láttuk.” DUGONICS András, *Etelka*, Posonyban és Pesten, 1791, I, 27. (A továbbiakban a szövegben zárójelbe tett kötet- és oldalszámmal erre a kiadásra hivatkozunk. A jegyzetekben említett referencia, illetve a műből idézett jegyzetszám is erre a kiadásra vonatkozik.)

re vidámból búskomor és változó kedélyű lesz, erősből törékennyé, sebezhetővé válik, a pirosposzsgás, határozott lány könnyen elájul, többször a megőrüléstől féltik. Etelka erkölcsi és intellektuális téren múlja felül férfi partnereit, a másik pozitív nőalak, Hanzár (ösztoeinek köszönhetően) még a politikában is bölcsőbbnek bizonyul náluk. Vele fogalmaztatja meg Dugonics a királynak szóló egyik legerőteljesebb politikai leckét, amikor az önkényes uralkodás valamint a törvényhozó- és a végrehajtó hatalom összefonódásának veszélyeire figyelmezteti férjét.<sup>38</sup>

A viselkedési modellek hiánya és ellentmondásossága a regény boldogságfilozófiájával is összefügg. Dugonics pesszimista felfogása bizonyos hasonlóságokat mutat a felvilágosodásnak azzal a koncepciójával, amely a boldogság törekenységét hangsúlyozza. A boldogság nem valósulhat meg a véletlen (végzet) által irányított világban, veszélyeztetik a heves indulatok, de érzelmesség nélkül sem születhet meg, a folytonos nyugalom pedig véget vet létezésének.<sup>39</sup> Hogy ez a koncepció mennyire nem idegen Dugonicstól, az is jól mutatja, hogy a felvilágosodás boldogságfilozófiáját ilyen módon megfogalmazó voltaire-i regényt, a *Zadigot* magyar történeté alakítja. Dugonics regényeiben azonban a világot a gondviselés irányítja és a keresztényi megnyugvás gondolatával kapcsolódik össze a felvilágosodás boldogságképe. A párválasztás Etelka szerint Isten adománya, amelyet a „gondos Természetnek törvénye meg-erősített,” Etele a boldogság áhításakor a „Szeretnek Istenére” hivatkozik (II, 363, 328).

Külön kell beszélnünk az *Etelka* jegyzeteinek sajátosságairól és funkciójáról. A 17–18. századi regényekben a jegyzetek egyáltalán nem ritkák, és leggyakoribb az előfordulásuk a történeti témájú regényekben. A jegyzetek gyakorlata az európai regényben a történet hitelességének kérdésével, a megváltozott író–olvasó-kapcsolattal függ össze és kapcsolatba hozható a történetírás és a regény kölcsönös hatásával is. A jegyzet a felvilágosodásnak azon rövid műfajai közé tartozik, amely a szöveg nyitottságát biztosítja és számtalan kiegészítési lehetőséget, gondolati kapcsolatok egész rendszerét villantja fel, úgy is fogalmazhatunk, hogy a szöveg második rétegét képezi. Bizonyíthatja az író műveltségét, a történeti háttér dokumentálására szolgál, a tudásra szomjas olvasónak ad kiegészítő ismereteket. A regényhez kapcsolt jegyzetek ugyanakkor megkívánják az olvasótól, hogy váltogassa az olvasás módszerét. Míg a fikció azt várja el tőle, hogy élje bele magát a hősök sorsába, próbáljon meg azonosulni velük, a jegyzet újra és újra figyelmezteti a szöveg költői jellegére és az író jelenlétére. Arra serkenti, hogy szakadjon el, távolodjon el a kitalált történettől, és gondolkodjon el rajta, gondolja végig az egyes szövegrészek célzásait és utalásait. Azt az illúziót kelti benne, hogy az író partnernek tekintti, aktív részvételére számít, szabadságot ad neki a szöveg értelmezésére, amelynek jelentése, aktualizálása és felhasználása nagy mértékben függ tőle. Érdekes megemlíteni itt annak az olvasónak a levelét, aki a regény elolvasását követően a jegyzeteket kiegészítő ismereteket

<sup>38</sup> „...csudálatos dolognak látszik, hogy annak, a’-ki törvényt szab, hatalma-is légyen a’ meg-büntetésre, minden törvény kívül...” *Uo.*, II, 97.

<sup>39</sup> A témáról lásd: Robert MAUZI, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises du XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, Colin, 1960; és tanulmányunkat: „Az ember kétszer születik...”: A szerelem ábrázolása az első magyar regényekben, *ItK*, 2000, 110–115.

retekert kért Dugonicstól Karjellal és Árpád törvényeivel kapcsolatban. A szerző azonnal válaszolt neki, megköszönve kérdését és hozzáfűzve, hogy a magyarázatokat a következő kiadáshoz is hozzáteszi, „mivel az Urnak kívánságokat látom.” A válaszlevél szövege előképe az 1791-es kiadás 55. jegyzetének.<sup>40</sup> A jegyzetnek a dokumentumjelleg mellett abban is fontos szerepe lehet, hogy két (térben vagy időben távoli) civilizáció között hidat képezzen, és arra készítse az olvasót, hogy keressen a szövegben rejtett jelentést. Így a jegyzetek a regény didaktikus célját is szolgálják.<sup>41</sup>

*Honnyaim!* című bevezetőjében a regényíró különbséget tesz a fikcióban és a jegyzetekben alkalmazott módszerei és céljai között. A regényben a hősnő megalkotására koncentrálnál, célja itt a gyönyörködtetés és a követhető példa adása, a női olvasók izlésének formálása. A jegyzeteknél a nemzeti múltról szóló hiteles ismeretek közzétételét hangsúlyozza, módszere itt a kompiláció.

A jegyzetek funkciójának működését legalább annyira bizonyítja a korabeli kitörő olvasói siker, a nagyszámú olvasói levél, mint az, hogy a kritikusok már a 19. században olvashatatlanak tartották a művet. A regény szövegegyüttesében nagy helyet elfoglaló jegyzetanyag a megírás aktusának idejéhez láncolja a művet, mivel célja a fikció és a valóság közötti szükségszerű és közvetlen kapcsolat hangsúlyozása.

Az *Etelkában*, amely Dugonics valamennyi regénye közül leginkább kulcsregénynek tekinthető, az író kipróbálta a fiktív műhöz fűzött jegyzetek legkülönbözőbb lehetőségeit. Különösen nagy számban fordulnak elő és érdekes szerepet kapnak a történeti jellegű jegyzetek. A történeti jegyzetek három kor felidézésére és összekapcsolására hivatottak. A regény cselekményének idejével szolgáló honfoglalás utáni korról körülbelül ugyanannyi jegyzet foglalkozik, mint azzal az időszakkal, amelyet a jegyzetek írója ennek előzményének tekint, Attila korától kezdve. Egy részük az író jelenére vonatkozó utalásokat tartalmaz: II. József intézkedéseit, az író életének eseményeit, a korabeli szokásokat, a helytörténeti érdekességeket idézi fel. A jegyzetek ugyanakkor kiemelik a szöveg bizonyos vezérmotívumait: felfedezni a magyar történelemben azokat az erkölcsi értékeket, amelyek a nép fennmaradását biztosították, és pellengérré állítani a bűnöket, a hibákat, a káros gondolkodást; nyilvánvalóvá tenni a keresztény hit és a vallási tolerancia fontosságát; rámutatni az önkényes uralkodás veszélyeire és tudatosítani, hogy az uralkodó és alattvalói kölcsönösen függenek egymástól.

Lehel kürtjének példáját azért érdemes megemlíteni, mert leírása párhuzamosan megjelenik a fikcióban és a jegyzetekben. A regényben megjelenített kornak ez a legismeretesebb tárgyi emléke, amely a 18. században megtekinthető volt. A regényben kétszer is szerepel a kürt. Először Árpád temetésén, amikor Lehel „halottas nótát” játszik rajta. Dugonics ide kapcsolja azt a jegyzetét, amelyben 1789. augusztus 29-i jászberényi útján

<sup>40</sup> Jármay Pál levelének részlete: DUGONICS *Főljegyzései*, 40. Dugonics válaszlevelét TÓTH Endre közli: *Hölgyfutár* (Pest), 1854, 249. sz., 1007.

<sup>41</sup> A 18. század első felében a francia regényben gyakori eljárásról írt érdekes elemzés: Régine JOMAND-BAUDRY, *Notes auctoriales dans la fiction orientale = Le roman des années trente: Génération de Prévost et de Marivaux*, Saint-Étienne, 1998, 131–143. A korabeli német regények közül például Wieland *Agathon*jában találunk számos jegyzetet (a műre Tüskés Gábor hívta fel a figyelmemet).

szerzett személyes élményét és ismereteit adja elő (68. jegyzet). A jegyzet végén utal arra, hogy a témára még visszatér. Erre ad alkalmat *Etelka* budai utazása, amelyre Lehel kíséretében indul. A szomorú lány felvidítása és a hosszú út érdekesebbé tétele az apropó a kürt ekphraszisz-szerű leírására. A leírás tükör-jellegű: a fikcióban a kürtön levő díszítés lényeges elemeinek rövid felvillantását találjuk, míg a hat jegyzetben a kürtöt ékesítő jelenetek részletes leírása olvasható, melynek forrása a jegyzetben is idézett Molnár Ferenc latin nyelvű munkája.<sup>42</sup> A regényben a leírás a kürtöt szemlélők megfigyelését követi. A kürt tulajdonosa mutatja meg a becses tárgyra vésett képeket a fiatal leánynak. A narrátor itt nem törekszik teljességre: „Nem csak ezeket; hanem más egyebeket-is mutogatott Lehel a' kürtön.” Arra is csak utal, mit jelentenek a képek: „És mi értelmei lennének a' képezeteknek, hosszassan el-beszéllette az úton.” (II, 176–177.) A jegyzetek teljességre törekszenek, részleteiben is pontos, „tudós” leírást adnak a tárgyról. A megkettőzött leírás véleményünk szerint arra is bizonyíték, hogy Dugonics számára a jegyzetek egyik alapvető funkciója a korra vonatkozó – saját tapasztalatai és olvasmányai alapján szerzett – ismeretek, valamint a rendelkezésére álló dokumentumok közlése és magyar nyelvű előadása.

Az *Etelka* szerzteágazó jegyzetei valamilyen módon mindig kapcsolódnak a regényhez. A szövejtések, a szómagyarázatok esetében a legkevésbé sikeres ennek a kapcsolatnak a megteremtése és gyakran előfordul, hogy a közlési vágy, a didaktikus cél vagy éppen valamiféle játékoság diadalmaskodik a regény racionálisan kialakított koncepcióján. Előfordul az is, hogy a korábbi kiadás jegyzete az 1805-ös kiadásban a főszövegbe kerül.<sup>43</sup>

A regény műfaja szempontjából érdekes megemlítenünk, hogy noha Dugonics az egyes szám harmadik személyű írásmódot választja, előfordul, hogy narrátora a maga elé képzelt olvasóval dialógust folytat. Felszólítja, hogy a történetből saját maga vonja le a következtetést: „Nem-is fogok ítéletet tenni [...] A' környül-állások világossan kiadgyák, kit tarthatunk emberséges embernek...” (II, 319.) Mindentudásáról biztosítja, amikor például egy hős történetének rövid összefoglalása után ígéri, hogy erkölceiről majd később szól.<sup>44</sup> Az is előfordul ugyanakkor, hogy úgy tesz, mintha valóságos történetet adna elő, amelynek ő csak a lejegyzője: „...úgy fogom elő-adni a dolgot, a'-mint meg-történt” (II, 319). Ezek a kiszólások azonban ritkák, az író az olvasóval való kapcsolatot inkább a paraszövegekre bízta.

Dugonics az *Etelka* sikerét követően szinte minden művében visszatér erre a regényére, amelyet életműve központi részévé tesz. A regény műfajáról érdekesen vallanak ezek

<sup>42</sup> 98–103. jegyzet. Dugonics a latin nyelvű leírást fordította le, kéziratai között hat részre osztva megtaláljuk a szöveget, amely hat, egymást követő jegyzet forrását adta. A leírás magyar változata egyébként az *Etelka* első kiadásával egy időben, 1788-ban jelent meg (lásd Kiss Etele, *Lehel kürtje = Történelem – kép*, i. m., 520–526).

<sup>43</sup> Jó példa erre a Kistelek elnevezéséről írt 45. sz. jegyzet.

<sup>44</sup> „Majd ki-tudódik az-után...” „Ennek Vitézségét, és azon csatáját, mellyel Erdélyt Magyar-oroszággal össze-forrasztotta; mostanában fogom elő-adni; de rövideden: ne-talán-tán hamarébb meg-esettnek lenni találtassék a' dolog, mint elő-beszélltetnek. Magyar erkölceiről annak idejében fogok emlékezni.” (I, 168; II, 123.)

a szövegek. Az *Arany pereczek* bevezetőjében az *Etelka* sikeréről és a második kiadásról számol be. Hangsúlyozza a két mű hasonlóságát a nemzeti történelemből választott téma vonatkozásában, és nem felejt el az *Etelka* által elnevezett „Magyarok Istenére” sem hivatkozni. A különbséget a kiválasztott olvasók tekintetében, a köznapibb témaválasztásban és a speciális helyszínben (Erdély) látja. Az illusztrációk, a felosztás, a történeti téma, az uralkodó megdöbbenés viselkedése az előző mű sajátosságainak folytatására utal ugyan, de a történeti háttér szegényessége, az írásmód elcsúsztása a színdarab irányába a regény korábbi felfogásától való eltávolodására figyelmeztetnek. A regény főhőse itt is nő (férfinak öltözve ugyan), de a szerelem mellékes témává válik. Jelentős az eltérés a fikció és a jegyzetek kapcsolata szempontjából is. Csak egy jegyzet foglalkozik a regény történeti háttérével, míg a többiek az erdélyi magyarok öltözetét, táncait, szokásait írják le egy kiadatlan forrás alapján. Arra is érdemes felfigyelni, hogy míg az *Etelka* dialógusai az írás módjában is a regény hagyományához kapcsolódnak, az *Arany pereczektől* kezdve Dugonics regényei olyan színdarabra emlékeztetnek, ahol a narrátor jelentős szerepet kap. A *Gyapjas vitézek* (1794) című, antik tárgyú regényét is összekapcsolja az *Etelkával*: „Valamint Etelkám az azon okból írtam, hogy Árpádnak idejét, mely’ a’ Magyar Irászkönyvben igen nagy homályban fekszik, megvilágosítsam: szinte azt cselekedtem e’ jelenlévő munkámban.” A bevezető párhuzamot létesít a két mű között az olvasóközönség („Hazám’ fiai!”), a regény célja (a magyar nyelv „csinosítása” és az olvasók gyönyörködtetése) és témája (történeti téma, székita–magyar párhuzam) vonatkozásában.<sup>45</sup>

1798-ban megjelent *A szerencsenek* című regényfordításával Héliodórosz *Aithiopicáját* ültette át magyar nyelvre. Saját művei és az antik regény között úgy vont párhuzamot az előszóban, hogy a regény műfajáról is összefoglalta véleményét. Valamennyi megjegyzése háttérben az olvasók gyönyörűségét („kedved’ legeltetésére méltó”) szem előtt tartó írói szándékot találjuk. Dugonics a műfaj alapvető meghatározójának tartja a prózában történő megfogalmazást. A „költeményes történet” ideális sajátosságai: „szép-régi-érzékeny” és „illendő.” A fikció témájának tehát a régmúlt megőrkítésre méltó eseményeihez kell kapcsolódnia, az érzelmekre kell hatnia és erkölcsi tanulság megfogalmazására kell alkalmasnak lennie. Dugonics ezt az utolsó jellemzőt kiváltképp hangsúlyozza és – a felvilágosodás regényelmélet-íróira emlékeztetve – a fikció hasznát éppen abban jelöli meg, hogy az író úgy alakíthatja történetét, hogy az erény elnyerje jutalmát és a „romlott erkölcsűek” megbűnhődjenek.<sup>46</sup> Azért is ki kell emelnünk ezt a gondolatot, mert Dugonics fiktív művei kivétel nélkül a mitológiához vagy a történelemhez kapcsolódnak. Az

<sup>45</sup> „Kár volna pedig ezen régi történeteket, új világra nem hozni: mivel benne édes Eleink, ama’ régi Scitáknak nyomdokait látjuk. Sőt maga-is ama’ híres-neves Medea [...] Anyai részről, valóságos Scitai fajzat vala.”

<sup>46</sup> A felvilágosodás regényelmélet-írói ezzel kívánták a regény hasznosságát bizonyítani a történetírással szemben, így védelmezve a sokat támadott új műfajt. Egyik legismertebb megfogalmazása Lenglet-Dufresnoy *De l’usage des romans* (1734) című regényapológiájában található, aki szerint a történetírások tele vannak büntetlenül maradt botrányos és becstelen cselekedetekkel, míg a regény az erkölcsös történetek bemutatásával az ifjúság nevelésében egyértelmű leckével szolgál. (Az elméletíró, aki egy évvel később a történetírás apológiáját írja meg ellenkező érveléssel, nem ismeretlen Dugonics előtt, az *Etelka* jegyzeteiben idézi, könyvtárában is megvan egy műve.)

*Etelkában* bevált módon Héliodórosz-átdolgozásában az olvasó számára úgy próbálta meg a bonyolult történetet áttekinthetőbbé és tanulságosabbá tenni, hogy rövid fejezetekre osztotta, amelyeket címmel, alcímmel látott el, a párbeszédese részeket dialogizált formában tüntette fel. A fordítás során az író megpróbálta kiemelni a hősnő szüziességét, bátorságát és állhatatosságát, és aláhúzni az olvasás valláserkölcsi hasznát, mivel az olvasó a jól megírt művekben megtalálja „Istennek Kegyességét, Könyörületességét, Jóságát és fő-képpen atyai gond-viselését.”<sup>47</sup> A regény szerkezetére nézve az *in medias res* kezdést tartja kötelezőnek, amelyek kiváló példáját látja Héliodórosz regényében:<sup>48</sup> „nem lineáris történet mint a mesék, hanem (mint *Etelkában* és a Gyapjas vitézekben) közepén kezdődik az egész dolog; az-után tér-vissza a Történet elejére; vég-képpen mondgya az utolsó eseteknek rőndjét.”<sup>49</sup> Ezek a gondolattörédek jól mutatják Dugonics elképzelését arról a történeti témájú regényről, amelyet előszavaiban „régí történetnek”, „történetnek”, „históriának”, „hazai történetnek”, „Magyar Újságnak”, „költeményes esetnek” nevez.

*Jólánka* (1803–1804) című regénye kapcsolódik legszorosabban az *Etelkához*, már az alcím (*Etelkának leánya*) és a mottó is felhívja erre a figyelmet. Az előadott történetek a regényre és az időközben megjelent színdarabra épülnek. Dugonics koncepciója különösen torzul: önmagában egységes világot tételező regény helyett, amilyen az *Etelka*, itt egy trilógia harmadik részét hozza létre, és nem gondoskodik arról, hogy olvasói a regényen belül minden információt megkapjanak. Épp ellenkezőleg: azt kívánja tőlük, hogy olvassák el az előzménynek tekintett műveket. A jegyzetek egy részének a célja is az, hogy a *Jólánkát* egy családregegy egyik köteteként láttassák. Dugonics meg sem kísérel, hogy legalább egy jegyzetben megadja azt a minimális ismeretet, amelyet ő maga is szükségesnek ítél ahhoz, hogy könyvét olvasója önálló műként megértse.<sup>50</sup> Dugonics az *Etelka* 1805-ös átdolgozásában is végrehajtott néhány apró változtatást, hogy a művek közötti kapcsolatot nyilvánvalóvá tegye: a *Jólánkában* említett szereplők nevét több ízben utólag befűzte korábban írt regényébe. Dugonics itt mintha cáfolná és feledné a regényről val-

<sup>47</sup> Dugonics mindenütt keresi regényeiben a lehetőséget, hogy a hittel, a lelki étellel kapcsolatos történeteket vagy elmékedéseket adjon elő, jó példa erre az *Etelkában* a Jeleknek, Árpád fiának remeteéletéről írt fejezet. Idézett gondolata nem a regényműfaj bírálóival vagy a cenzúrával szemben használt fordulat, ahogy a felvilágosodás regényelméleteiben ez gyakran előfordul, vagy például a korábban már idézett Huet írónk által is ismert regényapológiájában, aki a szentírást is beleveszi a regény előtörténetébe, de azt sem felejtí el megemlíteni, hogy a műfaj első kiemelkedő alkotója, Héliodórosz, püspök volt (Pierre-Daniel HUET, *Traité sur l'origine des romans*, 65–68, 77).

<sup>48</sup> Feltehetően Huet regényelméletének késői követőjeként, aki úgy véli, hogy „közönséges” a lineáris időrend követése és hogy a regényírónak Homéroszhoz hasonlóan műve elején a történet közepébe kell vezetnie olvasóját. A francia szerző Héliodóroszról írt méltatása közismert volt az egész 18. században. *Uo.*, 76–78.

<sup>49</sup> Dugonics az eposzt tekinti mintának nemcsak a történet elmesélésének kezdetére, hanem befejezésére vonatkozóan is: az *Etelka Karjelben* bevezetőjében írja le, hogy Vergilius *Aeneis*ének befejezését tekintette modellnek az *Etelka* megírásakor.

<sup>50</sup> „Szükség-képpen tudósítom az Olvasót: hogy (minek-előtte *Jólánkának* olvasásához fogjon) olvassa-el elsőben *Etelkám*ról frott könyvnek mind a' két darabját. Az-után ezt a' most említett *Etelka Karjelben* nevezetű Történetet-is. Másként *Jólánkának* ezen esete homájos léssen, mivel ama két említett könyvvel öszve-vagyon fűzve.” (*Jólánka, Etelkának leánya*, Pozsonyban és Pesten, 1803, I, 121–122, 24. jegyzet.)

lott korábbi koncepcióját és más modellt állítana maga elé: a történeti háttér zavarossá válik, a tér kibővül, az utazás állandósul, alkalmi találkozások adnak lehetőséget hihetetlen és vadromantikus történetek előadására, öngyilkosságok, gyilkosságok változatos nemei, álruhának köszönhető tévedések sora, értelmetlen, mesébe illő megpróbáltatások teszik lehetővé a történet folytatását, hol a horror, hol a pikareszk, hol a gáláns regények hangnemében. A regényben vegyített elemek sem kapcsolódnak egymáshoz: elkülönül a narráció, a dialógus és a versek sora (az *Etelkába* beillesztett versek mindig a jegyzetek közé kerültek). A „regényfolyam” erőltetett létrehozásának félelmetes következményei vannak. A *Jólánkában* Etelka vélt öccse, Gyulafi ekphraszisz-szerűen írja le az *Etelka* belső illusztrációját, majd elénekli azt a dalt is, amellyel nővére szórakoztatta Etelét a Csonka-toronyban (ezt a dalt az *Etelkában*, jó érzékkel, nem közölte). Még zavaróbb az az időbeli bukfenc (és az írói szerénység hiánya), amikor a főpap megjósolja, hogy nyolcszáz év múlva egy paptársra meg fogja írni Etelka történetét. Nyilvánvaló, hogy első regénye sikerét akarja meghosszabbítani és növelni.

Az *Etelkával* indult „regényciklusba” még a *Cserei, egy honvári herceg* (1808) című regénye is bekapcsolódik, amely pedig Voltaire *Zadigjának* magyarítása. A történetet Árpád fejedelem unokája, Taksony uralkodásának idejébe helyezi, a hőst apja a Finomi-öböl mellett található Etelka-várba küldi, a történet befejezése a „Magyarok Istene” könyörületességét bizonyítja. Itt is találunk „történeti” jegyzeteket, köztük az *Etelkára* (!) való hivatkozást is.<sup>51</sup>

Összefoglalásként kiemeljük, hogy az *Etelka* sikere ahhoz a történelmi pillanathoz köthető, amikor a magyar nyelvű megfogalmazás, a nemzeti történelmi téma, valamint az élvezetes olvasmányt ígérő regényműfaj látszik leginkább alkalmasnak az olvasók érzékenységének felkeltésére és érdeklődésének kielégítésére. Az író az antik és a 17–18. századi európai regény, valamint az eposz bizonyos műfaji elemeit a honfoglalásra vonatkozó történeti források és a politikai aktualitás regényes felhasználásával kapcsolta össze. A fikció egy szerelem történetét választja keretnek, amelyen belül az író a hétköznapi élet rajzával lehetőséget talál az erkölcsök, a szokások, a hagyományok megörökítésére, véleményt mond a férfi–nő-kapcsolatról, a családról, a nők gondolkodásmódjáról, érzelmeiről és társadalmi szerepéről, a szerelmi szenvedélyről és általában az emberi boldogságról. A regény hétköznapi világához és a történelem regényes megelevenítéséhez a népnyelv használatát tartja alkalmasnak. Regénye történeti háttérébe az író az Árpád-mítoszt állítja, amelyet összekapcsol a magyar nyelv északi rokonságával, állást foglalva a korabeli tudományos vitában. Lehetőséget talál arra is, hogy a jegyzetekben történeti ismereteket adjon közre Attiláról és a hunokról és hogy a nagyközönség számára ismeretlen forrásokat közöljön magyarul. A honfoglalást követő békés korszak analógiájaként saját korának politikáját bírálja, sőt valláserkölcsei tanulságot is ad a történetnek, amelyben a Magyarok Istene kifejezést megalkotja.

Dugonics tudatos és didaktikus író: minden eszközt megragad, hogy az olvasók érdeklődését felkeltse és véleményét befolyásolja, ezért is kell a paraszövegeknek jelentő-

<sup>51</sup> *Cserei, egy honvári herceg*, Szeged, 1808, 51.

séget tulajdonítanunk. Különleges szerepet kapnak közöttük a jegyzetek, amelyek a fikció szerves részét képezik, ugyanakkor biztosítják a mű nyitottságát is. Három korszakot kapcsolnak össze, lehetőséget adva az olvasónak, hogy felfigyeljen az analógiákra és bővítse ismereteit a magyar nyelven közölt történeti forrásokból és dokumentumokból, az etimológiákból vagy épp a mű megírásakor aktuális politikai utalásokból. A téma, a helyszínek, a kor és az írói célok összehangolása viszonylagos egységet, határozottabb belső világot biztosít az *Etelkának*, mint amilyennel Dugonics többi regényeiben találkozunk, bár ebben a műben is találunk anakronizmusokat és következetlenségeket. Dugonics *Etelkájában* kora problémáira kereste a választ, a kortárs közönséghez szólt, műfaját és értékeit ezen a korszakon belül lehet értékelni és megérteni. Fontos helye van a magyar regény történetében, értékmentő szerepét a különböző tudományok ma is elismerik.<sup>52</sup> A kortárs írókat és az utókort az *Etelkában* életre hívott történeti mítosz továbbépítésre ihlette, elég közülük Csokonait vagy Vörösmartyt említeni. Kevés regénynek volt ilyen közvetlen és hosszantartó hatása a magyar közgondolkodásra, és ennek egyik oka mindenképpen az, hogy Dugonics rátalált a témájának megfelelő regényformára, amely megfelelt a korízlésnek és az aktuális mondanivaló közvetítésére is alkalmas volt.

<sup>52</sup> MÁNDOKY KONGUR István az *Etelka* jegyzeteiben öt különböző változatban közreadott *Kun Miatyánkot* forrásértékűnek tartja (*A kun nyelv magyarországi emlékei*, Karcag, 1993). A *Pannóniai ének* közlése a regény jegyzetei között hasonló jelentőséggel bír. A témáról lásd: HUBERT Ildikó, *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai énekről*, ITK, 1995, 95–102.



„...BŰN HOZATOTT FÖL ELLENEM: [...]»  
 »ELLENSÉGE VAGYOK A ZSIDÓKNAK«”<sup>1</sup>  
 Zsidó szereplők Nagy Ignác műveiben<sup>2</sup>

Nagy Ignác<sup>3</sup> német műveltségű magyar nemes szülők gyermeke, német gimnáziumba járt és titokban írónak készült, német verseket és paródiákat írt. Amikor a pesti egyetemre került, még alig tudott magyarul, de megismerkedve majdani feleségével, annak ösztönzésére és főleg Kisfaludy almanachja, az Auróra hatására, figyelme a számára addig ismeretlen magyar irodalom felé fordult. Elégette német nyelvű írásait, és attól kezdve magyar íróvá akart válni. – Így szól a legenda, amely magától Nagy Ignáctól ered,<sup>4</sup> de valószínűleg Vahot<sup>5</sup> életrajzsorozatában látott először napvilágot és egészen Mikszáthig<sup>6</sup> öröklődik.

Írói munkássága mellett hivatalt vállalt a Magyar Királyi Kamarában. 1840-től az akadémia, 1842-től a Kisfaludy Társaság tagja volt. Szerkesztőségek munkatársaként, irodalmi folyóiratok „dolgozótársaként” a korszak legkedveltebb irodalmi műfaja, az életképek megteremtője és népszerűsítője volt. Ezekben a könnyed és közvetlen hangvételű, rövid írásokban elsőként ábrázolta Budapest mindennapi életét.<sup>7</sup> A negyvenes években Jósika Miklós és Kuthy Lajos mellett a legnépszerűbb írónak számított, pályatársaihoz hasonlóan igen termékeny, négy év leforgása alatt tizenhat kötetben adta ki írásait. Egyetlen regénye, a *Magyar titkok*,<sup>8</sup> a kor szokásának megfelelően önálló füzetekben, folytatásokban jelent meg, ismeretlen rajzoló illusztrációival.

<sup>1</sup> NAGY Ignác, *Magyar titkok, Zárzó*, III, 365. A jegyzetekben a regény 1908-as kiadására hivatkozom: *Magyar regényírók képes kiadása*, Bp., Franklin Társulat.

<sup>2</sup> Az 1770 és 1847 között született magyar prózai és színpadi művek zsidóábrázolását elemző, héberül írott tanulmány része. (A tanulmány a jeruzsálemi The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism támogatásával készült.) A könyvtári-asszisztensi munkát Balázs Eszter Annának köszönöm. (A könyvtári-asszisztensi munkához a Domus Hungarica Scientiarum et Artium nyújtott támogatást.)

<sup>3</sup> Keszthelyen született 1810-ben, Pesten halt meg 1854-ben.

<sup>4</sup> A magyar irodalommal „1830-ban kezdék először megismerkedni Kisfaludy Károly Aurórájában s az ifjúság egész hevével vetém magamat jelesb íróink munkáinak megismerésére; német dolgozataimat, melyek költeményekből s beszélyekből állottak, azonnal megsemmisítém, s csekély erőmet 1833-ban a magyar irodalomnak kezdém szentelni, részint fordítások, részint eredeti dolgozatok által.” Nagy Ignác 1841. május 16-án kelt „életirási adatait” SZILY Kálmán közölte az MTA levéltárából, ItK, 1892, 227–229.

<sup>5</sup> VAHOT Imre, *Magyar írók jellem- és életrajzai*, IV, Nagy Ignác, Pesti Divatlap, 1844, I, 77.

<sup>6</sup> MIKSZÁTH Kálmán, *Nagy Ignác = Magyar titkok*, I, V–VI.

<sup>7</sup> 1837-ben a Jelenkor munkatársaként a fővárosi élet első krónikása volt, 1844 és 1848 között a Budapesti Híradó állandó rovatában *Budapesti Hírharang* címmel közölte a fővárosi újdonságokról szóló írásait. Az első modern újságíróként is emlegeti az irodalomtörténet-írás.

<sup>8</sup> A regény tizenkét füzetben jelent meg 1844 júniusa és 1845 júniusa között Pesten.

A harmincas évektől, de különösen az 1840-es törvény<sup>9</sup> után megsokasodtak a zsidó szereplők a magyar prózában és a színpadi művekben. Annak ellenére, hogy számtalan sztereotíp jegy fedezhető fel ezeknek a figuráknak a megformálásában, a zsidóábrázolás és a jellemformálás eszköztára igen változatos. A szereplők külső leírása, jellembeli adottságaik, egymáshoz való viszonyuk, mindennapi életük körülményei, a gazdasági társadalommal való együttélés adottságai és konfliktusai, önmagukról és környezetükről alkotott képük, az író rokoni- vagy ellenszenve az irodalmi bemutatás részévé válik. Feltűnően különbözik a zsidó szereplők ábrázolása és jellemzése a történelmi regényekben és novellákban, valamint a jelenkorban játszódó írásokban. A történelmi távolból felderengő zsidó alak sokkal több rokonszenvre számíthat az író részéről, mint kései rokona a reformkori Pest-Budán vagy a közelebről meg nem határozott vidéki környezetben. A gyakran és előszeretettel ábrázolt zsidó házaló, kereskedő vagy uzsorás nyugtalanító gyakorisággal bukkan fel a mindennapokban, megformálásában minden bizonnyal az író személyes, leginkább negatív élményei játsszák a főszerepet.

Különleges pillanat tanúi vagyunk. Egy művészi szinten még csak dadogó nyelv talál rá a megfelelő irodalmi kifejezésekre, új irodalmi műfajok nevelnek olvasóközönséget, gyakorlatlan tollforgatók – köztük sokan nem magyar anyanyelvűek – válnak ünnepelt írókká, a gyorsan fejlődő és változó környezet új témákat kínál íróknak és olvasóknak egyaránt. Ebben a sokféle újdonságot egybeolvasztó pillanatban lép be valóban a magyar irodalomba a zsidó szereplő. Még nem találta meg az igazi helyét a többi szereplők mellett, még aránytalanul nagy befolyása van a cselekményre vagy éppen érdektelen mellékfigura, aki csak színezi a történetet. És még nem talált rá az az írói tehetség, aki valóban élő alakká varázsolja az irodalom lapjain.

A népszerű írók közül, akiknek írásai folyamatosan megjelentek az egyre sokasodó irodalmi lapok hasábjain, sokan voltak, akiknek kettétörte a pályáját a forradalom és a bukás, közülük csak a kimagasló tehetségek válnak majd a század második felében a magyar próza klasszikusaivá. Azok az írók, akik a harmincas–negyvenes években néhány év leforgása alatt a közönség kedvenceivé váltak, és akiknek írásaiban a zsidó szereplők oly gyakran bukkannak fel, nem kimagasló irodalmi teljesítményük okán vívják ki a kései utókor irodalmárainak figyelmét. Nem a művészi érték, hanem a különböző színvonalon megszólaló irodalmi alkotásokban lappangó gazdag társadalom- és művelődéstörténeti anyag, szociológiai és pszichológiai kérdéseket érintő leírás vár feldolgozásra ezekben a művekben.

Többek között Nagy Ignác műveiben is. „Nem tartozott a nagy, csak a szerencsés írók közé – írta róla Mikszáth. – Majdnem húsz éven át volt népszerű a közönség előtt s közszeretetten állt társainál is, mert jó ember volt, irigység nélkül való istápolója a fiatalabb

<sup>9</sup> Az 1840:XXIX. törvénycikk – a reformországgyűléseken korábban a zsidók polgárosításával kapcsolatban elhangzott javaslatok után – lehetővé tette a zsidók szabad letelepedését az ország területén (a bányavárosok kivételével), a gyáralapítást és a szabad iparüzést, a városi ingatlanszerzést. Bár a törvény nem emancipálta a magyarországi zsidó lakosságot, a korabeli irodalmi művek tanúsága szerint a kortársak az első emancipációs törvényként emlegették. A zsidóság körében a kollektív emlékezet még hosszú évtizedeken keresztül ünnepelte az 1840-es emancipáció vívmányait.

nemzedéknek. [...] Még négy évig élt a forradalom után, de alig írt valamit. Nem volt se egészsége többé, se témái, se olvasói.”<sup>10</sup>

### *Az életképíró Nagy Ignác*

Rövid jelenetek a mindennapi életből, ellesett pillanatok a fővárosi forgatagban, visszatérő zsánerfigurák, jelen idejű elbeszélés, romantikus színekkel ábrázolt büntörténetek jellemzik Nagy Ignác életképeit. Vérbeli újságíróként maga az író szegődik furcsa, izgalmat rejtő és kalandot ígérő esetek nyomába, és beszéli el saját tapasztalatait az olvasónak, egyes szám első személyben, a történet részeseként. Íróként nemcsak elbeszélő-leíró, hanem az életkép szereplője is, beszélget a történet hőseivel, akik hozzá szegődnek vagy akiknek nyomába indul, és kibeszél a történetből, állandó kapcsolatot tartva olvasóival. Így válik bizonyos értelemben az olvasó is az elbeszélés részesévé, és a történet hiteles, megtörtént esetté, a valóság egy kiragadott részévé. Számtalan apró aktualitás fonódik a laza cselekménybe, a riport, a tárca, az elbeszélés később elkülönülő műfaji sajátosságai egyaránt jellemzik életképeit.

Az életképek laza szerkezete még szembetűnőbb hosszabb írásaiban, melyek rövid villanóképek füzerei. Az összekötő szál ebben az esetben legtöbbször az író-narrátor személye, aki adott esetben, akár a többi szereplő, önálló nevet visel. Egyetlen regénye, a *Magyar titkok* sem más, mint életképek láncolata. A regény fő vonulatának mellékszálaihoz kapcsol rövid történeteket, egy-egy szereplő sorsát feltáró, önmagában is teljes elbeszélést, egy-egy jellemző színpontot a főváros életéből.

Életképeit és regényét olvasva úgy látszik, nem fordít különösebb gondot a történetek szerkezetére, a cselekmény vezetésére, talán nem rendelkezik a szerkesztés képességével, nincs tehetsége egy elbeszélés kereteinek megformálásához. Ugyanakkor kisregénye, *A nagyravágyó* regényírói képességét mutatja,<sup>11</sup> egy történelmi novellája és egy humoros elbeszélése arról tanúskodik, hogy jól felépített keretbe tudja ágyazni a cselekményt. Legsikeresebb műve, a *Tisztújítás* pedig a színpad nyújtotta lehetőségek ismeretéről vall.

### *Jellegetes zsidó vonások*

Nagy Ignác bőségesen merít a romantika kelléktárából. Ijesztő és félelmet keltő vonásokkal felruházott hősei megvetést és ellenszenvet ébresztenek az olvasóban külső megjelenésük és szélsőségesen ecsetelt jellembeli tulajdonságaik miatt. Ugyanakkor ezek az írások gazdag forrásként is szolgálnak a korabeli mindennapokról, elsősorban Pest-Budáról, valamint a város zsidó lakóiról és életükről.

<sup>10</sup> MIKSZÁTH, *i. m.*, VIII.

<sup>11</sup> A kisregény kötetben való megjelenése alkalmából (*Hajdan és most*, I–II, 1845) az Irodalmi Ör – RENGETEGI aláírással – a kötet egyedüli valóságos beszélőjének mondja *A nagyravágyót*, 1845, 2, 12–13.

Nagy Ignác írásait sajátos technika jellemzi. A történetek állandó hőse, aki valamilyen formában az író megszemélyesítője, különböző hírek vagy a véletlen folytán érkezik érdekes helyekre és rendkívüli események közelébe. Általában mellé szegődik valaki, akivel beszélgetést kezdve értesül – és rajta keresztül az olvasó is – a fővárosi újdonságokról. Máskor egymaga sétálgat céltalanul az utcákon, és váratlanul köt ismeretséget különös alakokkal. Nyomukba eredve érkezik el számára mindaddig idegen környékekre, ahol kihallgatva mások beszélgetéseit, tudomást szerez a mindennapok titkairól. Ezek a különös alakok, köztük sokan zsidók, felkeltik érdeklődését.

A zsidó figurák külső leírásában sok, más irónál is fellelhető részletet találunk, de Nagy Ignác arra törekszik, hogy a bemutatott szereplők sajátos vonásokat is tükrözzenek. Ennek köszönhetően írásaiból összeállítható a korabeli Pest-Buda zsidóságának színes galériája. A keleties szabású arc leírásában a fényes vagy ragyogó fekete szem, a tüzes sötétkék, az apró sárgás vagy a ravasz szem megkülönböztetett helyet kap. Egy öreg zsidó hosszú, fehér szakállat visel, gyérek a fürtjei, sűrű hófehér a szemöldöke, sajátos arcra „száz redővel átbarázdált”. Másoknál a sátáni arckifejezés, a bodrozott haj, a „fölvetett” vagy „pittyedt” ajak válik szembetűnővé. Van, aki rövid bajuszt és ápolt szakállat visel, másokról csak mellékesen jegyzi meg, hogy szakálluk van. Hosszú orr, görnyedt tartás vagy hosszú vékony ujjak tesznek jellegzetessé egyeseket. Érdekes kelléke a külső leírásnak a zöld szemüveg, amit többen is viselnek. Pompás barna fürtök, tüzes sötétkék szem, görög szabású gyönyörű orr jellemez egy zsidó nőt.

A zsidók öltözködésükről is fölismerhetők. Visszatérő viselet a fekete selyembunda és a prémes bársonyföveg, a hosszú mellény és a bő kabát, a csizma és a szűk nadrág. A külsővel való jellemzéshez időnként elég a szakadt kabát és a batyu említése. A környezethez való idomulás nyomait fedezhetjük fel a díszes öltözeten, a legújabb magyar divat szerint készült ruhadarabokon, melyekhez fehér kesztyű, aranylánc, melltű, gyűrűk tartoznak.

Különbséget találunk az öregek és a fiatalok leírása között. Az öregek nem sokban különböznek egymástól, de a mosdatlan arcú, rongyos öltözetű fiatal suhanc semmiben sem hasonlít az „arszlánias” kinézésű fiatalemberhez, akinek külsejében semmiféle zsidós vonást nem lehet felfedezni – mondja az író. Érdemes megemlíteni, hogy a *Magyar titkokban* a zsidó figurák többször jelennek meg álruhában és elváltoztatott külsővel. A detektívregények nyomozására emlékeztető cselekményfűzés indokolja, hogy bizonyos helyzetekben bizonyos személyek igazi külseje rejtve maradjon.<sup>12</sup>

A különböző történetekben a szereplők elnevezése is a jellemzés egyik eszköze. Csak néhányuknak van neve, s ezek zsidó nevek: Móric, Dávid, Mózes, Áron, Ruben, Eszter. Legtöbbjük neve azonban csak „zsidó” – vagy foglalkozásuk alapján említi őket: jósnő, zsidó, bankjegyhamisító, suhanc; esetleg a családban elfoglalt helye szerint: fiú. Ezek a nevek már a bemutatás-jellemzés előtt megjelölik a szereplőt, a zsidóra vagy a jellegzetes zsidó foglalkozásra irányítják az olvasó figyelmét, még mielőtt bármi egyénit

<sup>12</sup> Ellenkezőjére találunk példát JÓSIKA Miklósnál (*Gazdaság nem boldogság*, Órangyal, 1847) és KISFALUDY Károlynál (*A gyilkos, vagy mikor pattant, nem hittem volna*, 1820), ahol zsidónak öltözve jelennek meg nem zsidó szereplők.

megtudna a szereplőről. Egy névtelen alak a fővárosi forgatagot leíró életképben „zsidó” elnevezéssel jelenik meg, s nem valószínű, hogy a korabeli olvasó rokonszenvét ébresztette volna fel. És mégis, a sok mellékszál egyik jelenetében a *Magyar titkok* egyik „zsidó” szereplője váratlanul elnyeri az író és az olvasó rokonszenvét. Ennek az ócska ruhákkal kereskedő öregnek az arcán emberbaráti „indulat” tükröződik, aki egy nem zsidó nyomorgó szabó és családja jótevőjeként jelenik meg a történetben. Gondoskodása és segítőkészsége a legnagyobb szükségben érkezik, és ahogy segített, rögtön nyomtalanul el is tűnik.<sup>13</sup> Ez a jótevő a zsidó hagyomány szellemében cselekszik (a legnagyobb becse a névtelen adakozónak van), és jóságával egy nem zsidó családot ajándékoz meg. Ez a becsületes zsidó az egyetlen Nagy Ignác számtalan történetében, akinek emberi gesztusait nem homályosítja el egyetlen kellemetlen gesztus sem. Hit- és sorstársai nem menekültek meg a legszélsőségesebben negatív jellemzésektől sem. Nagy Ignác írásaiban a zsidó megvetést, ellenérzést ébreszt olvasóiban, hiszen nem riad vissza a legellenszenvebb tevékenységektől sem. Bosszúálló, csaló, kegyetlen, szívtelen, makacs, átkokat szór, hamisít, gyilkol, keleti vérében benne van a korlátokat nem ismerő heves és szélsőséges szenvedélyesség. A pénz, a tulajdon, a vagyonszerzés minden vágya, s ezt a bosszú eszközül használja a magyarok ellen, mindazon elnyomás fejében, ami évszázadokon keresztül „Izrael választott népének” osztályrészül jutott. Ugyanakkor a környezet tisztelettel hajlik meg pénze előtt, s ez az egyetlen eszköz, amivel magasabbra emelkedhet.

Nagy Ignác történeteiben a pénz kapja a főszerepet, és a pénz formálja a zsidó jellemet. Megfelelő kamat fejében a zsidó a lelkét is áruba bocsátja, a legkisebb nyereségért is képes alkudozni és becsapni bárkit, azt is, aki neki hoz hasznot. Ellenben hittársát védi, és semmilyen körülmények közt el nem árulná. Vagyonát és kincseit mindenki előtt féltő gonddal titkolja, és az árgus szemek elől zár alatt tartja.

### *A zsidó környezet*

Nagy Ignác történeteiben a zsidó figura külső leírásával és a zsidó jellemvonások ecsetelésével csaknem azonos hangsúlyt kap a zsidó környezet, az utcák, a házak, a lakások leírása.

A Király utcában,<sup>14</sup> a pesti zsidónegyed főutcájában förtelmes bűz fogadja a látogatót. Ez a kellemetlen szag válaszvonalként húzódik e környék és a város más részei között. A bűz a zsidók bóraktáraiból ered. Szemét van mindenütt az utcán, és férgek nyüzsögnek a csatornában. Piszkos sikátorok nyílnak a főutcából, a házak omladoznak és rogyadoznak, magukon viselik még mindig a nagy árvíz nyomát. A leírás szerint a bűz védi meg a zsidó lakókat a betolakodó keresztények ellen, az omladozó házak pedig menedéket nyújtanak a bűneik és úzérkedéseik miatt búvóhelyet keresőknek.

<sup>13</sup> *Magyar titkok*, III, 34–35, 40.

<sup>14</sup> A környék leírásához többször is visszatér, végül a *Magyar titkokban* megjegyzi: a „...királyutczáról nem is akarok többé szólni, mert annak érdemeit annyira méltánylottam már, mintha fizetéstelen történetírója volnék”. III, 212.

Az író pontos leírásra törekszik, megnevezi az utcákat, az útvonalat, amin halad, az épületeket. A szélsőséges kifejezésekkel színezett környezetleírás a korabeli valóság hangulatát idézi. Míg a külső környezet visszataszító, a belső környezet valamivel kellemesebb, bár sivár és rideg. A szobákban nem találjuk a zsidó élet tárgyi kellékeit, nyoma sincs a legendás meleg családi otthonnak. A konyhában hideg a tűzhely, de a rézedények fénylenek. Az egyik homályos szobában kopár falak, csak az éjszakai gyertya pislákol benne. Egy másik, udvarra néző szobában a füstös gerendáról sárgaréz gyertyatartó lóg alá, rossz szék és szalmaágy a berendezés. Másutt kecskelábú vagy korhadozó asztal, magas fekete karszék található. Az ablakot kívül deszka-, belül vastábla borítja. Nem mutatnak otthon-jelleget ezek a leírások, túl sok a zárt ajtó, a rács, az ablakot rejtő tábla. Mintha mindezek mögött – takarva – létezne egy másik, belső világ, ahova a kíváncsi szem már nem hatolhat be.

Különleges a jósnő környezete a *Magyar titkok*ban. A ház és környezete titokzatos, a benne levő tárgyak félelmet keltenek, de nincs különleges funkciójuk. A feketére festett falakon lángszínű, mesés alakok láthatók, koponya, fehér és piros műrőzsa, sárga viaszgyertya és fekete szőnyeg a berendezés. És ez a helyszín az egyetlen a számtalan történet közül, ahol az író-narrátor észreveszi a „sajátszerű jegyet [...], melyet igazhitű zsidók ajtóikra szoktak függeszteni”.<sup>15</sup> A vallás és a valláshoz való viszony része a zsidókról szóló Nagy Ignác-írásoknak, de *A nagyravágyó* Dávidja az egyetlen, aki a Bibliát elmerülten olvassa. Ezeket a helyszíneket előszeretettel ábrázolja éjjeli sötétségben és dühöngő viharok idején.

A belső világ leírásának fontos eleme volna a zsidó család bemutatása, de valódi családi légkör hangulatát csak történelmi novellájában, a *Hitrabságban* érzi az olvasó. Amilyen hozzáértően beszél a zsidók külső és belső jellemző jegyeiről és tulajdonságairól a történetekben önmagának is szerepet juttató író, olyan előszeretettel adja zsidó hősei szájába a családjairól szóló elbeszélést.

A *Magyar titkok*ban a jósnő saját sorsát beszéli el a történet narrátorának. A zsidó családot és családi életet jellemző elbeszélés megvilágítja a jellegzetes zsidó tulajdonságok hátterét: „a férfi csupán vagyonszerzésre kénytelen életének legszebb részét áldozni, s csak akkor gondolhat házasságra, midőn már annyit gyűjtött, hogy leendő gyermekeinek első szükségéit fődözhetni véli. E rendszer mellett vajmi természetes, hogy a műveltebb s gazdagabb zsidó hajadon csak szerfölött ritkán lelhet szellemi tekintetben magához hasonló férjet, sőt korához illőt sem gyakran, mert nélkülözések és fáradalmas üzérkedés korán görbesztik meg Izrael fiainak testét és az édes szenvedélyek viráginak himporát letörlik.” A zsidó családban a gyerekek az apa iránti feltétlen tisztelet légkörében nőnek fel: „Unokáról unokára száll ugyanis annak tudata, mikép pártfogást e földön egyedül csak családja szűk körében lelhet, s valamint ez neki mindene, úgy ő viszont annak egyetlen reménye és öröme. E viszony vak engedelmességre szoktatja a gyermeket szülei iránt, s minden atya korlátlan urrá lesz a családban, melynek minden tagja vakon engedelmeskedik neki, meg lévén győződve, hogy a nyomasztó külviszonyoknál fogva, a

<sup>15</sup> *Magyar titkok*, II, 182.

családfő csak a legjobbat és azt akarhatja, mit paizsul szegezhetni ki e nyomasztó viszonyok csapásinak elhárítására. Iszonyú hatalom ez, uram, mely a szabadnak született lelket magát bilincsre veri, de boldogtalan állapotunkban mégis mellőzhetlenül szükséges, mert végső elpusztulástól egyedül csak ez mentheti meg szerencsétlen népünket!”<sup>16</sup> Miután a lány férjhez megy, az apa szerepét a férj veszi át. A férj iránti feltétlen tisztelet az oka, hogy zsidó családokban oly ritka a női hűtlenség.

A *nagyravágyóban* Dávid beszél fiának a család felemelkedéséről. „Atyám semmiből szerzett valamit, s én e valamiből többet csináltam, és azt hívém, hogy téged, egyetlen gyermekemet boldoggá teszek, ha megvetett állapotunkból kiemellek, és független emberré alkotlak.”<sup>17</sup>

Nagy Ignác történeteiben nem látunk teljes családot. A csonka családból legtöbbször fiú és apja jelenik meg, hiányzik a zsidó anya figurája. Ez az irodalmi jelzése annak, hogy a környező társadalomban nem jut szerephez a zsidó nő, emiatt a zárt zsidó világon kívül a hősei nyomába eredő író nem botlik zsidó nőkbe. Azt is jelzi az anya figurájának hiánya, hogy a minden titkot ismerő és olvasói előtt feltáró szerzőnek nincs igazán lehetősége arra, hogy valóban behatoljon a zárt ajtók mögött zajló családi életbe.

A zárt világhoz tartozik a vallásos élet, ennek azonban nyilvános vetülete is van. A környezet számon tartja a vallásukhoz ragaszkodó és a vallásukat elhagyó zsidókat. A hithez való ragaszkodás egyrészt tiszteletet ébreszt, másrészt a zsidók másságát hangsúlyozza. A hittől való elszakadást bizalmatlanul szemléli a környezet. A hitehagyottat érdekhajásznak tekintik, emberi és jellembeli értékét kétségbe vonják.

A *Hitrabság* című történelmi novella szereplőinek kivételével Dávid az egyetlen Nagy Ignác hősei között, akinek vallásosságát rokonszenves vonásokkal ábrázolja, igaz, hittársai nyilatkoznak róla: „oly buzgó zsidó ő, hogy bátran a legjobbakkal nyomodokába léphet”.<sup>18</sup>

A *Magyar titkokban* utal arra, hogy a zsidók kezdenek lemondani étkezési szokásaikról, és arra is, hogy neheztelnek kitért feleikre. A regény mindkét zsidó nő alakja hitehagyottá lett. A jósnő a „vallástalanság iszonyú örvényé”-től szenved, mindkét vallás, régi és új hite is megtagadja tőle a vigasztalást, mivel úgy érzi, mindkettőre méltatlanná vált.<sup>19</sup> Eszter és a vallás kapcsolatára csak kisfiával kapcsolatban derül fény. A kis szelencébe zárt levelében írja: „ezen gyermek [...] nincs megkeresztelve, hanem az izraelita vallás törvényei szerint nyerte nevét”. Ezeket a sorokat, a levél szövege szerint, új vallása legszentebb esküvel erősíti meg.<sup>20</sup>

<sup>16</sup> *Magyar titkok*, II, 190–191.

<sup>17</sup> *Hajdan és most*, 1845, II, 22.

<sup>18</sup> *Hajdan és most*, 1845, II, 97.

<sup>19</sup> *Magyar titkok*, II, 201.

<sup>20</sup> *Magyar titkok*, III, 309–310.

Nagy Ignác budapesti sétái során lépten-nyomon zsidó alakokba botlik. Életképeiben, riportszerűen megfogalmazott írásaiban (néhány ezek közül a *Magyar titkok* egyes fejezeteibe van beleszöve) ezek a mellékfigurák nem nyernek kidolgozott formát, az író nem törekszik egyéni – akár külső, akár belső – tulajdonságaik ábrázolására, a felbukkanó zsidó alak csupán ürügyként szolgál egy rövid, asszociációkon alapuló gondolatsor leírására. Bár nem kerek történetekről, csak rövidebb-hosszabb villanóképekről van szó, ezekből a más témájú szövegrészekhez csak lazán kapcsolódó életképtörödékekből összeállítható a zsidókról és a társadalmi elhelyezkedésükről kialakult értékítéletek egész tára. Nagy Ignác írásaiban sokszor túlozva, karikírozva, esetenként humoros köntösben fogalmazódnak meg a zsidó jellegzetességek. Nem mindig egyértelmű, vajon a leírás a zsidók viselkedésével, tevékenységével kapcsolatos, a közvéleményben kialakult rosszszalló véleményt tükrözi-e, avagy az író saját, kedvezőtlen ítéletével negatív irányba szeretné befolyásolni olvasóit.

Ezekben az írói képzelet által erősen színezett gondolatsorokban a pénznek van a legfontosabb szerepe. Zsidó figura láttán a pénzhajhászás, a nyereszkesedés az író első gondolata. A pénz védelmet biztosít és társadalmi előmenetelt, tehát a zsidó legfontosabb törekvése, hogy minél nagyobb vagyont gyűjtsön. Ennek érdekében nem retten vissza erkölcstelen és törvénytelen eszközöktől sem. Becsapja, rászedi és kihasználja a környezetét, emiatt kitaszítják, gúnyolják és megvetik.

A villanóképek a mindennapi élet apró jeleneteiből ellesett példákkal mutatják be ezt a folyamatot. Az író törekvése, hogy ezek a rövid jelenetek vagy párbeszédtek minél életszerűbbek legyenek, hogy minél hitelesebben éreztessék a zsidók jelenlétét az élet minden területén, érzékeltessék ténykedésük romboló hatását a jelenben, és figyelmeztessenek a jövőt fenyegető veszélyre.

A Duna-parton, a piacon, a Nagyhíd utca környékén „hemzseg a zsidóság”,<sup>21</sup> a zsebmeteszők, az alkuszok, a gyufát árusító fiúk, a batyus zsidók és a pénz nélkül ólálkodó, titokban ételmelet elcsenő zsidók. Ebben a szövegkörnyezetben elegendő pusztán egyetlen jelzés bármiféle tolvajlásra, hangoskodásra, furakodásra, és az olvasó már tudja, hogy „Ábrahám fiai”<sup>22</sup> vannak jelen. „Hol több ember van rakáson, ott zsidónak sohasem szabad hiányozni, s hol pénz van forgásban, ott a zsidónak múlhatatlanul szerepet kell játszania. Íme, mennyi a zsidó itt a kocsik közt is! Gyufát, tükröt, cernát, varrótü, kendőt, gyöngyöt, klárist s száz meg száz apró csecsebecsét és haszontalanságot kínálnak.”<sup>23</sup> Valamennyien nincstelenek, a társadalom kitaszítottjai. A felvillanó képekben természetesen nem kerül sor a környezet számára ártalmas tevékenység és a megvetést érdemlő tulajdonságok közti kapcsolat vizsgálatára, a zsidó foglalkozás és az erkölcstelenség csaknem szinonimák, az író állásfoglalására sincs szükség.

<sup>21</sup> *Magyar titkok*, I, 295.

<sup>22</sup> *Magyar titkok*, I, 295.

<sup>23</sup> *Duna-parti élet = Hajdan és most*, II, 202–203.



Vannak azonban „rangosabb” zsidók is, akik másokat dolgoztatnak. A „roppant vagyont” úgy gyűjtötte egy zsidó nő, hogy könyörtelenül kihasználta a szegény mosónőket, akik a Duna partján végzik nehéz munkájukat.<sup>24</sup> Az éj leple alatt két férfi egy létra alján várja társait, akik épp egy emeleti lakást rabolnak ki. Jól meg kell válogatni, mit vigyünk el, szól az egyik, „mert holmi haszontalanságokat nem vihetünk a zsidóhoz, aki úgyszólván oly olcsón vásárol tőlünk, hogy úgyszólván még egyszer lopja el tőlünk azt, amiért mi életünket kockáztatjuk”.<sup>25</sup>

A pénz valóban meghozza a zsidóknak a remélt eredményt. A két város között közlekedő csónak körüli tolongásban egy fiatal zsidó egy „húszast” mutogat messziről a hajósoknak, aki rögtön „nagyságos úrnak” szólítja, és helyet szorít számára a csónakban.<sup>26</sup> Ugyanakkor a gazdag zsidó rossz előjel, ahogy az egy kapus és egy inas beszélgetéséből is kiderül: „darab idő óta egypár gazdag zsidó kezd a házhoz járni [...], amely házba zsidó jár, ott nem sokáig tart a rend és boldogság”.<sup>27</sup> Az a nevelőnő sem járt jól, aki gazdag zsidó házban vállalt munkát. Bár a család a magyarok zsebéből „pénzelé föl magát”, megvető pöffeszkedéssel gúnyolták őt magyar származása miatt.<sup>28</sup>

A pénz és a csalás szerepe tehát a zsidó életben apáról fiúra öröklődik, ahogy Nagy Ignác két különböző jelenetben is megörökíti. A zsinagóga előtt vizsgáztatja apa a fiát: „Megnedvesítetted már a gyapjút, hogy többet nyomjon? [...] Kevertél a kávé közé kavicsot? [...] Adtál ki likas húszast? [...] Kiszedted a zálogba kapott gyűrűből a gyémántotkat? [...] Kevertél a paprikába téglaport?” Miután a fiú kivétel nélkül minden kérdésre igenlő választ ad, az apa elégedetten mondja neki: „Jól van, jer hát a zsinagógába.”<sup>29</sup>

Nem mutat rokonszenvesebb képet Ruben, az öreg szakállas zsidó és fia párbeszéde sem.<sup>30</sup> A fiú elégedetlen amiatt, hogy gyufát kell árulnia, de az apa megvigasztalja. Csak hagyja magát leköpní, megrugdálni, azt senki nem fogja meglátni rajta. De amikor majd ő fogja kamataival tönkretenni a keresztényt, azon örökös marad a bélyeg. Most szenved ugyan a fia, de fényes jövő vár rá, százsoroson visszafizethet majd minden csapást. A legfontosabb, hogy bármily eszközzel pénzhez jusson, csak vigyázzon, rajta ne kapják. De ha bajba jutna, akkor se féljen, hiszen az arany és az ezüst mindent megold.

A piacon az „életrevaló zsidók” apraja-vénje talpon van. A gyufás fiú krajcáros trombita hangjával kínálgatja olcsó áruját, a földből alig látszik ki, és meglehet, hogy „egykor trombitaszóval és hatlovas hintóban fog Budapestről elutazni”.<sup>31</sup>

A sors megbünteti azt az apát, aki bécsi bankjegyhamisító volt, olasz grófnak adta ki magát, és Pesten csaknem saját lányát csábította el. Amikor ez kiderült, megöregült.<sup>32</sup>

<sup>24</sup> *Duna-parti élet*, 195–196.

<sup>25</sup> *Éjjéli tapasztalások*, Magyar Életképek, 1843, II, 455.

<sup>26</sup> *Duna-parti élet*, 191.

<sup>27</sup> *Éjjéli tapasztalások*, 451.

<sup>28</sup> *Éjjéli tapasztalások*, 439.

<sup>29</sup> *Magyar titkok*, I, 295–296.

<sup>30</sup> *Éjjéli tapasztalások*, 463–465.

<sup>31</sup> *Magyar titkok*, I, 298–299.

<sup>32</sup> *Éjjéli tapasztalások*, 470–475.

A rövid villanóképek mellett Nagy Ignác két hosszabb írást szentel két tipikus zsidó foglalkozásnak. A *hajhász*<sup>33</sup> című könnyed hangvételű történet egy jellegzetes karrier természetrajza. A hajhász – Nagy Ignác bemutatása szerint – vállalkozó szellemű, semmilyen akadálytól vissza nem riadó, a lelehetetlenebb feladatokat is elvégző, fáradhatatlan szorgalmú ember, „kinek többnyire egyáltalában semmije nincs, és ki mások számára mégis mindent képes megszerezni”. A rövid bevezető jellemzés az író szerint már elegendő ahhoz, hogy olvasója megértse: „az ily derék ember, ily dicső hajhász csupán azon sajtyszerű néptöredékből származhatik, melynek nincs hazája, nincs királya, mely mindenütt megvetetik, s mégis mindenütt úgyszólván korlátlanul uralkodik. Úgy van, a mi hajhászunk tetőtől talpig zsidó, ki azonban annyira haladt már a józan polgáruulásban, hogy a sódarhoz derekasan hozzálát, ha azáltal valamely kurtanemesnél céljához vél juthatni, s ő ezt igen helyesen cselekszi, mert hiszen jól tudjuk, hogy a rabbi minden vallási szokástól és szertartástól fölmenti azon zsidókat, kik katonaság közé lépnek, mért nem menthetné föl tehát magát az efféléktől a hajhász is, miután ő is csak oly ember, mint a rabbi.”

Az ekképpen körvonalazott, sajátos jellemű hajhász a társadalmi ranglétra alján kezdi meg működését, ismeretsegeket köt és híreket gyűjt, hogy mielőbb lássa, hol, kinek, mire van szüksége, hol és ki mit kínál eladásra, hogyan tudja mindenkinek azt a szolgálatot nyújtani, amire leginkább és sürgősen szüksége van, azt a lehetőséget ajánlani, amire nem is gondol, de ami fényes sikerrel kecsegtet. Ez a közvetítő szerep természetesen állandó haszonnal jár. Ahogy gyűlik az ebből fölhalmozott tőke, úgy lép egyre följebb a hajhász, és kockáztat egyre többet egyre nagyobb nyereség reményében: „midőn pedig tízezer forintja van a zsidónak készpénzben, akkor éppen oly bátran s hatályosan moroghat, mint a földesúr, kinek húszezernyi jövedelme van évenként”. A „böcsületes hajhász” most fog az igazi nagy „Geschaeftekhez”, és nem nyugszik addig, míg egy gazdag, józan gondolkodású, nemes család szépreményű fiát be nem hálózza, a birtokot csödbe nem juttatja, és saját jövőjét biztos alapokra nem helyezi. Ekkor megnősül, már csak törvényes kamatra kölcsönöz, és nem fogadja el kevésbé sikeres hajhászok közvetítését.

A könnyed hangvételű, kicsit humoros, kicsit karikírozott jellemrajz és karriertörténet egy zsidó típust örökít meg, aki jellegzetes zsidó foglalkozást űz. A tipikus jellemvonások és a biztos jómóddal kecsegtető foglalkozás aprólékos leírása során az olvasó nem igen tudja eldönteni, vajon az adott jellemvonások teszik-e alkalmassá a hajhászt e foglalkozás betöltésére, vagy a foglalkozás alakítja tisztességes vonásokat nélkülöző típusá. A jellem és a foglalkozás azonosul ebben az írásban, és így a foglalkozás megnevezése már elegendő ahhoz, hogy az olvasó maga elé képzelje a zsidót. A *hajhász* című írás egyébként is az olvasó ismeretére támaszkodik. Számtalan olyan apró, minden bizonnyal a nagyközönség számára jól ismert mozzanatot sorol fel a valóságból a hajhász ténykedésével kapcsolatban, mely amellet, hogy elszórakoztatja a közönséget, a sorok között társadalmi üzenetet is közvetít: ha továbbra is könnyelműen hajlanak a hajhásznak az élet

<sup>33</sup> Honderú, 1844, I, 106–111, 138–144, a *Fresco-festések* című rovatban a következő szerkesztői megjegyzéssel: „Van szerencsénk N. I. úrban lapunknak megnyert új dolgozótársunkat bemutatni. Szerk.”

minden területére kiterjedő szolgáltatásaira, az eddig szerény és józan gazdálkodással még megőrzött magyar birtokok is a zsidók kezére vándorolnak. „...mi csak azt mondjuk még szíves olvasóinknak, hogy őrizkedjenek a hajhászoktól” – fejeződik be Nagy Ignác írása.

Hasonló szerkezetű, tartalmú és végkicsengésű írást jelentetett meg Nagy Ignác *Torzképek* című kötetében is. Az *uzsorás*<sup>34</sup> nem sokban különbözik társától, a hajhásztól, hiszen a viszonylag ártatlan, nem zsidó uzsorástípuson kívül<sup>35</sup> azok a zsidó uzsorások uralják a helyzetet, akiknek tevékenységéhez „többszörféle végső pusztulás” kapcsolódik. Emiatt hasonlítja az írás bevezető soraiban az uzsorást az ördöghöz. A zsidó uzsorás, ahogy a hajhász is, különböző szinteken üzérkedik. Az egyik lehetetlenül magas kamatra kölcsönöz, rideg számíttással és könyörtelenséggel. A másik egy egész zsidó érdekszövettséghez tartozik, tagjai egymás kezére játszva használják ki a kínálkozó üzleti lehetőségeket, mások kárára és a maguk sokszoros hasznára. Nagy Ignác a „rablás bűnével” vádolja őket.

Az igazán nagyban dolgozó uzsorások – őket már „öldöklőnek” nevezi – ugyanazt a taktikát követik, mint a pályája csúcsára érkezett hajhász. A fiatal „uracsok”, akik nagy vagyont örököltek, és emiatt „teljességgel nem bírnak bőrökben megférni”, először ügyvédhez fordulnak, hogy nagyobb kölcsönök felvételéhez segítsék őket. Így adják őket a közvetítők kézzől kézre, míg eljutnak a zsidóhoz, akitől a kívánt összeget nagy kamat ellenében fölvehetik. A folyamat leírását már ismerjük *A hajhász* című írásból. A „nagyságos úr” addig egyezkedik újabb és újabb kölcsönök reményében, „míg végre csőd alá kerül [...], a szép magyar jószágok pedig egymás után zsidó kezekre jutnak”. Az *uzsorás* című írás végén Nagy Ignác nem éri be egy szerény befejező mondatba foglalt figyelemztetéssel. Az utolsó bekezdést annak szenteli, hogy hangsúlyozza, az írásában fölso-rolt példák nem kitaláltak – „ez valóban bűnt szerint így üzetik napjainkban” –, és sajnálkozik azon, hogy nincs elég ereje ahhoz, hogy az uzsorás tevékenységét részletesebben elöadja. De annak eredményét összefoglalja: „ez irtózatossá gazdálkodás [...] a legvirágzóbb családokat ínségre juttatja, a legszentebb társasági kötelekeket fölbon-tja, viszonyainkat alapjaiban rendíti meg, az országot elszegényülés és kiszorítás örvényébe sodorja, s a földbirtok legszebb gyöngyeit oly kezekbe adja, melyek csak mások nyomor-rából nagyobbítják a kincshalmokat!” Az egyeseket sújtó gazdasági csőd nemzetivé való kitágítása a magyar jövőt fenyegető zsidó veszély árnyékát vetíti előre.<sup>36</sup>

<sup>34</sup> *Torzképek*, 1844, 4, 297–315.

<sup>35</sup> Köztük egy keresztény uzsorásnő, aki korábban táncosnő volt.

<sup>36</sup> Ennek a jellegzetes folyamatnak és a hazát veszéjtő jövőképeknek különböző megfogalmazásaival találkozunk Nagy Ignác több írásában. A magyar jövőt fenyegető zsidó veszélyről a legszélsőségebb nézeteket KUTHY Lajos *Hazai rejtelmek* című regényében (1846–47) olvashatjuk.

## *Bohózat egy zsidó báróról*

A *Nászéj*<sup>37</sup> című – alcíme szerint – falusi kaland szatirikus novella, humoros, ironikus hangon elbeszélte történet, amely a legújabb divatot, az utánzást figurázza ki. A történet főhőse, a kitért zsidó és bárósított új birtokos megnősül. Rangjához méltóan, a kor új szokásának megfelelően, a népes és előkelő esküvői vendégsereg ámulatára, éjnek idején a Bécsből hozatott pompás üveges úti hintóba ül, hogy a főúri szokást követve, a legközelebbi postaállomásig saját fogattal utazzon. A természeti erők azonban nem kedveznek az ifjú párnak. A viharos éjszakában a lelküket kirázó úton először az inas és a komorna ülése szakad le a hintóról, majd a kocsis vágat tova az első két keréssel, míg a nászutasokat és a menyasszony „huszonöt fontos ölelét” a kettőtört, oldalára fordult hintóban a hideg eső élesíti fel az ájulásból. Amikor kiszabadulnak a hintóból, az éji sötétségben újabb megpróbáltatások várnak rájuk. Zsiványok vágatnak feléjük egy farka lopott szarvasmarhát hajtva, pénzüket elveszik, és miközben egy sánta tehén hátán igyekeznek emberlaktá környékre jutni, a zsiványokat üldöző pandúrok őket veszik őrizetbe, és csak hajnalban, a helységháznál derül fény kiletükre, és térhetnek végre kastélyukba a kalandos nászút után.

Az új divat, az utánzás kifigurázása kedvelt témája a korabeli irodalomnak. Az írók szívesen tartanak görbe tükröt az új pesti szokások elé, ahol az öltözködés, a beszédmód, a különböző társadalmi körökben felvett szokások a legújabb bécsi divatot követik. Vagy éppenséggel a vidéki szokásokat, a nemesi kúriákat veszik nagyító alá, ahol mindent, ami új, követendőnek tartanak. Az utánzás szokásának groteszk ábrázolásában nem az utánzás ténye, hanem a másokat másoló természet válik az igazi témává, a helyzetkomikum, kifigurázható típusok forrásává.

Nagy Ignác írása tele van helyzetkomikummal, nevetséges típusokkal, stílusa szatirikus és gördülékeny, és nem hiányoznak belőle azok a részletek sem, amelyekben nyíltan és didaktikus módon az írás tanító célzata nyilatkozik meg. Bevallott célja, hogy olvasóit jobb belátásra térítse, és kiábrándítsa az új divatból, az utánzásból.

A *Nászéj* színhelye, Rétesfalva, nem a rétesről, hanem a falu környékén elterülő rétekről kapta nevét. A lehangoló tájleírás magyarázata egyszerű: „e falu évtizedek óta zsidó kezek közt volt haszonbérben, úgy nem kell ismételnünk, hogy Rétesfalván bizony még az öreg bíró is csak úgy kínlódott, mint az undi kutya a kalodában”. A falura most már szebb jövő vár, mivel a volt haszonbérelő, Fuchs Mózes fia, Rókásy Arthur báró néven, immár tulajdonosként, „fényesen kijavíttatá” a kastélyt, és atyáskodó szeretetéről biztosította alattvalóit. „Lehet-e szegény ember számára ennél nagyobb boldogság?”

A történet kezdete gúnyos és csipkelődő hangon beszél a patriarchális-feudális földesúr–jobbágy viszonyról. Ebben a keretben jelenik meg a főhős, a kitért zsidó földesúr, aki úgy viszonyul mindehhez, mintha legalábbis ősei évszázados örökségéről volna szó. A következő részben az író a társadalmi elmaradást és a zsidóknak a társadalomban elfoglalt helyét bírálja és teszi egyben nevetségessé, majd hirtelen mindez a magyar való-

<sup>37</sup> Honderú, 1847, I, 11–15, 33–35, 53–54.

ság tényleges bírálataivá válik. Nagy Ignác szerint nincs sok csodálkozni való azon, hogy az uzsorás fiából méltóságos úr lett. Néhány kedvező törvény és furfangos váltóüggyvéd, „tág lélekismeret”, és megvan az ehhez szükséges néhány millió, a többi pedig már magától megy: „az ily Rókásy Arthurok azt hiszik, hogy a keresztvíz lemossa az uzsora szennyos bűneit is, és oly magosan hordják fejüket, mintha minden pillanatban azt várnák, hogy dicskoszorú fog rájuk ereszkedni a magasból, vagy mintha attól félnének, hogy alulról valaki kötéllel fog nyakuk felé nyúlni. A magyar föld szép részecsskéje van már ily kezek közt, s mivel az ily kezek rendesen igen enyvesek, tehát alkalmasint ott is fognak maradni, mért csak a magyar volt mindig oly bőkezű, hogy minden kihullott végre kezeiből, akár szellemi jogait, akár anyagi javait vesszük is tekintetbe. Hogy ez még mennyire fog idővel vezetni, az oly világos, hogy nem szükség itt bővebben fejtegetnünk.”

Íme, a zsidó térhódítás egy újabb példája a magyar társadalom kárára: a törvény kihasználásával vagyon szerezhető, a vagyonnal birtok vásárolható, birtok, mely magát a hazát jelképezi, a keresztvízzel tisztára mosható a nem éppen folttalan zsidó múlt, birtokon és vagyonon keresztül vezet az út a nemesi címhez, és e folyamat végén a magyar haza illetéktelen kezekbe kerül. A veszélyt előrevetítő sorokból hiányoznak a szatirikus, humorisztikus elemek, jele sincs a komikumnak. A bíráló a magyar társadalmat illeti, és elkülönül a novella történetétől és stílusától egyaránt, másodlagos a nevetséges cselekmény mellett. Mégis bevésődik az olvasó emlékezetébe, és a főszereplő jellemvázlatának háttéréül szolgál. A kitért zsidó báró nevetségesen negatív vonásai ebből a háttérből táplálkoznak és az ő személyéhez kötődnek anélkül, hogy az író közvetlen kapcsolatot teremtené e bekezdés és a novella más részei között.

A humor forrása a Rókásy Arthur életében lezajlott metamorfózis. Kastélya pompás, a ragyogó termek tele vannak a külföld fényűzési cikkeivel, mivel ő is „azon bölcs hazafiak közé tartozott, kik nem akarják, hogy saját zsírjában fulladjon meg a szegény magyar, s azért a magyar pénzt külföldre szivárogtatják”. Már csak az úrnő hiányzik a házból, és az újdonsült báró természetesen grófi házból szeretne nőszülni, de nem kedvez neki a szerencse, kénytelen beérni egy igen gazdag mészáros egyetlen leányával. Emiatt a fényes esküvőre nem hívhatják meg az örömszülőket, mivel semmiképpen sem illenének a kizárólag nemesekből álló ünneplő közönséghez, akik különben egymás közt szidják, mocskolják a „haszontalan jött-ment új nemeseket”.

Az ifjú férj negyvenéves, igen csinos, parókát visel, arcán a himlőnyomok jóvoltából bajusz és szakáll nem nő, sokak szerint az orra túlságosan nagy. Egykor Dávid névre hallgatott és házaló volt, gyufát, nadrágtartót árult, háta hozzáedződött a súlyos batyukhoz. Ezekből az időkből furcsa szokásai maradtak, úgy viselkedik, mintha attól tartana, becsapják, úgy sóhajtozik, mintha tetemes váltókat vesztett volna. Még egy rossz szokása maradt házaló korából: „a fehérruha gyakori változtatását fölöslegnek tartotta”. Ez volt a legnevezetesebb jellemvonása, amit még ifjú hitvese sem ellenzett, „hiszen szinte divathoz tartozik, hogy kitűnő egyéniségek valami kitűnő szeszélyes szokást gyakoroljanak”.

A *Nászéj* görbe tükröt tart az utánzás divatja elé. Az elterjedt új divat komikus bírálataiba szövődik az új zsidó nemes leírása, és a jövőt fenyegető jóslat veszélytelenül beolvad a szórakoztató típus rajzába.

A regény folyamatos, füzetekben való kiadását rövidebb-hosszabb kritikák megjelenése kísérte. A mulattató ötleteket, az egyszerű írásmódot dicsérték,<sup>38</sup> vagy kétségbe vonták, hogy a regény valódi könyvsiker. Nagy Ignácot Sue utánzójának tekintették,<sup>39</sup> semmiféle eredetiséget nem találtak a folytatásokban, bosszantó és érthetetlenül felduzzasztott elmenckedésnek tartottak bizonyos részleteket. Támadták a regény címét is, hiszen a mű semmiféle titkot nem tár fel, és egyáltalán nem magyar.<sup>40</sup> A regényhez fűzött *Zárszóban*<sup>41</sup> Nagy Ignác ezekre és további kritikai megjegyzésekre is válaszolt. „Hét bűn hozott föl ellenem” – írja, melyek között, az előbbieken kívül, megemlíti, hogy kétségbe vonták a *Magyar titkok* regényszerűségét. Erre így válaszol: „...a fővárosi élet balgaságait és fogyatkozásait törekvém kiemelni, ez által alkalmat akarván adni némely czélszerű javításra és javulásra. Hogy pedig nagyobb terjedelmességre számított munkámat az egyhangúságtól megmentsem, s az olvasási érdeket növeljem, ezen egyes életképeket a regényesség vörös fonalával szőttem át.”<sup>42</sup> A politikai állásfoglalást hiányoló kritikai megjegyzéseket azzal utasítja vissza, hogy az irodalomban minden fonákságot ostorozni fog, pártállásra való tekintet nélkül, saját politikai nézetét pedig nem vonja az irodalom körébe. A politika terén, ahogy eddig, ezentúl sem kíván fellépni.

A zsidók kedvezőtlen bemutatását bíráló kritikákra is válaszol: „...egy pár igen jó barátom van, kik zsidók. Nem olvastam még regényt, melyben gazembereknek is nem jut szerep és ezek aztán majd főrangúak, nemesek, polgárok, parasztok, keresztények stb. Mért ne lehetett volna tehát nekem is, a többi közt, egy-két zsidót is árnyék-oldalról megismertetnem [...] Talán csak nem akarja valaki állítani, hogy éppen csupán a zsidók közt nem található rossz embert?”<sup>43</sup>

A korabeli regények, Kuthy, Jósika és Nagy Ignác műveinek zsidóábrázolásáról a legfontosabb kritikát Szegfi Mór írta.<sup>44</sup> Az író magasztos feladatát „szennyfolttal mocskolák be [...] azáltal, hogy ők munkáikban nem zsidó jellemeket festettek, hanem összehalmozák mind, mi gonoszt, ocsmányt, aljast és szívtelent leleményes eszközökkel kigondolhattak; összegyűrták, és belőle jellemet képezvén, azt mondták: ez zsidó!” A jellemtelenség az egyetlen, jellemüket meghatározó tényező, ahelyett, hogy a „természet és lelkek” fejlődését, az ok-okozati összefüggést világították volna meg. Szegfi egyenes összefüggést, közvetlen kapcsolatot lát irodalmi mű és közvélemény-formálás között, ennek veszélyes hatására figyelmeztet ebben a kritikájában és egy nem sokkal később megjelent

<sup>38</sup> Pesti Divatlap, 1844, I, 88.

<sup>39</sup> A korszak műveivel foglalkozó irodalomban a Sue-hatás vizsgálata gyakori téma, itt csak KOVÁCS János munkájára utalok: *Sue hatása a magyar regényirodalomra*, Kolozsvár, 1911.

<sup>40</sup> Irodalmi Areopag, 1844, II, 111–126; Pesti Divatlap, 1845, II, 370; 1847, II, 1025–1026. Névtelen cikk-írók.

<sup>41</sup> *Magyar titkok*, III, 364–367.

<sup>42</sup> *Magyar titkok*, III, 365.

<sup>43</sup> Uo.

<sup>44</sup> *Igénytelen nézetek az újabb korú magyar irodalom hatásáról a zsidók irányában*, Életképek, 1846, II, 476–479.

novellájában is.<sup>45</sup> Az Ungar című folyóiratban megjelent, a *Magyar titkokat* bíráló írásról Vahot Imrétől értesülünk.<sup>46</sup> Nagy Ignác regénye azért talált „legkevesebb tetszésre – írja –, mivel művében szerző zsidókat is használ rossz célokra, s e népfaj hibáit is megrójjá”, és rögtön igazságot is szolgáltat az írónak: „hogy ezt szerző ne tegye, azt tőle igazságosan kívánni nem lehet, miután a keresztényeket is éppen úgy suttyongatja, s a zsidót nem csupán rossz oldaláról mutatja be”.

Az Irodalmi Areopag korábban említett, β jellel jelölt cikkírója is kitért Nagy Ignác zsidóábrázolására. „Hogy szerző úr az emancipációnak s általában a zsidóságnak nemcsak nem barátja, sőt ahol csak lehet e szerencsétlen népet minden gonoszság kútfejévé téve, az emancipáció szép eszméjén ismeretes humorát köszörüli, azt már egyéb irataiból is tudjuk [...] Ez vesszőparipa, melyen lovagolni felette nagy kedve tartja a t. szerzőnek. Megtorlásul nem hiányzanának okok, de azok felhordása e bírálathoz körét meghaladja.”

A kritikái megjegyzésekből és Nagy Ignác mentegetőzéséből látható, hogy a regénynek nem egyértelmű a fogadtatása, és a kritikái megjegyzésekre mindig akad olyan ellenvetés vagy ellenpélda, amely a bírálathoz körét meghaladja.

A Pest-Buda titkait fűrkésző regény – humorral, élcellel megfogalmazott részleteivel együtt – egészében a fővárossá cseperedő város életének aktualitásokkal megtűzdelt bemutatására törekszik. A cselédhivataltól a nemzeti színpadig – ahol épp Szigligeti *Szökött katonáját* játsszák –, a halottvizsgálattól a dalárdáig, az Angol királynétól – melynek „fölvilágosult szellemű bérlője a zsidókat falai közül kiltitá”<sup>47</sup> – és a tánciskolától a játéktérreig és a fagyaldáig, az állatsereglettől a Pestet és Budát összekötő hajóhíd forgalmáig, a Gellért-hegyi barlangoktól a dagerrotip-műteremig<sup>48</sup> vizsgálja a város életét. Koldusok, cigányok, bérkocsisok, arslánok; prókátor, fiskális, ügyvéd, zsbárus jelenik meg jellegzetes fővárosi típusként a történetek lapjain. Valóban színes forgatag, melyben az író kritikája, csipkelődése senkit nem kímél. És mégis vannak, akiket még a többiekénél is sötétebb színekkel rajzol meg.

A regény elején „Szürke zsák”, azaz Bende – az író megszemélyesítője – és a zsidó főszereplő, Schufterle Móric a véletlen folytán ismeretséget köt a berettyói kompnál. Móric az ökörbőrökkel megrakott szekér tetején ül, imádkozik vagy az eget fűrkészi, hogy kilesse, milyen idő várható. Az utat folytatva, megfelelő fizetség ellenében Móric elbeszéli élettörténetét újonnan szerzett ismerősének. Felesége, akihez őszinte szeretet gyengéd szálai fűzték, két évvel korábban megszökött keresztény csábítójával, közösen lopták el tőle minden vagyonát. Azóta is – de mindeddig sikertelenül – igyekszik a nyomukra akadni. A történet megkapó, felkelti az író-narrátor érdeklődését, el is határozza, hogy igyekszik felderíteni a különös történet részleteit. A nyomozás során fény derül

<sup>45</sup> A zsidó, Életképek, 1846, II, 675–684, 705–710. A novelláról és a kritikáról lásd SZALAI Anna, *A kritikus és szépirodalom Szegfő* (héberül), a *Twelfth World Congress of Jewish Studies* keretében elhangzott előadások szövegét megjelentető kötetben (sajtó alatt).

<sup>46</sup> VAHOT korábban idézett cikke, Pesti Divatlap, 1844, I, 78. Az Ungar-beli cikket nem találtam.

<sup>47</sup> *Magyar titkok*, I, 239–240.

<sup>48</sup> Nagy Ignác műveinek ismételt megjelentetésével nem bánik bőkezűen az utókor. Ezt a fejezetet azonban újraközölte a Budapesti Negyed, 1997, 15, 199–205.

nemcsak Móric viselt dolgaira, hanem a „magyar titkokra” is. Az olvasó mindvégig az elbeszélő-nyomozó társa a főváros titkos találkahelyein, az alvilági barlangokban, a cse-csemőket embertelen körülmények között „gondozó” dajkák otthonában, a vendéglőkben és a fogadóknban, a misztikus otthonokban. Az elbeszélő semmiféle veszélytől nem riad vissza, és kitartásának köszönhetően feltárul az olvasó előtt a nyilvánosság elől rejtett helyeken zajló titkos és titokzatos üzérkedés, bűnözés, amely áldozatokat is követel. Az áldozatok sorsa újabb alkalom arra, hogy a regény mellékszálai tovább szövődjenek.

A bonyolult kapcsolatokon keresztül érintkező mellékszálakon és az egymáshoz lazán kapcsolódó részleteken belül kirajzolódik egy regényen belüli „belső regény”. Két egymással viaskodó hős áll itt szemben egymással, a zsidó Móric és feleségének keresztény csábítója, a nevét és külsejét sokszor változtató Beattini gróf vagy Dalmer báró, több nő csábítója és kifosztója, az alvilág vezére. Legfőbb ellensége, Móric az egyik legellen-szenvesebb vonásokkal megrajzolt figura Nagy Ignác műveiben. Külső megjelenése, beszédstílusa – szavajárása: „Merkwerdig”,<sup>49</sup> ezáltal mindig és mindenütt felismerhető, akkor is, ha igyekszik inkognitóban maradni –, erkölcstelensége, jellemtelensége íróban és olvasóban egyaránt ellenszenvet és megvetést kelt.

Talán maga az író is megsokallja a sötét színekkel megrajzolt Móric aljasságát, és maga keres mentséget vagy magyarázatot hőse gonoszságára. A zsidó számára – így okoskodik a szerző – pénz és családja jelenti az egyedüli biztonságot és menedéket, az egyedüli kapcsolatot szerencsétlen életéhez, a védelmet a világ megvetésével szemben. Móric pedig mindkettőt elvesztette.<sup>50</sup>

Egyetlen pozitív, emberi vonás van Móric alakjában: volt felesége, Eszter iránti szerelme és hűtlensége miatt érzett fájdalma. Arcképét mindig nyakában hordja. A „belső regény” végén az is kiderül, hogy az erkölcstelen, embertelen, bosszúszomjtól hajtott, gyilkosságig aljasuló Móric szíve mélyén őszinte apai érzelmek élnek. Ilyen módon az ő alakjának rajzába is beleszövődik az a sztereotip vonás – amely ebben az esetben kifejezetten pozitív –, miszerint a legelaljasultabb zsidóban is megmarad a legtisztább és leggyengédebb emberi érzés: övéihez való ragaszkodása.

A „belső regény” változatos cselekménye során Móric minduntalan Eszter és csábítójának nyomában jár. Áltemetés, koporsó kiásása, befalazás, tűzharc az alvilági tanyán, titkos gyűlések, véletlen találkozások és titkos helyekre szóló titokzatos meghívások, menekülések és üldözések forгатagában harcol Móric a nyomában járók ellen és üldözi az előle menekülő Esztert és csábítóját. Ellenségekből szövetségesek lesznek, és a szövetségesekről kiderül, hogy törbe csalják egymást. Bár a kettejük között kialakult harcban valóságos fegyverek használatára is sor kerül, mégsem egymás fegyverétől esnek el. Dalmer-Beattini másik áldozata szintén egy zsidó nő, a névtelen jósnő, akinek arcáról még a fátylat sem lebbenti fel az író. Sorsa megpecsételődőtt, amikor engedett az alvilági hős csábításának. Később egész életét a bosszúnak szenteli. A bosszú beteljesedik, és

<sup>49</sup> Merkwürdig – sajátos, különös, érdekes.

<sup>50</sup> *Magyar titkok*, III, 293.



Dalmer-Beattini az ő szobájában leli halálát. Eszter nem ismeri fel ilyen gyorsan csábítója igazi énjét, vakon hisz benne. Mindvégig az áldozata marad, halálát is ő okozza.

Valamennyiük közül Móric sorsa a legragikusabb. Amikor felfedi, hogy Eszternek fia van, aki titokban egy dajkánál nevelkedik, azt gondolja, rajta fog bosszút állni a kisgyerekek meggyilkolásával. Úgy érzi, ezzel minden fájdalmat megtorol az őt hűtlenül elhagyó Eszteren. Nagy Ignác borzalmakat nem nélkülöző műveiben a regény gyerekgyilkossági jelenete a legmorbidabb. A gyilkosság után olvassa csak el Móric Eszter levelét, melyből megtudja, hogy a meggyilkolt gyerek a saját fia volt. A véres kis holttesttel a karjában a földre ül, és altatót dalol a fiának. Az eszét vesztett Móric szánalmat kelt a gyilkosság hírére odacsődülő emberekben. Móricot kórházba zárják, de megszökik, egy őrizetlenül hagyott kocsióra ül, a megvadult lovak elragadják és szörnnyethal.

A vélt vagy valódi szerelem hatalma és az alvilág törvényei uralják a *Magyar titkok* „belső regényét”. A főhősök vétkesek és áldozatok – valamennyien. Az író nem ítélkezik fölöttük, ők maguk saját bírái. Pontosabban szélsőséges érzelmeik és indulataik miatt sorsuk áldozataivá válnak. A sors ítélkezik felettük.

### *A nagyravágyó*<sup>51</sup>

Nagy Ignác kisregényében – Móric, a fiatal zsidó orvos és apja, Dávid tragikus történetében – több, a *Magyar titkokra* emlékeztető vonást találunk.

Móric, a főhős talán az egyedüli zsidó figura az író műveiben, akit ambivalens vonásokkal jellemez. Művelt fiatalember, aki jó és rossz tulajdonságokkal egyaránt rendelkezik, emberi érzések, gonoszra való hajlam, nagyravágyás, büszkeség jellemzik. Az ellentétes érzések és tulajdonságok belső vívódásokhoz, majd rabláshoz és gyilkossághoz, végül apagyilkossághoz vezetnek. A jól felépített történet cselekményének elbeszélésével párhuzamosan képet kapunk a hősök – különösen Móric – belső világáról, vívódásairól, lelki gyötrelmeiről.

Már a kisregény első jelenetében, Dávid és Móric, azaz az apa és fia párbeszédében előrevetődik a készülő tragédia árnyéka. Dávid büszke egyetlen fiára, akinek nevelésére különös gondot fordított. Móric több nyelven beszél, ismeri a szépművészeteket, sokoldalú műveltséggel rendelkezik. Dávid fiát orvosnak nevelte, hogy kiemelkedhessen a megvetettek sorából és független emberré válhasson. „Orvossá neveltettek, mert a zsidó csak batyut vehet hátára vagy érvágót kezébe: egyéb választása nincs.”<sup>52</sup>

Legnagyobb megdöbbenésére azonban fia szemrehányással fordul felé. Bár köszöni apjának a róla való gondoskodását, mégsem elégedett sorsával. Igaz, hogy felemelkedett, de zsidó orvosként a lehetőségei mégis korlátozottak a magyar keresztény társadalom-

<sup>51</sup> *Magyar Életképek*, 1843, I, 35. A kisregény kötetben megjelent szövegére hivatkozom: *Hajdan és most*, 1845, II, 5–144. – A folyóiratban való megjelenést követően jelent meg EMBER PÁL [ERDÉLYI JÁNOS] kritikája *A nagyravágyóról*, *Regélő Pesti Divatlap*, 1843, 179–183. A „szövevénydús s részletes leírásokban is eléggé bővelkedő novellá”-hoz hasonlót keveset ismer irodalmunkban.

<sup>52</sup> *Hajdan és most*, 1845, II, 21.

ban.<sup>53</sup> Úgy érzi magát, mint „ki előtt az ígélet földének kapui nyitva állanak, de lábait vasbilincsek szorítják le”.<sup>54</sup>

De nem ez a panasz vitte a szokatlanul késő esti órában apja házába a fiút. Apja beleegyezését kéri ahhoz, hogy vallását elhagyva elvehesse a gazdag családból való keresztény lányt, akivel kölcsönösen szeretik egymást. Dávid a vallástagadás gondolatára átkokkal felel: „Légy tehát azzá, mivé legirtózatosb haragjában változtatja Izrael istene az elkárhozott embert, ki nemzetének hitét elhagyja! Atyai átkom legiszonyúbb szörnyei kövessék minden lépésedet, mindennapi kenyeredet hitetlenek ajtaja előtt kolduld, szereteted öldöklő legyen, bosszúdnak fegyvere pedig saját fejedén tompuljon el, s légy apagyilkossá, hogy életedet kétségbeesve végezd, s halhatlan lelked is örök kárhozatra jusson. El szemeim elől, s Izrael mindenható Istene láncolja sarkaidhoz igazságos átkomat!”<sup>55</sup> Az átok hallatára Móric elmenekül az apai házból arra a farsangi bálra, ahol szerelme várja, és ahol a felvilágosult vendéglátó, aki a különböző társadalmi rétegek tagjait igyekszik összehozni, most először hívtott házába zsidó vendéget. A kísérlet kudarcot vall, a vendégsereg, szerelmét is beleértve, ridegen fogadja.<sup>56</sup> A farsangi vigalom-ból kitaszítva, hazafelé tartva egy nöbe ütközik, aki orvost keres, és Móricot egy föld alatti odúba vezeti egy halálfélelemben vergődő beteghez. A beteg rablógyilkos, aki kincsei felét ajánlja Móricnak, ha vele marad, meggyógyítja, és nem árulja el. A fiatal orvos félelmében a beteg gyilkosává válik, és a kincsek másik részét is magához véve elmenekül.

Ezzel sorsa megpecsételődött. Hiába utazik külföldre, hogy ott vallást és nevet változtatva később egy gazdag menyasszony oldalán térjen vissza, bárhogy igyekszik takarogni a történeteket, gyilkosságára fény derül. Apja magához hívhatja, és amikor az éji sötétben a ház bejárata előtt pénzt kér, Móric nem ismeri fel a hangját, és apja gyilkosává lesz. Az átok beteljesült.<sup>57</sup> A közelben vár rá a nő, aki egykor a beteg föld alatti

<sup>53</sup> Az Irodalmi Őr idézett cikkében olvassuk: „Azt akarja-e ezen beszély példában felmutatni: mily iszonyú tévedések és bűnök alapjává lehet a zsidónak magasabb társaskörökéből kizáratása? Mint ilyent, megvalljuk, kissé gyöngé- és ingadozónak találjuk az alapot; miután egyrészlől nincs eléggé egyéniesítve a zsidóság tömegének gondolkodási iránya s cselekvési modora ezen nagyravágyóban – mert ily jellem, minő Móricé, nem szabályul, hanem csak rideg kivételül állhat a nevezett néposztály törekvési nyilatkozatiban.” 1845, 2, 13.

<sup>54</sup> *Hajdan és most*, 1845, II, 26.

<sup>55</sup> *Hajdan és most*, 1845, II, 28.

<sup>56</sup> A *Magyar titkokban* is találunk utalást arra, hogyan fordulnak el a zsidóktól nyilvános helyeken. A jósnő mondja el élményeit fürödi tartózkodásáról. Gazdagon érkezett a balatoni fürdőhelyre, ahol hamarosan észre kellett vennie: „...bármely nyilvános helyén jelentem meg a fürdőnek, mindenütt gúnyos megvetéssel fordultak el tőlem a hölgyek, míg a férfiak szinte vagy e sértő példát követék, vagy, mi rám nézve még iszonyúbb vala, szemtelen kétértelműségeket váltogattak egymással közelemben, melyek arczomba szökteték minden véretem, ámbár gyakran teljes jelentésüket nem is érthetém”. A környezet a jósnő keresztény cselédjeivel is érezte a megvetést, akik emiatt aztán mogorván és visszautasító módon bántak vele, szelidsége és a kétszeres fizetség ellenére is. II, 192.

<sup>57</sup> Az Irodalmi Őr idézett cikkében olvassuk: „Másik észrevételünk a vén zsidónak azon irtózatos következetességét illeti, mellyel fiát saját maga meggyilkolására – annak tudtán kívül – kényszeríti, csak hogy átka beteljesedjék. Az ily jellem lehetsége ellen nincs semmi kifogásunk – hisz mire nem téved a vakbuzgalom! –

odújába vezette, és bosszúját beteljesíti. Ezen az éjszakán pusztítja az ár a pesti utcákat, Móricot apja pincéjébe löki, ahol a feltörő vízben leli halálát.

Nagy Ignác két Móric nevű hősenek sorsa hasonló. Azonos nevet kaptak, tragikus sors az osztályrészük, mindketten gyilkossá lesznek, mindkettejükön a sors áll bosszút aljas tetteik miatt. Az író most sem ítélkezik hősei fölött, ellenben olyan zsidó környezetbe állítja őket, amely önmaga ítélkezik és dönt élet és halál fölött. Szélsőségesség, bosszú, átok jellemzi ezt a világot, és a természeti erők is hozzájárulnak ahhoz, hogy a leszámolás napja bekövetkezzen.

A tragikus történetben társadalmi helyzetkép is kirajzolódik. A zsidó eljuthat az egyetemig, igaz, csak az orvosi tanulmányokig, de orvosként sem válhat a társadalom egyenrangú tagjává. A Káin-jegy nem törli le homlokáról az orvosi diploma. Ebben a kettősségben válik Móric bűnössé és sorsa tragikussá. A történet kezdetén rokonszenves, művelt fiatalemberként lép az olvasó elé, de egyénisége a cselekmény során alapvetően megváltozik. Életútja szélsőséges és romantikus színekkel ecsetelt. De története mást is kifejez. Bár nem derül ki egyértelműen az író állásfoglalása, vajon felelősség terheli-e a társadalmat a zsidó sors miatt vagy sem, de az mindenképpen kifejezésre jut, hogy a zsidóra társadalmi nyomás nehezedik, még akkor is, ha műveltsége és végzettsége révén felsőbb körökbe is nyitva áll előtte az út. Másrészt az is benne foglaltatik Móric történetében, hogy a művelt, a tanult zsidó veszélyt jelent a társadalom különböző rétegei számára.

Az összetett jellemként bemutatott főszereplővel szemben Dávid, az apa, a becsületes, vallásos zsidó típust példázza. Dávid uzorával szerzett vagyont őriz a zárt ajtók mögött, hitsorsosai között a legtehetősebbnek számít. A korszak irodalmi alkotásaiban talán ő az egyedüli zsidó uzorás, akit kedvező színben tüntet fel az író. Zsidó környezete tiszteli becsületessége és vallásossága miatt. Az apai átok, amely egyetlen fiát sújtja, rendíthetetlen hitéből ered. A világ ura nevében mond kegyetlen ítéletet fia fölött. Az apagyilkosság Nagy Ignác kisregényében a hitehagyottnak a vallásos gyökerektől való végleges elszakadását fejezi ki. Az apagyilkosság az apák vallásának meggyilkolása, ugyanakkor a hitehagyottnak kijáró büntetés is.

Ambivalens vonások fejeződnek ki ebben az ábrázolásban. A hithű zsidó tiszteletet ébreszt hitsorsosai körében, de a rokonszenvvel ábrázolt hit tragikus sors forrása. Dávid azért áldozza fel magát, hogy örök lelkifurdalást okozzon fiának, aki elhagyta hitét. Ezzel Dávid megőrizte tiszta lelkiismeretét. De a történet szerint ez az áldozat az apa részéről nem valósul meg. Móric egy máskor, másutt elkövetett gyilkosság miatt válik áldozattá, egy olyan gyilkosság miatt sújtja a sors, ami a zsidó vallásos világon kívüli szférához tartozik. Halála felmenti a lelkifurdalástól és az önmagával való elszámolástól. Mindebből azt olvashatjuk ki, hogy az ítélkezés és az önmagával való végső elszámolás csak a tiszta lelkeknek adatik meg. Ugyanakkor nem kapunk egyértelmű választ egy másik kérdésre. Vajon az író felmenti-e Móricot a lelkifurdalás alól? Vajon halálával könnyebb

de a körülmény olyan, hogy Móric – most már Jenő – iránt lehetlen némi sajnálatot nem éreznünk; pedig ez embert úgy szeretnők elveszni látni, hogy sajnálkozásra okunk ne legyen.” 1845, 2, 14.

sors adatik-e neki? Vagy a történet befejezése azt kívánja kifejezni, hogy a vallásos zsidó világon kívüli másik világban kegyetlenebb és erősebb törvények uralkodnak, melyek a zsidó apa erején és keménységén is tútesznek. Annak ellenére, hogy Dávid ítélete a fia fölött nemzedékek hosszú sorának mélyen gyökeret vert hitéből ered.

### *Fiktív vérvádtörténet történelmi díszletek között*

Istenhit és babonákban való hit mérkőzik egymással Nagy Ignác történelmi keretbe ágyazott elbeszélésében. A *Hitrabság*<sup>58</sup> című történelmi novellában a fiktív történet és a történelem között csak a 14. századi díszletek és kosztümök tartanak laza kapcsolatot. A képzelt és csak részben történelmi adatokra hivatkozó háttérrel a választott téma indokolja. A cselekmény vérvádtörténet.<sup>59</sup>

A novella első részébe ékelődik az a néhány bekezdés, amelyben Nagy Ignác röviden és a zsidók szenvedése iránti empátiával beszél „Izraelnek földönfutó szerencsétlen fiai”-ról és néhány adatot kíván nyújtani olvasóinak a magyarországi zsidóság történetéről, IV. Bélát és Károly Róbertet említve. Az utóbbi királyságának idején játszódik a novella. A hivatkozások nem felelnek meg a történelmi tényeknek.<sup>60</sup> Nagy Ignác, talán érezve járatlanságát és illetéktelenségét, nem is időz sokat a tényeknél, hanem áttér a zsidók általános helyzetének elbeszélésére, amely már átvezet a tényleges cselekményhez.

A hangulateltő bevezetőként értékelhető történelmi háttér része a zsidó utca leírása, a novella egyik színhelye. A korabeli olvasó pontosan azonosíthatja a helyszínt, annak a hegynek a tövében húzódó rendetlen házcsoportokról lesz szó, „melynek tetejét most egy jámbor életű török dervis emlékét örökítő kis mecset díszesíti”. Az utca leírásában halmozza a visszataszító, undort és félelmet keltő részleteket. A rendetlen, ápolatlan, szemetes „idomtalan kőrakást” csak a hegyoldal óvja meg az összeomlástól. A keskeny sikátor, melyen át ezekhez a házakhoz juthatunk, „két meglehetősen szélességű árok közt” húzódik, „miknek hantolatján rothadó maradványok terültek el az állat- s növényországból, fojtó bűzzel fertőztetve meg a léget, mit az ároknak vastag zöld burokkal fődött vize még kiállhatlanabbá tett”. A szélsőségesen sötét színekkel ábrázolt környezethez és az ott található házakhoz félelmetes legendák fűződnek.

„Tátongó mélységekről regéltek egymásnak az emberek, melyek örökre sírba temetik e folyosókon a tapasztalatlan idegent; gyilokszúrásokról, melyek egyenesen szíven szokták találni, s egyetlen hang kiejthetése nélkül fosztják meg életétől a vakmerő jövevényt; a meggyilkoltak s elveszettek lelkeiknek borzasztó sóhajtozásiról, melyek esztől foszt-

<sup>58</sup> *Beszélyek*, I–III, 1843, I, 7–71.

<sup>59</sup> A zsidók iránti rokonszenvvel nemigen vádolható író nemcsak ebben az írásában, hanem a *Magyar titkokban* is tiltakozik a vérvád ellen: „bűnös rágalom” – válaszol a dajkának, aki a kis Móric meggyilkolását mondja el neki. III, 307.

<sup>60</sup> Nagy Ignác nem is támaszkodhatott volna a magyarországi zsidóság történetét feltáró forrásokra. KULTSÁR István volt az első, aki a Hazai Tudósításokban néhány folytatásban megkísérelte a magyarországi zsidóság történetének ismertetését: *A zsidók magyarországi történetéhez*, 1807, I, 14–15, 21–22, 32.

ják meg azt, kit a vész és kárhozat e büntenyáiba vezérel a balsorsa.” Aki teheti, távolról elkerüli a környeket, és napnyugta után senki sem merészkedik errefelé.

Ebben az utcában lakik Jochai. Háza belseje első pillantásra nem látszik vonzóbbnak, mint külső környezete. A tornácról az egyik ajtó a lomtárba vezet, a másik egy szegényes bútortatú szobába, melyben kereskedési ügyeit intézi Jochai. A legtávolabbi zugban egy szúette szekrény titkos ajtót rejt „a kapzsi kémszemek elől”, melyen át tiszta lépcsőn, egy diófa ajtón keresztül, keleti ízléssel és pompával berendezett szobába lépünk.

Láthatóan ez a család igazi otthona. A bíborral leterített asztalon díszes kötésű szent könyv hever, aranyos faragványú karszékek az asztal mellett, aranybojtos keleti szőnyeg a földön, a festett mennyezetről hétkarú ezüst gyertyatartó lóg az asztal fölé. Gazdagság és ünnepi hangulat. Egy háromtagú család a szombat fogadására készül.

A kellemes légkör leírása még fokozódik, amikor a gazdag Jochai egyetlen lányának, Reginának a bemutatására kerül sor. Barna fűrtjeiben fehér gyöngyörök, magas homloka hőszerű, hosszúka arca rózsás, ajka örökké mosolygó, szeme sötétkék, orra szabályos. Dagadozó párnákon hever keleties helyzetben, nehéz selyemruhát és bíbor sarut visel.

A belső békét, a gazdagságot és a szépséget kívülről veszély fenyegeti. A szombatra készülő Regina és dajkája, Lea, hiába várják haza Jochait és a fiatal rabbit, Dávidot, Regina vőlegényét. Leone, a király törvénytelen fia, cselhez folyamodva a Duna túlszartjára küldte Jochait, hogy távollétében felkereshesse és szerelme viszonzására kényszerítse a gyönyörű Reginát. De amikor Reginára támad, a lány egy titkos jelére fegyveres zsidók jelennek meg, hogy megvédjék a betolakodótól. Leone megebesül, és átkot szór a pogányokra: „minden csepp véremért egész patak fog ereitekből ömleni”.

A Duna túlszartján, Visegráddal szemben, Jochainak rossz előérzete van, megtöri „a szent szabat nyugalmát”, és a folyón dühöngő vihar ellenére Dáviddal és a váratlanul hozzájuk csatlakozó szerzetessel egy gyöngé naszádba száll. A viharban a naszád eltörik, a szerzetes a vízbe fullad. Dávid és Jochai a parton Leone és szolgájának csapdájába esik. A szolga lovának vérével tölt meg egy palackot, s a szerzetes meggyilkolásával és vérváddal vádolva vezetik őket bírának elé a visegrádi királyi várban.

A szolga ezzel még nem fejezte be küldetését. Visszatér Reginához, és elmondja neki, hogy apját és vőlegényét halálos veszedelem fenyegeti, és sorsuk az ő kezében van. Regina a királyba vetett végtelen bizalommal indul Visegrádra, hogy felfedje előtte a „pokolbeli cselszövény”-t. Az istenfélő király napi ájtatosságát végzi, és ez Regina vallásos lelkében reményt ébreszt: „Károly Róbert imádkozik és féli az Istent, ennél fogva igazságot várhatok tőle.” Az idealista uralkodóképhez reális momentum is társul. Jól tudja, hogy apja, a gazdag budai zsidó, a király védelmét élvezi.

Amikor végre beengedik a palotába, nem a királyhoz, hanem Leone szobájába vezetik. Tőle tudja meg, hogy a király „iszonyúan föl van ingerülve”, Jochait és Dávidot kínzókamrákban vallatják, és harmadnapra máglyán fogják végezni életüket. Egyedül Regina mentheti meg őket azzal, hogy viszonozza Leone szerelmét. Regina az ablakhoz fut, hogy öngyilkossággal meneküljön a csapdából, de az udvaron épp akkor vezetik át apját és Dávidot a kínzókamra felé. Fekete palástot viselnek és hosszú sárga süveget, melyre a pokol képzelt rémeit festették, óriási termetű hóhérok kísérik őket láncra verve. A lány

eszméletét veszti. A következő jelenetben már csak árnyéka önmagának. A kínzókamrába kísérik, ahol holtan omlik apja tetemére. Néhány nappal később Dávid is távozik az élők sorából.

A *Hitrabság* fikatív történelmi elbeszélés. A kitalált vádat Leone és társa azzal a biztos tudattal terjeszti a világi hatalmasságok elé, hogy a királyi udvarban a vérváddal vádolt zsidók nem fognak pártfogókra találni. Ezzel a meggyőződéssel szemben áll Regina naiv és tiszta hite az Isten földi helytartójában és igazságszolgáltatásában.

Nagy Ignác nem titkolt előítélettel ábrázolja kora zsidó hőseit, de történelmi novellája vádirat az előítéletek ellen. Bár a vérvád rágalma ebben a novellában nélkülöz minden történelmi alapot, a kiszelt vád és a köré font eseménysor a képzelet játéka, a történet mégis asszociatív kapcsolatot teremt a koholt vádak és a félelmetes legendák között, melyek a zsidók utcájához fűződnek. A rémmesék ártatlanok, de a hatalom kezében olyan vádakká lesznek, melyek kioltják az emberéletet.

A történelmi díszletek közé helyezett visszataszító környezet leírása alig különbözik azoktól a zsidó környezetet bemutató részletektől, amelyeket Nagy Ignác életképeiben is láthatunk. Az alapvető eltérés a titkos ajtó mögött feltáruuló világ – nyugalma, szépsége, gazdagsága, otthont sugalló hangulata. Ehhez vagy Regina mesés keleti pompát idéző díszes öltözetéhez hasonlót a saját koráról szóló írásaiban hiába keresnénk. Ahogy azt az előítéletek nélküli, sőt ambivalens érzelmeket is nélkülöző légkört sem találjuk, amellyel a történelmi díszletek között a zsidók szenvedéséről, tiszta hitéről, jellemességéről, védtelenségéről szól – mindvégig az empátia hangján.

## *Emancipáció*

A zsidók iránti rokon- és ellenszenv érvei egyre sűrűbben felbukkanó témává váltak az irodalom lapjain a társadalmi és a politikai fórumokon nyilvánosan folyó viták árnyékában. A zsidók „polgáríttatása”, a várt és minduntalan elmaradt emancipáció körüli viták Nagy Ignác műveiben is megfogalmazódtak. Néhány esetben csupán kávéházi beszélgetés szintjén.

A *Magyar titkokban* az író a szomszéd asztal mellett zajló beszélgetést hallgatja ki. Egy lelkes ifjú dicső eszmének tartja az emancipációt, ám fontolva haladó társa szerint ez csak a „mostani divatnak szüleménye”. Szerinte ahány ezer zsidó panaszkodik sorsára, annyi százezer nem zsidónak van oka a saját helyzetét méltatlannak tartani. Először „ezen roppant tömeg baján” kellene segíteni. Azt gondolja, hogy az emancipáció támogatóinak kötelessége volna „e népfaj balgaságát nyilvánossá tenni, s ez által rosszabb tagjait javítani, a jobbakat pedig a becsület útján megmaradásra buzdítani”. Így lehetne a közvéleményt az emancipáció eszméjének megnyerni. A vita átterelődik a zsidók értékelésére, és a fontolva haladó vitapartner annak elfogadását kéri, ismerje be lelkes ifjú társa, miként minden nép között, a zsidók között is „találtakatnak selejtesek”.

Mindaddig az író állásfoglalására nem derül fény, de a vitát záró fontolva haladó fiatalember szavaiban már Nagy Ignác írói sértettségének nyomait érzékelhetjük. A zsidók

„az ellen is haraggal kelnek ki, ha valamely beszély- vagy regényben egyetlen rossz jellemű zsidó hozatik föl, ámbár ugyanazon munkában több magasb rangú egyén is fordul elő, kik még sokkal sötétebb színnel vannak föstve”.<sup>61</sup>

*A nyárspolgár*<sup>62</sup> című életképben is egy kávéházi beszélgetésben kerül sor az emancipáció megvitatására. A kávéház vendégei, a „talpig becsületes és békés szellemű polgárok” egyike, minden újtás ellensége, attól tart, hogy végül még a zsidók emancipációjára is sor fog kerülni. Ebben a társaságban senki nem kel az egyenlő polgári jogok védelmére, sőt egymást túlszámlyalva festik egyre sötétebbre a jövőt: „Gyermekeink mindennapi kenyérért koldulhatnak a zsidók ajtai előtt.” „Inkább vízbe fojtanám gyermekeimet.” Ha mégis megtörténne, hogy a zsidók polgári jogokhoz jussanak: „Akkor kiköltözöm az országból.” „Ellenkező oldalon kel föl akkor a nap.” Valaki látszólag a zsidók védelmében emel szót: „Ugyan mit szabadkoznak önök oly nagyon, hiszen a zsidók máris csaknem egészen hasonlítanak hozzánk. [...] most már házakat is bírnak Pesten, s legközelebb Milly gyertyagyárt állítanak föl” – és mivel az előbbieket megbotráncozva hallják a friss híreket, így fejezi be: „ha szól az ember valamit az efféle botrányok ellen, tehát csak azt nyeri válaszul, hogy más művelt országokban legdíszesb hivatalokra is alkalmaztatnak a zsidók”. Várhatóan Magyarországon is bekövetkezik ez, hiszen „sok pénz van a zsidóság kezei közt”, és a pénzen nem látszik meg, milyen úton jutottak hozzá. Vajon van-e a kávéházi beszélgetés résztvevői között olyan, aki Nagy Ignác nevében szól? A szövegből nem derül ki.

Többet tudunk meg egy másik rövid írásából. Az *Emancipáció*<sup>63</sup> című, párbeszédformában megfogalmazott fantáziajátékban a magyarországi törvényhozás sikertelen vállalkozásait gúnyolja ki. A párbeszéd szereplői, a menny, a pokol, a polgárok, az eszmék nevében kérdezik a meg nem valósult tervezeteket: valójában kik is ők? Váratlanul fölbukkan egy kopottas öltözetű, üres erszények súlya alatt görnyedező öreg alak, gúnykacaj kíséretében. A hangok megszólítják, mivel nem ismerik. Bemutatkozik. Ő az emancipáció, az az eszme, ami a világ teremtésekor született, de az emberek mégsem fogadják el. Kérései a gondolathoz vannak láncolva, és míg a gondolat szabad, neki küzdenie kell. A hangok párbeszédéből kiderül, hogy a menny, a pokol és a polgárok egyként elutasítják és távozásra szólítják fel. Bár hozzáteszik: „Szavad csengése jó ugyan, de kívánatod veszélyes.” Az emancipáció nekikeresedik: oda nem mehet, ahol a jogtalanság ismeretlen, ahol pedig a jogtalanság uralkodik, ott nem szívlelik. Ég és föld között lebegni nem akar, a „hatalmas Hadúr”-t kéri, semmisítse meg. A Hadúr végszava zárja a vitává fajuló párbeszédet: „Minden eszme, melyet születni engedék, életbe fog lépni – kezdődik a kinyilatkoztatás. – Az ember csak késelelthet, de valamint nem alkothat, úgy nem is semmíthet meg.” A Hadúr visszaküldi az emancipációt a földre, és útravalóul jó tanácsokkal látja el: „Érezd a magyarnak érzelmeit, szólj hozzá nyelven, s bizonyosan meg fog érteni.”

A fantáziajáték elég kezdetleges eszközökkel próbálkozik a szerepeltetett hangoknak megfelelő, egyéni színezetet adni. Az írás érdekessége az az egyértelműen kedvező hangvétel, amivel Nagy Ignác az emancipáció kérdését kezeli. Az írói kommentár a Had-

<sup>61</sup> *Magyar titkok*, II, 156–158.

<sup>62</sup> *Magyar Életképek*, 1843, II, 498–532, *Vázlat az életből* alcímmel.

<sup>63</sup> *Menny és pokol*, 1846, III, 1–9.

úr szava után ügyetlenül próbálkozik ugyan a humoros hangvétellel, de kifejezi a reményt: az emancipáció, ha majd visszatér magyar földre, követni fogja a Hadúr tanácsát: „mert anélkül bizony soha nem fog boldogulni”.

### *A Tisztújítás*

Nagy Ignác életművének jelentős részét életképei, torzképei, regénye, egyéb prózai és riportszerű írásai alkotják. Mégis, írói pályája és közönségsikere a *Tisztújítás*<sup>64</sup> című darabjával indult, amely 1842 őszén az akadémia vígjátékpályázatán első díjat, száz aranyat nyert, és első előadása 1843 januárjában volt Kolozsvárott.<sup>65</sup> Az első olyan vígjáték volt a magyar színpadon, amely az akadémia díján kívül a közönségsikert is kiérdemelte. 1843. augusztus 5-én játszották először a Nemzeti Színházban, a hónap végéig még tizenkétszer adták elő, majd 1849. február végéig folyamatosan másoron volt.<sup>66</sup> A darab másfél év alatt három kiadást ért meg.<sup>67</sup>

A *Tisztújítás* népszerűségének érdekes adalékáról számol be a Honderű.<sup>68</sup> „A napokban egy pesti előkelő izraelita házánál csupa izraelita műkedvelők által adatott – és mint mondják, igen jól – Nagy I. úr *Tisztújítása*. Hogy mindennek fölött Schnaps uram szerepe oly klasszikailag adatott [...] az magában értetődik.”

Vidéki kisvárosban játszódik a történet, ahol a megyei élet jelentős eseményére, tisztújításra készülnek. Tornyai, a szolgabíró meglepetéssel értesül arról, hogy ifjúkori szerelme, a fiatal és szép özvegyasszony, Aranka, a kisvárosba érkezett látogatóba. A vagyonos özvegyasszonynak nyomban kéri akadnak, és mivel Aranka Tornyainak szeretné nyújtani a kezét, azzal a döntéssel távolítja el környezetéből a kérőket, hogy annak a felesége lesz, akit első alispánna választanak a közeli tisztújításon. Így alakul ki a vígjátéki bonyodalom, és számtalan félreértés és komikus helyzet után a szép gazdag özvegy végül választottjának nyújtja a kezét. A korteskedés során természetesen szerephez jut a kocsma haszonbérelője, Schnaps Mózes, akinél a tisztújításra érkező környékbeli nemesek szállást, ételmezt, italt kapnak.

A darab szereplői beszélő neveket viselnek, valamennyien egy-egy politikai irányzat képviselői. A „rohanva haladó” (Heves), aki „mindjárt, rögtön” akarja a „közboldogságot” és a „haladásnak fontolgotó barátja”, aki tiszta jelleme és igazságszeretete miatt kimagaslik a kisváros vezetői közül, aki csak rokonszenvezik a haladás pártjával, de akire azoknak feltétlenül szükségük van (Tornyai). A két meghatározó politikai irányvo-

<sup>64</sup> A darab politikai hátterét, előadásának részletes történetét olvashatjuk SZABOLCSI Lajos doktori értekezésében: *Nagy Ignác vígjátékai: Adalékok a magyar dráma történetéhez*, Bp., 1911.

<sup>65</sup> *Erdélyi galambposta*, Honderű, 1843, I, 142–143, GERLEY aláírással.

<sup>66</sup> SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Nagy Ignác. Az 1843. augusztusi színpadi sikeréről írja a Honderű: magyar színpadon „eddig hallatlan tény”. 1843, II, 250.

<sup>67</sup> VAHOT Imre többször említett cikke, *Pesti Divatlap*, 1844, I, 77. Az első kiadás nyolcszáz példánya 1843. október végén már elkelt, a második kiadás már sajtó alatt volt. Honderű, 1843, II, 540–541. Szabolcsi hat kiadásról tud. Nagy Ignácnak ez a műve később is többször megjelent különböző drámaantológiákban.

<sup>68</sup> 1844, I, 289.



nal mellett megjelenik a színen a közömbös (Langyos), s az is, aki mindkét irány képviselőit kiszolgálja (Hajlói).

A beszélő nevekkal jellemzett különböző típusok azt a közéleti tablót elevenítik meg a színpadon, amelynek a közönség is részese. Az elhangzott párbeszédnek a mindennapi politikai életből ismert stílusra és szólamokra rímelnék.<sup>69</sup> De Nagy Ignác sikeres darabja mégsem iránydráma – és talán ez a siker egyik titka.<sup>70</sup>

A *Tisztújítás* zsidó szereplője, Schnaps Mózes „az első emancipált, az első becsületes zsidó a magyar színpadon”.<sup>71</sup> A darab valamennyi szereplője meghatározott politikai irányvonalat képvisel. A kocsmabérlő zsidó azért lép melléjük a színpadra, hogy megelevenítse azt az új zsidó típust, aki az 1840-es törvény szellemében él és gondolkodik. Az alispán előszobájában zajlik a beszélgetés közte és az alispán huszárja között. Ő már nem fogadja el a „kend” megszólítást a jelenlegi alispán, a jellemtelen és zsarnok Farkasfalvy huszárjától, megkövetelné tőle a zsidónak is kijáró „nagyságos” címet.<sup>72</sup> Az utolsó országgyűlésre hivatkozik határozott és öntudatos hangon, azóta a zsidó is olyan ember, mint mindenki más: „Isten áldja meg azokat a derék férfiakat, akik azt a szent törvényt csinálták.” A huszár jobban szeretne volna, ha inkább kikergetik az országból a zsidókat, de Schnaps Mózes szerint erre sosem kerülhet sor, mivel az urak igen gyakran a zsidó pénzére szorulnak. A huszár a császári hadseregben szerzett szolgálati érdemeivel kíván egy kis tekintélyt szerezni: „tizenöt esztendeig ettem a császár kenyere” – erre a hencsérésre a függetlenségére büszke Schnaps Mózes vág vissza: „Én pedig harminc esztendő óta eszem a tulajdon kenyeremet!” Csalással sem vádolhatják a kocsmabérlőjét, a gyánúsítást kérdéssel utasítja vissza: „Kinek van több esze, annak-e, aki csal, vagy aki nem hagyja magát csalni?” Ez a zsidó típus már nem fél a testi fenyegetéstől sem, a törvény értelmében nem szabad őt ítélet nélkül megverni. A lármás vitatkozásra megjelenik az alispán, a közelgő választásokra való tekintettel látszólag a zsidónak ad igazat: „Mindnyájan egy haza gyermekei, következésképpen testvérek vagyunk” – de magában azt gondolja, szeretné deresre húzatni „ezt a jebuzeust”.

A jelenet emlékeztet Csokonai *Cultura* (1799) című drámájának arra a közjátékára, amelyben Ábrahám alkudozik a kastély kertjében, és Firkász a Türelmi Rendeletet idézve

<sup>69</sup> A Pesti Divatlap *Vidéki hírek* rovatában rövid hír jelent meg a *Tisztújítás* szarvasi előadásáról: „... midőn a vicispán azt tanácsolja a zsidónak, hogy rossz borral itassa a nemességet, egy az előadáson jelen volt szarvasi köznemes, nem tűrhervén e gyalázatot, az egész közönség előtt nyíltan védelmezé ősi jogát, miszerint tudniillik nemes ember rossz bort nem ihatik. – Idd meg magad! – kiálta fel hangosan a megrettent színészhez – s erősen szidva ezt, agyonlövésselel fenyegeté.” Pesti Divatlap, 1844, I, 21.

<sup>70</sup> „Nagy Ignác [...] ügyesen kerülte ki az irányzatosságot. Ha lelkes barátja volt is a haladásnak, nem hunyt szemet a hamis proféták előtt és éppúgy mutogatta azokat a fekélyeket is, melyek ott emésztődtek a megyei rendszer testén, anélkül, hogy kifejezetten akár a megye ellen, akár a megye mellett harcolt volna. Egyetlen párt, egyetlen osztály sem hagyhatta el megsértődve a színházat.” BAYER József, *A magyar drámairodalom története: A legrégebb nyomokon 1867-ig*, Bp., 1897, II, 31.

<sup>71</sup> BAYER, i. m., II, 30. SZABOLCSI Lajos szerint „alakja inkább antipátikus, mint kedves az olvasónak, de mindenesetre érdekes, mert politikai tendenciák hozták a színpadra Széchenyi felfogásának védelmében”, i. m., 74.

<sup>72</sup> A darab egy korábbi párbeszédéből kiderül, hogy Pesten már a zsidó kereskedőt is nagyságolják.

szolgáltat igazságot a zsidónak. Hogy mi változott az előző századvég óta, az kiolvasható a két jelenetből. Ábrám sem hagyja magát szó nélkül, az alku végén mégis megverik, és a törvény nyújtotta védelemre nem ő hivatkozik, hanem Firkász. Schnaps Mózes már nem az a falusi zsidó, akinek az minden igyekezete, hogy hasznossá tegye magát, hanem öntudatos bérlő, aki a törvény adta jogaival tisztában van, és a mindennapokban is ragaszkodik ahhoz, hogy jogainak érvényt is szerezzen. Hiszen a maga becsületes szorgalma eredményeként és jutalmaként értékeli az országgyűlési törvényhozást. Az alispánt szinte a viselkedésével kényszeríti arra, hogy a törvény szellemében fogadja el őt a haza egyenrangú gyermekeként.

Az alispánnal folytatott beszélgetésben Schnaps Mózesnek erkölcsi fölénye van.<sup>73</sup> Itt már nem a megezüstözött pipáról vagy a zsidó esküvőn játszott dallamokról van szó, mint Csokonai darabjában, Ábrahám esetében, hanem országos ügyekről – megyei szinten. Az alispán a választási harcban – és nem személyes apró szolgálatokban – szeretné a maga céljaira megnyerni a zsidót. A „vendégfogadójában” szállt meg Heves, oda várják a környék nemes urait, akikről azt remélik, hogy a haladás pártjára fognak szavazni. Az alispán tréfásan megkérdi, vajon a zsidó megkereszteli-e a borát, a felháborodott válasz így hangzik: „Isten ments! Inkább magamat, mint a boromat – jó híremet a világ minden kincséért sem kockáztatnám.” És így is tesz. A megvesztegetést visszautasítja, mert a „szegény zsidó érdemes akar lenni az emancipációra”, és máris elfelejti, miért hívatta az alispán. Magában azonban megjegyzi, azt nem felejtette el, hogy Farkasfalvy mindenütt ellenezte az emancipációt, fennhangon viszont megvédi Hevest, a „drága, finom urat”, aki azt mondta neki: „Mózes barátom, ha pártunk győz, a legszegényebb zsidó is egyenjogú lesz az egész nemességgel.” Ezzel az ígérettel teljesen maga mellé állította a fogadóst, aki Heves pártjának hálás azért, hogy „Izrael elnyomatott népe” szabad, és biztosítja arról, minden „jó- és balsorsban” számíthatnak majd a hálás zsidóra. Schnaps Mózes azonban elismeri a fontolva haladó Tornyai érdemeit is. A különbséget így határozza meg: „Tornyai úr igen jó ember, sok jót akar – de Heves úr mégis jobb, ő mindent akar.” Lelkesedésében még korteskedni is kész Heves mellett, aki kissé elkomorodik, amikor Schnaps Mózes, a kocsmáros megjegyzi, hogy az emancipáció után vajon miért ne lehetne belőle is alispán?

A Nagy Ignác műveiben ábrázolt zsidók között szokatlanul pozitív figura a *Tisztújítás* szereplője. Nem véletlen, hogy a *Magyar titkok* végén a zsidók sötét színekben való ábrázolása miatt őt ért támadásokat többek között azzal utasítja vissza: „*Tisztújítás* című vígjátékomban igen becsületes zsidót jellemeztem.”<sup>74</sup> De ha Schnaps Mózes szerepét és szövegét nem a darabból kiszakítva értelmezzük, hanem visszahelyezzük abba a panoptikumba, amely a színpadon életre kel, csak egy példának látjuk őt a többi, politikában és közéletben, a nyilvánosság színe előtt vagy a házasság keretei között megmutakozó típusok között.

<sup>73</sup> A szöveg hangulatával ellentétes a darab illusztrációja, Vidéky pesti rézmetsző munkája. A képen látható Schnaps Mózes arckifejezése, testtartása inkább egy bírása előtt álló vádlottra, és nem a darabban megszólaló szereplőre jellemző. A darab jeleneteit ábrázoló rézmetszetekről a Honderűből értesülünk, 1843, II, 321.

<sup>74</sup> *Magyar titkok*, III, 365.

A „korfestés” és az aktualitásokra való ráérzés a leginkább emlegetett tényező a darab erejéit hangsúlyozó korabeli kritikákban és az utókor irodalomtörténeti értékelésében is. A dicséret mellett megférnek a darab vígjátékszerűségét bíráló észrevételek anélkül, hogy a közönségsiker magyarázatát sértenék vele. A kritikákban vagy a *Tisztújítást* elemző tanulmányokban nem esik szó arról, hogy a darabban értékelt és elmarasztalt vonások nemcsak erre a vígjátékre érvényesek, hanem Nagy Ignác híres új műfajára, az életképekre is.<sup>75</sup> A korfestés, a valóságismeret, a mindennapokban fölbukkanó jelenségek és figurák tipizálása az életképek, a torzképek, a „fresco-képek” szerzőjének írói eszköze. Ugyanezekkel az eszközökkel állítja színpadra az előre meghatározott jellemvonásokkal felruházott típusokat. Ezek a típusok a közélet egy jellegzetes eseményéről készült, színpadra adaptált három felvonásos életkép szereplői. A tipizált alakok bemutatása a választások előtti utolsó napokban – és ennek árnyékában a kérők közül az igazi kiválasztása – nem nyújt mélyebb jellemrajzot vagy a szereplők közti kapcsolat részletesebb és indokoltabb ábrázolását, akár egy-egy „fresco-kép”.

Annak ellenére, hogy Nagy Ignác többnyire lazán szerkesztett prózai művei mellett a *Tisztújítás* meglehetősen gördülékeny, a cselekmény és a komikum elemeit ügyesen illeszti egymáshoz a darab. Talán ennek köszönhető, hogy a szereplők típusként való színpadra állítása, köztük különösen a zsidó szereplőé, egyértelművé teszi azt az írói módszert, amire számos példát találhatunk prózai munkái között. Nagy Ignác úgy mutat be mindennapi jelenségeket, típusokat, társadalmi, politikai vagy családi szerepeket, hogy nem közli egyértelműen, mit gondol róluk. Látja és látatja őket. Az olvasó és a néző dolga, hogyan ítél felőlük. A politizáló közélet és a politizáló irodalom korabeli légkörében azonban a kritika elvárta volna Nagy Ignáctól, hogy zászlót bontson, nyílt színen hitet tegyen arról, melyik szereplője mellett voksol. De a típusok olyan vegytiszták, annyira a beszélő nevekkel fémjelzett irányvonalat kívánják érzékeltetni, hogy szinte valamennyi politikai hitvallás, a vígjátéki kerethez illően, kikacagható programmá is válik. Ebben a színpadi panoptikumban Schnaps Mózes, aki minden második szavával az emancipációra hivatkozik,<sup>76</sup> komikus elemeket is hordoz amellett, hogy az erkölcsösség példaképe is kíván lenni. Nagy Ignác joggal hivatkozott a *Magyar titkok* végén arra, hogy a kocsmáros alakjával erkölcsös zsidó típust állított a színpadra. De helyénvaló az a kérdés is, amit Petrichevich Horváth Lázár a *Tisztújításról* szóló kritikájában föltett: „Vajon ki mondja meg nekünk, uraim, azon magyar író politikai elveit, kinck politikai tárgyú vígjátékát száz arannyal jutalmazá a magyar akadémia?”<sup>77</sup>

<sup>75</sup> Az egyetlen halvány utalást az életképek és a vígjáték közti rokonságra TOLDY Ferencnél találjuk, aki szerint az új műfaj, az „irányvígjáték [...] a *Tisztújítással* (1843) vívta ki első, s azon ideig páratlan diadalát [...], tükörhü életképeivel s eleven, elmés, vonatkozásokkal csipős dialógjával éveken át fenntartotta magát az ország minden színpadain, maga tetemesen nevelve a magyar színház közönségét.” *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebb időktől a jelen korig, 1864–1865*, kiad. SZALAI Anna, Bp., 1987, 389.

<sup>76</sup> SCHEDEL [TOLDY] írja róla a Nagy Ignác vígjátékait értékelő cikkében: „az emancipáció reményétől máris hízó, okos Mózes”. *Életképek, Irodalmi levelek*, 1844, I, 516.

<sup>77</sup> P. H. L., *Thalia*, aug. 10., *Tisztújítás, vígjáték Nagy Ignáctól*, Honderú, 1843, II, 219.

TÓTH ZSOMBOR

MONTAIGNE ÉS BETHLEN (?)

„Meztelen” („tout nud”)<sup>1</sup> moralista „magyar köntösben”

### I. A (félre)értés jogán

„A kánonképződés tanulmányozása annyit jelent, hogy rövid és hosszú távú oksági folyamatokkal, előzményekkel foglalkozunk. Ez a tevékenység értékek bevezetését tételezi föl. Mivel a különböző kánonok egymással vitatkozó hiedelemrendszereket testesítenek meg, csakis eltérő kultúrák párbeszéde lehet a történetírás alapja. Ebből a kiindulópontból a magyar irodalomkutatásnak valószínűleg két kihívással kell szembenéznie. Egyrészt azt szükséges eldönteni, megszabadulhatunk-e attól a föltevéstől, hogy irodalmunk idegen mintákat követ és/vagy elmaradottságát kívánja fölszámolni, másfelől az etnocentrizmus, illetve az Európa-központú szemlélet háttérbe szorulása idején már azzal a sokkal általánosabb kérdéssel is szembe kell néznünk, miféle más érték válthatja föl a fejlődést.”<sup>2</sup>

A Szegedy-Maszák által exponált gondolatnak rendkívül tanulságos illusztrációját jelent a Bethlen-kutatás egy máig kellőképpen nem tisztázott kérdése. Szerb Antallal kezdődően egészen az egyik legutóbbi Bethlen-tárgyú publikációig<sup>3</sup> elég gyakran előfordul a feltételezés, miszerint Bethlen Miklós ismerte Montaigne *Esszéit*, sőt olvasta is franciaországi tartózkodása alatt. A hipotézis ellentmondásosságát az adja, hogy bár Bethlen soha le nem írta Montaigne nevét, sőt semmilyen konkrét adat nem igazolja ezt a feltételezést, az impozáns párhuzam egyre inkább értékítéletté nőtte ki magát, és a kancellár életművének irodalomtörténeti megítélésében erőteljesen érvényesül(t). Bár az irodalomelmélet mai állása könnyűszerrel lehetővé teszi egy olyan befogadói pozíció megkonstruálását, amely akár az *Esszék* felől olvassa/olvasztatja az emlékiratot, a kutatás argumentációja nagyjából kimerül annyiban, hogy megjelöl néhány, terjedelmében igencsak elenyésző szövegrészletet, amely az *Esszék* bizonyos, ugyancsak elenyésző terjedelmű passzusaira emlékeztet. Ehhez képest némiképp újdonságként fogható fel Köpeczi Béla próbálkozása, aki, igaz, vitatható módon, a sztoicizmus/neosztoicizmus összefüggéseiben igyekszik a két szöveget úgy egybevetni, hogy az analógia, sőt a kapcsolat kimutatható legyen.

<sup>1</sup> Michel DE MONTAIGNE, *Essais*, Bruges, Pléiade–Gallimard, 1950, 25.

<sup>2</sup> SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban* = Uő., „Minta a szőnyegen”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 96.

<sup>3</sup> KOVÁCS Sándor Iván, *Az első erdélyi remekíró: Bethlen Miklós*, It, 1994, 497–511.

A továbbiakban arra vállalkozom, hogy részleteiben felülvizsgáljam a szakirodalom álláspontját a felvetett kérdésben, illetve ennek tanulságai alapján utaljak a montaigne-i és a bethleni kontempláció ama különbségeire, sajátosságaira, amelyek Bethlen-értelmezésem felől bírnak relevanciával.<sup>4</sup> Következésképp a jelen dolgozat mind eredeti célkitűzését, mind pedig terjedelmi korlátait figyelembe véve, nem vállalhatja fel az *Esszék* és az emlékirat összehasonlítását, illetve egy ilyen elemzés által implikált elméleti és műfaji/retorikai vonatkozások részletező méltatását.<sup>5</sup>

## II. *Virtus vs. pietas*

„Lehet, hogy nagyon jó katolikusnak látszott, csak éppen nemigen volt keresztény.”  
(Saint-Beuve, Montaigne-ről)

A magyarországi Montaigne-recepció nem kellőképpen reflektált a szakirodalomban. Lukácsy Sándor<sup>6</sup> szerint a francia gondolkodó nevét először a jezsuita Csapodi Lajos írta le a 18. században, ám ezen kívül ő sem szolgál további érdembeli adalékkal. Nem jelentéktelen az sem, hogy mindmáig nem készült el a teljes Montaigne-fordítás, bár 1803-ban Pozsonyban Nagy Tóth József közzéteszi az *Esszék* első könyvének huszonhét fejezetét.<sup>7</sup> Az elmúlt, szinte kétszáz év alatt sajnos csak újabb töredékek jelentek meg nyomtatásban, a teljes fordítás hiánya érezhetően befolyásolta a kutatás irányát is.

A Montaigne–Bethlen-párhuzam legegyszerűbben Szerb Antalnál jelenik meg, aki irodalomtörténetében utal erre: Bethlenről állítja, hogy „az ember nem tud szabadulni attól a filológiaiilag bebizonyíthatatlan gondolattól, hogy ismerte Montaigne-t és Cardanust.”<sup>8</sup> Vagy Bethlen „Mint temperamentum Montaigne-nyal rokon: minden apróság hallatlan fontosságot nyer, ha egyszer az Én körzetébe kapcsolódik.”<sup>9</sup> Talán ennél egyértelműbben nyilatkozik abban az 1941 decemberében kelt levelében, amelyet válasznak szánt Dr. Birkás Gézának, aki rákérdezett a párhuzam tarthatóságára.<sup>10</sup> „Méltóságos Uram, sajnos

<sup>4</sup> Bethlen-olvasatom az emlékirat és a kortárs magyar és angol puritánus kegyességi irodalom intertextuális viszonyának tételezésén alapszik. Bethlen spiritualitásának puritánusként értékelhető sajátosságait retorikai-teológiai, bölcséleti-irodalmi szempontok mentén igyekszem feltérképezni. Erről bővebben lásd TÓTH Zsombor, *Puritánus kegyesség és retorika Bethlen Miklós műveiben*, It, 2000, 210–235.

<sup>5</sup> Következésképp Foucault fejtegetései „az önmagaság technikáiról” vagy az „önmaga hermeneutikája”, illetve az „önmagaság művészete” felől, akárcsak de Man „De-Facement”-fogalma, sőt Lejeune idevágó nézetei is, bár megfontolandó perspektívákat implikálnak, tekintettel vizsgálódásaim eltérő természetére, nem képez(het)ik argumentációm érdembeli részét. Vö. Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3; illetve Michel FOUCAULT, *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 345–371.

<sup>6</sup> LUKÁCSY Sándor, *A végtelen jövő*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 216.

<sup>7</sup> NAGY TÓTH József, *Montaigne Mihály Külömbbkülömbbféle tárgyak felől való Gondolatjai és vélekedései magyar köntösben*, Pozsony, 1803.

<sup>8</sup> SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1958, 187–188.

<sup>9</sup> SZERB, *i. m.*, 187.

<sup>10</sup> A levelet L. LENGYEL András tette közzé: Szerb Antal levele Bethlen Miklós önéletrásáról, It, 1975, 465–467.

feltevésemet módszeresen bizonyítani nem tudom; ha tudnám, rég megtettem volna. Hogy mire alapítom? Arra, hogy *B. M. önéletírásának első, nem történelmi része* hangnemben és tárgyban annyira hasonlít Montaigne Essaisjére. Pontosan leltárba veszi önmagát, testi és lelki tulajdonságait, hajlamait, betegségeit – és az ilymódon leírt személyiség is sok tekintetben emlékeztet Montaigne-re. Ez a részletes önleltározás abban az időben egyáltalán nem divatos műfaj... B. M. erre tudtommal csak két példát láthatott maga előtt, Cardanust és Montaignet. Mindkettőt megismerhette franciaországi utazása alkalmából... A számomra, szubjektíve, döntő érv egy bizonyos attitűdbeli hasonlóság: B. M. nagy elnézése önmagával szemben. Ez nem erdélyi, nem protestáns és nem XVII. századi vonás – a legközelebbi rokonság a francia XVI. század és elsősorban Montaigne.”<sup>11</sup>

Szerb Antal érvelésében látható módon érvényesül egy bevallott szubjektívizmus; magyar- és világirodalom-történetének szerzőjeként szinte ösztönösen hagyatkozik amúgy vitathatatlanul impozáns olvasottságára, és igyekszik világirodalmi távlatban elhelyezni a művet. Ám fennáll a veszély, hogy a felületes kapcsolatteremtések, megalapozatlan párhuzamok vagy a kizárólagosan világirodalmi kánonba való beemelés kényszere nagyon gyakran félreértésekhez vezet a primér kontextus, a közvetlen nemzeti (irodalmi) hagyomány ignorálása által. A Bethlen-szakirodalom igazán jelentős eredményei nem feltétlenül a tarthatatlan világirodalmi analógiák következtében születtek meg, hanem elsősorban a nemzeti irodalmi hagyományban való elhelyezés, értelmezés következtében.<sup>12</sup>

Szerb Antal levele tartalmaz egy olyan mondatot, amely lehetővé teszi annak a szövegrésznek az azonosítását, amely az analógiának alapjául szolgál. A „*B. M. önéletírásának első, nem történelmi része*” megjelölés az *Első könyvre* vonatkozik, hiszen ez a rész tartalmazza a Szerb által érv gyanánt kiemelt testi és lelki tulajdonságok, hajlamok, betegségek leírását. A kör tovább szűkíthető, hiszen azonosíthatóak azok a fejezetek is, amelyek konkrétan számításba jöhetnek. Az *Első könyv* húsz fejezetben meséli el a gyermek- és ifjúkor, illetve a peregrináció eseményeit 1642-től 1666-ig. Ha leszámítjuk az első fejezetet, amely Bethlen nemzetségét hivatott bemutatni, mindebből csak a soron következő hat fejezet 39 oldala képezheti a Montaigne-nyel teremtett analógia argumentációs anyagát. Bár Szerb Antal azt feltételezi, hogy e passzus megírása a montaigne-i példa inspiratív hatásának tudható be, könnyűszerrel cáfolható mindez egy figyelmesebb olvasás során. Tudniillik Bethlen igencsak reflektálja saját beszédmódjának retorikáját, hiszen a vizsgált passzuson belül kétszer is magyarázza a megírás mikéntjét, bizonyos műfaji konvenciókra hivatkozva.<sup>13</sup> Rögtön a kiemelt szövegrészlet elején megindokolja a

<sup>11</sup> Idézi LENGYEL, *i. m.*, 465–466. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

<sup>12</sup> Bitskey István és Jankovics József kutatásaira gondolok. Míg Bitskey István a teljes emlékirat-irodalom keresztmetszetét adva jelölte meg Bethlen helyét irodalmunkban, addig Jankovics József a levelezés felől vizsgálta újra mindazt, amit Bethlenről tudni véltünk. Vö. BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás = Üő., Esmék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996, 225–262; BETHLEN Miklós *Levelei*, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., 1987.

<sup>13</sup> Korántsem véletlen, hogy Bethlen is és Montaigne is élete leírása során kitér nemzetségére (*familia, natio*), életkorára (*aetas*), nevelésére (*educatio*), testalkatára (*habitus corporis*), vagyoni helyzetére (*fortuna*), állapotára (*conditio*), jellemvonásaira (*animi natura*), foglalkozására (*studia*) stb., ugyanis ez a (kora)újkor

oron következő fejezetek témáit: „Szokták az ilyen életek leírásában illetni az emberi indulatokat is, *passiones animae*.”<sup>14</sup> Továbbá semmi okunk azt feltételezni, hogy ezek a konvenciók kizárólag montaigne-i eredetűek, mert Bethlen néhány oldallal később világosan kifejti, hogy teljes képet próbál adni önmagáról, úgy, hogy a fejlődési folyamatot is érzékeltesse. „... mégis az *ilyetén életek leírásához szükséges az embernek természeti hajlandósági, testi gyakorlási, mulatsági, diaetája és egyéb afféle dolgainak leírása is*. Mert amint mondják: *Quod natura tulit, nemo negare potest*; a magyarok is: Üdején meglátszik, amely tejből turot lészen. Látjuk a vizek folyását emberi erő soha vissza nem fordítja, így a természeti hajlandóságot is; noha ugyan a nevelés, oktatás és a tanítás és szoktatás sokat igazít rajta az elme aránt, és a testi nyavalyák aránt a doktorok kúrája, s kivált a diaeta: de egészen elfordítani egyedül csak a teremtő, mindenható Isten munkája. *Szólok magamban először a testiekről, és azután úgy megyek a lelki- vagy elmébéliekre, így hozván ezt maga a dolog és az emberi természet is rend szerént*.”<sup>15</sup>

A „dolog és az emberi természet” rendje szerint haladó narráció sokkal inkább – például a puritanizmusra jellemző, dichotomikus strukturáltságánál fogva rámissa vagy neoskolasztikus – rendszerezési szándékra utal, mintsem a pontosan ezt a tradíciót megbontó, sokkal lazábban asszociáló, esszéi beszédmódra. Továbbá szintén vitatható a testi és a lelki tulajdonságok, a hajlamok, a betegségek leltárba vételének gesztusát kizárólag montaigne-i eredetűnek tételezni, hiszen itt egyértelműen egy sztoikus/neosztoikus témarepertoárral szembesülünk, amely gyakori előfordulású a magyar neosztoikus irodalom olyan szerzőinél, mint Kéry Sámuel,<sup>16</sup> Szepsi Csombor Márton,<sup>17</sup> Huszti István,<sup>18</sup> Laskai János.<sup>19</sup> Mindezt még alátámasztja a tény, miszerint Bethlen igencsak jól ismerte az antik sztoa szerzőit, Seneca különösen nagy becsben állt előtte. *Haragos indulatának*<sup>20</sup> – jellegzetesen sztoikus téma<sup>21</sup> (amely a magyar neosztoikus irodalomban is erőteljesen jelen van<sup>22</sup>) – teljes fejezetet szentel, miközben félreérthetetlenül fogalmaz: „Látván azért én a

retorikai kultúrájában a személyi érvek (*argumenta a persona*) általános követelményeként (konvenciójaként) rögzült, mely szükségszerűen szerepelt az élettörténetekben. Vö. SZÖRÉNYI László, SZABÓ G. Zoltán, *Kis magyar retorika*, Bp., Helikon Kiadó, 1997, 54–61.

<sup>14</sup> KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 494.

<sup>15</sup> BETHLEN, *i. m.*, 500–501. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

<sup>16</sup> Vö. KÉRY Sámuel, *Keresztyén Seneca...*, Bécs, 1654.

<sup>17</sup> Vö. SZEPSI CSOMBOR Márton, *Udvári Schola*, Bártfa, 1623.

<sup>18</sup> Vö. HUSZTI István, *Az égre kézen fogva vezető kalauz*, Debrecen, 1705.

<sup>19</sup> Vö. LASKAI János, *Justus Lipsiusnak A Polgári társaságok tudományáról írt hat könyve*, Bártfa, 1641.

<sup>20</sup> E fejezet gondolatvezetése kapcsán jogosan feltételezhetjük, hogy Bethlen nemcsak Senecát, de Plutarkhoszt is olvasta, ugyanis fejtegetéseit jól összegzi az antik moralista kijelentése: „Mindaz, amit az emberek haraggal tesznek, szükségképpen vak, esztelen és teljességgel téves.” Vö. PLUTARKHOSZ, *A harag* (töredék) = Uő., *Morálfilozófiai értekezések*, Debrecen, Kossuth Kiadó, 1998, 107.

<sup>21</sup> Az indulat definíciója a sztoikus filozófiában a következő volt: „egy túlzásba vitt, szertelen ösztön.” Továbbá az indulatok négy típusát különítették el: kedvetlenség, élvezet, félelem, sóvárgás (harag). Vö. PAUL BARTH, *A sztoa filozófiája*, Bp., Farkas L. I. Könyvkiadó, 1998, 64–65.

<sup>22</sup> A hivatkozott 17. századi magyar szerzők mindegyike értekezik a haragról írásaiban. Szepsi Csombor, akárcsak Bethlen, hivatkozta Seneca *De ira* című művét, de utal Platónról is: *Haragodat megh győzzed*. SZEPSI

hirtelen vak indulatnak rajtam való uralkodását, és tudván Jak. 1:20. hogy az ember haragja az Isten igazságát nem cselekszi, mindenképpen igyekeztem orvosolni és ellene állani, mind Isten előtt való imádságom által, mind egyéb segítségekkel s observatiókkal; *Seneca: De ira, és Pláto, Cato és más sztoikus filozófusok szép példáit gyakran forgattam s tanultam...*"<sup>23</sup>

A Szerb Antal által kiemelt részen belül tehát elkülöníthető egy sztoikusnak bizonyuló témarepertoár, amely Montaigne-nél is megjelenik a témaválasztás szintjén, ám e sztoikus témák tárgyalása nemcsak más retorikával, de más értelmezői horizont felől történik. Így tehát a szomorúság, mértékletesség, *passiones animae*, félelem, harag, *inclinatio*k, virtusok, vitiumok, hazugság, bujaság, lustaság, végül pedig az elmaradhatatlan elmélkedés a halálról a témaválasztás szintjén emlékeztethet Montaigne-re, ám ez önmagában nem bizonyítéka az *Esszék* ismeretének, hiszen ez a tematika a sztoa legnépszerűbb, sokak által hivatkozott, közkezen forgó gondolatainak füzére. Ezek a témák a sztoa sem tisztán formálisnak, sem tisztán materiálisnak nem minősíthető etikájában,<sup>24</sup> a szabadság, a lelkiismeret, a félelem/Istenfélelem, végül a négy kardinális erény meg a bűn<sup>25</sup> problematikája keretében kerültek kidolgozásra. (A szomorúság a *De la tristesse*<sup>26</sup>, a félelem a *De la peur*,<sup>27</sup> a hazugság–igazmondás a *Des menteurs*,<sup>28</sup> a virtusok a *De la vertu* esszéivel vethető össze,<sup>29</sup> végül pedig a halálról való elmélkedés két esszéivel állítható párhuzamba: *Qu'il ne faut juger de nostre heur, qu'apres la mort*,<sup>30</sup> illetve *Que philosopher c'est apprendre á mourir*.<sup>31</sup>) Noha kizárólag a témaválasztás szintjén kimutathatóak az átfedések, nem elegendők a közvetlen hatás meggyőző bizonyítására, hiszen legalább ennyire valószínű, hogy e gondolatok a magyar neosztoikus hagyomány felől áramlanak be Bethlen szellemiségébe. (Továbbá azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki teljesen, hogy ezek a sztoikusnak ítélt gondolatok a kortárs angol kegyességi irodalom bizonyos műfajai által népszerűsített, a pietas eszményéhez való kötődésük révén szellemi közkinccsé váló sztereotípiák.<sup>32</sup>) Ebben a vonatkozásban mutatkozik meg az első igazán feloldhatatlan különbség Montaigne és Bethlen között, hiszen az a sztoicizmus, amely összekötő kapcsolóként értelmezendő némelyek szerint, Bethlen szellemiségében teljesen alárendelődik protestáns – olvasatomban puritánus – pietas-eszményének, amely érthető módon hiányzik Montaigne esetében. A halálról való elmélkedés az *Esszék*ben a sztoa virtus- és em-

CSOMBOR, *i. m.*, 23–29; illetve *A haragról*, HUSZTI, *i. m.*, 42–57; *Miképpen gyomláttassék ki a haragnak gonoszsága*, KÉRY, *i. m.*, 30–33; *Az indulatok*, LASKAI, *i. m.*, 155–159.

<sup>23</sup> BETHLEN, *i. m.*, 496. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

<sup>24</sup> BARTH, *i. m.*, 96.

<sup>25</sup> BARTH, *i. m.*, 121–132.

<sup>26</sup> Vö. DE MONTAIGNE, *i. m.*, 31–34.

<sup>27</sup> Vö. DE MONTAIGNE, *i. m.*, 98–101.

<sup>28</sup> Vö. DE MONTAIGNE, *i. m.*, 53–58.

<sup>29</sup> Vö. DE MONTAIGNE, *i. m.*, 789–797.

<sup>30</sup> Vö. DE MONTAIGNE, *i. m.*, 101–103.

<sup>31</sup> Vö. DE MONTAIGNE, *i. m.*, 103–122.

<sup>32</sup> Vö. Effie BOTONAKI, *Seventeenth-Century Englishwomen's Spiritual Diaries: Self-Examination, Covenanting, and Account Keeping*, *Sixteenth Century Journal*, XXX/1, 1999, 3–21.



ber-képzetének antik ragyogását kelti életre, a „bölcselkedni annyi, mint készülődni a halálra” maxima már egyértelmű utasítás a senecai örökséghez: „egész életünkön át tanulnunk kell meghalni.”<sup>33</sup> Vagy: „Rosszul él mindenki, aki nem tud jól meghalni.”<sup>34</sup> A gondolat visszhangja, kiegészítése Plutarkhosznál olvasható: „Az eszetlent ugyanis a haláltól való félelem és nem az élet iránti sóvárgás teszi függővé testétől... Az viszont, aki így vagy úgy megéri a lélek természetét és fontolóra veszi, hogy a halálkor történő változás javára szolgál, vagy legalábbis semmiképpen nincs ártalmára, nem keveset tesz azért, hogy élete során lelke derűs állapotban legyen, és ne féljen a haláltól.”<sup>35</sup> A kálvinista Bethlen ellenben kizárólag a predestináció és a certitudo salutis perspektíváiból tárgyalja mindezt. Montaigne a kereszténység halál-, túlvilág-, örökélet-, megváltás-képzetétől függetlenül, csupán sztoikus argumentumokra hagyatkozva győz meg a halál megvetésének rendkívüli fontosságáról: „A mi hitünk semmi más erősebb emberi fundamentumon nem állapodik, mint a halál megvetésén. Nem csak az, hogy minket arra a józan gondolkodás vezérel, mert miért félnénk azon dolgot elveszteni, mellyet ha elvesztünk, nem sajnálhatunk: hanem még, minthogy olly sokféle nemei fenyegetnek bennünket a halálnak, nem nyomorultabbak vagyunk-é, midőn azok közül mindeniktől rettegnünk, mintha egyet azok közül kiállunk? Azon pedig mit búsulunk, mikor lesz az, ha el nem lehet kerülnünk?”<sup>36</sup> Nem nehéz e sorok ókori előzményeit, például a senecai consolatióban felfedezni: „Akárméddig vádolhatjuk a végzetet, megváltoztatni nincs erőnk: fölmered előttünk keményen és könyörtelen: sem átokkal, sem zokogással meg nem indítja őt senki... Szüntessük hát haszontalan könnyeinket; mert ez a fájdalom minket is előbb a sírba visz, mint hogy a holtakat visszahozná közénk: mivel pedig csupán meggyötör, de semmiképp meg nem enyhít, s mindjárt a kezdet kezdetén szakítanunk kell vele, s el kell zárni lelkünket az üres vigasztaló szólamok, a nekikeseredett, tomboló gyász elől. Mert ha a józan meggondolás nem apasztja el könnyeink árját, a végzet ugyan soha nem apasztja el.”<sup>37</sup> Bethlen a középkori haláltáncokat idéző memento morit fogalmaz meg, azonban a halál előtti teljes egyenlőség gondolata nem kizárólag egy sztoikusnak minősíthető rezignáltságra vezethető vissza, hanem a predestináció vállalására és főként az üdvözülés bizonyosságára. „Végezetre a halál egyarányú s egymástól meg nem különböztethető port csinál minden testből; ha soha egyébkor nem is, de bizony a születés és a halálban a király és a koldus fia egytestvérek s azonagy titulussal élnek.”<sup>38</sup> Hiszen ez nem választható el attól a meggyőződéstől, amely már az *Imádságoskönyv*ben félreérthetetlenül jelzi az említett kálvini gondolatokat: „Áldassál... én Uram... hogy

<sup>33</sup> L. A. SENECA, *Az élet rövidségéről*, Bp., Seneca Kiadó, 1997, 19.

<sup>34</sup> L. A. SENECA, *A lelki nyugalomról*, Bp., Seneca Kiadó, 1997, 45.

<sup>35</sup> PLUTARKHOSZ, *i. m.*, 140.

<sup>36</sup> NAGY TÓTH, *i. m.*, 129. Montaigne pedig így fogalmaz: „Nostre religion n'a point en de plus assuré fondement humaine, que le messpris de la vie. Non seulement le discours e la raison nuos y appelle, car pourquoy craindriens nuos de perdre une chose, laquelle perdue ne peut estre regrettée; et puis que nous sommes menassez de tout de facons de mort, n'y il pas plus de mal á les criandre toutes, qu' á en soutenir une?” (DE MONTAIGNE, *i. m.*, 116.)

<sup>37</sup> L. A. SENECA, *Polybius vigasztalása* = Uő., *Vigasztalások*, Debrecen, Kossuth Könyvkiadó, 1996, 53.

<sup>38</sup> BETHLEN, *i. m.*, 510.

engemet világ fundamentomának felvettése előtt az *Úr Jézus Krisztusban ingyen kegyelmedből választál a szent, fegyhetetlen és azután az örök életre.*<sup>39</sup> Ez a fajta „sztoikus halálszemlélet” elsősorban a magyar hagyományt idézi, és nyilván nem Montaigne-t. Huszti István hasonló szellemben beszél az *embernek utolsó végírül*: „Valamiképpen a hajókázásban, elapadván alólad a víz, ha mulatságra ki szállasz, azonközben a parton, vagy csigát vagy egyéb vízi állatokat szedegetsz, elméddel pedig szüntelen a hajóru gondolkozol, hogy ha szollite téghedet a hajós Mester, és akkor el-hagyván mindeneket a hajóba sietsz: Ugy kell tenéked ez életben tselekedned: Elméd mindenkor Istenre fel függesztett lévén, úgy egy a küvüled való dologgal, hogy az semmiképp szívedben meg ne ülepedgyék, se pedig tégedet a *jó el szánt végtül el ne vessen.*”<sup>40</sup>

A magyar neosztoicizmus és például a Montaigne által képviselt sztoicizmus különbsége is ebben a vonatkozásban körvonalazódik, hiszen a „keresztény Seneca eszménye” egy erőteljesen krisztianizált olvasatát<sup>41</sup> jelenti a csarnok filozófiájának, egyértelműen a praxis pietatis, egyáltalában a keresztényi életvezetés etikai segédeszközét látva benne, sőt a „constantia”-val felvértezett sztoikus bölcsben a jó keresztényt jelenítve meg.<sup>42</sup> Erőteljesen megmutatkozik ez a jelenség már a korai egyház történetében. Sokatmondó példája ennek Ágoston, de főként Tertullianus, akire érezhetően hatással volt az ókori sztoicizmus.<sup>43</sup> A kereszténység és a sztoikus filozófia tanainak egymásba tagozódása oly tökéletes a későbbiekben is, hogy a másként rendkívül fontos felekezeti határok és különbségek is elmosódnak. „Evangélikus pietizmus, kálvinista kegyesség, katolikus aszkézis, gyakorlati és spekulatív misztika a közös stoikus áramba kapcsolódva él egymás mellett, egyetlen messzeágazó család megnyilatkozása gyanánt.”<sup>44</sup> Ez a szemlélet tökéletesen visszakereshető a magyar protestáns és katolikus felekezeti sztoikusok írásaiban is. Szepsi Csombor így exponálja ezt a gondolatot: „Bizony ez világban valaki bé jó, ez világnac sok tekervényes ösvény között néki el kellene tévedni, és amaz rút vadtól az testi gyönyörűségektől megh kellene emésztetni, ha amaz tiszta Ariadnenac az Anyaszentegyháznak vezérlőfonalat, az Szent írást, avagy azon formára az Philosophusoktól visszaltatot mazzagot, az Ethicat, az jó erkölcsökrül írt tudománt ne követné: De az szabadittya megh az embert ez világi binesek csalárd éneklésektül, az Circének undok vendégségítül, kikben az vendévec disznocká tünnece vala... Irtanac nagy sokan ilyen életnece reguláját. Írt volt Seneca az ő feslett erkölcsü Tanítványánac az Néronac. Irt Aristoteles az ő Nicomachusánac... Tanittya az én könyvetském ez két dolgot. I. Miket kel el távoztatni az iffiaknak ez életben? II. Miket kell követni, hogy tisztességhessen elhessenek? Mert ugyanis valakik az ő életeket az tisztességnek után hordozták, egyedül

<sup>39</sup> BETHLEN, *i. m.*, 985. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

<sup>40</sup> HUSZTI, *i. m.*, 3–4. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

<sup>41</sup> Vö. <http://plato.stanford.edu/entries/stoicism/#influence>.

<sup>42</sup> Vö. KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái: Stoicizmus és manierizmus* = Üö., *Reneszánsz és barokk*, Szeged, Szukits Könyvkiadó, 1997, 243; TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca*, EPHK, 1937.

<sup>43</sup> Tertullianus viszonyát a sztoicizmushoz legjobban Senecáról alkotott véleménye illusztrálja: „Seneca gyakran úgy beszél, mint egy keresztény.” Vö. Henry CHADWICK, *A korai egyház*, Bp., Osiris, 1999, 52.

<sup>44</sup> TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 67.

csak azok mehettenek fel az diczsőségnek Várában, egyebek ez világnak sok tébolygó mezején el maradozván.”<sup>45</sup> Ez magyarázza Bod Péter kijelentését is, aki hasonló értelemben nyilatkozik Huszti István neosztoikus alkotásáról, *Az égre kézen fogva vezető kalauzsról*: „Ezen könyvetskét méltán lehet mondani Magyar Éthikának, az erkölcsökről tanító jó Mesterségnek; olly hathatósan adja elő a Virtusokat, melyekre kell vágyódni az embernek és az ellenkező vétkeket, melyeknek el-távoztatásokra kell szorgalmasan vigyázni a Keresztyéneknek.”<sup>46</sup>

A magyar neosztoikus irodalom szellemiségbeli kapcsolata Bethlennel igencsak releváns módon kerül előtérbe. A Szerb által a montaigne-i analógia megkonstruálásához kijelölt szövegrészleten belül jelentkeznek olyan sztoikusnak minősíthető témák, amelyek kevésbé az *Esszék*, sokkal inkább a magyar neosztoikus hagyomány felől értelmezendők. A mértéktartásról ugyan Montaigne is vélekedik, ám a bujaságról mint elítélendő cselekedetről explicit módon nem nyilatkozik. Bethlennél viszont alaposan részletező méltatásával szembesülünk e gondolatnak, hiszen szerzőnk nemcsak *Önéletírásában*, hanem ezt megelőzően *Imádságoskönyvében* is meggyónja ezt a bűnét. Bethlen töredelmes bűnvallása mögött jogosan feltételezhető a puritánus szemléletet asszociáló, a magyar neosztoikus hagyományból eredő meggyőződés: „ennél utálatosabb vétek nintsen, melly felett semmit kellene inkább szégyenlenni.”<sup>47</sup> Egy másikuk ugyancsak erről a morális magaslatról int a szemérmetességre. „Szemérmetességet kövess... Idvözitőnknek Anyja az Szűz Mária az Szemérmetességnek dűcsőséges példája.”<sup>48</sup>

Rendkívül komplex megformáltságban mutatkozik meg a restség gondolata. Bár Montaigne is ejt erről néhány szót, sokkal meggyőzőbb Bethlen ezzel kapcsolatos kijelentései mögött a magyar neosztoicizmus<sup>49</sup> hatását feltételezni, hiszen mind Bethlen esetében, mind a példát szolgáltató kálvinista felekezeti neosztoikusoknál az egész Max Weber-i teória relevanciát nyer. Bethlen a következőket említi: „soha dolog nélkül nem voltam, haszontalan beszéddel s melancholizálással üdöt nem töltöttem, olvastam, írtam, vagy valamit delineáltam, computáltam, vagy kertben, malomhoz, hová sétáltam, az építés körül sokat pallérkodtam, köemelésben, hordásban, a szolgálammal együtt magam is sokat dolgoztam, csudálkoztak az emberek rajta, néha szénát is keményen takartam ifjanta, egyszóval sohasem henýéltem.”<sup>50</sup> Bethlen igencsak meggyőző beszámolója arra enged következtetni, hogy különleges téje van a restség vádja vagy vétke elutasításának. Arisztokrataként nem volt ráutalva az ilyen kimerítő munkavállalásra, miként az sem valószínű, hogy csak az eufemizálás retorikai túlzásával szembesülnénk. Azonban figyelembe véve a tény, hogy intő példát akar szolgáltatni elsősorban családjának, majd olva-

<sup>45</sup> SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*, *Dedicatoria*.

<sup>46</sup> BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766, 116.

<sup>47</sup> HUSZTI, *i. m.*, 29.

<sup>48</sup> SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*, 18.

<sup>49</sup> Az ókori sztoa etikája Zénóonnal kezdődően a középső sztoa és a római bölcselkedők meglátásain keresztül is eléggé változóan ítélte meg a fizikai munka jelentőségét. Khrüszipposz ugyan a szorgalomnak fordítható *eipóniát* erénynek tekinti, főként a középső sztoa képviselői, a platonizmus hatására, többnyire elitétően nyilatkoztak a munkavégzésről. Vö. BARTH, *i. m.*, 115–117.

<sup>50</sup> BETHLEN, *i. m.*, 521.

sóinak, nem alaptalan ebben a leírásban a munka, az alkotás, a tevékenykedés, a szorgalom erényét, netalán üdvéremét azonosítani. A középkor óta megváltozott munkaszemlélet Kálvin gondolkodásában lényegül át alapvetően,<sup>51</sup> tehát nem elhibázott a Max Weber által exponált összefüggésekre figyelni. Bár a magyar szakirodalom Bethlen ezen kijelentésében a *szorgalom hivatástudattal összefüggő értékét*<sup>52</sup> azonosítja csupán, és sokkal inkább a *hagyományos haszonszerzés*<sup>53</sup> korra jellemző jelenségét véli felismerni Bethlen gazdálkodó-kereskedői tevékenységeiben, fontosnak találok az emlékiró szavai mögött az etikai megalapozottságot érzékeltetni. Nem is annyira a kapitalizmus, a kapitalista szellem meglétének bizonyítását célzom, sokkal inkább az életvezetési princípiumok és a kálvinista vallásosság etikát teremtő kapcsolatát jelezném. Bethlen sztoicizmusa egy jellegzetesen (neo)kálvinista/puritánus létszemléleten és világertelmezésen belül működik, ahol a sztoikusként definiálható virtusok az üdvéremek funkcióját látják el, hiszen meglétük a bethleni szellemiségben az üdvbizonyosság által van meghatározva. Ezt igazolja vissza a már említett Huszti István is: „Az irigység mellé tészem a restséget: mert mind kettő szomorúság, amaz a másén, ez a magáén szomorkodik; Mind a kettő kitsiny hitüségét jelent: ugyan-is az irigység kevéssé ől meg, és a restség el-lankadott elmének vétsége, és a lelki jó dolgoknak meg unásával küszködik, ugymint ki a dolognak nagyságától s nehézségétől meg-ijedvén, semmit, melly erőss férjfiat illetve elő nem vészen... Hijába reménled annakokáért idvességedet, hanem ha minden restségedet le vetkezvén új erőt véssz-fel, és hathatósabb eszközökkel nagyobbakra hajtogatod magadat. Mint a madár a repülésre, úgy születik az ember a dologra.”<sup>54</sup>

Egyre inkább az körvonalazódik, hogy a Szerb Antal által montaigne-i eredetűnek tetelezett gondolatok csupán sztoikus jellegűknél fogva emlékeztetnek az *Esszék* szerzőjére. Fennáll a lehetőség, hogy Szerb Antal ráérezett egy olyan gondolatsoportra (sztoikus témarepertoár), amely mindkét szerzőnél, egymástól függetlenül megjelenik. Az egyedüli hasonlóság a sztoikus bölcselethez való kapcsolódásuk, ami azonban eltérő módon realizálódik, más-más hagyományokat és értékrendeket implikálva. Bár Bethlen is és Montaigne is Senecát olvassa és hivatkozza külön-külön, semmi okunk kettejük között valamilyen kapcsolatot feltételezni, hiszen Bethlen Seneca-olvasata a kálvinista hagyományt is implikáló keresztény neosztoicizmus,<sup>55</sup> míg Montaigne a francia moralizmus

<sup>51</sup> „Kálvin elmélete vallási alapon szentesítette a polgári értékeket, a takarékoságot, a szorgalmat, az állhatatosságot, a kemény munkát és az odaszánást.” Sőt kijelenthető, hogy: „Kálvin lelkeségének szerves része lett a világi munka, amitől új jelentést kapott a középkori kolostori jelmondat is: laborare est orare. A kétkézi munka Genfben nem egyszerűen norma, ez volt a vallási alapon szentesített eszmény... A világi tevékenység méltóságot nyert és megszentelődött.” (Alister McGRATH, *Kálvin, a nyugati kultúra formálódása*, Bp., Osiris, 1996, 248–249.)

<sup>52</sup> Vö. MOLNÁR Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon*, Debrecen, 1994, 113.

<sup>53</sup> MOLNÁR, *i. m.*, 112.

<sup>54</sup> HUSZTI, *i. m.*, 59–60.

<sup>55</sup> Bethlen „amaz pogány nagy stoicus philosopho-theologus”-nak nevezi Senecát. Bethlen „(neo)sztoicizmusának” kálvinista meghatározottságát jól érzékelteti a tény, hogy nem a teljes filozófiai rendszert (fizika, logika, etika) teszi magáévá, hanem csak a kálvinista meggyőződésével is inkább kompatibilis etikát, illetve ennek krisztianizált változatát. Vö. BETHLEN, *i. m.*, 508.

sokkal inkább humanista és szekuláris szellemiségébe transzponálja a Senecára is építő sztoicizmusát. (Montaigne gyakran hivatkozik más sztoikusokra is, például Marcus Aureliusra, Plutarkhoszra.) Sőt az *Esszék* egész szellemiségére jellemző, hogy a kereszténységtől, implicit módon például Bethlentől eltérően, Montaigne nem azért kutatja a mélységeket, hogy megfeleljék a magasba, az üdvözülés felé vezető utat. Felfogásában a „condition humaine”, az emberi lét nem az eleve elrendelés kibékíthetlenségével hordozza magában a „miseria hominis” és a „dignitas hominis” kettősségét, hanem olyan természetes állapotként, amely nélkülöz minden valóságfeletti, transzcendens jelleget.<sup>56</sup>

Erre a „sztoikus elméletre” építi hipotézisét a Bethlen–Montaigne-kapcsolat egy másik hirdetője is, Köpeczi Béla, aki Bethlennek a mértékletességről vallott nézeteit elemezve próbálja azok montaigne-i eredetét illusztrálni. Kiindulópontja – talán Szerb Antal alapján – azonos: „(Bethlen) bemutatja önmagát, mégpedig meglepő módon úgy, hogy meggyőződésünk szerint elsősorban Montaigne-t követve, nemcsak szellemi fejlődéséről ad hírt, hanem leírja természetét, ábrázatát, temperamentumát, indulatait, hajlandóságait és külön foglalkozik életrendjével.”<sup>57</sup> Az érvelés vitathatósága – akárcsak Szerb Antal esetében – a „sztoikus kapcsolat” túlértékeléséből adódik. Kissé meglepő, hogy Köpeczi is ugyanabba a tévedésbe esik, hiszen erőteljesen reflektálja sztoicizmus/neosztoicizmus viszonyát, sőt velős áttekintését adja az irányzat magyarországi történetének, műveinek.<sup>58</sup> Bár Plinius, Plutarkhosz, Tiberius császár személyében újabb közös forrásokat jelöl meg, sőt az embernek az állatok sorába való beállításával, illetve a diaeta és az önismeret fontosságának hangsúlyozásával újabb tematikus megfelelésekre hívja fel a figyelmet, végkövetkeztetése ugyanazon megfontolások alapján vitatható, mint a Szerb Antalé: „Bethlen tehát a sztoikus hagyomány folytatója, s ugyanazt vallja, mint annak korszerűsítője, Montaigne: ... Erkölcsünket formálni, ez a mi kötelességünk, nem pedig az, hogy könyveket írjunk és nem az, hogy csatákat és tartományokat, hanem hogy magaviseletünk rendjét és nyugalmaát nyerjük.”<sup>59</sup>

Mindketten elkövetik azt a hibát, hogy a gondolkodó Montaigne-t a sztoikus bölcsre redukálják. Ez azért nem helytálló, mert a sztoikus mellett az epikureus, de főként a szkeptikus,<sup>60</sup> sőt André Gide szerint a liberális Montaigne<sup>61</sup> az igazán jelentős. A szakirodalom ugyan sztoikusnak nevezi az 1570–1574-es periódust<sup>62</sup> az *Esszék* megírásában,

<sup>56</sup> Vö. HORVÁTH Andor, *Montaigne köpenye*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1985, 8.

<sup>57</sup> KÖPECZI Béla, *Bethlen Miklós a mértékletességről*, *Tekintet*, 1992/4, 39. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

<sup>58</sup> KÖPECZI, *i. m.*, 43–44.

<sup>59</sup> KÖPECZI, *i. m.*, 46.

<sup>60</sup> ALMÁSI Miklós a reneszánsz axiómák és értékek relativizmusát meghirdető, a szkeptikus Montaigne-t jellemzi. A sztoikus jellemzőkkel szemben sokkal inkább a szkeptikus attribútumokban véli megjelenni az *Esszék* szellemiségének kvintesszenciáját: „Montaigne *Esszéi* ... írásban rögzített monológok a bizonytalanság bizonyosságáról.” (*Montaigne: a kételkedés mint mesterség* = Üö., *Az értelem kalandjai*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 60.) Hasonlóképpen vélekedik az *Esszék* szerzőjéről Ralph Waldo EMERSON is: *Montaigne: vagy a szkeptikus* = Üö., *Az emberi szellem képviselői*, Bp., MTA, 1894, 102–151.

<sup>61</sup> André GIDE, *Esszé Montaigne-ről* = MONTAIGNE, *A tapasztalásról*, ford. RÉZ Ádám, Bp., Európa, 1992, 30.

<sup>62</sup> Vö. Alice VOINESCU, *Montaigne: Omul si opera*, Bukarest, 1936, 45.

ám ezt nagyon gyakran szkepticizmusának előkészítőjeként<sup>63</sup> definiálják vagy legalábbis azon belül értékelik. Gyakoribb jelenség az, hogy a sztoikus Montaigne-t elhanyagolva a szkeptikus, a Kantot vagy a felvilágosult racionalizmust megelőlegező, módszeresen kételkedő, szkeptikus gondolkodót állítják a figyelem előterébe.<sup>64</sup> Mindezt visszavetítve Szerb és Köpeczi argumentációjára, kiderül, hogy még ha a bethleni sztoicizmus másságától el is tekintünk, úgy is vitatható marad csak a mindkettőjüknél fellelhető sztoicizmusra építeni ezt a párhuzamot, hiszen sem Montaigne, sem Bethlen a náluk külön-külön megjelenő sztoikus gondolatok ellenére nem nevezhetőek ki sztoikus gondolkodóknak. Sokkal inkább egy olyan korjelenséggel<sup>65</sup> szembesülünk – Turóczi-Trostler meggyőzően írt erről –, amely a sztoikus gondolatok iránti affinitást, általános érvényű érdeklődést mutat. Európa 16–17. százada nemcsak a francia moralisták sztoikusán bölcseledő korszaka, hanem például az induló angol esszé, majd pedig a restauráció bölcseleti kérdéseket megfogalmazó irodalmának periódusa is. Pontosan ezért az erre a korszakra datálható művekben megjelenő sztoikus gondolatok eredetének egyértelmű és félreértéseket kizáró azonosítása rendkívül nehéz, szinte lehetetlen.

## II.1. Excursus – Bethlen diskurzusának karteziánus relevanciái

Az újkori Európa bölcseleti gondolkodásában Descartes mindenképpen új fejezetet nyit, többek közt azáltal, hogy az emberi test működésének mechanikus magyarázatára vállalkozik.<sup>66</sup> A teológiai diskurzustól egyre inkább függetlenedő filozófia, illetve természettudományok (pl. fizika) segítségével, félretéve az antikok és az újkori gondolkodók morálfilozófiai töprengéseit, igyekszik a lélek és a test működésének tudományos magyarázatát adni.<sup>67</sup> Az elkövetkezendőkben azt vizsgálom meg, hogy a *passiones animae*, illetve az általa implikált test és lélek viszony tárgyalása azonos-e mindkét szerző esetében, vagy esetleg a Descartes-ra visszamenő szubsztrátumok érintése által különbségek, megkülönböztető jegyek mutatkoznak meg. Ugyanis a karteziánus gondolatok kimutatható jelenléte újabb argumentumát képezhetné a montaigne-i és a bethleni diskurzus – az azonos témavállalás ellenére is – alapvető különbségének.

Montaigne és Descartes kapcsolatát többnyire a szkepticizmus kapcsán szokás emlegetni,<sup>68</sup> kevésbé a test és a lélek viszonyának, működésének bemutatása ürügyén. Nehe-

<sup>63</sup> Vö. VOINESCU, *i. m.*, 58.

<sup>64</sup> Hauser Arnold is elsősorban a szkeptikus Montaigne-re építi manierizmus-konceptióját, amelyben az individuum elidegenedése, befeléfordulás-élménye a francia gondolkodó szkepszisére vezethető vissza, az értékek általános relativizmusának meghirdetése, illetve az önidentitásba vetett hit megkérdőjelezése révén. Vö. HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete: A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, Bp., 1980, 406–423.

<sup>65</sup> Vö. <http://encarta.msn.com/index/conciseindex/01/00197000.htm>.

<sup>66</sup> Vö. BOROS Gábor, *René Descartes*, Bp., Áron Kiadó, 1998, 158–170.

<sup>67</sup> DÉKÁNY András, *Utószó = DESCARTES, A lélek szenvedélyei*, Szeged, Ictus Kiadó, 1994, 177.

<sup>68</sup> Sajnos az általánosítás veszélye, akárcsak az általam exponált Montaigne–Bethlen feltételezett kapcsolatban, itt is megmutatkozik. A reneszánszban újra felélednek a sztoikus, szkeptikus bölcseleti tradíciók,

zen elképzelhető, hogy a moralista Montaigne Descartes előtt fél évszázaddal, az antik és az újkori morálfilozófia diskurzusát odahagyva, a test és a lélek viszonyát, a szenvedélyek működését természettudományos, netán orvostudományi/lélektani szempontok alapján méltatná. Ugyanis Montaigne – bár Descartes-hoz hasonlóan elmélkedik a lélek szenvedélyeiről (bánat, szomorúság, öröm, gyönyör vagy az erények) – közelítése sokkal inkább a sztoicizmus klasszifikációs rendszerére és meghatározásaira emlékeztet, mintsem a karteziánus lélektanra. Mert bár hangsúlyozza Montaigne is a lélek primátusát a testtel szemben, nem jut el az életszellemelek, az idegrendszer, illetve a tobozmirigy által működtetett test mint mechanizmus képzetéhez, megmarad a moralizáló reflexiók spekulációjánál, közhelyesült exemplumainál. Még akkor is kiviláglik ez, ha vizsgálódásunkhoz egy olyan passzust választunk, amely első olvasásra valamelyest Descartes-ra emlékeztet(ne). A lélek képzelgéseinek (imaginatio) leírásakor Montaigne említi: „Akár az elszabadult csikó, amely több bajt okoz zabolátlan rohanásában, mint ha hámba fogva gazdjára hallgat: lelkem egyre-másra hozta létre agyrémeit és szörnyszülöttjeit, rend és gátlás nélkül... Lelkemnek nagy szabadságot adok s hagyom, hogy önmagába nézzen, saját határát keresse.”<sup>69</sup> Descartes pedig *A képzelődésről és egyéb gondolatokról, melyeket a lélek alakít ki*, a következőképpen nyilatkozik: „Amikor a lelkünk olyasminnek a kigondolásával van elfoglalva, ami egyáltalán nem létezik, mint például amikor elvárásolt kastélyt vagy mesebeli szörnyet akar elképzelni; és akkor is, amikor szemügyre akar venni valamit, ami csupán az értelem számára való s egyáltalán nem képzelhető el, például, ha saját természetét akarja szemlélni: akkor az ezekről a dolgokról szerzett észleletei főként az akarattól függenek, s az akarat az oka annak, hogy a lélek észreveszi őket. Ezért szokás inkább cselekvésnek, mint szenvedélynek tekinteni.”<sup>70</sup> Bár a két kiválasztott szövegrészlet azon kevés passzusok egyike, amelyek tartalmaznak bizonyos átfedéseket, kevés a közösnek nyilvánítható gondolat bennük. Montaigne is és Descartes is a lélek attribútumának tudják be a képzelgést, sőt mindketten hangsúlyozzák, hogy álmaink, illúzióink a megtévesztésig valószerűek lehetnek, ám a képzelgés, illetve ennek kapcsán a test és a lélek kapcsolata, (együtt)működése, egysége alapvetően eltérő. Montaigne – ellentétben Descartes-tal – nem „fizikusként” szemléli, magyarázza a szenvedélyek meglétét, hanem a sztoikusokra hagyatkozik. *Esszéiben* nem találni egyetlen olyan szövegrészletet sem, ahol a moralizáló megközelítésen túl természettudományos/filozófiai igénnyel közelítene a vizsgált témakörhöz. Ebben a vonatkozásban megmarad az antikoktól örökölt tudás mellett, legfeljebb a galénoszi, hippokratészi tradíciót felelevenítve

amelyek az antiintellektualizmus, az antiracionalizmus hatására (is) nem feltétlenül a karteziánus módszeres kételkedéshez vezetnek (Descartes pontosan ez ellen a szkepszis ellen lép fel), hanem egy általánosabb világ-szemléleti pesszimizmushoz. Ez erőteljesen jelen van a francia filozófiai gondolkodásban, következképp fennáll a valós lehetőség, hogy Montaigne kételyei a tudással, a megismeréssel kapcsolatosan nem descartes-i gondolatok megelőlegezései, hanem a korszak (pl. a francia filozófia) általánosan elterjedt vélekedéseinek felelegetései. Erről bővebben: ALTRICHTER Ferenc, *Észérvek az európai filozófiai hagyományban*, Bp., Atlantisz, 1993.

<sup>69</sup> MONTAIGNE, *i. m.*, 42.

<sup>70</sup> DESCARTES, *i. m.*, 44.

a testnedvek elméletét vonja be (természet)tudományos magyarázat gyanánt.<sup>71</sup> Ennek fényében megállapítható, hogy a karteziánus lélektan vagy az ezt megelőlegező gondolatok, képzetek, érthető módon, teljességgel hiányoznak az *Esszék*ből. Ennek magyarázata nem kizárólag a kronológia diktálta kényszerből adódik (Descartes jóval Montaigne után alkot), hanem a montaigne-i életmű, így is megmutató, eltérő értékrendjéből, szemléletéből.

A magyar puritanizmus szellemi hagyatékából merítő, Apáczai-tanítvány Bethlen Miklós, aki nemcsak a *Magyar enciklopédiát* használta tankönyvként,<sup>72</sup> hanem Tsernátoni Pállal is rendkívül jó viszonyban volt, Montaigne-től eltérően láthatóan épít a karteziánus eszmékre. A magyar karteziánus tradíció heterogén és szinkretikus mivolta nemcsak Apáczai említett művét jellemzi,<sup>73</sup> hanem kivétel valójában a mozgalom magyarországi történetére is, ahol a különböző bölcseleti irányok és teológiai/kegyességi irányzatok keveredésének sajátos alakulását tükrözi az egyes képviselők életműveiben.<sup>74</sup> Nagy valószínűséggel ezt a szinkretizmust látjuk viszont Bethlen írásában is, aki a szenvedélyekről értekezve nemcsak a Montaigne-t (is) asszociáló (neo)sztoikus hagyományt emeli be diskurzusába, hanem teológiai kérdések ürügyén (pl. a lélek halhatatlansága, az öröklét, a test és a lélek részvállalása a bűnben stb.) karteziánus elképzeléseket<sup>75</sup> is bevon reflexiójába. Így például *Az ember lelke valóságos halhatatlanságáról* elmélkedve írja: „Az élet nem egyéb, hanem az élő állatnak cselekedésre és szenvedésre alkalmas állapotja; a holttest sem csinál, sem szenved semmit is.”<sup>76</sup> A jellegzetesen karteziánus terminusok, a cselekvés (*action*), illetve az (el)szenvedés (*passion*), vagy a holttest példája félreérthetetlenül Descartes-ra vagy legalábbis a *Magyar enciklopédia* ismeretére utal. A világ mint a fizika törvényei szerint működő hatalmas gépezet felsejlik Bethlen szeméi előtt is,<sup>77</sup> sőt másik alkalommal fizikai szempontból, egyértelműen karteziánus elképzelés alapján írja le a test működését: „...mert a léleknek kétféle munkája vagyon az emberben, egyik egészen csak lelki, spirituális, intellektuális, a másik animalis, testi, mely áll az ember érzékenységeinek, tagjainak, mint száj, nyelv, fül, etc., az emberi munkák végbevételére alkalmatossá való tételében; erre a más gondolatokra figyelmező lélek azoknak

<sup>71</sup> Vö. MONTAIGNE, *i. m.*, 75.

<sup>72</sup> Az adatot a Bethlen-levelezést kiadó JANKOVICS József szolgáltatja, *i. m.*, 31.

<sup>73</sup> Bán Imre Apáczai-monográfiájában figyelmeztet arra, hogy az *Enciklopédia* nem egy következetes karteziánus álláspontot képvisel – Descartes kozmogóniáját nem fogadja el Apáczai, csupán etikáját, ami nem ütközik protestáns világképével –, továbbá mindenféle egyeztetés nélkül teszi közzé a rámissa logikát és a karteziánus ismeretelméletet. Vö. BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958, 350.

<sup>74</sup> Részletező és összefoglaló képet ad erről TORDAI Zádor, *A magyar karteziánizmus történetének vázlatja*, Magyar Filozófiai Szemle, 1962/1. 54–80.

<sup>75</sup> Nyomós okunk van azt feltételezni, hogy ezek elsősorban Apáczai közvetítésével jutottak Bethlen tudomására. Az Apáczai irányította tanulmányokra (1658–1659) visszaemlékezve említi: „... (Apáczai) filozófiában Cartesiust és Regiust tanított.” Vö. BETHLEN, *i. m.*, 552. Továbbá Apáczai enciklopédiája erőteljesen Descartes-ra alapozva számol be a lélek fogalmáról, működéséről stb. Például a Descartes-nál kiemelt jelentőségű tobozmirigyéről Apáczai így ír: „Minden érzékenységnek fészke, a fenyő makkotska az agyban...” Vö. APÁTZAI TSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, Ultrajecti, 1653, 154.

<sup>76</sup> BETHLEN, *i. m.*, 433.

<sup>77</sup> „...az egész világ irtoztató machinája...” Vö. BETHLEN, *i. m.*, 434.



félbenhagyása nélkül is rá érkezik, és a tagok is végbevihetik a léleknek conscientiája vagy tudása nélkül, mert ha a lélek hírével s tudásával volna, avagy csak olyan hamar el nem felejténé az ember. Inkább hihető, hogy csakúgy megyen végbe, mint cimbalom vagy virginia húrját ha megütöd a végén, elfut rajta az ütés végig s megpendül; vagy az orgonában, ha a szél a sípba elmegyén szól. Úgy a pap szájából a szó hangja füledbe és onnét bizonyos húrokon a nyelvedre elhat, és kimondod, kívált, ha szokás által már az olyan munka végbevitelére igen elkészítettek azok a testi tagok, mint az oktalan állatokban értő lélek nélkül mennek végbe az olyan munkák, mint a hallás, látás, szólás stb.”<sup>78</sup> Itt Descartes művének XVI. cikkelyét ismerhetjük fel, mely így hangzik: „...az összes mozgás, melyet az akaratumk hozzájárulása nélkül végzünk (mint gyakran előfordul, amikor lélegzünk, járunk, eszünk, végső soron minden olyan tevékenység folyamán, amely közös bennünk az állatokkal), csak végtagjaink alkatától, valamint annak a mozgásnak az irányától függ, melyet a szív hője által felizgatott szellemek természetüknél fogva az agyban, az idegekben és az izmokban követnek: ugyanúgy, ahogyan egy óra mozgását is pusztán rugóinak ereje, valamint kerekeinek formája hozza létre.”<sup>79</sup> Továbbá találkozunk a test és a lélek egységének gondolatával,<sup>80</sup> az *intellectus* és a *voluntas* karteziánus terminusaival a lélek működésébe nyerhetünk betekintést,<sup>81</sup> végül pedig a szenvedélyek osztályozása mellett a csodálkozás (*admiratio*)<sup>82</sup> és ezáltal a descartes-i ismeretelmélet bizonyos vetületeivel szembesülhetünk az *Önéletírás* bevezetőjében. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Bethlen inkább erőteljesen szelektálja, mintsem következetesen felvállalná ezt a szellemi tradíciót. Vagyis „kartezianizmusa” arra redukálódik, hogy bizonyos teológiai vagy morálfilozófiai kérdésekben argumentációját kiegészíti az éppen odaillő, releváns descartes-i gondolatokkal anélkül, hogy világról alkotott felfogását teljesen e bölcséleti rendszerre építené. Ennek ellenére azonban ez a szinkretikus/eklektikus, gyakran szelektív „kartezianizmus” is meggyőzően illusztrálja a bethleni gondolatvilág Montaigne-től élesen különböző mivoltát, pontosan azért, hogy megmutatja az alapvető különbségeket az amúgy nehezen elkülöníthető témakörön belül (emberi szenvedélyek). Hiszen Montaigne esetében a *passiones animae* tárgyalása kimerül egy jellegzetesen moralista reflexió exponálásában, míg Bethlen esetében a (neo)-sztoikus tradíció megszólaltatása kiegészül a kartezianizmus természettudományos (fizika/lélektan) szempontjainak, kérdésfelvetéseinek, sőt gyakran elméletének alkalmazásával. A sztoicizmusra alapozott argumentáció tarthatatlansága, túl a már exponált ellenvetéseken, a közös (neo)sztoikus témarepertoár központi magjában, a *passiones animae* eltérő tárgyalásában is megmutatkozik, ezáltal is visszaigazolván, hogy a látszólag közös/azonos gondolatok eltérő módon, különböző tradíciók mentén tagozódnak be a meg-alapozatlanul kapcsolatba hozott életművekbe.

<sup>78</sup> BETHLEN, *i. m.*, 435–436.

<sup>79</sup> DESCARTES, *i. m.*, 42.

<sup>80</sup> BETHLEN, *i. m.*, 473.

<sup>81</sup> BETHLEN, *i. m.*, 478.

<sup>82</sup> BETHLEN, *i. m.*, 438.

## II.2. Montaigne apja és Bethlen (?)

Nagy Péter álláspontja a Montaigne–Bethlen-kérdésben egyszerűbb és viszonylag könnyebben ellenőrizhető. Ő ugyanis a két szerző közötti kapcsolatot egy szövegszinten kimutatható megfeleltetésre építi, bár igyekszik hozzátenni azt is, hogy meglátása szerint Bethlen nem használta zsinórmértékül az *Esszéket*. Érvelése a következő: „...nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy ismerte Montaigne művét: mire Franciaországba látogat, már több kiadásban megjelent ismert, nagyhírű mű a literátusok körében, ha akkor nem, később is megszerezhetette. *Önéletírásának van is egy passzusa (I. 2), amely elég közletről hasonlít Montaigne egy részletére.* (MONTAIGNE, *De l'yvrongnerie* (II. 2) hosszabb bekezdése apjáról. *Essais*, Pléiade, 1933. kiad., 329.)”<sup>83</sup>

Az *Önéletírás* első könyvének második fejezete – érdekes módon része a Szerb Antal által kijelölt nagyobb terjedelmű részletnek – konfrontálása az *Esszék* második könyvének második fejezetével eléggé kiábrándítóan hat. Bethlen a jelzett fejezetben termetét, ábrázatát, temperamentumát és indulatait ismerteti, míg Montaigne a borivásról értekezik, miközben beiktat egy leíró passzust az itáliai háborút megjárt (1519), naplót vezető apjáról, Pierre Eyquem l’Ainéről. A két szövegrészlet külön-külön egyetlen olyan mondatot tartalmaz, amely némiképp párhuzamba állítható, de ne tévesszük szem elől, hogy az egyik szöveg a sorok írójáról szól, míg a másik egy kívülállót, az apát mutatja be. Bethlen montaigne-i eredetűnek tétélezett mondata így hangzik: „Termetem sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes középaránt való volt, ábrázatom hosszúka, barnaszeg, piros. Ifjúságomban elég szemet szúrt; elég az, férfi ábrázatban sokaknál volt szebb, és vénségemben is tartott, sokaknak csudájára, szépségem, kivált nyomorúságos esetemhez képest.”<sup>84</sup> Az eredeti pedig: „Pour un homme de petite taille, plein de vigueur et d’une stature droite et bien proportionnée. D’un visage agreable tirant sur le brun.”<sup>85</sup>

Tehát Bethlen „sem hosszú, sem kurta” termete a „stature bien proportionnée”-ra, míg a vénségére sem változó barnaszeg, piros ábrázat az „un visage agreable tirant sur le brun”-re megy vissza. Hogy kizárólag ezek a megfelelések mennyiben elégtelenek e párhuzam feltételezésére, meglátásom szerint nem igényel különösebb magyarázatot.

Bár a szakirodalomban fellelhetők még e kérdéskörre vonatkozó utalások,<sup>86</sup> de mert újabb érdembeli magyarázatok nem születtek, a kutatók csupán jelezték a kérdéssel kapcsolatos tájékozottságukat, ezek egyenkénti elemzésétől eltekintek.

<sup>83</sup> NAGY Péter, *Bethlen Miklós és Önéletírása*, ItK, 1994, 471. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

<sup>84</sup> BETHLEN, *i. m.*, 491.

<sup>85</sup> DE MONTAIGNE, *i. m.*, 380.

<sup>86</sup> Bitskey István szerint: „Alighanem igaza van Szerb Antal feltételezésének, amely szerint e téren csak a Montaigne-féle esszék és Girolamo Cardano: *De vita propria* című önéletírása vehető össze vele, noha filológiailag nem bizonyítható a kapcsolat.” Vö. BITSKEY, *i. m.*, 253. Kovács Sándor Iván pedig a Bethlen-kutatás eredményeinek, irányainak szemlélése közben említi: „Kutatói nem tudnak betelni újra meg újra felismert értékeivel és párhuzamaival, amelyek érdekesebbjeit... Szerb Antal jelezte...: az ember nem tud szabadulni attól a filológiailag bebizonyíthatatlan gondolatától, hogy ismerte Montaigne-t.” Vö. KOVÁCS, *i. m.*, 511. IVÁN Csaba szintén jelzi: „Szerb Antal feltételezi Montaigne hatását is, ki Bethlen franciaországi tartózkodásakor közkézen forgott.” *Bethlen Miklós és műve*, Iskolakultúra, 1995/10, 38.

### III. Konklúziók

„Vera religio est veri Dei vera cognitio cum vero ejus cultu, timore,  
et ejusdem ac proximi vero amore conjuncta.”  
(Bethlen Miklós)

Az újkori Európa szellemiségében, az antik és a középkori hagyományok humanista revíziója, a reformáció–ellenreformáció morális-teológiai irányváltásai, a bölcséleti és az irodalmi diskurzusok retorikájának megújódása, osztdása következtében a kontempláció tradíciója átlényegült, új evolúciós fázisokon ment át. Ebből a megfontolásból képzelenség a többnyire szellemi közkincsnek számító sztoikus bölcsességek mint tematikus átfedések mentén két olyan egymástól időben és szellemiségben távol eső szerző, mint Bethlen és Montaigne közötti kapcsolatot bizonyítani. Meglátásom szerint kettejük kapcsolata, pontosabban a hipotézis, miszerint az *Esszék* hatásával számolhatunk az *Önéletírásban*, csak a kontempláció montaigne-i és bethleni változatainak egybevetése révén argumentálható. De mert ezek egyértelműen különböznek, teljességgel megalapozatlanul nyilvánítható az egész teória. Ugyanis sokkal valószínűbb, hogy Montaigne például a Cardanus képviselte reneszánsz tradíció felől indulva jut el a maga sztoikus, epikureus, de főleg szkeptikus fázisain keresztül egy teljesen új retorikát implikáló, késő humanista morálfilozófiai diskurzusig, megteremtve az új műfajt, az esszét. Ellenben Bethlen kimutathatóan a puritánus szellemiség ramusi,<sup>87</sup> amesi és perkinsi tradícióján haladva, asszimilálva a misztika bizonyos középkori előzményeit, a kortárs homiletikai preskripciók előírásaitól nem teljesen elszakadva alkotja meg a maga nemében újszerű és vitathatatlan értékű művét. A korszak imádságretorikája kétségtelenül hatással volt rá, hiszen Medgyesi Pál imádságrendszerezése idő (napszak<sup>88</sup>), mód (közös és magános<sup>89</sup>) szerint is kimutatható Bethlen írásában. Ráadásul a kortárs keletkezésű imádságoskönyvekben – olvasatomban a bethleni szöveg jelentését artikuláló textusokban –, például Szőnyi Nagy Istvánéban,<sup>90</sup> szintén kimutatható ez a tendencia. Bethlen *szemlélődése*, amely elválaszthatatlan a praxis pietatis által előírt elmélkedés, imádság, bibliaolvasás kontemplatív

<sup>87</sup> Ames többek között a teológia definícióját (Theology: the doctrine of living to God) Ramustól veszi át. Ames fő műve, a *The Marrow of Sacred Divinity* a rámista hatás legtökéletesebb illusztrációja. A rámista dichotomikus építkezésű rendszeren belül a teológia doktrinára és diszciplinára oszlott, a doktrína pedig hitre és a hit cselekedeteire (imádság, szakramentumok, törvény). Ramus itt nyilván az isteni törvények betartására, illetve a szentségekkel való gyakori élésre utalt. Vö. Keith L. SPRUNGER, *Ames, Ramus and the Method of Puritan Theology*, The Harvard Theological Review, vol. 59, Cambridge, 1966, 135–136.

<sup>88</sup> Bethlennél reggeli imádságról és *vecsernyekori könyörgéstről* olvashatunk. Vö. BETHLEN, *i. m.*, 1037–1066; illetve 1066–1080.

<sup>89</sup> „Az könyörgés nemei: 1. közönséges, 2. Magánvaló, melyet ki-ki maga térsen Istennek bizonyos időben I. szóval, 2. tsak szívében.” Vö. MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare...*, Bátfya, 1650, A1.

<sup>90</sup> Szőnyi Nagy imádságoskönyve is ugyancsak ezekre a retorikai előírásokra épül. Vö. SZŐNYI NAGY István, *Keyes lélek vezér csillaga*, Debrecen, 1681.

értékű vallási cselekedeteitől, elsősorban a teológia amesi definíciója<sup>91</sup> vagy ennek a Martonfalvi Tóth György<sup>92</sup> által megfogalmazott olvasata felől értendő, értékelendő. Ames rámista előzményekre visszatekintő *observantia*<sup>93</sup> (*observance*) fogalma<sup>94</sup> a szellemi élet Isten törvénye szerinti szabályozását, illetve egyfajta spirituális engedelmességet feltételezett, amelyben az *usus* és az *exercitatio* Isten iránti engedelmességgel, illetve a keresztényi életvitel gyakorlásával függött össze.<sup>95</sup>

Továbbá az a montaigne-i kitarulkozás, amely önmagát teszi meg könyve tárgyává,<sup>96</sup> nem feleltethető meg annak a bethleni *confessi*ónak, amelyet – túl az ágostoni örökségen – részint a puritánus Perkins *conscientia* fogalma,<sup>97</sup> részint pedig a bűnvallás és a penitenciatartás kegyességi és imádságretorikai előírásai szabályoznak. Miképpen az emlékirói pozíció és az esszéírói reflexió, mint a kontempláció két lehetséges változata, bár hasonlít bizonyos vonatkozásaiban, mégiscsak élesen elkülönül, hiszen az előbbi a bűnbánatot tartó, imádkozó-gyónó magatartást implikálja, míg ez utóbbi a jellegzetesen antik, sztoikus befeléfordulást<sup>98</sup> asszociálja. A két attitűd kulcskülönbsége pedig abból adódik, hogy az esszéíró emberi magányában, kizárólag önmagára és lelkére figyelve szemlélődik, míg az emlékiró „titkos kamrájába”<sup>99</sup> visszahúzódva, önmaga és Isten akár

<sup>91</sup> „Theologia est doctrina Deo vivendi. 1. Objectum formale Theol. directionis est vita divina quia Theol. dirigit vitam hominis perfectissimam, qua nos ad Deum... appropinquamus, seu qua conformamus voluntatem nostram Dei voluntati.” Vö. Guil. AMESII *Medulla Theologica illustrata, Franequerae*, 1670, 5.

<sup>92</sup> „Mi a Theologia? Olly tudomány melly az Istennek tanít élni... Mire tanít a Theologia? Istennek élni... Mi az Istennek élni? Az Istenben hinni, és az ő parancsolatit megtartani.” Vö. MARTONFALVI TÓTH György *Tanéto és Czáfólo theológiája*, Debrecen, 1679, 1–2.

<sup>93</sup> „De observantia in genere... Modus observantiae hominum est: cum subiectione respicere voluntatem Dei; quia homines per observantiam applicant suam voluntatem ad voluntatem Dei implendem, qua Deus aliquid praecipit illis pro autoritate sua, quae omnia arguunt subiectionem.” Vö. AMESII, *i. m.*, 5.

<sup>94</sup> Vö. SPRUNGER, *i. m.*, 144.

<sup>95</sup> Vö. Keith L. SPRUNGER, *Technometria: A Prologue to Puritan Theology*, Journal of the History of Ideas, vol. 39, New York, 1968, 120–121.

<sup>96</sup> „Ainsi, lecteur, je suis moy-mesmes la matiere de mon livre...” (DE MONTAIGNE, *i. m.*, 25.)

<sup>97</sup> „(Conscience)... is nothing else but a part of the understanding whereby a man Knows what he thinks, what he wills and desires, as also in what manner he knoweth, thinketh, or willeth, either good or evill. Wherunto this must be added, that as conscience knowes our thoughts, wills and actions, so it testifies thereof unto God, either with us, or against us.” Vö. William PERKINS, *The Whole Treatise of the Cases of Conscience*, The Hague, 1966, 99.

<sup>98</sup> „Az emberek búvóhelyeket keresnek maguknak: falun, tengerparton, hegyeken. Te magad is szoktál effélere vágyva vágní. Micsoda korlátoltság! Hiszen megteheted, amikor csak akarod, hogy *önmagadba visszavonulj*. Mert az ember sehová nyugodtabban, zavartalanabban, vissza nem vonulhat, mint saját lelkébe, különösen, ha olyan a belső világa, hogy beletekintve azonnal teljes békesség tölti el. A békesség pedig azonos a lélek harmóniájával. Ne vond tehát meg önmagadtól egyetlen esetben sem ezt a visszavonulást, s újhodj meg lélekben.” Marcus AURELIUS, *Elmélkedések*, Bukarest, 1983, 79. Vagy Senecánál, *A lelki nyugalomról* című írásában: „Gyakran kell visszavonulnunk önmagunkba is... a magányt és a közösségi életet... váltogatnunk kell tehát egymással: az előbbi az emberek, az utóbbi az önmagunk utáni vágyat kelti fel bennünk...” Vö. SENECA, *i. m.*, 63.

<sup>99</sup> A kifejezés Máté evangéliumából (6,6) származik és rendkívül gyakran citálják a korszak puritánus meditációs irodalmában. „Te pedig mikor imádkozol, menj be a te *belső szobádba*, és ajtódat bezárva, imádkozál a te Atyáddhoz, a ki titkon van; és a te Atyád, a ki titkon néz, megfizet néked nyilván.” Szepsi Csombor

misztikus élményekben is realizálódó együttlétének ad helyet és alkalmat. Ezen a ponton azonosítható a puritanizmus praxis pietatisának jelentésartikuláló hatása, ugyanis Bethlen emlékiratában az emlékirói/narrátori szerep a bűnvallás/penitenciatartás teológiájához és retorikájához közelíthető. A kegyességi irodalom és az emlékirat intertextuális viszonya a puritanizmus révén ebben a vonatkozásban működik. Ezt a relációt jól illusztrálja az angol 17. századi puritánus hagyomány egyik klasszikus szövege (*The Practice of Repentance*),<sup>100</sup> amely a jelzett vonatkozásban – mint a textuslánc eleme – viszonyul Bethlen szövegéhez.

Végül pedig akár el is játszhatunk a gondolattal, mit láthatott volna Bethlen az *Esszék*ben, amelyeknek hatalmas jelentősége nagymértékben a mi 20. századi befogadói horizontunk felől mutatkozik oly rendkívülinek. Tévedés lenne visszaprojektálni utólagosan ezt az olvasatot, amely Montaigne nagy teljesítményeit (az esszéműfaj invenciója, a manierizmus válságélményének teoretizálása, illusztrálása, az elkövetkezendő filozófiai iskolák és irányzatok megelőlegezése) egyértelműen a Bethlen, de főként a Montaigne korszaka utáni történések, változások alapján ismerte fel. Valószínűnek tartom, hogy Bethlen számára az *Esszék* elolvasása semmiképp nem jelenthette volna az emlékiratokat inspiráló/meghatározó befolyást, ugyanis azok a – másképp vitathatatlan – montaigne-i érdemek, amelyek a mi olvasatunkat meghatározzák, Bethlen olvasatában – érthető okokból – nem tudatosulhattak volna.

Összegzésképpen csak megismételhető, hogy a sztoicizmus ürügyén felvetett kapcsolatteremtés (a karteziánus tangenciák révén is), akárcsak a szövegszinten kimutatható megfelelések, semmiképpen nem bizonyulnak meggyőző érveknek egy ilyen jelentőségű direkt viszony megkonstruálásához. Meglátásom szerint teljességgel tarthatatlan e sokakat megtévesztő kapcsolat helytállóságának feltételezése. Túl e hipotézis cáfolatán, a Bethlen-kutatás perspektívájából értékelendőnek találok a neosztoikus irodalom és a puritánus hagyomány, implicit módon pedig a magyar karteziánizmus az érvelés során illusztrált szellemi, kegyességi kapcsolatának jelzését, hiszen ezáltal is újabb érveket sikerült találni egy olyan Bethlen-olvasathoz, amely a korabeli kálvinista/puritánus devocionális irodalom magyar és angol szövegei felől olvassa újra az emlékiratot.

A Montaigne–Bethlen-kérdés „felszámolása” talán egy mítosz elvesztésével egyenértékű, ám nem kizárt, hogy ezáltal kerülünk közelebb ahhoz az életműhöz, amely pontosan az effajta hipotézisek hatására is maradt bizonyos mértékig feltáratlan, tehát tudományos szempontból is további érdembeli méltatásra vár.

hivatkozott művében is felbukkan: „miczoda lehet nagyobb bolondság mint azt ítélni, hogy az Úr Isten nem mindeneket lát, holot az Nap, az ki csak egy aprodgya, inassa ő Szent Felségének, megh-is mindenekre kiterjeszti világát, megy szintén az te *títkos kamorádban* is, avagy világosítása, avagy éltető ereic által ielen vagon.” Vö. SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*, 4.

<sup>100</sup> Vö. Thomas TAYLOR, *The Practice of Repentance*, London, 1635.

## FÖLDES GYÖRGYI

### AZ ADY-RECEPCIÓ MINT AZ IMPRESSZIONIZMUSELLENESSÉG EGYIK ASPEKTUSA LUKÁCS GYÖRGY KRITIKAI MUNKÁSSÁGÁBAN

Bár az ún. Vasárnapi Kör csak 1915-től s látszólag laza baráti társaságként létezik 1917-ig, mikor a Szellemi Tudományok Szabadiskolájával ténylegesen megjelenik a nagyközönség előtt is, előzményei 1908-ig visszavezethetők: Lukács György első olyan (egyébként *A Holnap* költőit bemutató) kritikájáig, mely a házigazdát, Balázs Bélát jelöli ki generációjuk „legmélyebb, legintellektuálisabb problémáinak megfogalmazójává”. Lukács és Balázs 1910-ben már együtt veszik át a Renaissance kritikai és szépirodalmi rovatát, majd Lukács Fülep Lajossal (és az általuk később mellőzött Hevesi Sándorral) megalapítja *A Szellemet*, melynek szerzői között olyan – később a társaságba is eljáró – személyiségek is szerepelnek, mint Mannheim Károly és Ritoók Emma. A kör alapvetően metafizikus, abszolút értékekre törekvő irányultsága egyaránt elveti a pozitívizmust, a szociológiát, továbbá – ilyen értelemben teljesen elhatárolódva a Nyugat általános felfogásától, az értékrelativizmustól – a német mintára tágabb értelemben vett (képzőművészetre, irodalomra, filozófiára egyaránt vonatkoztatott) impresszionizmust is. A kör vezéregyénisége Lukács, akinek a művészet különböző ágairól írott kritikáiból egy olyan normatív koncepció rajzolódik ki, amely természetszerűleg szöges ellentétben áll az impresszionista nézőponttal. Ez az impresszionizmusellenesség többek között megnyilvánul Ady-recepciójában is – igaz, meglehetősen speciális módon –, hiszen annak a ténynek, hogy a magyar kulturális élet modernebb orgánumai gyakorlatilag feltétel nélkül fogadják el Ady költészetét, elvileg kohéziós erőként kellene működnie,<sup>1</sup> itt mégis szembenállást eredményez. Lukácsot ugyanis az impresszionizmusban a szubjektív, nem normateremtő kritikai felfogás böszíti leginkább, s ez Ady-értékelése szempontjából – miszerint Ady nemcsak az impresszionizmustól elkülönülő, hanem azzal egyenesen szembenálló költő lenne – némileg ellentmondásosnak tűnik, abban az értelemben, hogy éppen az ún. impresszionista kritikusok, Ignotus és Hatvány azok, akik szinte pályafutása kezdetétől segítik a költőt. Ez az apró momentum azonban „elkerüli” Lukács figyelmét, gyakorlatilag azért nem vesz róla tudomást, hogy prekonceptiója száz százalékgig igazolt legyen.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Bár Lukács 1910 körül még rendszeresen publikál a Nyugatban és a Huszadik Században, s csak később távolodik el tőlük, ő is s ezen lapok szerkesztői is (Jászi, Osvát, Ignotus) világosan érzékelik a közöttük fennálló világnézeti különbséget.

<sup>2</sup> A másik oldalról Ignotus viszont rendkívül elismerően fogadja Lukács Adyról szóló véleményét és még évek múltán is lelkesen emlékszik vissza rá: „Kevés dolog volt, ami a Nyugatban megjelent és nálunk irodalmi kritika számba megy, ami mélyebben megkapott volna, mint pl. az, ahogyan maga Adyt megfogalmazta és definiálta”. Ignotus Lukácsnak szóló levele, Bp., 1916. november 1. = LUKÁCS György *Levelezése (1902-*

A fent említett („vasárnapos”) szerzők közül eklatánsan csak Lukács kritikáiban bukkan fel a költőnek a pejoratív értelemben vett impresszionizmusról való leválasztása. Bár maga a gondolat áttételesen Balázsnál is megjelenik, Fülep Adyban már a nemzeti lírikust látja: Ady összekötő kapocs múlt és jövő között, az új magyar vers megeremtője, a nemzeti irodalom megújítója. Fülepnél ez a primordiális szempont, Lukácsnál azonban teljesen háttérbe szorul. Éles Csaba így ír erről: „Lukács kritikájának a fő sajátossága, hogy kizárólag ez utóbbit [ti. az irodalmi forradalmat] domborítja ki. Mivel készséggel lemond arról az örökségről, amelyet a magyar kultuskormányzat a territóriumának nyilvánít, Adyban sem veszi észre (vagy nem méltányolja) a magyar tradíciókba való szerves beágyazottságát [...] Azt kell megállapítanunk, hogy az örökséget nem értette meg Adyban sem. Megértette általában Ady forradalmi jelentőségét, de mivel ezt a költészetet (és e költészet hordozta eszmeiséget) nem helyezte be egy progresszív nemzeti fejlődésfolyamatba (Balassitól és a kurucoktól Csokonaiig és Petőfiig), ez a forradalomigénlés szükségképpen elvont maradt, sőt misztikus színezetet kapott.”<sup>3</sup>

Vizsgáljuk meg tehát Lukács Adyról szóló írásainak antiimpresszionista aspektusát: 1918-ban jelenik meg a kritikus *Balázs Béla és akiknek nem kell* című kötete, ekkor gyűjti össze azon cikkeit, amelyek kifejezetten az irodalmi impresszionizmust támadják, mely irányzat ellenében normává emeli Balázs (és közvetve Ady) líráját. A tanulmánykötetben Adyra való utalásokat találhatunk például *A vándor énekel* (eredeti: 1910<sup>4</sup>) és a *Tristan hajóján* (Nyugat, 1916<sup>5</sup>) című kritikákban. Megjegyzendő azonban, Lukács ennek előtte is sokat foglalkozott a költővel, már *A Holnap* megjelenése idején is (*Új magyar költők: A Holnap*, 1908<sup>6</sup>), vagy mikor átfogó tanulmányt írt a modern költészet legfontosabb alakjairól (*Új magyar líra*, 1909<sup>7</sup>), továbbá *A gall veszély*<sup>8</sup> című írásban is. Tekintsük 1910 elejét, *Az utak elváltak* megírásának idejét fordulópontnak; a váltásnak ekkorra való datálását az is alátámasztja, hogy az ekkor megjelent *A vándor énekel* című kritikában teszi meg Lukács először az Ady (intenzitás, erő, vehemencia) és a fiatalabb generáció (artistikus finomság, az érzékelhető világ felfogásának és ábrázolásának elfinomodása) közötti distinkciót. Így tehát kimondhatjuk, hogy az 1908-as, gyakorlatilag *A lélek és a formák* előtt született *Új magyar költők* Lukács előbbi, ún. esszékorszakából

1917), vál., szerk., tan. FEKETE Éva, KARÁDI Éva, Bp., Magvető, 1981, 326. levél. Ignotus egyébként nem jól emlékszik, az említett tanulmány a Huszadik Században jelent meg; lásd a 7. jegyzetet.

<sup>3</sup> ÉLES Csaba, *A tradíció kalandjai: Lukács György és a kulturális örökség*, Bp., Kéry és Halász kiadása, 1996, 21–22.

<sup>4</sup> *A vándor énekel: Balázs Béla költeményei*, Pester Lloyd, 1910. december 18., 33–34; *Ua.* = L. Gy., *Balázs Béla és akiknek nem kell*, Gyoma, Kner Izidor kiadása, 1918, 25–30; *Ua.* = L. Gy., *Iffjúkori művek (1902–1918)*, Bp., Magvető, 1977, 471–475.

<sup>5</sup> *Tristan hajóján: Megjegyzések Balázs Béla új verseiről*, Nyugat, 1916. december 1., 751–759; *Ua.* = L. Gy., *Balázs Béla és akiknek nem kell*, i. m., 31–48; *Ua.* = L. Gy., *Iffjúkori művek*, i. m., 643–656.

<sup>6</sup> *Új magyar költők: A Holnap*, Huszadik Század, 1908. november, 431–433; *Ua.* = L. Gy., *Iffjúkori művek*, i. m., 181–183.

<sup>7</sup> *Új magyar líra*, Huszadik Század, 1909. október, 286–292; november, 419–424; *Ua.* = L. Gy., *Iffjúkori művek*, i. m., 247–263.

<sup>8</sup> *A gall veszély* (eredeti címe: *Die romanische Gefahr*, ford. TÍMÁR Árpád), Pester Lloyd, 1911. december 24., 5–6; *Ua.* = L. Gy., i. m., 562–568.

való. Az *Új magyar líra* ilyen szempontból nem negligálható, hiszen egyrészt *A vándor énekeknek* logikai előzménye, másrészt ez Lukács legátfogóbb Ady-tanulmánya, harmadrészt, de nem utolsósorban, mert annak első, éppen Adyval foglalkozó részét Lukács beemelte az *Esztétikai kultúra* című kötetbe, amely 1913-ban jelent meg, tehát Lukács impresszionizmussal való szakításának első etapját képezi: az esztéticizmussal azonosított, morális értelemben vett impresszionizmustól való eltávolodást.

Bár Lukács az *Új magyar líra* című írással már új korszakát előlegzi meg, hiszen normatív megközelítéssel fog neki az elemzésnek (a korabeli költészet anyagát, élményi szféráját vizsgáló alapálláson túl a következő kérdést is elengedhetetlennek tartja az elemzés számára: „milyen versek kellene ennek a Magyarországnak?”), de a normát még nem az impresszionizmus ellenében állítja fel: Ady és Balázs mellett nemcsak külön fejezetet szentel a számára később ellenszenvessé váló Babitsnak, hanem éppen annak virtuozitását, képhalmozását látja védelmezésre érdemesnek egyes kritikusokkal szemben: vagyis azt a költészeti metódust, amelyet a *Tristan*-recenzióban éppen a számára normatívnak tekintett irány, a szimbolizmus ellenpólusaként bemutatott – voltaképp impresszionista – líra karakterisztikus elemeként fog bemutatni. Esetünkben nem is konkrétan maga a kritika érdekes, hiszen Lukács Babits virtuozitása mögött felfedezi az „emberit” s a „distanciát”, vagyis azt az alapvető pontot, amely – mint az „odaadás”, „a hangulatba való beleolvadás” ellentéte – az impresszionizmustól való elszakadás kritériumának tekinthető. Sokkal izgalmasabb az eszmefuttatás egy-két elejtett mondata, melyek toleranciára és distinkcióra valló (később elfelejtett) hajlamára utalnak: „Még ha igaz lenne is, hogy nem szől ezekből a versekből soha és sehol közvetlen erővel egy lélek a másikhöz, ha csak a szeme, füle és keze nyilvánulna meg bennük Babits Mihálynak, nem lenne az már akkor is emberi?”, majd: „Mert vannak, akik szegénységből csak virtuozok, és vannak, akiknek túlaradó gazdagsága nem bír el más formát; vannak, akiknek végső, mindent elfojtó és sehol vigaszra találni nem tudó kétségbeesésük zenéjére táncol millió víziójuk körtáncot, és vannak, akiknél egy nagy primitív életöröm mozgatja ugyanezt; vannak, akiknél a lényegkeresés fáradt belátása köré csoportosul az ezer szín és kép, és vannak, akik éppen a lényegyet keresik minden anyag anyagszerűségének kihozásában, minden fényűansz összes lehetőségeinek teljes kimerítésében. És ilyen virtuozításokban ne lenne semmi emberi?”

Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy Ady az *Új magyar lírában* is már nem mint szimbolista, sőt mint vallásos szimbolista költő értékelődne fel a többiekhez képest: belső erő és misztikum tükröződik látszólag még evilági témákat feldolgozó verseiben is, egy, az életből új mitológiát teremtő világ: „Adynak minden verse vallásos vers. Ha egészen röviden akarnám formulázni mindazt, ami a legmélyebben közös valamennyiben, akkor azt kellene mondanom: vallásos versek, egy nagy, misztikus érzés kiáradása mindenfelé és mindenhová. Egy olyan végtelenül heves megkívánása a vallásnak van itt, hogy mitológia lesz ezeknek a verseknek a világában mindenből, Isten vagy ördög az élet minden megnyilvánulásából, zsoldár minden versből, ami róluk íródott.”

Ady szenzualitása, konkrét anyagi motívumokból való táplálkozása nem zárja ki a fogalmiság megteremtését, sőt az absztraktum éppen az élményvilágra épül, lélek és tárgya



feltartóztathatatlanul egyesül, összeolvad. A hangulat és a pillanatnyiség fogalompár itt az egyéniségnek valamiféle szinonimája, melyet megkerülve ugyan, de mégis meghagyva születik a misztikus vers: a vers valódi szubjektuma, az egyéniség, a hangulat alatti valódi „lélek” feloldódik az objektumban, s így merevedik örökkévalóvá: úgy hat Ady lírája, mintha a költő „lelke egy nagy tükör lenne csak, amelyben tökéletes szépséggel tükröződik minden, de minden tükröződik, amit a pillanatok hoznak. Ady misztikus, és a misztikusok számára nincsen különbség nagy dolog és kicsiny, pillanat és örökkévalóság között, mintha az egyik emanációja lenne a másiknak.” A modern kor misztikus költőjének jellemzésekor Lukács mintha időnként a saját maga teremtette fogalom, az esztétikai kultúra falaiba ütközne, érvelése némileg ellentmondásossá válik: szerinte a mai vallásos líra, elvesztve a hagyományos, egyházi kereteket, maga alkotja meg a konzekvens formát, mely „a lényeg minden azonossága mellett elveszti a típus tisztaságát: költészet csupán.” A vallás formát adott a régi költőnek, az újnak csak saját, külön, mégiscsak a pillanat kreálta formái állnak a rendelkezésére: „a mainak megnyilvánulásai millió külön, magában befejezett és egymásnak ellentmondó hangulat-atom egymásmellettségéből állanak. Csak mint ilyen versek kaphatnak formát, de egy misztikusnak sohasem lehet elég, ha megírt egypár vagy akár egy egész nagy sor »szép« verset”. A modern misztikus irodalom forrását tekintve tehát túlnő az esztétizmus-impreszionizmus hangulatiságán, de nem áll vele szemben egy adott költő oeuvre-jét tekintve. Mondhatnánk azt is, Lukács tudatosan örvénybe rántja olvasóját saját ellentmondásai miatt (lásd még: „mindent ki lehet olvasni a versekből, de minden egyes dolognak vagy nézőpontnak az ellenkezőjét is egyszersmind”), de hasonló ellentmondás feszül például az *Esztétikai kultúra* című tanulmány vagy *A lélek és a formák* első és utolsó darabjai között: az esszékorszak vége felé és után új utat kereső kritikus tapogatódzásai ezek, melyeket a megtalált normához való konzekvens ragaszkodás és az ettől eltérő irányzatok teljes elutasítása vált föl későbbi tanulmányaiban, nemcsak a végső pontnak tekinthető *Tristan hajójában*, hanem – bár kevésbé kifejtetten – például *A vándor énekelben*, *A gall veszélyben* is.

Ha az említett Lukács-kritikakorpuszt egyfajta skálán képzelnénk el, annak egyik végpontján az *Új magyar líra*, a másikon pedig (kronológiai szempontból és hozzáállás tekintetében egyaránt) a *Tristan hajóján* című írás helyezkedik el, ahol Lukács már határozottan szembeállítja a két műtípust egymással, ahol hangsúlyosan kétféle költészeiről beszél: a csak a felszín, a világ egyanyagúságát megjelenítő, virtuóz, változatos, színes líra oppozícióba kerül az egyszerű képekkel dolgozó – gyakorlatilag szimbolista verssel. Ez utóbbi költészet egyik hazai kortárs művelője – Balázs mellett – Ady, szemben a többi költővel, „akik szinte kivétel nélkül mind az első típusba tartoznak”.

Még pontosabban: Lukács mint kizárólag a normákat tekintő kritikus két, irodalomtörténeti szempontokat is figyelembe véve három csoportra osztja a magyar irodalmat. A normatív megítélés szerint Ady és Balázs tartozna az elfogadott csoportba, míg minden más – Balázzsal körülbelül egyidős, vagyis nagyjából a Nyugat első generációjához tartozó, de Adynál fiatalabb költő a másikba; a háromosztatú beosztás alapján pedig van Ady mint a folytathatatlan, az ősi primitívséget még megénekelni tudó lírikus s „évszázadokkal utána” pedig a kifinomodott, differenciálódott generáció, amely azonban nem

egységes. Míg a többieknél „artisztikus elfinomodásról”, „az érzékek és idegek mint a látható világ felfogásának és ábrázolásának” finomságáról, tehát – Lukács interpretációjában – impresszionizmusról beszélhetünk, Balázsnál mindez „belső lelki szubtilitásként” jelentkezik: „Azok az érzések, melyeket e versek kifejeznek, olyanok, amilyenek csak a gondolat és érzés legmagasabbrendű kultúrájában születhetnek. Ez a líra tehát a verseknek azon ritka csoportjába tartozik, amilyenek átélése nem feltételez egy lelki visszafejlődést, egy visszatérést már meghaladott stádiumokhoz, hanem ellenkezőleg, csak legjobb, csak emberileg legmagasabbrendű óráinkban válik egyáltalán lehetségessé”.

Balázs írásait mint a Lukács-kritikák egyfajta tükrét vizsgálva megállapíthatjuk: ugyan ezen kettős megítélés jelentkezik az ő Ady-recepciójában és a hozzá képest történő önmeghatározásában is. Ezt legjobban *Ady Endrének* című verse jelzi: a példává emelés, a folytatni nem tudás, majd a bevallott kudarc után a saját – másféle, de mégis közös gyökerű – értékeire valló rádöbbenés alkotja a költemény alapérzelmeit. *A versről*<sup>9</sup> című, Ady méltatását tulajdonképpen csak ürügyül felhasználó tanulmány Balázs ars poeticáját fejtí ki a logika előtti életet, az ősegység korát megörökítő lírikusról. Ady esete a metafizikai szemléletnek a kortárs költészetbe való beillesztését, annak lehetőségét példázza Balázs számára, vagyis hogy a zseni a legmodernebb érzéseket képes ötvözni ezzel az ősi világgal, s éppen e – látszólag ellentmondásos – helyzetben képes elementáris erejű műveket alkotni. *A Magunk szerelme*-recenzió<sup>10</sup> pedig – miután eléclődött a soha egy igazságot kétszer leírni nem akaró kritikusokon, és így impresszionizmusellenességének mintegy témán kívül, direkt módon is hangot adott<sup>11</sup> – ismét saját, a magányon alapuló líraesztétikáját fogalmazza meg. Ady és saját költészetének lényegét azonosnak tekinti: „Az igazi nagy szerelmeseknek, nagy harcosoknak nincs szükségük lángszító asszonyokra, ellenségre. Nem fiziognómiájuk ez az ős indulat, hanem anatómiájuk, örök és változatlan lényegük, melyet belerejtenek a világ romlandó dolgaiba, hogy megkapaszkodhassanak, hogy magányuk le ne váljék az életről.” (Éppen ezt a „magunk szerelme”-érzést, az empirikussal szembenálló kozmikus szerelmet, illetve a mögötte rejlő magányt vázolta fel Lukács három évvel azelőtt *A vándor énekel* kapcsán, azzal az egy különbséggel, hogy míg e magányérzet Balázsnál reménytelenséget sugall, Adynak mintha némi derűt kölcsönözne.)

Balázs Béla ezek szerint tehát átveszi Lukács generációs irodalomképét, vállalva azt a helyet, ami számára neki ott kijelöltetett, ám ő nem hangsúlyozza, nem tartja kiemelőnek sem a saját, sem Ady költészetének az impresszionista lírától való elkülönülését. Ugyanakkor viszont – tágabban, nem az adott műnemre, hanem a kritikára, sőt ezt kiszélesítve magára a relativista világképre vonatkoztatva – utal az impresszionizmus elítélendő voltára, ami természetesen a cikk voltaképpen tárgyának (Ady Endre költészetének) is sajátos keretet ad, valamint színezi Balázsnak a költőről adott képét.

<sup>9</sup> BALÁZS Béla, *A versről*, Nyugat, 1909/11. sz.; *Ua.* = B. B., *Válogatott cikkek és tanulmányok*, vál. és tan. K. NAGY Magda, Bp., Kossuth, 1968, 12–17.

<sup>10</sup> *A Magunk szerelme*, Nyugat, 1913/11. sz.; *Ua.* = *Válogatott...*, i. m., 19–24.

<sup>11</sup> „Ady Endre genie. Hát aztán? És ha csak írunk kell róla: melyikünk tudna ma még egyszer vagy tizedszer talán újat mondani róla? Pedig ugye csak újat szabad mondanunk? Az természetes. Intellectuelek vagyunk, és le nem íránk kétszer egy igazságot, ha bele is hal az igazság.”

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

KÁLDI GYÖRGY: OKTATÓ INTÉS

Jelen dolgozatunk a *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról* című írás folytatása, amelyet az Irodalomtörténeti Közlemények 2000/5–6. száma adott közre (660–668). Jóllehet Koncz Attila ugyanabban az ItK-számban foglalkozott Káldi György *Oktató intésével* (669–694), a szerkesztőbizottsággal egyetértésben úgy ítéltük, hogy nem haszontalan e korábban készült tanulmányunkat is közzélni, mivel ez tőle eltérően főleg Pázmány Péter *Kalauza* (Pozsony, 1623) megfelelő részének Káldinál való felhasználását tárja fel. Kiegészíteni, nem vitatni kívánjuk tehát Koncz Attila írását.

Káldi György 1626-ban Bécsben megjelentetett Biblia-fordításának igazolásaképpen annak végére rövid, 44 lapos *Oktató intést* illesztett, „melyből a' keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a' magyar nyelve[n] írott *Kalvinisták Bibliájáról*, melyet elsőbe[n] *Károlyi Gáspár* Gönczi Predikátor Magyar-országban *Visolyban*, az-után *Mólnár Albert* Német-országban *Hannoviában* nyomtattatott; és eszébe veheti, ha az, igaz Szent Biblia-e vagy nem.”<sup>1</sup>

Az *Intés* húsz részből áll. Első három, bevezetésnek számító fejezete (1–4) a Szentírást jellemzi. Ezt Isten adta az emberek kezeibe, hogy annak segítségével jussanak el az ő „tellyes, világos és valóságos” ismeretére. Éppen ezért a Szentírást a szentek és a háládók igen nagy becsben tartották. Évszázadokon keresztül elismerték „nagy méltóságát, bévséges hasznát és kedves gyönyörködtetését.” Vigyáztak igaz értelmezésére. A tridenti zsinat (1545–1563) előírta, hogy a hívek a Biblia *Vulgatának* nevezett edícióját kövessék, hogy megoltalmaztassanak az „ellenkező tévelygésektől”. A fő hamisítóknak Káldi természetesen az „újítókat” tekintette, akik „nyilván-valo hamisságokat tanítanak: mindazáltal, hogy azoknak valami színt adgyanak, és az együgyü kösséget el-hitessék, semmit gyakrabban nem emlegetnek, 's nem díchérnek, mint a' Sz. Írást, noha azt hamis fordításokkal, és idegen magyarázatokkal, tóldozásokkal és chonkításokkal úgy meg-változtatták, hogy a' szemes és értelmes ember nem gyöz eleget rajta chodálkozni.” (3.) Meg is nevezi Károlyi Gáspárt és Molnár Albertet, akiknek Bibliája Káldi szerint nem érdemi a Szent Biblia nevet, pedig az újítók annak olvasására kényszerítik a híveket.

<sup>1</sup> KÁLDI György, *Szent Biblia*, Bécs, 1626 – RMNy 1352.

A polémiát igazából ezután kezdi Káldi (4). Először röviden Molnár Albert 1608-ban Hanauban kiadott Biblia-kiadásának<sup>2</sup> ajánlólevelével foglalkozik, és a benne található fogaatkozásokat foglalja össze. Tulajdonképpen két ponton száll Molnárral vitába.

Először is nem igaz szerinte Molnárnak az az állítása, hogy egyedül csak a magyarországi prédikátorok voltak magyar nyelvű Szentírás nélkül, hiszen még az ő idejében is sok országnak nincsen saját Bibliája. De ez nem is csoda szerinte, hiszen alig 200 esztendeje találták fel a könyvnyomtatást. Molnár Albertnek – amint azt az 1604-ben Nürnbergben kiadott *Dictionarium Latino-Hungaricum* előszavából is megtudhatjuk<sup>3</sup> – Strassburgban volt alkalma a 90-es években megtekintetni az ottani könyvtárban „omnium fere Christiani orbis nationum Biblia...“<sup>4</sup> Ezek nyomtatásban megjelent kötetek voltak. Fenti állítását tehát saját tapasztalatára alapozta. A 16. században, a bibliafordítások századában a reformációra áttért nemzetek bibliafordításainak megjelenését Klaniczay Tibor foglalta össze. Felsorolásából kiderül, hogy csupán az észti, a lett és a litván bibliafordítás nem készült el a 16. században.<sup>5</sup> Káldi szerint kéziratossá magyar bibliafordítás régóta létezett Magyarországon is: „nékem bizonyos és hitelre-méltó ember mondotta, hogy látta az írott Magyar Bibliának nagyobb részét, melly két-száz esztendő-előtt fordíttatott“ (4).<sup>6</sup>

Káldi másik rosszallása Molnár „sima ajakúságára” és „hízelkedésére” vonatkozott, ugyanis Molnár Móric hesseni fejedelmet mint ősei (Nagy Károly, Szent Erzsébet) vallásának megtartóját és terjesztőjét dicsőítette, pedig azok római katolikusok voltak, Móric pedig a reformáció híve lett. Molnár második Biblia-kiadásának (Oppenheim, 1612)<sup>7</sup> az ajánlólevelével viszont – Pázmányhoz hasonlóan – Káldi sem polemizált, pedig azt is ismerte, hiszen például az *Oktató intézés* 21. lapján expressis verbis utal rá mint Molnár „utolsó kichiny Editziójára”.

Károlyi Gáspár előljáróbeszédével már jóval részletesebben – összesen kilenc részben – foglalkozik (4–20). Először Károlyi azon állítását vitatja, hogy Isten akarta úgy, hogy az Ó- és Újtestamentum könyvei nemzeti nyelven is hozzáférhetőek legyenek, és azt minden rendbéli ember olvassa. Károlyi szerint ez abból következik, hogy Isten minden rendbéli embert üdvözíteni akart. Káldi szerint ebből azonban még nem következik, hogy Isten azt akarta, hogy a Bibliát mindenek olvassák. Ez nincs benne a Bibliában, és amúgy is lehetetlen lenne, hiszen sokan még olvasni sem tudnak. Pedig a magyarság már hatszáz esztendeje keresztény, sőt más nemzeteknek is „tüköre lehetett minden jószágos chelekedetekben”, köszönhetően azoknak az igaz és istenfélő tanítóknak, akik magyarul adták híveik eleibe és magyarálták meg nekik azokat a szentírásbeli részleteket, amelyeket szükségesnek tartottak. Nincs tehát ezután sem szükség arra, hogy mindenki olvassa a Bibliát. Különben is jobb lett

<sup>2</sup> RMNy 971.

<sup>3</sup> RMNy 919.

<sup>4</sup> SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, sajtó alá rendezte STOLL Béla, Bp., 1971 (RMKT XVII/6), 457.

<sup>5</sup> KLANICZAY Tibor, *A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében* = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 305–306.

<sup>6</sup> Utalás az 1430–1450-es években keletkezett első magyar nyelvű Biblia-fordításra, amely a Bécsi-, a Münchener- és az Apor-kódexben maradt fenn.

<sup>7</sup> RMNy 1037.

volna, ha továbbra is megmaradtak volna a magyarok az „ő régi és Iste[n] szerént-valo együgyüségkebe[n]” (5) – ezen a katolikus vallást értette –, mert így elkerülhető lett volna az ország pusztulása és a gonosz erkölcs sem áradt volna szét a nemzetben.

Nem állhatjuk meg, hogy ne utaljunk itt Szenci Molnár 1624-ben megjelent Kálvin *Institutio*-fordításának bevezetőjére, amelyben a mohácsi vészt, az ország pusztulását és a gonosz erkölcsök elterjedését éppen annak tulajdonította, hogy a klérus II. Lajos királyt a reformáció terjedésének megakadályozására ösztönözte.<sup>8</sup>

Káldi szerint a Bibliából nem mutatható ki olvasásának és olvastatásának szükségessége. Ennek igazolására sajátos módon interpretálta a Jelenések könyve első részének harmadik versét. „Bóldog, a’ ki olvassa és hallya e’ profétálásnak igéit, és meg-tartya azokat, mellyek abban meg-irattattak.” (5.) Káldi szerint nem mindkét dolog szükséges a boldogsághoz, mindegyik elégséges önmagában is; lényeg: a tanítások megtartása. Ha az Isten azt akarta volna, hogy mindenki olvassa a Szentírást, megparancsolta volna az olvasni tanulást vagy megadta volna annak tudását. De egyiket sem tette, következésképpen az olvasást sem kívánja meg mindenektől. Káldi szerint Károlyi ellentmondásba került önmagával, hiszen kijelentette, hogy a teremtéstől Mózesig, kétezer éven keresztül a szentatyák csak szívükben és szájukban terjesztették az Isten tudományát. Káldi ebből arra következtet, hogy Isten a Szentírás nélkül is üdvözíthette híveit.

Miután bőségesen érvelt amellett, hogy nincs megparancsolva a Biblia nemzeti nyelvekre való lefordítása, ugyanúgy érvelt amellett is, hogy ez nincsen megtiltva sem. Így tudta ugyanis saját fordítását is igazolni. Hiszen régtől fogva voltak fordítások – mondja – a zsidó, a görög és a deák nyelven kívül is. Sőt Szántó Arator István jezsuita is „sok eszte[n]deig nagy munkával fáradtott a’ Bibliának magyar nyelvre-valo fordításában” (7). Erről Káldi korábban nem tudott, viszont látta, hogy a magyarok „válogatás-nélkül” olvassák az újítók „hamissan fordított Bibliáját”, s ezért 1606. Mindszent havának 11. napján belekezdett annak lefordításába. Az itt szereplő 1606-os évszám téves. A Káldi-fordítás budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratában<sup>9</sup> szereplő 1605 a helyes, mint arra az eddigi szakirodalomban már többen rámutattak.<sup>10</sup> E kézirat szerint már 1607. március 25-én elkészült fordításával, majd előljárói meghagyásával átnézte azt egynéhány tudós emberrel. S ugyan eredetileg nem állt szándékában, „sok főember kivánságára” mégis kinyomtatta, majdnem húsz esztendővel később.

Káldi ezután továbbvitatja Károlyi a Biblia lefordításának szükségessége mellett felhozott érveivel. Szerinte abból, hogy Isten Pünkösdkor elváltoztatta az apostolok nyelvét, csak az következik, hogy a kereszténység szóban terjedjen el mindenfelé, és nem az, amit Károlyi gondol, hogy tudniillik a Szentírás sok nyelvre lefordíttassék. Különben is az apostolok sem ezen munkálkodtak. Károlyinak a Biblia-olvasásra intő Chrysosthomus-idézeteit Káldi szóra sem méltatta.

<sup>8</sup> SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 392–393.

<sup>9</sup> Az „A I” jelzeten.

<sup>10</sup> PL. RÉVAI Sándor, *Káldi György életrajza, Biblia-fordítása és Oktató intése*, Pécs, 1900; MARTIN Aurél, *Káldi György emlékezete*, Katolikus Szemle, 1926, 584–592.

A polémia további témaköre Károlynak az a kijelentése, hogy a katolikusok a Bibliát csak a deák nyelvre „szorítják” (10), és így az egyszerű embereket a bálványokhoz, vagyis a szentképekhez utalják. Ezzel érhetik el azt, hogy tudományuk hamisságát híveik ne ismerjék meg: s bármit szabadon szerezhessenek és rákényszeríthessenek a községre. Káldi erre azzal vág vissza, hogy a lutheránusok és a kálvinisták tanai sem egyeznek egymással, pedig mindketten a Szentírásra hivatkoznak. Továbbá még a Károlyi-Biblia megszületése előtt elterjedt a reformáció Magyarországon. S ha az első reformátorok megismerték a reformáció tanításait Biblia nélkül, a többieknek sem kell.

Káldi *Intése* ezután Károlynak azon vádpontjaira felel, amelyek miatt az nem a *Vulgata* szövegét tekintette egyetlen forrásnak a Vizsolyi Biblia szövegének kialakításakor. Károlyi pontatlannak tartotta a *Vulgata* szövegét, amelyben igen sok a változtatás, a kiegészítés, a csonkítás az eredetihez képest. Ezért tartotta szükségesnek, hogy visszatérjen az eredeti forrásokhoz: az Ótestamentum fordításakor a zsidó, az Újtestamentum esetében pedig a görög eredetihez. „Kétség-nélkül jobb embernek a’ forrásból innya, hogy nem a’ folyásból” – idézte őt Káldi (13). Káldi szerint Károlyi valószínűleg nem tudott olyan jól se zsidóul, se görögül, mint azok a tudósok, akik a *Vulgatát* jó változatnak tartják. A forrás és folyás hasonlatról pedig úgy vélte, hogy a *Vulgata* fogyasztás nélküli, igaz változat, mivel a tiszta forrásból készült, s „tisztán marad, ha szinte a’ forrást az-után fel-zavarják-is, és a’ mi az-után abból szivárkozik, nem tiszta-is. Így történhetett a’ Z[s]idó es Görög Bibliának dolga” (14). A bennük való fogyasztásokkal kapcsolatban Káldi Pázmány *Kalauzának*<sup>11</sup> megfelelő részéhez utasítja olvasóit (323–338), ő meg visszatér Károlyi vádjaira.

*Intése* a második VIII. (helyesen X.) fejezettől a XIV.-ig egytől egyig végigveszi a Károlyi szerint hibásan fordított *Vulgata*-helyeket. A fejezetcímek Pázmány „nem igaz”-sorozatához<sup>12</sup> hasonlóan *Nem igaz, hogy-gyal* kezdődnek. Ettől csak a XII. fejezet címe tér el: *Heába vádollya Károlyi a’ Régi Bibliát, hogy homályos, és nem tudhatni, mit akar*. E fejezetben nevezi meg Károlyi Gáspár forrásait: Kálvint és Chemnitiust. Az utóbbinak, Martin Chemnitiusnak *Examinis Concilii Tridentini ... scripti opus integrum* (Frankfurt, 1596) című művéből merítette Károlyi Gáspár a *Vulgatában* kifogásolt locusokat.<sup>13</sup>

Káldi válaszaiban Pázmány Péter *Kalauz*beli okfejtésének a hatása mutatható ki. Feleleteik összevetésére a mellékelt táblázatban tettünk kísérletet. Ez beszámozva először a Károlyi kifogásolta bibliai helyet és sok esetben a *Vulgata* általa idézett szövegét közli; második és harmadik oszlopában Pázmány, majd Káldi forrásai és fejtegetésük rövid kivonata olvasható. Az általuk idézett források szerzőit és az említett műveik pontosítását lábjegyzetben közöljük, kivéve az egyházatyák bibliai kommentárjait, amelyeket minden bizonnyal a korban bőségesen rendelkezésre álló gyűjteményes kiadások valamelyikéből idéztek.<sup>14</sup>

<sup>11</sup> PÁZMÁNY PÉTER, *Kalauz*, Pozsony, 1623 – RMNy 1293.

<sup>12</sup> P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításról*, ItK, 2000, 663.

<sup>13</sup> Az OSZK-ban az Ant. 16. jelzetten.

<sup>14</sup> A címek azonosításában főképpen a *Hand Press Books* nemzetközi és a *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* elnevezésű német számítógépes adatbázisra támaszkodtunk.

### Károlyi szerint a *Vulgata* felesleges hozzátoldásai<sup>15</sup>

1. []:(6b) Genes. 4:8.

*Vulgata*: „Monda Chain Abel nec, mennyünc ki.”

Károlyi: „Szola Chain az Abel nec, és mikor volnánac az mezön,”

2. []:(6b) Genes. 32:29.

V.: „Miért tudakozol az én neuemről, *melly czudalatos.*”

KG.: „Miért kérded az én Neuemet?”

3. []:(6b) Num. 20:6.

Az egész vers hiányzik a Bibliában.

V.: „*Kiáltánac (vgy mond) az Istenre, és mondánac: WRam Isten halgasd meg ez népnec kiáltását, és nisd meg nékic az te kénczes házadat, az élő viznec kút feiét, hogy meg elegendyenec és ne zúgolodgyanac, etc.*”

4. []:(7) Rom. 4:2.\*

V.: „ha Abraham meg igazult az *töruénnec* czelekedetiből,”

KG.: „ha Abraham az czelekedetekből igazult meg.”

367/I: Forrása: *Targum Jerosolymitanum*<sup>16</sup> és Jeromos. A *Septuaginta* fordításakor benne volt a zsidó szövegben, ezért azokat a görögre is lefordították.

–  
(Valószínűleg azért nem foglalkozott e hellyel külön, amiért Káldi utasította vissza e vádat.)

367/II: Lehetségesnek tartja, hogy a zsidóból estek ki e vers szavai, és nem a deákhoz toldották utólag azokat.

–

14: Pázmánnyal azonos forrásokra hivatkozik. Ha Károlyi másutt a *Septuagintát* javallja, a deákot annak követéséért méltatlanul vádolja. A kifogásolt szövegrész amúgy is ideérthető, s nélküle csonka volna a szöveg.

14: Genes. 31:29.

A caput elírását a nyomtónak tulajdonítja. Maga a caput nem mindegyik *Vulgata*-kiadásban van. Ő sem tette bele fordításába.

14: Érvelése megegyezik Pázmányéval. Utal Joannes Mariana *Scholionjára*,<sup>17</sup> amely szerint a gót Bibliában benne van e vers.

15: A *Vulgata* a Károlyi által kívánt szöveget közli, tehát az az „igaz böti”. Károlyi valószínűleg más kiadást használt.

<sup>15</sup> A bibliai idézetek a Vizsolyi Biblia *Előljáró beszédéből* valók. Csak abban az esetben idézzük a Vizsolyi Biblia szövegét, ha az *Előljáró beszéd* csupán utal a bibliai helyre, és nem idézi azt.

\* E bibliai helyeket Károlyi Martinus CHEMNITIUS *Examini Concilii Tridentini ... scripti opus integrum*, Frankfurt, 1596. című művéből vette át – lásd a 13. jegyzetet.

<sup>16</sup> Az ún. *Jeruzsálemi Targum* a Biblia 5. században keletkezett arámi nyelvű fordítása és értelmezése.

<sup>17</sup> Juan de MARIANA (1537–1610) spanyol jezsuita *Scholia in Vetus et Novum Testamentum* (Párizs, 1620) című művéről van szó.

**A Vulgatában Károlyi szerint tapasztalható kihagyások**

5. ]:(7) Genes. 9:6.\*

V.: „Az ki az ember vérét ki ontandgya, ki ontassec annac vére.”

KG.: „Az ki az embernek vérét ki ontya, *ember által* ontasséc ki viszontag annac vére.”

6. ]:(7) Máté 9:13.\*

V.: „Nem iöttem hinni [hívni] az igazakat, hanem az bünösöket.”

KG.: „Mert nem iöttem hogy az igazakat hijnám, hanem az bünösöket *poenitentia*ra.”

7. ]:(7) 1. János 5:13.\*

V.: „Ezeket irom néktec hogy meg tudgyatoc hogy öröc életetec vagyon kic hisztec az Isten fiánac nevében.”

KG.: „Ezeket irom néktec

367: Pleonasmusként igazolja annak elhagyását.

367: Bézát idézi,<sup>22</sup> aki szerint Szent Jeromos sem találta a hiányolt szót, s az a szíriai Bibliában sincs benne. Odaérthető, tehát felesleges beleírni.

367: Bézának e helyhez írott magyarázatát idézi, aki szerint „qui *creditis* idem autem valet, ut *credatis*.”

15: Részletesebben belemerg e kérdés tárgyalásába. Idézi Cornelius a Lapide,<sup>18</sup> Oleaster,<sup>19</sup> Cajetanus<sup>20</sup> és Abulensis<sup>21</sup> véleményét. Az utóbbi mondja ki, hogy pleonasmusról van szó, amit a *Vulgata* fordítója joggal hagyott el.

15: Jeromosnál nincs. Más forrást nem idéz. Jó, hogy Károlyi hiányolta „a penitenciára” kifejezést, mivel hatszor fordított ahelyett „megtérést” Máté evangéliumában. Ezeket a versszámokat Káldi megadja a margón.

15: Erasmusra utal,<sup>23</sup> aki arra gyanakszik, hogy nem a latin csonka, hanem a görög bővelkedik. Nincs szükség szerinte agyonmagyarázni e hiányt.

<sup>18</sup> Cornelius a LAPIDE (1566/67–1637) leuveni jezsuita a Bibliához 11 kötetes kommentárt írt: *Commentaria in Vetus et Novum Testamentum*, editio princeps: Antwerpen, 1616.

<sup>19</sup> Hieronymus ab OLEASTRO portugál dominikánus teológus (†1563) Mózes öt könyvéhez írt kommentárokat: *Commentaria in Mosi Pentateuchum, iuxta M. Sanctis Pagnini Lucensis ... interpretationem*, Antwerpen, 1569.

<sup>20</sup> Tommaso DE VIO CAJETAN (1469–1534) dominikánus szerzetes a Szentírás több könyvéhez is fűzött kommentárt: *Commentarii illustres ... in Quinque Mosaicis libros, ... adiectis ... annotationibus a F. Antonio Fonseca Lusitano*, Párizs, 1539.

<sup>21</sup> Abulensis = Alfonso TOSTADO RIBERA avilai püspök (†1454). Gyűjteményes munkáit Velence után Kölnben jelentették meg 1613-ban: *Opera omnia quotquot in Scripturae sacrae expositionem et alia, adhuc extare inventa sunt, ... in lucem edita*.

<sup>22</sup> Utalás Théodore de BÈZE latin–görög nyelvű magyarázatos *Novum Testamentum*ára, amely igen sok kiadást megért.

<sup>23</sup> ERASMUS *Novum Testamentum*a először 1516-ban jelent meg Bázelenben.



## Károlyi felvetései

kic hiztec az Isten fianac neuében hogy meg tudgyatoc hogy öröc eletetec vagyon, és hogy hidgyétec az Ísten fiánac neuében.”

8. []:(7) Rom. 11:6.\*

V.: –

KG.: „*Ha czelekedetből, tehát immár nem kegyelem, és az czelekedett nem volna czelekedett.*”

## Pázmány válaszai

367: Idézi Bézát, aki azt Jeromosnál, Origenésnél, Chrysostomusnál, Ambrosiusnál és a Graecus Codex Claromontanusban sem találta.

## Káldi válaszai

15–16: A görögben megvan, s Theophilactus meg is magyarázta e helyet;<sup>24</sup> de nincsen meg Origenésnél,<sup>25</sup> Aranyszájú Szent Jánosnál, Ambrosiusnál, Ágostonnál sem. Erasmus pedig, akinek igen nagy hitele van a reformátoroknál, szintén elveti mint nem szükséges toldalékot.

## Károlyi példái a *Vulgata* homályosságaira

9. []:(7) Joel 2:13.\*

„mitsoda ez: praestabilis super malitia?”

10. []:(7) Psal. 67(=68): 13.\*

„Si dormiatis inter medios clericos, pennę columbę deargentatę et posteriora dorsi eius in pallore auri.”

Az összevetés kedvéért közöljük Kálvin latin fordítá-

16: Cornelius a Lapidét idézi a „praestabilis super malitia” magyarázatára, aki a „praestabilis” jelentését Cicero-, Gellius-idézetekkel írja körül.

16–17: A zsidó és a görög betű sem világos. Kálvinusé<sup>26</sup> sem, bár az közelebb van a Károlyi által elfogadotthoz. Hosszasan magyarázza a mondat értelmét. Hivatkozik továbbá Ágostonra, Jeromosra, Theodo-

<sup>24</sup> THEOPHILAKTOSZ (1050 k.–1108 k.) ochridai érsek. *In omnes D. Pauli apostoli epistolae enarrationes* című műve Párizsban jelent meg 1545-ben.

<sup>25</sup> ÓRIGENÉSZ *Explanatio in Epistolam Pauli ad Romanos, D. Hieronymo interpr.* című munkája Velencében jelent meg 1512-ben.

<sup>26</sup> Jean CALVIN, *Commentarius in librum Psalmorum, ... in hac postrema editione ... Hebraeum quoque contextum e regione Latinae interpretationis addidimus*, Genf, 1578.

### Károlyi felvetései

sát és az annak alapján készült Károlyi-fordítást:

„Si dormitis inter medias ollas, eritis sicut penna culumbae, quae tecta est argento et cujus alae textae sunt flavo auro.”

„Íllehet az kormos fazékac között ültetec, mind az által lésztec hasonlatosoc az ezüsttül tündöklö galambnac szárnyához, vagy az mellynec szárnyai hasonlatosoc az sárga aranyhoz.”

11. [:](7) Psal. (109=)110:3.

„Tecum principium in die virtutis tuę.”

Káldi idézte Kálvin fordítását: „Populus tuus spontaneus in die exercitus tui in splendoribus sanctitatis: ex utero et ab aurora tibi ros nativitatis tuae.”

Károlyi ezt fordította le: „Az te néped szabad akaratya szerint, az te seregednec (mustrálásánac) napián (ielen léssen te néked,) szentséges öltözeteckel: Az ő méhétől fogua, haynaltól fogua (ielen léssen néked) az te iffiaidnac harmattya.”

### Pázmány válaszai

354: Pázmány az újonnan fordított Bibliák bizonytalanságára hozta fel e verset példaként. Cochlaeus<sup>29</sup> *De novis translationibus* című művéből idézte Luther, Pellicanus, Münster, Tremellius, Károlyi és Molnár fordítását. Az utóbbi kettő alapját jelentő Kálvin-szöveget azonban nem közölte.

### Káldi válaszai

rusra<sup>27</sup> és Euthymius<sup>28</sup> fejtegetéseire. Homályos voltában egyetért Károlyival. Káldi a *Vulgata* megfelelő helyét fordította le, amely így hangzik: „Ha a sorsok között alusztok, a galamb ezüstös tollai: és a háta vége aranszinü sárga.”

17–18: Ő is homályosnak tartja e mondatot. De Kálviné mennyivel világosabb? – teszi fel a kérdést. Károlyi a kálvinista deák szöveget fordította le, Káldi *Vulgata*-fordítása ettől roppant módon eltér, és csak hosszasan magyarázattal érthető:

„Te-veled az elsőség a’ te erődnek napján a’ szentek fényességiben: méhemből a’ hajnali chillag-előtt szültelek téged.”

Káldi hivatkozik Hieronymusra, Aranyszájú Szent Jánosra, Ágostonra, Theodorusra, Euthymiusra.

<sup>27</sup> THEODORUS MOPSUESTENUS (†428) püspök kommentárokat írt a Zsoltárok könyvéhez és Pál apostol leveleihez.

<sup>28</sup> EUTHYMIUS ZIGABENUS konstantinápolyi szerzetes volt a 12. században. *Commentarii in omnes Psalmos e Graeco in Latinum conversi per... Philippum Saulum* című műve 1560-ban látott napvilágot Párizsban.

<sup>29</sup> Joannes COCHLAEUS (1479–1552) római katolikus teológus hevesen támadta Luthert. *De novis ex hebraeo translationibus Sacrae Scripturae disceptatio* című műve Ingolstadtban jelent meg 1544-ben.

**Károlyi példái a *Vulgatá-*  
ban tapasztalható változ-  
tatásokra**

12. []:(7) Iud. 11:2.\*

„Non potes esse heres, quia  
ex *adultera* matre natus es.”

KG. szerint „ex *altera* ma-  
tre” a helyes.

13. []:(7) Psal. (131=)132:  
15.\*

„*Viduę* eius benedicam”.

KG. szerint „*Viduę*” helyett  
„*victui*” a helyes.

14. []:(7) Apoc. 22:14.

„Beati, qui *lauant* stolas  
suas in sanguine agni.”

Ehelyett: „Beati, qui *ser-*  
*uant* mandata eius.”

363 (5): Tagadja.

368 (VII): „*Viduá*”-t olva-  
sott Hilarius,<sup>30</sup> Ambrosius,  
Augustinus, Aranyszájú  
Szent János, Prosper,<sup>31</sup> Cas-  
siodorus<sup>32</sup> alapján. Idézi to-  
vábbá Bellarmino zsolttár-  
magyarozatát<sup>33</sup> és Jacobus  
Gordon<sup>34</sup> *Controvers. de*  
*verbo Deit*, aki a zsidó betű  
szerint is „*viduá*”-t tartott  
helyesnek.

368 (VIII): ugyanazt jelenti,  
mint János 7:14.

Ha szabad volt Bézának a  
görögöt sok helyen meg-  
vetni (*Praefat. Novi Testa-*  
*menti*), hadd éljünk mi is  
ezzel a szabadsággal – véli  
Pázmány.

18: Tagadja, és a Károlyi  
által helyeselt szót fordí-  
totta le ő is.

18: „*Viduá*”-t mond ő is  
Pázmány első hat forrására  
hivatkozva.

18: Tacitus Zagerusra hi-  
vatkozik, és megállapítja,  
hogy mindkét verzióknak  
van görög forrása. Nem lát  
különbséget az értelmük-  
ben.

<sup>30</sup> HILARIUS poitiers-i püspök *Commentarii in Psalmos* című műve 1617-ben Kölnben, az *Opera omnia*-ban is megjelent.

<sup>31</sup> PROSPER AQUITANUS (†463) I. Leó pápa titkára. *Commentarius in psalmos 50 posteriores* című munkája ismert.

<sup>32</sup> Magnus Aurelius CASSIODORUS (†575) keresztény római tudós. *Expositio in Psalterium* Bázelen jelent meg 1491-ben.

<sup>33</sup> Roberto BELLARMINO (1542–1621) jezsuita szerzetes, kardinális. *Explanatio in Psalmos* című művét 1619-ben jelentette meg Kölnben.

<sup>34</sup> Huntlaeus Jacob GORDON (?–1620) jezsuita szerzetes, a héber nyelv tudósa. Itt idézett művének címe: *Controversiarum Christianae fidei adversus huius temporis haereticos epitome*, Köln, 1620.

**Károlyi szerint a következő helyeken szabták a Vulgatát a pápai tudományhoz:**

15. []:(7) Genes. 3:15.\*  
„Ipsa conteret caput serpentis”

KG. szerint „Ipsa” helyett „Ipsum” a helyes.

16. []:(7) Genes. 14:18.\*  
„Obtulit Melchisedech panem et vinum.”

KG. szerint „Obtulit” helyett „Protulit” a helyes.

368 (IX): Forrásai: Del Rio, in c. 3. Genes.,<sup>35</sup> Viegas: Apocal. op. 12,<sup>36</sup> Gordoni: De Verbo Dei cap. 16–18, Ágoston: De Genesi lib. II. c. 36,<sup>37</sup> Ambrus: De fuga saeculi c. 7.<sup>38</sup> Olvasatuk: „Ipsa conteret...” Calvin: lib. 2. c. 13. nr. 2: „semen mulieris” = Krisztuson kívül az egész emberi nemzetet kell érteni rajta,<sup>39</sup> vagyis akkor Boldogasszonyra is vonatkoztatható!

363 (4): Nem igaz! *Vulgata*: „proferens”, Galatinus,<sup>43</sup> Genebrardus,<sup>44</sup> Rabbinusok: „obtulit”.

19: Megjegyzi, hogy máshol bőségesebben ír e helyről.

Szent Leo és Lipomannus<sup>40</sup> alapján: „Ipsum scilicet semen”.

A *Septuaginta* és a Káldeusok betűje szerint: „ipse, scilicet Krisztus”,

Ágoston, Aranyszájú Szent János, Ambrus, Szent Gergely, Beda, Alcuinus, Bernárd, Eucherius,<sup>41</sup> Rupertus<sup>42</sup> és a zsidó könyvek szerint: „ipsa”.

19–20: Hamis Károlyi vádja, mivel a *Vulgatában* „proferens” áll.

Galatinus: *De arcanis Catholicae veritatis* I. 10, Genebrardus: *Chronologia in Melchisedeck* bizonyítja

<sup>35</sup> Martin Antoine DEL RIO (1551–1608) jezsuita szerzetes. *Adagialia sacra Veteris et Novi Testamenti* (Lyon, 1612–1613) című kétkötetes művében magyarázta a Bibliát.

<sup>36</sup> Blaise VIEGAS (1554–1599) portugál jezsuita szerzetes *Commentarii exegetici in Apocalypsin Ioannis Apostoli* című műve Párizsban 1606-ban, Velencében 1608-ban is megjelent.

<sup>37</sup> AUGUSTINUS, *De Genesi contra Manichaeos libri duo*.

<sup>38</sup> AMBROSIUS, *De fuga saeculi liber unus*, h. n., 1529.

<sup>39</sup> Jean CALVIN *Institutio Christianae religionis* című, sok kiadást megért művéből idéz Pázmány.

<sup>40</sup> Ludovicus LIPPOMANNUS (†1559) bergamói püspök. *Catena sanctorum patrum in Genesim et Exodum* című munkája ismert.

<sup>41</sup> EUCHERIUS lyoni püspök az 5. században élt. *Commentarii in Genesim et libros Regum* című műve 1564-ben jelent meg Rómában.

<sup>42</sup> RUPERTUS TUITIENSIS (1075/80–1129/30) bencés szerzetes. Mindkét *Testamentumhoz* kommentárt írt.

<sup>43</sup> Petrus Columna GALATINUS a 16. század elején élt nápolyi ferences szerzetes. Főműve: *Opus de arcanis catholicae veritatis*, Párizs, 1603.

<sup>44</sup> Gilbertus GENEBRARDUS francia bencés szerzetes, a héber nyelv tudósa. *Chronographia in duos libros distincta* című műve több kiadást is megért a 16–17. században.

17. D):(7b) János 14:26.  
 „Spiritus S. suggeret quaecun-  
 que *dixero*”.  
 KG. szerint „Dixero” hely-  
 lyett a „dixi” helyes.

368–369 (X): Viselje el Ká-  
 rolyi, hogy a görög betűnél  
 előbbre valónak tartották a  
 latint. Újra Bézára hivatko-  
 zik, aki sokszor járt el így.

Melchisedeck áldozatát Pál  
 Zsidókhoz írott levele 7.  
 alapján. Bellarmino: Liber  
 1. missa c. 6. idézi a Szent-  
 atyák ítéletét (Irenaeus,  
 Cyprianus, Ágoston, Jero-  
 mos, Ambrus, Theodoretus,  
 Eusebius).

20: Károlyi a görögöt kö-  
 veti. Ágoston és a többi régi  
 doktorok úgy olvasták, mint  
 a *Vulgata*. Káldi azonos  
 értelműnek tekinti mindkét  
 szót. Nemcsak e mondásba  
 helyezik a szent conciliu-  
 mok végzéseinek méltóság-  
 gát, hanem a Bellarminónál  
 (*Liber de conciliis*) talál-  
 ható bizonyosságokra is – fi-  
 gyelmeztet.

Káldi válaszát a *Vulgata* Károlyi által rosszállott *toldalékaival* kezdi. Némelyiket más  
 kiadásra hivatkozva cáfol meg (táblázat 4), egy másik betoldást mint magyarázatot jóvá-  
 hagy (1), megint más helyet nyomtatási, és nem fordítói hibának (2) mond. Nem foglal-  
 kozik azonban Károlyinak azon kifogásaival, amelyek egy-egy bibliai könyv többletfeje-  
 zeteire, többletverseire vonatkoznak.

A *Vulgata* Károlyi szerint téves *kihagyásait* az igék értelmét szem előtt tartva igazol-  
 ja. Szerinte *homályossággal* is hiába vádolja Károlyi a „Régi Bibliá”-t. Az általa meg-  
 adott helyek ugyanis Káldi szerint a zsidó és a görög szövegekben is homályosak. Közli  
 néhány esetben saját fordítását is, amelyből látható, milyen nagy eltérés van kettejük  
 szövege között abból adódóan, hogy különbözőek voltak forrásaik (táblázat 10–11).

Ezután az egyházatyákra hivatkozva igazolja azokat a kifogásolt helyeket a „régi Bib-  
 liában”, amelyeket Károlyi az eredeti szöveghez képest *változtatásoknak* minősített.  
 S szerinte természetesen nem állja meg a helyét Károlyi azon vádjá sem, hogy a „Régi  
 Bibliát a Pápai tudományhoz szabták” (18). Károlyi itt olyan változtatásokat közölt,  
 amelyek egy-egy katolikus tanítás bibliai igazolását célozhatták, nevezetesen Mária köz-  
 benjárásáról (Genesis 3:15 = táblázat 15), a mise-áldozatról (Genesis 14:18 = táblázat  
 16) és a conciliumok végzéseinek isteni igazolásáról (János 14:26 = táblázat 17).

Káldi a *Vulgata* szövegét ismét az egyházatyák (Szent Ágoston) olvasatával azonos-  
 nak mutatja be, és nem látja be Károlyi érveléseinek igazát. Végső konklúziója tehát az,

hogy a *Vulgata* szövege megbízható, és nem ok nélkül kötelezte a tridenti zsinat a híveknek annak használatára.

A két katolikus vitakozó forrásanyagából és érveléséből világos, hogy Káldi számára Pázmány *Kalauzán*ának megfelelő fejezetrésze volt a fő kiindulópont és forrás. Sok esetben azonban még további forrásokra is hivatkozott. Oka ennek az, hogy az *Oktató inté*s teljes egészében a katolikus Biblia-felfogás igazolására készült, míg Pázmány hatalmas művének csupán egyik – igaz, nem elhanyagolható – része volt a magyar protestáns Biblia-fordítás és -kiadások kritikája. Ezért is van Károlyinak több olyan kritikai megjegyzése, amelyekkel Pázmány nem vitakozott (lásd a Károlyi által „homályosságok”-ként kifogásolt részeket), míg Káldi szisztematikusan, pontról pontra végigvette Károlyi összes kifogását.

Végül Káldi a *Vulgatát* ért ellenérvek cáfolatát ügyes fordulattal a kálvinista Conradus Pellicanus pozitív véleményével erősítette meg a *Vulgata* tartalmilag a héberrel jól megegyező Zsoltárkönyvről. Ez az érv sem eredeti, már Pázmány Péter is alkalmazta.<sup>45</sup>

Az *Oktató inté*s XV–XX. fejezeteiben Káldi a Károlyi fordításával szemben támasztott kifogásait gyűjti egybe. Első vádja az, hogy Károlyi nem jól fordított, új Bibliát koholt a maga fejéből, mivel nem egy textust követett, hanem több forrást is felhasznált (Franciscus Vatablus,<sup>46</sup> Santes Pagnino,<sup>47</sup> Sebastian Münster,<sup>48</sup> Immanuel Tremellius<sup>49</sup> stb.). E verziókat Káldi katolikus és protestáns források alapján egyenként jellemzi és értékeli. Gilbertus Genebrardus *Chronographiae libri quatuor. Libri Hebraeorum chronologici*<sup>50</sup> és Béza *Icones, id est verae imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium* című műve<sup>51</sup> alapján bizonyítja, hogy Franciscus Vatablus római keresztyén, a párizsi akadémia tanára nem volt Biblia-fordító. Ezt magának Vatablusnak *Praefatio in Origenem* című írásával is bizonyítottnak látja. Pagninust ugyancsak Gilbertus Genebrardus alapján a rabbinikusok és a grammatika követőjének tartja, és elismeri, hogy latin Bibliája a *Vulgata* után a legjobb fordítás. Münster és Tremellius műveivel kapcsolatban ügyes fogással olyan protestáns szerzőre hivatkozott, akinek nem tetszett fordításuk (Conrad Pellicanus,<sup>52</sup> Luther, illetve Hugo Bruchto<sup>53</sup> és Joannes Drusius<sup>54</sup>). Nicolaus

<sup>45</sup> P. VÁSÁRHELYI, 12. jegyzetben *i. m.*, 663.

<sup>46</sup> *Biblia (Pars I–5)*, ed. Robert ESTIENNE, trad. Leo JUDA, comment. François VATABLE, Paris, 1545 – OSZK Ant. 4917.

<sup>47</sup> *Biblia Hebraica, eorundem Latina interpretatio. Accesserunt ... libri Graece scripti (Novum Testamentum)*, ed. Benedictus ARIAS Montanus, Santes PAGNINO, Antwerpiae, 1584 – OSZK Ant. 152.

<sup>48</sup> *Biblia sacra utriusque Testamenti, pars I–3*, ed., trad. Sebastian MÜNSTER, Desiderius ERASMUS, Zürich, 1539 – OSZK Ant. 4771.

<sup>49</sup> *Testamenti Veteris Biblia sacra ... accesserunt libri apocryphi..., quibus ... adjunximus Novi Testamenti libros*, trad., comment. Johannes Immanuel TREMELLIUS, François DU JON, Théodore DE BÈZE, Genf, 1590 – OSZK Ant. 985.

<sup>50</sup> Leiden, 1599 – OSZK Ant. 270.

<sup>51</sup> Genf, 1580.

<sup>52</sup> Pellicanusnak a protestáns zürichi Bibliához (lásd az 56. jegyzetet) írott *Praefatiójára* utal.

<sup>53</sup> A puritánus Hugo BRUCHTO *Concentus SS. Scripturae continens et explicans breviter, ... Scripturae librorum nodos* (Hanau, 1602) című, angolból latinra fordított művében foglalkozott a Szentírással.

<sup>54</sup> Joannes DRUSIUS, *Tetragrammaton, sive de nomine Dei proprio, quod Tetragrammaton vocant*, Franeker, 1604.

Serarius<sup>55</sup> alapján foglalkozott a Vizsolyi Biblia – szerinte Molnár Albert által Tremelison kívül megnevezett – másik forrásával is, az ún. tigurumi Bibliával, amely az ifjabb Froschoverusnál először 1544-ben jelent meg. Fordítói a zwingliánus Leo Juda halála után Theodorus Bibliander, Conradus Pellicanus és Petrus Colinus voltak.<sup>56</sup> Káldi szerint Károlyi ettől is eltért, és „maga ítéletiből válogatott az Edíziókban mint a' vadkörtvélyben” (22). Csakhogy a Káldi által megnevezett helyen, Molnár Albertnek Móric fejedelemhez szóló ajánlólevelében nincs semmiféle utalás a zürichi *Bibliára* mint Károlyi Gáspár forrására (vö. )(3a). Káldi valószínűleg fejből idézett, és így hibásan olyan forrást kér Károlyin számon, amit az nem is használt.

Károlyinak azt a módszerét is kifogásolta, hogy a homályos részeket glosszákkal magyarázta meg, és így a Vizsolyi Bibliában igen sok a toldalék. Igaz, hogy ezeket általában Károlyi és Molnár is más betűtípussal közölte, de vannak azonos betűtípussal szedett toldalékok is. Ezek Káldi szerint emberi találmányok, hamisítások. Ha a Bibliát fordítók mindenkinek olvasásra ajánlották, akkor nem is lenne rájuk szükség. Ehelyütt utal Molnár 1612. évi oppenheimi kiadására, amely a glosszákat már elhagyta. Rác Kálmán ezeket az ellenvetéseket is egyenként értékelte, és egyetlen esetben sem találta azokat jogosaknak.<sup>57</sup>

Káldi ezután ugyanazokat a kifogásokat emeli Károlyi fordításával szemben, mint amilyenek miatt Károlyi a *Vulgatát* utasította el. Először azt veti a szemére, hogy „Károlyi Bibliájában sok toldalék vagon” (22). Utal a *Kalauz* 358. lapjára, ahol Pázmány ugyanezt a témát fejtegette. Pázmányhoz hasonlóan ő is nehezményezte a Genesis 30. és 33. caputjában szereplő kilenc, illetve hat toldalékot, és Máté 5:32-t is idézte. De ezeken a Pázmánynál is szereplő helyeken túl még sokkal több példát felemlített mint felesleges betoldást.

Károlyit Káldi a *lopás* vétkével is megvádolja. A szövegbeli kihagyásokon túl Károlyi szerinte egész könyveket „lopott el” és nevezett apokrifeknek. Ezek Molnár 1608. évi Bibliájában a Próféták után állnak. Káldi – miként Pázmány (344–346) – azonos források alapján (Szent Isidorus, Gelasius, Szent Innocentius pápák) foglalta össze ehelyütt (24–25) a bibliai könyvek elismerésének történetét, egészen Szent Ágostonig visszamenően. Molnár Albert az apokrif könyvekhez írt *Intőbeszédet* követően Jeromosra és Ágostonra hivatkozott az apokrifekkel kapcsolatban, de Káldi ezeket figyelmen kívül hagyta (25). Megállapította, hogy Ágoston azokat a könyveket értette apokrifeknek, amelyeket a római egyház is annak tekint, és nem azokat, amelyek az újítók felfogása szerint nem tartoznak a szent könyvek közé. Pázmány forrásain túl utalt Albericus Gen-

<sup>55</sup> Nicolaus SERARIUS, *Prolegomena bibliaca et commentaria in omnes epistolas canonicas*, Mainz, 1612.

<sup>56</sup> *Biblia sacrosancta Testamenti Veteris et Novi*, ed., trad. Leo JUDA, Theodor BIBLIANDER, Conradus PELLICANUS, Petrus CHOLINUS, Rodolphus GUALTERUS, Zürich, 1544 – OSZK Ant. 2952.

<sup>57</sup> RÁCZ Kálmán, *A Károlyi Gáspár és Káldi György Bibliafordításai és a Károlyi-Biblia védelme*, Sárospatak, 1892.

tilis<sup>58</sup> Tobias angol püspökhöz írott levelére arról, hogy maguk az újítók sem vélekednek egyformán a Makkabeusok I. könyve bibliai könyvként való elismerésének jogosságáról. Ez a vita kapóra jött Káldinak, hogy rámutasson arra, az újítók azért rekesztik ki e könyveket, mert ezek a reformáció tanításai ellen beszélnek. Ilyen pl. Tóbiás könyve, amely a katolikus tanítás szerint a jó cselekedetek üdvözítő erejét és az angyalok őrizetét hirdeti, Judit könyve a bűntöt és a szüzességet ajánlja; Jézus Sirach könyve a szabad akaratot erősíti; a Makkabeusok könyve a szentek közbenjárását állítja stb. „Bizony nem vad-körtvély a’ Sz. Írás, hogy ki-ki, a’ mint akarja, úgy válogasson benne!” – szögezi le a vitában.

Pázmány külön nem tárgyalta Károlyi fordításának *homályosságait*. Káldi azonban ugyanúgy süti rá Károlyira e vétket, ahogyan az vádolta homályossággal a *Vulgatát*. Igaz, csak néhány példát hoz fel, és végül a Pázmány által kifogásolt Additíókhoz utalja olvasóját.

Következő kifogássorozatának arról, hogy Károlyi hogyan *változtatta el* az igaz betűt, viszont már Pázmány Péternél is van megfelelője. De míg Pázmány az egész Szentírásból hozott bőségesen példákat, Káldi csak a Genesist teszi vizsgálata tárgyává. Egy kifogásuk közös: a Genesis 2:6, amelyben Károlyi pont az ellenkezőjét fordította az eredetinek.<sup>59</sup> Káldi összehasonlításának alapja itt nem a *Vulgata*, hanem újra a latin nyelvű *tigurumi* kálvinista Biblia volt. Káldi szerint a tigurumi változat gyakrabban egyezik a katolikus Bibliával, mint Károlyiéval. Rácz Kálmán hívta fel a figyelmet arra, hogy ez az összehasonlítás eleve helytelen a kiindulási alap igaztalan volta miatt. Hiszen Károlyi sehol nem emlegette azt, hogy a tigurumi Bibliát felhasználta volna fordításakor.<sup>60</sup> Káldi azonban más forrást nem vont be vizsgálódási körébe.

A legrészletesebben – 17 lapon keresztül – a Vizsolyi Biblia azon változtatásaira hoz példát Káldi, amelyekkel a Biblia szövegét Károlyi a „Calvinus tévelygésihez szabta” (27). Ez a rész új Pázmányhoz képest. Igazából ebben Káldi inkább Károlyi glosszáit elemzi. Ezek a szabad akarat, a jó cselekedetek jutalmának, a Purgatóriumnak, a szüzességnek és a nőtlenségnek, az Oltári Szentségben Krisztus jelenlétének, az utolsó kenet fontosságának, a csodatételek szükségességének, a bűntőlésnek, a szentek tiszteletének, Péter primátusának, az angyalok segítségül hívásának a katolikusok által vallott tanításai ellen irányultak. E részben Káldi Károlyi forrásait nem nagyon vette figyelembe. Így kapta meg a Vizsolyi Biblia is azokat a szemrehányásokat, amelyekkel előszavában Károlyi a *Vulgatát* illette.

Az *Intés* rövid konklúziója, hogy a Vizsolyi Biblia nem érdemi a Szentírás nevet, így csak „a’ tudományban és keresztyénségben meggyarapodott emberek” olvashatják. Az

<sup>58</sup> Albericus GENTILIS *Disputatiót* írt a Makkabeusok első könyvéről, amely a *Liber Hasmonaeorum qui vulgo prior Machabaeorum: Graece ex editione Romana et Latine ex interpretatione I. Drusii* című görög–latin kiadáshoz csatlakozóan jelent meg Franckerben 1600-ban.

<sup>59</sup> *Vulgata*: „Fons ascendebat e terra irrigant superficiem terrae”; *Tigurumi Biblia*: „Porro vapor ascendebat e terra, irrigabatque universam superficiem terrae”; Károlyi: „Az földből is *semmi* neduesség nem iött vala fel, hogy a’ földnec egész színét meg neduesítette volna”.

<sup>60</sup> RÁ CZ, 57. jegyzetben i. m., 56.



eltévelyedettek a *Kalauzt* olvassák vagy a Káldi-fordítást. Káldi ezzel is azt bizonyítja, hogy a *Kalauz* és a magyar nyelvű katolikus Szentírás szervesen összetartozik. Ezt Káldi úgy alkotta meg, „a’ mint az igaz régi Deák bötüben” találta. Hogy ez valóban így van, az a szakirodalomban nem nyilvánvaló. Holl Béla Liptay György szövegösszevetésére alapozva kijelentette, hogy Káldi „szorosan ragaszkodott a Vulgatá-hoz”, és cáfolta, hogy a zsidó szöveget is figyelembe vette volna.<sup>61</sup> Lukács László szerint ugyanakkor a rendi generális, Aquaviva és Joannes Argentus osztrák provinciális levelezéséből nyilvánvaló, hogy a fordítás átnézőinek, személy szerint a Pázmány Péter szerepét átvevő Forró Györgynek, Rumer Gergelynek, Káldi Mártonnak és Nagy Jánosnak nem is a *revisio*, hanem a *versio*, azaz fordítás volt a feladata. Lukács feltételezte, hogy e munka során a zsidó és a görög forrásokat is figyelembe vették.<sup>62</sup>

Maga Káldi nem tagadja, hogy sok helyen homályos az ő fordítása is, de azt a Szentírás mély értelmével magyarázza. Egyetlen glosszát, magyarázatot nem fűzött fordításához. Summát sem illesztett az egyes részek eleibe. Bibliáját lajstrommal látta el, ami tartalommutatóként szolgál. Ez is fordítás, és nem önálló munka. Zoványi Jenő megállapítása szerint ugyanannak az *Index biblicus, qui res eas, de quibus in sacris Bibliis agitur, ad vera capita alphabeti ordine digesta revocatas summa brevitate complectitur* (Erfurt, 1591) című műnek a fordítása,<sup>63</sup> amelynek későbbi német nyelvű változatából magyaráította a Vizsolyi Biblia nyomdása, Mantskovit Bálint a maga *Index Biblicus*át és adta ki 1593-ban.<sup>64</sup>

A Káldi-Biblia érdekessége, hogy nincs előszava. A Biblia szövege előtt Pázmány Péter és Argenti tartományfőnök 1625. április 3-án, illetőleg 1625. szeptember 4-én kelt nyomtatási engedélye áll. Lehetséges, hogy eredetileg az *Oktató intést* szánta a szerző előszónak, és annak szokatlanul terjedelmes volta miatt illesztette végül is a kötet végére. Az *Oktató inté*s Pázmány Péter *Kalauz*ának második, 1623-ban megjelent kiadását követően keletkezhetett, így alkalma volt Pázmány Biblia-kritikáját felhasználni. Káldi felkészült teológusként nem mindig elégedett meg a *Kalauz* vonatkozó részeinek felhasználásával. Sőt úgy tűnik, hogy a Pázmánytól átvett forrásokat ő maga is kézbe vette, sőt továbbiakkal ki is egészítette. Az idézett helyeket a margón igyekezett pontosan megadni. Egyetérthetünk tehát Koncz Attilával, aki szerint Káldi munkája a magyar nyelvű tudományos irodalom szempontjából fontos dokumentum.<sup>65</sup>

<sup>61</sup> HOLL Béla, *Adalékok a Káldi Biblia történetéhez*, MKsz, 1956, 57.

<sup>62</sup> LUKÁCS László, *Újabb adalékok Káldi Bibliafordításának történetéhez = Káldi György Társaság Civitas Dei Évkönyve*, Roma, 1956, 7–29.

<sup>63</sup> ZOVÁNYI Jenő, *A Mantskovit és Káldi közös forrása*, Protestáns Szemle, 1916, 48–49.

<sup>64</sup> RMNy 738. – Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a 16. századi németországi protestáns Bibliákban szokásos *Indexek* mintájára a Vizsolyi Biblia fordítógárdája is tervezte, hogy indexet csatol a magyar nyelvű Bibliához. Ezért fordította le később éppen Mantskovit, a Vizsolyi Biblia nyomdása ezt az *Indexet*.

<sup>65</sup> KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiaja*, ITK, 2000, 693.

KELEMEN DIDÁK PRÉDIKÁCIÓINAK PÁZMÁNY-KOMPILÁCIÓI

Jelen tanulmány célja feltárni mindazokat a szerkesztési elveket és módszereket, melyek Kelemen Didák *Búzafejek* című prédikációskötetének háttérében húzódnak.

A hazai prédikációs irodalmunkra vonatkozó compilációkutatás első rendszeres vizsgálatát Bárczi Ildikó tette meg kandidátusi értekezésében, mely Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt opusaira koncentrált.<sup>1</sup>

Nehézséget okozott, hogy Pázmány nem mellékel sem thema-regisztert, sem index concionatoriust, sem index rerum memorabiliumot prédikációihoz, ami Kelemen Didák prédikációinak forrásától való leválasztását segítette volna, s amely indexek megléte a Bárczi Ildikó által vizsgált szövegekben kardinális szerepet töltött be. Így a két corpus elkülönítésénél azt a szempontot vettük figyelembe, hogy Kelemen Didák az átvételt rendszerint valamely Pázmány-citátumhoz kötve végzi, így Pázmány prédikációs ciklusából kiemelve az összes szentírási citátum locus-jelölését s egy keresőrendszerbe állítva azt, rávetítettük Kelemen Didák citátumhelyeire, s a kettő metszéspontján az esetek 75%-ában valóban átvételre bukkantunk.

Dolgozatunknak még egy nehézséggel kellett szembenéznie: a compilatio fogalmának értelmezésével. Bárczi Ildikó értekezése olyan jelenséggé értelmezte, mely a szövegyszerű egyezések során a források megnevezésével számol, még ha azok nem is tekinthetők végső forráshelynek, s elsődleges funkcióját a fellelt anyag elrendezésében látja. Kelemen Didák viszont úgy compilálja a Pázmány-műveket, hogy egyetlen helyen sem hivatkozik rá mint eredetire, egyéb forrásait viszont lokalizálja. Kivétel ez alól is akad, így a Lukácsy Sándor által említett nagypénteki prédikációja, melynek egy jelenetét „szóról szóra ugyanúgy adta elő (kicsit bővebben) az Érsekújvári-kódex”.<sup>2</sup> Ugyanígy jár el egy Kálditól való kölcsönzésnél a Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra való prédikációban.<sup>3</sup> Ezért esetünkben a fogalom horizontját ki kell tágítanunk, s belehelyezni mindazokat az átvételeket, amelyek a forrás megnevezése nélkül, és nem pusztán a szerző ismeretanyagának felvonultatása miatt kerülnek a textusba.

Mielőtt a compilációk rendszeres vizsgálatába kezdenénk, le kell szögeznünk, hogy Kelemen Didák prédikációi szerkesztése során kétpólusú forráshasználatot hozott létre. Ocskay György 1982-es tanulmányában hívja fel a figyelmet a következőkre: „Kelemen Didák Pázmány »Prédikációit« és »Kalauzát« egész szónoki tevékenysége alatt mintegy

<sup>1</sup> BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A középkori szövegformálás gyakorlata*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1994.

<sup>2</sup> LUKÁCSY Sándor, *A végtelen jövő*, Bp., 1998, 48.

<sup>3</sup> LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Pécs, 1994, 159.

kézikönyvet forgatta, s a két művet együtt használta. Az erkölcsi témájú vagy dogmatikus jellegű beszédek forrásul a Pázmány-beszédek, a hitvitázó prédikációk esetében pedig a »Kalauz« megfelelő részei szolgáltak. A két alapvető Pázmány-mű felhasználási mértéke közt nincs mérhető különbség. Különösen érdekes, hogy Kelemen Didák a Kalauz szövegrészleteit is alkalmasnak találta prédikációi összeállítására, nyilván nem érzett lényeges különbséget.<sup>4</sup> Ocskay Györggyel ellentétben azonban úgy látom, hogy Kelemen Didák nemcsak hogy alkalmasnak találta a *Kalauz* forrásul használatát, de a műfaji különbségeket is felismerte, ami jól látszik mindazon szöveghelyekből, amelyek a hallgatóságra alkalmazás, a jelenre fordítás eszközeivel élnek. Épp ezért egy sajátos kommunikációs helyzetet teremt, mely az eredeti szöveg szándékától eltekintve erőteljes kísérlet a hitviták prédikációra konvertálására. Ezért Kelemen Didák mindazokat a retorikailag értelmezhető helyzeteket választja forrásul, melyek önmagukban is hordoznak egyfajta prédikációra alkalmazási lehetőséget (invocatók, exclamatók).<sup>5</sup>

A források kezelésének különbsége leginkább az átvételek formájában érhető tetten. A *Prédikációk* lehetőséget adnak arra a gyakorlatra, hogy a kompilátor saját, szövegszerű elemekkel bővítse átvételeit. „Elsődleges szerkesztménynek minden beszéd esetében a felosztást kell tekintenünk”,<sup>6</sup> ehhez képest másodlagos a saját elemekkel bővítés. A *Prédikációk* reprodukálásánál bátrabban él a szövegformáló eszközökkel, nagyobb a variációs készsége, az eredetitől való elszakadás igénye. Ezzel szemben a *Kalauz*-követő szövegek leggyakoribb átvételi módja az 1:1 arányú, módosítatlan átvétel.<sup>7</sup>

Ez igazolja azt az általános gyakorlatot, hogy a prédikátorok a dogmatikus tételek fejtegetését célzó textusaikban erősebben ragaszkodtak forrásuk pontos követéséhez. „A homiletikai szabályok ehhez nagyon hasonló módszert írtak elő: a felhasznált egyházi művek tanításait nem kell megváltoztatni, eltérő érvrendszerekbe állítani, hanem legtanácsosabb – és a teológiai igazság például gyakorlatlanság miatti véletlen csorbulása ellen is a legbiztosabb – pontosan követni, tételről tételre; a szövegezés variálásán itt nyilván nem az *ornamenta rhetorica* használatát értve elsősorban, hanem a közönségnek megfelelő közérthetőbb megfogalmazást.”<sup>8</sup> Így a prédikátor mind a hallgatóságra, mind a szerzői szempontokra ügyelve kísérletet tesz a pázmányi vitairat műfaji, formai átkódolására.

Dolgozatunk a továbbiakban a korábban Ocskay György által felvetett, de teljességében meg nem fogalmazott kompilációs technikák rendszerezésére, a kölcsönzési tipológiák hálózatának megrajzolására tesz kísérletet. Jelen formájában dolgozatunk is csupán kísérletnek nevezhető, hiszen ideális állapotban ezen kölcsönzési típusok rávetíthetők

<sup>4</sup> OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 440.

<sup>5</sup> Az átvett szakaszok az eredeti szövegben is megszólítással indítanak: „Kérd meg szent Cyrillust...”; „Kérd meg Aranyszájú Szent Jánost...”; „Hidgyük mindenütt...”; „Kérd meg Szent Cypriánust...”; „Kérd meg Szent Damascénust...”; „Lássuk azért...”; „Hallod e”, mely nyilván mondja...”; „Jusson eszünkbe mint jára Ábrahám...” *Búzafejek*, Bőjt IV. vasárnapra való prédikáció.

<sup>6</sup> BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A kérdés és megoldatlansága*, StudLitt, 1994.

<sup>7</sup> A *Kalauz*ból való kölcsönzésnél nem ritka a 60–70 sor átvétele, míg ennek mértéke a prédikációk esetében nem lépi túl a 15–20 sort.

<sup>8</sup> KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., 1998, 192–193.

lennének további kompilált művekre. Ezt azonban megnehezíti az a tény, hogy az egyes átvételek esetében nem mindig jósolható meg előre az átvétel típusa, illetve az egyes szerzői koncepciók további átvételei típusokkal bővítenék. Így az alábbi rendszerezés egyetlen szerző alkotói műhelyébe enged bepillantást.

Ocskay György a következő típusokat ismerte fel: kihagyás, rövidítés, tömörítés; átfogalmazások, átdolgozások; egyéb eltérések Pázmány szövegétől. A továbbiakban ezt a hármast megtartva mutatjuk meg az általunk felvetett típusokat. Természetesen az átvételek szempontjából a tartalmilag és formailag módosítatlan egységek képviselik a többséget, az eddig fellelt átvételek 65 %-át. Ezek a szó szerinti egyezések sem érdektelenek, hiszen rávilágítanak arra, hogy az egyes szakaszok mennyire képesek belesimulni egy új gondolatrendszerbe, amit igazolni látszik a fent tárgyalt vitázó prédikációk példája.

Az egyes típusok megmutatását szolgáló példák közlésénél a bal oldali Pázmány, a jobb oldali rész Kelemen Didák művéből való. A lábjegyzetben közölt oldalszámok az adott típusba sorolható, további példák forráshelyeit jelölik.

### ***Kompilációs típusok***

#### ***Sűrítés, tömörítés***

Kelemen Didák nemcsak a bonyolult pázmányi mondatokat sűríti, hanem a hallgatóságra nézve magasabb szellemi készültséget igénylő gondolatmeneteit rövidíti le olyan formában, hogy az eredeti tartalmat megtartva egyszerűsít. Tagmondatokat, esetleg kész mondatokat elhagyva teremt egységeket. Ez a mód kapcsolatot tart az átvételei formák azon típusával, amit ötletkompiláció névvel illettünk, a kettő közt az arányok húznak határt: ötlet átvétele esetében eredeti, pázmányi szavak is megmaradhatnak, de sokkal inkább a gondolatmenet az azonos, itt viszont az eredeti a nagyobb, s csekély számú betoldás fűzi egységgé az átvételt, akár fél oldal terjedelmű szöveget 3 sorba tömörítve.<sup>9</sup>

„A szem sirással, pokol füstinek csipásításával szünetlen tellyes: és a mint a Bölcs jelenti az egyiptomiak példájával, szörnyű állatok ábrázatit láttyák, tüzes lángot fújnak, temérdek büdös füstel gőzölögnek és szemekből rettenetes szikrákat szórnak, Quarum aspectus per timorem occidere potest, melylyeknek csak látása-is félelemmel öiheti embert. Soha pedig sem bé nem tehetik; sem el nem fordíthattyák szemeket efféle látások-előt. A fül egyéb

„A szem sírással, pokol füstinek csipásításával, és a rút ördögöknek szörnyű ábrázattyával kénoztatik. A fül ördögök ordításánál, karhozott emberek sírásánál, fog csikorgatásnál, és a végetlen jaj szónál egyebet nem hall. Az illatozás teli Lészen a karhozot testeknek utálatos büdösségével.” (*Búzafejek*, 133.)

<sup>9</sup> További példák ezen típusra: *Búzafejek*, *Előljáró beszéd* 2, 47, 102, 114, 116, 145, 209, 284, 325, 336, 344.

musikát nem halhat, iszonyú fogcsikorgatásnál. Az illatozás teli léssen nem-csak kénköves bűdösséggel, hanem a kárhozottak teste perseléséből és bűdös izzadásából származott útálatos szagokkal.” (PÖM VII, 560.)

### *Kísérő magyarázat, betoldás*

A kölcsönzések második nagyobb típusa, mely az átvétel kevésbé érthető, bonyolult pontján megakasztja az eredetit, és közbeékel, változó terjedelmű, 1–2 szótól a kész mondatig terjedő magyarázó, igazoló, a könnyebb megértést szolgáló egységet fűz hozzá, esetenként Pázmány gondolatsorát bontja tovább, oktató-rávezető módon, például: „...De mind ezektől nem kell úgy tartani, mint a feslett gonosz erkölcstelen emberek barátkozása kovászsztátúl; mivel *semmiből hamarébb el nem ragad a latorság mint a gonosz társoktól.*”<sup>10</sup>

Ezen kategóriába sorolandók azok az átvételek, amelyek egy pázmányi idézet visszakeresése utáni bővített magyarázatot adnak, például:

„Mint a virág; mely hamar elhervad...”  
(PÖM VI, 91.)

„Minden test széna, és minden ő dicsősége mint a mezei virág, megszáradott a széna és elhűllott a virágh.” (*Búzafejek*, 34.)

Kiegészítés-típusú átvétel, ahol a Pázmány által csak az előfordulási helyével jelzett vagy csak latinul közölt citátumot visszakeresi és beírja, illetve lefordítja (például 31, 217).

Kiegészítésének újabb változata a Pázmánytól átvett gondolatsor lezárásául szolgáló, saját kútfőből való citátummal, esetleg teljesen új érveléssel való alátámasztása:<sup>11</sup>

„...melyben testi táplálást vehetne ételével...” (PÖM VI, 54.)

„...melyben testi táplálást vehetne. Mivel ideje sem volt az ételre.” (*Búzafejek*, 35.)

„...a házasság után, nincs a maga testén hatalma az asszonynak, hanem azt férjének adta: és, nem hogy a gonoszra, de még a jóra sincs asszony-embernek hatalma testén.” (PÖM VI, 316.)

„Az Asszonynak nincs az ő testén hatalma, hanem a férfiúnak: hasonló képen pedig a férfiúnak is az ő testin nincs hatalma, hanem az asszonynak.” (*Búzafejek*, 108.)

<sup>10</sup> *Búzafejek*, 139. A dőlt betűvel szedett rész Kelemen Didák saját hozzászólása.

<sup>11</sup> További, ezen kompilációs eljárással készült szöveghely: 35, 108, 145.

## Érvek cseréje

Az önálló szövegképzés során jut el Kelemen Didák addig a szintig, hogy a Pázmány által felvetett gondolatokat, érveket, példázatokat, hasonlatokat strukturálisan átrendezze, s ezzel új gondolatrendszeret teremtsen.

Ennek legkiválóbb esete a Septuagesima vasárnapra való prédikáció Kálvin-citátumai. Itt az állítás igazságát alátámasztó példák sorrendi cseréje zajlik.<sup>12</sup>

„...a mi világi életünk és minden állapotunk olyan mint a kevés-ideig-tartó *párra*; mely hamar elenyészik, olyan, mint a kemencze *füsti*; mely késelem-nélkül eloszol: olyan mint a *tajték*, mely egy szelecskétől elszaggattatik: olyan, mint a *szél*; mely menten megyen és vissza nem tér: olyan mint a *virág*, mely hamar meghervad, és szárad: olyan, mint az *árnyék*; mely ha délig nő dellyest apad...” (PÖM VI, 91.)

„Keresztyének; kérék az egy Istenért, szoktassátok arra magatokat, hogy az ilyen igaz töredelmességnek cselekedetit, mindennap egynehányszor újítsátok. Igen gyarlók vagyunk minnyájan; sokszor eszünkbe sem vészük és nagyokat vétkezünk.” (PÖM VI, 547.)

„...olyan a mi életünk, mint a *szél*, ... mely: menten megyen s vissza nem tér, avagy mint az *álm*, mely csak rövid hív-ságh... csak olyan életünk, mint a *füst*, ... mely késelem nélkül eloszol, avagy mint a *virágh*, mely hamar elhervad, ... olyan, mint a *tajték*, mely egy szelecskétől elszaggattatik, avagy mint az *árnyék*, ... mely ha délig nő, dellyest apad...” (*Búzafejek*, 33.)

„Mivel azért keresztyének igen gyarlók vagyunk minnyájan; sokszor eszünkbe sem vészünk, s nagyokat vétkezünk. Kérék az egy Istenért, szoktassátok arra magatokat, hogy az ilyen igaz töredelmességnek cselekedetitt minden nap, többször is, kiváltképpen estve s reggel ujicsátok.” (*Búzafejek*, 46.)

## Szócsere, behelyettesítés

Stilisztikai átértelmezés és egyszerűsítés vagy egyértelművé tétel áll háttérben. Gyakori megoldás, hogy a hallgatóságra nézve félreérthető vagy többértelmű kifejezést egyszerűsíti, stilisztikailag odaillővel vagy a prédikáció szempontjából hatásosabb, erősebb érzelmi töltésű szóval helyettesíti. Egyszerűbb változat például:

„...mint egy bűdös perváta...” (PÖM VI, 88.)

„...mint egy bűdös kamaraszék...” (*Búzafejek*, 34.)

<sup>12</sup> További példák ezen típusra: *Búzafejek*, 13, 32, 33, 102, 104, 110, 146, 153, 262, 264, 302, 350.

Félreértés kiküszöbölése például:<sup>13</sup>

„Azért vipera-mellet fekszik, úgy-mond Szent Jerónimus, aki gonoszakkal együtt-lakik. Mert ha barátod mocskos akármely tiszta légy, megmocskol, ha megillet. És... mind a jók, mind a gonoszak társalkodása szeretésre indít.” (PÖM VI, 408.)

„Sz. Hyeronimus... azt mongya: Vipera mellett... fekszik, aki gonoszokkal társolkodik; mert valamint a mirigyos ember lehellete megbetegit, úgy a gonosz társaság, ha nem kerüllyük, *veszélyben viszen.*” (*Búzafejek*, 144.)

Előidézhet a csere erőteljesebb változatot (például 47, 135), de tompítást is (például 115). Néha igen szellemes megoldást talál, például:

„Ha pedig az ellenkező Atyánk fiai hitinek oly ereje vagyon, hogy azt valósággal eszik, a mitt hisznek, mikor éheznek, állyanak az udvarra nyelleyék a borza-túrót, higgyék, hogy jó étket esznek...” (PÖM IV, 381.)

„Ha pedig az ellenkező Atyánk fainak oly ereje vagyon, hogy azt valósággal eszik, a mitt hisznek, mikor éheznek, állyanak az udvarra nyelleyék a levegő eget, higgyék, hogy jó étket esznek...” (*Búzafejek*, 227.)

Ezen tipológia körébe sorolandó a Pázmánynál pontosan jelzett személy-, hely- vagy forrásmegjelölés általános alakkal helyettesítése, például:<sup>14</sup>

„Szent Jób, azzal dicsekedik...” (PÖM VI, 548, 28.)

„...Erre nézve mondja a Bölcs...” (*Búzafejek*, 47.)

Előfordul ennek ellenkezője is, hogy Pázmány általánosítása helyett az általa a marginálisan jelzett forrás helyének visszakeresésével a konkrét változatot közli, például:<sup>15</sup>

„A Szent Írás sem egy helyen mondja...” (PÖM VII, 410.)

„...mert amint Isajás Proféta mongya...” (*Búzafejek*, 145.)

### Ötletkompiláció

A kompiláció során létrejött, mélyreható Pázmány-ismeret elvezet a tudatosság olyan szintjére, ahol az eredetire már csak az ötlet szintjén van szüksége Kelemennek az alkotás folyamatában. Az önálló szerkesztmények dominanciája, a forrástól való elszakadás igénye jelzi, hogy a forrásból szavak, kisebb mondategységek beépítésével, de ugyanaz-

<sup>13</sup> További példák ezen típusra: *Búzafejek*, 255, 259.

<sup>14</sup> További példák: *Búzafejek*, 101, 105, *Ajánlás*, 5.

<sup>15</sup> További példák: *Búzafejek*, 146, 156.

zal a gondolatsorral és annak logikai rendjét megtartva szerkeszti a saját textust. Leggyakoribb átvételi módja, igazolva az önállósodás igényét, például:

„Hová lehet annál irgalmasb szeretet, vagy szerelmesb irgalmasság, mint, hogy a mi Istenünk, miérettünk, elvetett teremtett-állatiért, kikre szüksége nem vólt; sőt, cum adhuc inimici essemus, ellenségiért szolgálai ábrázatba öltözött; hogy betegségünkben meggyógyítana; veszedelmünkben kimentene? Számptalan nyavalyákba estünk bűneinkkel orvosunkhoz nem mehattunk, erőtlenségünk-miat: hanem, *visitavit nos Oriens ex alto*; ő jöve hozzánk, hogy meglátogasson, meggyógyítson. Ördög tömlöczében, bűnök lánczával kötözve valánk; remétségünk nem lehetett, hogy magunkat felszabadítsuk: hanem a Fiú Isten magát adá, hogy ő-rajta kiváltozzunk alá-hajla, hogy fel emelje az elesett embert: megüressíté magát, hogy mi gazdagodgyunk: befedé fényességos orczáját mint *Moyses*, hogy ő-vélle nyájaskodhassunk.” (PÖM VI, 145–146.)

„Sok rút vétkek valának Sodoma-ban: mind azoknak gyökere a kenyér-ételnek bévsége vólt, azt mongya az Isten: *Haec fuit iniquitas Sodomae, saturitas panis*. Szent Dávid, házasságtörésbe esék: mert ebédi jó-lakása-után szemlélé Betsabeet... A teli has, fészke és forrása a bujaságnak És nincs oly nagy tüze az Etna-hegyének, mint az ifjú ember velejének, mikor jó étkekkel és borral felgyújtatik.” (PÖM VI, 559, 35.)

### *Egyszerűsítés*

Az ötlet- és a tömörítő technikával szemben s a szócserevel rokonságban az eredeti tudós fejtegetést népszerűbb, a hallgatóságra nézve érthetőbb formában közlő módszer (például 37, 242, 265).

„Hova lehet ennél felségesb állapot? Hova lehet nagyobb méltóság, mint Isten fiának neveztetni, és az Egek Urát Attyának hini? Erre az állapotra, hogy minket a föld porából felemelhetne az áldott Jesus Egek csudája, mit cselekedett? Le jöve menyből, egy szeplőtelen Szűz méhébe szálla, megtestesüle, és ember fiává lön, hogy minket halál rabjait Isten fiai Dicsőséginek szabadságára hozhatná: Világon bűjdosóvá lött, hogy minket szám-kiveteteket menyországna örökös Lakóivá tethetne.” (*Búzafejek*, 66–67.)

„A torkosság lön egygyik oka Sodoma veszedelminek, kinek sok gonoszágit elé számlálván Ezechielel Próféta, ezt is oda teszi *Haec fuit iniquitas Sodomae: superbia, saturitas panis, et abundantia*; Ezech. 16. v. 49. Ez volt Sodomának istentelensége: a kevélység a kenyérnek elégsége, és bővelkedése, és így Sodoma veszedelminek egygyik oka a torkosság vólt.” (*Búzafejek*, 183.)



Az egyszerűsítő eljárások körébe sorolhatnánk a Pázmánynál előforduló és veszélyesnek talált vagy félreérthető gondolatok elhagyása, módosítása, például:<sup>16</sup>

„Mihent Isten ezt a tekéletes töredelmességet lelkünkbe önti, *ottan, még a gyónás-előt bűneinket meg bocsátta...*” (PÖM VI, 547.)

„Mihelyt Isten ezt a tökéletes töredelmességet lelkünkbe önti, ottan bűneinket meg bocsátta, mert az isteni szeretettel egygyütt jár a bűnnek bocsánattya...” (*Búzafejek*, 46.)

Egyszerűsítés az idézet, a citátumhely (egyébként Pázmányt követő kiírásának) elhagyása, mely a következő helyeken indokolt: 45 (Pázmány itt a „tridentomi gyölekezet, Contritionem imperfectam; az iskolai Doktorok”-ra hivatkozik), 46 (az eredeti Szent Tamást citálja itt), 146 (Plutarkhosz-hivatkozás), melyekre Kelemen Didák hallgatóinak szüksége nem lehetett; a többi esetben szentírási helyet hagy el.

Az egyszerűsítés olyan problémát vet fel, melyre a későbbiekben még vissza kell térnünk.

### Variáció

A kompiláció során keletkezett szövegek részesévé válhatnak újabb gondolatrendszernek, s ezáltal többirányú szövegfornával kell számolnunk, ami abból adódik, hogy ugyanazt a tematikus egységet több prédikáció is feldolgozza, illetve maga Pázmány is visszatér sokszor ugyanarra a témára. Így kétirányú variáció lehetséges: egyrészt a már Pázmánytól átvett szakaszok újbóli kölcsönzése átdolgozott formában, illetve az öninter-tualizáló megoldás, ahol a saját alkotású példázat, gondolatmenet kerül újabb megfogalmazásba, példa ez utóbbira:<sup>17</sup>

„Az az fájdalom vólt, (úgy mond) leg nagyobb, midőn a keresztre oly kegyetlenül minden tagomot ki húzták, hogy mind megszámlálhatták volna...” (*Búzafejek*, 338.)

„...kezeit, lábait által lyuggatták, és annyira ki csigázták, hogy minden csontyait megszámlálhatták...” (*Búzafejek*, 339.)

Az előbbire, azaz a Pázmány nyomán keletkezett variációra példa, előbb Pázmány, majd a két Kelemen Didák-variáció:

„...igaz-mondásáért, arczúl-csapdosák, úgy a szolgálk-közzül egy, Christus Urúnkhoz fordúlván, tellyes erővel arczúl-csapá ötet, úgy, hogy szent orczáján újainak helyei pécsetelve maradnának, megkékülnének, feldagadnának.” (PÖM VI, 637, 31–33.)

<sup>16</sup> További példa: *Búzafejek*, 47.

<sup>17</sup> További példák: *Búzafejek*, 31, 100, 120, 200, 231, 297, 327.

„Mert olly keménnyen csapta, hogy az orczáján újjának helyei pecséttelve maradtának, el kékülének, meg dagadának.” (Búzafejek, 283.)

„...úgy, hogy egész teste kék, dagadott, pecsétekkel rakva volt, és nem csak megdagadott Sz Orczája, a csapdosás miatt, hanem orrán száján a vér ki buzog vala...” (Búzafejek, 297.)

A variáció szempontjából különösen érdekes a két nagypénteki prédikáció, mivel mindkettő telve olyan koncentrikusan visszatérő mozzanatokkal, toposzokkal, ami dramaturgiáját hatásosan támogatja. Egyik ilyen, az eseményből is adódó, a szenvedések körét teljességgel kimerítő, annak bizonyos momentumaihoz visszatérő gyakorlat a vér, a vérzés láttatása (Szent Brigitta nyomán számszerűen közöl minden adatot, pontosan tudja, Jézus hány csepp vért vesztett, ostorcsapást szenvedett...), koncentrikusan visszatér a Fájdalmas Anya sírásához, Jézus „átöltöztetéséhez”, látványosan mutatva be a különféle kelméket, melyeket Kajafás, Pilátus, Heródes tétetett rá. Az ostorozások, „pökdősések”, „arczul csapások”, „kékkülések”, „dagadások”, a kínzóeszközök részletes ecsetelése – megannyi visszatérő motívum.

### *Kihagyás*

Az egyszerűbbé tétel módja, hogy a bonyolult pázmányi mondatok rövidített variánsokban kerülnek közlésre. A sűrítés-tömörítéssel tart rokonságot, ezen típus önállósítását az tette indokolttá, hogy a sűrítés során nagyobb egységeket forrásol, kihagyásnál a terjedelem határa nem lépi át az egy mondatnál nagyobb szöveget. Egyik változata szerint a latin citátumot, melyet Pázmány nyomán ő is közöl – holott hallgatóságára nézve nem lett volna rá szüksége, s feltehetően az írott változat igényesebbé tétele érdekében került be<sup>18</sup> –, gyakorta elhagyja. Ocskay György vetette fel, hogy Kelemen Didák „munka közben ... visszakereshette a Pázmány által idézett helyeket, esetleg emlékezetből is helyettesíthette azokat.”<sup>19</sup> Valóban végez pontosítást néhány helyen, emellett vannak elírásai is, közöttük két olyan tévedés, mely nem létező szöveghelyen lokalizálja citátumát: a Kohári

<sup>18</sup> Erre hívja fel a figyelmet Kecskeméti Gábor: „Számos ... prédikációgyűjtemény kiadásakor a szerzők mindenekelőtt prédikátortársaikra számítottak mint feltételezett közönségre, művükkel mint segédkönyvvel kívánták szolgálni őket saját prédikációik elkészítésekor. De olyan prédikációk esetén is, amelyekben közvetlenül nem találunk utalást ilyen szándéokra, szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a prédikáció ki nyomtatott formája bizonyosan nem azonos a gyűlekezet előtt ténylegesen elhangzott szövegével, az olvasmányul szánt prédikáció akaratlanul is magasabb műveltséget kívánóvá, több vonatkozásban szakszöveggé alakult át.” (KECSKEMÉTI, *i. m.*, 42.) Erre a szándékoltságra reflektál Kelemen Didák az olvasónak írt ajánlása, mely szerint e „búzaszemekkel” csillapíthatja szellemi éhségét olvasója. A prédikációs gyűjtemény ajánlásában ez olvasható: „Ha azért a keresztény olvasó lelki éhségben vagon, nem lévén táplálására való kenyere, az az: bővön könyve, ezen Buza fejcskéket dörssöllye, és szemeket szedegetvén belőle, enyhítse éhségét, s ha annyira jutt és marad, más szűkölködőknek is nyújtson”. Világosan megfogalmazódik itt a nyomtatásra szánt szöveg további használatra (további forrásolásra?) szánása.

<sup>19</sup> OCSKAY, *i. m.*, 443.

Istvánnak szóló ajánlás 2. lapján a Gal. 15,16.-ot, a 48. lapon Mt. 3,19.-et jelöli meg forráshelyként, holott egyik sem létező.<sup>20</sup>

„Azért, ha az aszszony-ember részeges, haragos, hazug, szitkos, átkozódó, rút, undok, büdös, beteges, bolond: *sőt a mint Sz. Pál mongya, ha Bálványozó: véle kell tűrni, noha úgy tetczenék, hogy szenvedhetetlen fogyatkozások ezek. De, ha ura ágyát Megfertezteti: az immár tűrhetetlen: azért bezzeg elbocsáthattya ember feleségét.*” (PÖM VI, 317.)

„...nem jut eszébe, hogy Jejunium, juvenutis Paedagogus, a böjtölés őrző-mestere az ifiúságnak és hogy, Opimitas sapientiam impedit, exilitas expedit; a kövérség akadéka a bölcsességnek, melynek szerzője a karcsúság. Azért idejét, pénzt, böcsülteit vesztegetvén, kirekeszti szívéből az isteni félelmet...” (PÖM VII, 407.)

„Azért ha az Aszszony ember részeges, haragos, hazug, szitkos, rút, undok, beteges, büdös, bolond, vele kell tűrni a Férfi-nak, noha úgy tetczenék, hogy szenvedhetetlen fogyatkozások ezek: Chrisost, in caput 4. Ad Ephes. Item 13. De ha ura ágyát meg fertőzteti, az immár tűrhetetlen, azért bezzeg el bocsáthattya ember Feleségét.” (*Búzafejek*, 101.)

„Azért eszébe sem jut, hogy a böjtölés őrző-mestere az Iffiúságnak: Azért idejét, pénzét, böcsületit vesztegetvén ki rekeszti szívéből az isteni félelmet...” (*Búzafejek*, 144.)

### *További problémák*

Az átvételek közt sajátos kommunikációs helyzetet teremt az önmagára vonatkoztatás, amikor az intertextuális kapcsolat a szöveg és szerzője közt jön létre, például „Sz. Illyés Profétarúl és Baál Papjairól olvasom...”<sup>21</sup> ahol az olvasás nem az eredetiben, hanem Pázmány művében történik. Más esetben a Pázmány által mondottakat önmagára vonatkoztatja, aktualizálja, például: „álmélkodom véghetetlen nagy Irgalmasságon, nagy tűrhető édes Atyai jó voltodon, hogy szenvedted-el töllem s mingyárt nem adtál az ördög hatalmában.”<sup>22</sup> Az eredetiben általánosítás szerepel, szerzőnk önmagára érti.

Beszámolhatunk olyan szöveghelyekről is, amelyek a kölcsönző prédikáció textusában eredetinek tűntek, ám a későbbiek során rábukkantunk valódi forráshelyükre, de nem ugyanazon Pázmány-prédikációban, például: „Ha övék volt az igaz, és nem a mellyet ő előttök hitt a kereszténység, hol voltak egész ezer öt száz esztendeig, hogy annyi idő alatt tudományoknak csak hírét sem hallotta e világ, mikor ama nagy szent Doctoroknak prédikállása zengett minden földön; Ha ugyan övék volt akkor-is az igaz, mikor nem vált, nevezzenek csak egy falut egy várast, egy templomot, mellyet építettek, ahol pré-

<sup>20</sup> *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, I, Stuttgart, 1969. – További példák ezen típusra: *Búzafejek*, 31, 33, 101, 102, 103, 139, 144, 146, 147, 187, 327.

<sup>21</sup> Advent III. vasárnapi prédikáció.

<sup>22</sup> *Búzafejek*, 288, 10–12.

dikáltak...”<sup>23</sup> A kompiláció logikusan PÖM III, 170-ről lenne várható, ahol Pázmány hasonlóról ír, s amelyből az egész prédikáció merít, mégsem ezt, hanem a PÖM VI, 371-et követi.

Nehéz továbbá elhelyezni azokat a citátumokat, amelyek a kölcsönzött prédikációban és Kelemen Didák átvett textusában is szerepelnek, hiszen a pusztá idézetekből – a hasonló szövegekörnyezetben való előfordulás miatt – nehezen deríthető ki, vajon mindkét szerző ugyanazon citátumot tartotta-e odaillőnek ugyanazon gondolatmenet érvéül, avagy kompilációval állunk-e szemben (például 55, 190, 203, 244).<sup>24</sup>

## Összegzés

Valamennyi itt tárgyalt kompilációs eljárás alárendelhető egy olyan szerzői koncepciónak, amely számol a szakirodalom által oly hangsúlyozott hallgatóságra szabással,<sup>25</sup> így az egyszerűsítés alá valamennyi típus besorolható lesz. „A hallgatók tudásához vagy lelki igényéhez való alkalmazkodás ... nem kerül ellentmondásba az abszolút igazság kimondásával. A tantételek csak egyszerűsödnek, de érvényesek maradnak.”<sup>26</sup>

„Medgyesi Pál is főként azért helyesli mások prédikációinak követését, ... mert azokban együtt található a tanításra alkalmas ige, annak függése, értelme, célja, teológiaiilag hibátlan magyarázata...”<sup>27</sup> Kelemen Didák is sokkal szorosabban követi Pázmányt a vitázó prédikációkban, a hallgatósághoz alkalmazkodás nem ölt akkora méreteket, mint más prédikációiban. Az alkalmazkodást itt két irányban kellett működtetnie: egyrészt az eredeti tételeinek követése révén, annak igazságai megtartásában, másrészt a közönség műveltségéhez való alakításban, mind retorikailag, mind stílusosan.<sup>28</sup> E három prédikáció igényessége felülmúlja szerzőnk minden más prédikációját, az alkalmazkodás ebben az esetben nem a hallgató közönségre szabott, inkább számít a művelt olvasóra, prédikátor-

<sup>23</sup> *Búzafejek*, 28.

<sup>24</sup> Ezen szöveghelyeket nem vettük fel a kompilált részek tárába, mivel úgy gondoljuk, hogy mindkét szerző elsajátíthatott olyan érvelési technikát, melybe az esetleges egyezések is beilleszthetők.

<sup>25</sup> Lásd BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici*, ItK, 1992; Uő., „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1700 között*, Bp., 1998, 185–200; KECSKEMÉTI, i. m.

<sup>26</sup> KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában*, ItK, 1992, 387.

<sup>27</sup> KECSKEMÉTI, i. m., 395.

<sup>28</sup> Ez utóbbi terén a szakirodalom, főként Bán Imre hangsúlyozza, hogy 17. századi szerzők tolla alatt milyen stílusos változáson megy keresztül a prédikációs irodalom: „A *Concetto predicabile* c. fejezetében így ír [Tesauro]: »A spanyoloknak köszönhető tehát az új poétika dicsősége, amely a hispániai, tengeren és szárazföldön folyó kereskedelem okából hasonlatosképpen kikötött Nápolyban, ezért... nápolyi elmésségnek nevezték... Maga Montolmo... mondotta nekem egy napon, hogy nagyon hálás a nápolyi prédikátoroknak: megtanították őt a nép nagyobb gyönyörűségére prédikálni, anélkül, hogy izzadnia kellene.« Az a nézetem, hogy Csúzy Zsigmond, Kelemen Didák és mások általában »népiesnek«, »provinciálisnak« minősített stílusa ebben a hajóban utazik, főleg ami a hatáskeltés eszközeit illeti.” BÀN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 59–60.

ra. „Az iskolázottság mértékétől függően kell a prédikátornak megválasztania, *hogyan* érheti el célját: mikor kell mindent a tanítás, oktatás szolgálatába állítania, és mikor pályázhat arra – különösen a nyomtatásra szánt beszédeknel érdekes ez! –, hogy irodalmi élményt is nyújtson, prózaszerkesztői művészetét is értékeljék.”<sup>29</sup>

A prédikáció megszerkesztettségének és a közönség műveltségi szintjének kérdésében a beszéd *divisio* része látszik eldönteni a kérdést – a problémára Bartók István hívta fel a figyelmet. A 17. századi magyar szerzők közül Pázmány Péter kapcsán jegyzi meg, a Bitskey István által feltárt prédikációtípusokra hivatkozva: „A csekély mértékű eltérés szempontunkból igen jelentős: ezekben az esetekben a *propositio* – ellentétben az általánosabb sémával – csak egy témát jelöl meg, így elvész *divisio* jellege. Mint a korábbi példákban is láthattuk... a *divisio* hiánya vagy megléte fontos eszköze az egyszerűbb, illetve műveltebb közönséghez szóló beszédek szerkezeti megkülönböztetésének.”<sup>30</sup>

Kelemen Didák prédikációiban igen gyakori a *propositio* elhagyása, megléte esetén sem jelzi (Pázmánnyal ellentétben), a beszédek *divisio* része kilenc prédikációban fedezhető fel (itt csupán azokat a szövegeket vettük figyelembe, amelyek kompilációval élnek, összesen 17-et).

Ami érdekessé teszi beszédeit, hogy a *propositio* jelölése és a *divisio* megléte csupán három prédikációban fedezhető fel, s ez épp a három vitázó prédikáció. E beszédek szerkesztettségük és stiláris igényességük is kiemeli prédikációi sorából. Megfigyelhető továbbá, hogy mindazon szövegekben, amelyekben megtalálható a *divisio*, több a Pázmánytól származó átvétel, mint azokon a helyeken, ahol ez nincs meg. Ez alól kivétel a Nagypéntekre írott II. prédikáció, ahol a *divisio* ellenére is csekély számú az átvétel. E probléma felveti a kérdést, hogy a kompilációs eljárásokat nem kell-e az alkalmazkodás jeleként értelmeznünk, s a nagyszámú, bontatlan átvételeket a nyomtatott prédikációk, s így az igényesebb változat szolgáltójának tekintenünk. E kérdés egyelőre nem tisztázott.

### Az egyezések rendje

Búzafajok oldal, sor	PÖM kötet, oldal, sor	Búzafajok oldal, sor	PÖM kötet, oldal, sor
Elöljáró b. 1. 12–15.	VI. xvi. 22.	Elölj. b. 2. 5–7.	VI. xvi. 20.
Elölj. b. 2. 10–11.	VI. xvii. 36.	Elölj. b. 2. 16–17.	VI. xvii. 8.
Elölj. b. 2. 18–19.	VI. xvii.	Elölj. b. 2. 20–24.	VI. xviii.
Elölj. b. 3. 1.	VI. xvii.	Ajánlás 1. 9–10.	VI. xvi, xvii.
Aj. 2. 3–7.	VII. 288.	Aj. 2. 8–11.	VI. 571. 10.
Aj. 2. 23–34.	VII. 192. 25–35.	Aj. 3. 1–2.	VII. 192. 36–37.
Aj. 3. 3–17.	VII. 193. 3–16.	Aj. 3. 18–26.	VII. 190. 26–34.

<sup>29</sup> BARTÓK, *i. m.*, 186.

<sup>30</sup> BARTÓK, *i. m.*, 196.

<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor	<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor
Aj. 3. 28–32.	VII. 190. 34–38.	Aj. 3. 34.	VII. 191. 19.
Aj. 4. 1–34.	VII. 191. 19–192. 9.	Aj. 5. 18–20.	VII. 470. 19–20.
Aj. 5. 21–23.	VII. 473. 4–6.	Aj. 7. 8–14.	VI. xxxvii.
Aj. 7. 24–27.	VI. xxxvii. 19–20.	Aj. 8. 33–34.	VII. 466. 1–3.
Aj. 10. 11–21.	VII. 192.	Aj. 10. 22–24.	VII. 194. 12–15.
Aj. 10. 25–26.	VII. 191.	Aj. 10. 27–28.	VII. 191. 33.
13. 20–24.	VI. 13. 16–20.	13. 21–24.	VI. 13. 24–26.
13. 25–27.	VI. 13. 28–29.	13. 28.	VI. 13. 27.
13. 30.	VI. 13. 29.	18. 4–6.	III. 166. 39–167. 1.
18. 10–16.	III. 171.	18. 16–20.	III. 171.
18. 22–23.	III. 171. 18.	18. 26–28.	III. 171. 24.
18. 29–33.	III. 171. 25.	19. 1–5.	III. 171. 10.
19. 6–16.	III. 171. 32.	19. 17–19.	III. 172. 10.
20. 3–6.	III. 174.	20. 7–11.	III. 174.
20. 12–29.	III. 176. 32.	20. 30.	III. 177. 18.
21. 1–9.	III. 177. 18.	21. 10–13.	III. 178. 19.
21. 17–27.	III. 178. 22.	21. 28–30.	III. 174.
21. 31–33.	III. 193. 16.	22. 1–9.	III. 193. 16.
22. 10–19.	III. 193. 26.	22. 20–32.	III. 194. 21.
22. 33–34.	III. 194. 33.	23. 1.	III. 194. 34.
23. 2–6.	III. 194. 34–195. 4.	23. 11–26.	III. 185. 25.
23. 26–32.	III. 185–186.	24. 1–6.	III. 185. 6.
24. 7–9.	III. 186. 15–16.	24. 10–12.	III. 186. 19.
24. 13–20.	III. 198.	24. 26–30.	III. 191. 24.
25. 3–19.	III. 198. 9.	25. 21–22.	III. 197.
25. 26–34.	III. 197. 8.	26. 1–2.	III. 169.
26. 5–8.	III. 173.	26. 12–14.	III. 169.
26. 15–17.	III. 218.	28. 2–6.	III. 185. 15.
28. 8–10.	III. 185.	28. 13–23.	III. 232.
28. 25–34.	VI. 371.	29. 1–3.	VI. 371.
29. 4–6.	VI. 365. 17.	29. 9–11.	III. 173.
30. 1–7.	VII. 266. 1.	30. 14–15.	III. 171. 24.
30. 18–20.	III. 174.	30. 21.	III. 176. 21.
31. 1.	VI. 81.	31. 2–7.	VI. 81. 9, 12.
31. 19–21.	VI. 82. 37.	32. 5–7.	VI. 82. 37.
32. 8–9.	VI. 82. 28.	32. 11, 17.	VI. 81. 35–82. 1.
33. 17–22.	VI. 82. 16.	33. 22–25.	VI. 91.
33. 26–30.	VI. 91.	33. 31.	VI. 91. 12.

<b>Búzafajok</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor	<b>Búzafajok</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor
34. 1–4.	VI. 91.	34. 8–10.	VI. 89.
34. 11–13.	VI. 88. 37.	34. 15–18.	VI. 91. 20–23.
34. 19–24.	VI. 91. 24–29.	35. 15–25.	VI. 54. 20–28.
36. 17–28.	VI. 54. 35–55. 6.	36. 32–33.	VI. 55. 23.
37. 1–5.	VI. 55. 23.	37. 6–14.	VI. 55. 30–38.
38. 11–14.	VI. 106. 8–12.	38. 18–19.	VI. 106. 9–10.
40. 5–6.	VI. 106. 9–10.	40. 7–8.	VI. 122.
43. 14–24.	VI. 231. 8–17.	44. 13–17.	VI. 540. 29–31.
44. 18–31.	VI. 540. 35–541. 9.	44. 32–34.	VI. 546. 1–3.
45. 1–28.	VI. 546. 5, 35.	46. 1–12.	VI. 547. 25–36.
46. 14–21.	VI. 547. 36–548. 2.	46. 21.	VI. 546. 36.
46. 22–28.	VI. 546–547.	46. 29–30.	VI. 547. 14–15.
46. 31–32.	VI. 547. 12–14.	47. 1–4.	VI. 548. 3.
47. 6–8.	VI. 548. 7–8.	47. 9–13.	VI. 548.
47. 14–19.	VI. 19–24.	47. 20–21.	VI. 548. 28.
47. 22–23.	VI. 551. 24–25.	47. 24–25.	VI. 548. 30–31.
47. 29–33.	VI. 549. 3–14.	48. 1–7.	VI. 548. 31.
48. 9–12.	VI. 552. 28.	48. 14–15.	VI. 542. 19.
48. 16–20.	VI. 542. 28–30.	48. 32–33.	VI. 543. 8.
49. 1–6.	VI. 543. 8–14.	52. 22–31.	VI. 231. 35–232. 3.
53. 4–13.	VI. 543. 18–30.	53. 28–32.	VI. 541. 28, 30.
55. 5–11.	VI. 232. 2–5, 7–8.	56. 7–9.	VI. 447.
65. 8–11.	VI. 147. 13.	66. 16–21.	VI. 146. 14.
66. 23–25.	VI. 146. 4.	66. 28–29.	VI. 138. 7.
66. 32–33.	VI. 145. 32.	67. 1–7.	VI. 145. 32.
67. 8–9.	VI. 142. 39.	67. 10–11.	VI. 132. 21.
67. 16–18.	VI. 142. 30.	67. 19–32.	VI. 146. 11–24.
68. 20–31.	VI. 154.	88. 8–11.	VI. 219. 15–17.
88. 12–26.	VI. 219. 17–29.	88. 27–33.	VI. 220. 20–29.
98. 7–10.	VI. 308. 30.	98. 11–12.	VI. 309. 13.
101. 5–11.	VII. 622. 26–32.	101. 20–24.	VI. 317. 7–12.
101. 25–33.	VI. 317. 13–26.	102. 1–5.	VI. 317. 13–26.
102. 6–7.	VI. 318. 6.	102. 13–22.	VI. 316. 4–12.
102. 23–27.	VI. 318. 30–35.	102. 28–29.	VI. 319. 4–5.
102. 30–34.	VI. 319. 8–14.	103. 9–12.	VI. 320. 34.
103. 13–17.	VI. 321. 1–5.	103. 18–21.	VI. 319. 17–20.
103. 22–23.	VI. 319. 24.	103. 24–26.	VI. 319. 28–30.
103. 30–33.	VI. 313. 23–30.	104. 1–2.	VI. 313. 32–33.

<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor	<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor
104. 3–5.	VI. 313. 33.	104. 12–14.	VI. 322. 21–24.
104. 15–18.	VI. 315. 27–30.	104. 19–23.	VI. 315. 34–36.
104. 29–32.	VI. 313. 32–34.	105. 1–2.	VI. 313. 32–34.
105. 11–17.	VI. 311.	105. 24–30.	VII. 630. 28–32.
107. 3–14.	VII. 189. 5–15.	108. 1–4.	VI. 316. 15.
107. 19–20.	VII. 624. 22.	110. 20–24.	VII. 403. 25.
110. 25.	VII. 403. 2.	110. 28–30.	VII. 406. 8–10.
110. 31–32.	VII. 406. 14–18.	111. 1–12.	VII. 406. 19–34.
112. 3–5.	VI. 442. propositio	114. 5–7.	VI. 448. 39.
114. 8–10.	VI. 446. 39–447. 2.	114. 11–32.	VI. 447. 5–25.
115. 1–2.	VI. 447. 25.	115. 3–15.	VI. 447. 39–448. 11.
116. 5–12.	VI. 449. 4.	116. 21–27.	VI. 449. 9.
117. 23–24.	VI. 443. 17.	117. 28–30.	VI. 447. 5–7.
118. 5–19.	VII. 601. 20–33.	119. 20–33.	VII. 610. 3.
120. 1–3.	VI. 449. 30.	133. 12–16.	VII. 560. 11–13.
133. 17–19.	VII. 560. 14–19.	133. 22–23.	VII. 560. 21–22.
133. 26.	VII. 560. 24, 26–27.	133. 27–30.	VII. 560. 31–33.
133. 30–32.	VII. 560. 35–37.	133. 32–34.	VII. 561. 3.
134. 1–2.	VII. 561. 40.	134. 16–17.	VII. 563. 35–36.
135. 6–21.	VII. 556. 9–23.	137. 5–14.	VII. 557. 17–26.
137. 15–22.	VII. 557. 35–558. 3.	139. 1–11.	VII. 402. 18–25.
139. 11–13.	VII. 404. 25–27.	139. 13–26.	VII. 404. 27–39.
139. 27–32.	VII. 408. 11–16.	139. 32–34.	VII. 405. 33–34.
140. 1–3.	VII. 405. 33–37.	144. 2–4.	VII. 402. 9–10.
144. 12–14.	VII. 407. 38–408. 10	144. 14–18.	VII. 408. 5.
144. 19–21.	VII. 404. 5.	144. 21–29.	VII. 407. 14–24.
144. 30–31.	VII. 405. 10–12.	145. 2–6.	VII. 406. 11.
145. 7.	VII. 408. 11.	145. 10–13.	VII. 410. 1–4.
145. 13–15.	VII. 409. 30–33.	145. 20–29.	VII. 411. 11–22.
145. 30–33.	VII. 412. 35–37.	146. 1–2.	VII. 411. 38–39.
146. 3–11.	VII. 412. 8–18.	146. 15–21.	VII. 412. 25–33.
146. 21–26.	VII. 413. 24–28.	146. 27–31.	VII. 409. 3–4.
146. 31–33.	VII. 409. 1–2.	146. 33–34.	VII. 408. 23–24.
147. 1–5.	VII. 408. 25–32.	147. 13–18.	VII. 408. 30.
147. 23–30.	VII. 408. 17–22.	150. 17–23.	III. 649. 21.
150. 27–33.	III. 650. 18.	151. 1–34.	III. 650. 24–651. 1, 7.
152. 1–4.	III. 651. 18–19.	152. 5–18.	III. 651. 20–31.
152. 31–33.	III. 652. 3.	153. 1–7.	III. 652.



<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor	<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor
153. 8–9.	III. 649. 28–30.	153. 11.	III. 642. 35.
153. 12.	III. 642. 35.	153. 12–13.	III. 642. 36.
153. 13–14.	III. 642. 17.	153. 14.	III. 642. 17.
153. 14–15.	III. 645. 37.	153. 16.	III. 643. 22.
153. 17–19.	III. 642. 18.	153. 19–23.	III. 642. 8.
153. 23–24.	III. 652. 14.	153. 25–28.	III. 652. 16–19.
153. 28–30.	III. 652. 23.	153. 31–33.	III. 649. 28.
154. 2–31.	III. 652. 22–653. 18.	154. 32–34.	III. 653. 27–29.
155. 1–34.	III. 653. 30–654.	156. 1–34.	III. 654–655. 7.
157. 1–26.	III. 655. 29.	183. 10–15.	VI. 559. 35–37.
183. 16–24.	VI. 562. 5–14.	183. 25–33.	VI. 562. 15–29.
184. 8–10.	VI. 255. 34.	184. 18–25.	VI. 561. 19–31.
184. 27–30.	VI. 561. 19–31.	185. 23–28.	VI. 561. 31–36.
185. 29–33.	VI. 522. 31.	186. 1–17.	VI. 522. 34–523. 10.
186. 18–20.	VI. 563. 4–6.	186. 21–22.	VI. 563. 15–17.
187. 17–27.	VI. 559. 24–35.	191. 14–18.	VI. 523. 23–27.
191. 19.	VI. 523. 37–39.	191. 20–23.	VI. 523. 35–37.
199. 14–18.	VI. 540. 4.	199. 19–21.	VI. 540. 12.
200. 7–11.	VI. 541. 26–28.	200. 12–17.	VI. 541. 36–39.
200. 20.	VI. 541. 38.	200. 21–33.	VI. 542. 28–31.
204. 6–10.	VI. 542. 34–39.	204. 12–14.	VI. 541. 14–17.
204. 15–21.	VI. 541. 18–20.	208. 31–33.	IV. 432. 1.
209. 1–11.	IV. 432.	209. 12–30.	IV. 416. 7–37.
201. 9–26.	VII. 123. 35–124. 11.	210. 28–33.	IV. 382. 34–38.
211. 1–2.	IV. 382. 38–39.	211. 10–16.	IV. 383. 1–5.
211. 17–20.	IV. 383. 8–11.	211. 25–30.	IV. 383. 16–22.
211. 30–33.	VII. 123. 30.	212. 4–24.	IV. 383. 23–384. 5.
212. 30–33.	IV. 448.	215. 1–14.	IV. 396. 28–39.
215. 15–32.	IV. 397. 6–22.	217. 6–14.	IV. 399. 39.
217. 15–26.	IV. 402. 26–32.	217. 27–30.	IV. 403. 28.
217. 30–33.	IV. 403. 35.	218. 1–2.	IV. 403. 35–36.
218. 3–13.	IV. 402.	218. 14–18.	IV. 402. 23–24.
218. 24–27.	IV. 434. 26.	218. 28–33.	IV. 403.
219. 24–28.	IV. 399. 19–21.	219. 29–33.	IV. 399. 24.
220. 1–7.	IV. 399.	221. 19–20.	IV. 435. 5–6.
221. 21–25.	IV. 435. 11–17.	221. 30–33.	IV. 434. 38.
222. 1–4.	IV. 435. 1–5.	222. 5–25.	IV. 384. 14–31.
223. 23–33.	IV. 433. 9–18.	224. 9–30.	IV. 411. 5–26.

<b>Búzafajok</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor	<b>Búzafajok</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor
224. 31–33.	IV. 414. 23.	225. 1–10.	IV. 414. 23.
225. 10–16.	IV. 418. 9–16.	225. 19–23.	IV. 411. 31–35.
225. 25–28.	IV. 380. 18–20.	225. 29–33.	IV. 381. 22.
226. 1–14.	IV. 381. 25–36.	226. 23–33.	IV. 381. 36–382.
227. 1–4.	IV. 382. 2.	227. 19–24.	IV. 454.
227. 25–29.	IV. 453. 7–9.	227. 30–31.	IV. 441. 12–14.
228. 3–8.	IV. 441. 16.	228. 14–17.	IV. 441. 22.
232. 10–17.	VI. 583. 11–16.	238. 30–31.	VI. 592. 12–13.
238. 31–33.	VI. 591. 25.	239. 1–2.	VI. 591. 30.
239. 7–23.	VI. 591. 12–20.	240. 7–8.	VI. 586. 35.
240. 9–15.	VI. 584. 5–9.	240. 19–33.	VI. 593. 4–17.
241. 1–2.	VI. 593. 17–18.	241. 4–5.	VI. 583. 31–33.
241. 11–17.	VI. 588. 7–12.	241. 18–26.	VI. 584. 11–19.
241. 27–29.	VI. 584. 29–31.	241. 31–33.	VI. 584. 24–26.
242. 8–18.	VI. 588. 13–22.	242. 22–32.	VI. 587. 3–12.
255. 21–26.	VI. 598. 1–4.	257. 9–29.	VI. 595. 1–20.
257. 30–33.	VI. 595. 21–23.	258. 2–6.	VI. 595. 20–23.
259. 3–12.	VI. 600. 5–14.	261. 27–29.	VI. 601. 28–30.
261. 29–32.	VI. 600. 14–16.	261. 32–33.	VI. 600. 16.
262. 1–10.	VI. 600. 16–23.	262. 19–24.	VI. 601. 8–12.
263. 5–9.	VI. 601. 34–37.	263. 33–34.	VII. 423. 33.
264. 1–4.	VII. 423. 33–37.	264. 12–20.	VII. 189. 25–33.
264. 21–23.	VI. 602. 30–32.	264. 24–25.	VI. 602. 36–38.
264. 26–27.	VI. 602. 35–36.	264. 27–30.	VI. 603. 1–3.
265. 19–34.	VI. 610. 29–611. 4.	266. 1.	VI. 611. 5.
266. 13–22.	VI. 610. 20–28.	266. 23–25.	VI. 611. 8–10.
268. 2–15.	VI. 672. 9–21.	272. 30–33.	VI. 651. 37–39.
273. 1–4.	VI. 652. 1–4.	277. 17–21.	VI. 654. 16–19.
280. 24–26.	VI. 625. 11–14.	281. 1–3.	VI. 625. 11–14.
281. 12–33.	VI. 625. 28–626. 11.	282. 1–2.	VI. 626. 11.
283. 1–3.	VI. 629. 10–12.	283. 30–33.	VI. 627. 38–628. 1.
284. 1–4.	VI. 628. 2–5.	284. 7–14.	VI. 628. 8–15.
284. 22–30.	VI. 630. 31, 37.	285. 27–33.	VI. 631. 8–14.
286. 13–21.	VI. 633. 5–11.	286. 22–24.	VI. 632. 12–13.
286. 25–26.	VI. 632. 17–18.	287. 6–10.	VI. 632. 18–21.
287. 12.	VI. 633. 28.	287. 15–19.	VI. 633. 36–39.
287. 31–32.	VI. 633. 37–39.	287. 34.	VI. 633. 29.
288. 1–3.	VI. 633. 29–31.	288. 4–12.	VI. 633. 31–35.

<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor	<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor
288. 13–28.	VI. 634. 12–21.	290. 12–33.	VI. 636. 8–36.
291. 1–2.	VI. 636. 36.	292. 30–33.	VI. 637. 19–20.
293. 29–32.	VI. 637. 31–33.	294. 1–4.	VI. 637. 39–638. 3.
296. 3–4.	VI. 640. 5–6.	296. 5–8.	VI. 640. 1–5.
296. 11–13.	VI. 640. 6–8.	296. 21–26.	VI. 640. 8–13.
297. 5–6.	VI. 640. 12, 18.	297. 9–10.	VI. 641. 24–26.
297. 12–14.	VI. 640. 21–23.	297. 16–17.	VI. 637. 19–20.
297. 18–21.	VI. 640. 23–26.	297. 21–29.	VI. 640. 28–37.
297. 31–33.	VI. 641. 32–34.	298. 1–2.	VI. 641. 34–35.
298. 3–4.	VI. 641. 37–38.	300. 1–3.	VI. 639. 13.
300. 21–25.	VI. 638. 35–38.	300. 26–33.	VI. 639. 13.
302. 12–14.	VI. 642. 1–3.	302. 23–25.	VI. 642. 3–4.
302. 25–31.	VI. 642. 4–5.	302. 31–33.	VI. 642. 5–9.
303. 1–2.	VI. 642. 5–9.	303. 3–4.	VI. 642. 4–5.
303. 14–29.	VI. 642. 10–23.	303. 30–32.	VI. 642. 36–37.
304. 16–22.	VI. 43. 7–12.	304. 26.	VI. 643. 16.
305. 4–9.	VI. 643. 16–19.	305. 20–21.	VI. 643. 23–24.
305. 25–31.	VI. 643. 26–31.	306. 13–14.	VI. 543. 36–37.
313. 13–18.	VI. 645. 1–5.	314. 5–6.	VI. 645. 16–18.
314. 15–17.	VI. 645. 36.	318. 6–18.	VI. 646. 27–37.
322. 33.	VI. 646. 38–39.	325. 15–18.	VI. 647. 2–5.
325. 31–33.	VI. 647. 39–648. 1.	326. 4–8.	VI. 648. 5–9.
327. 3–13.	VI. 648. 10–20.	327. 13–20.	VI. 648. 25–31.
327. 21–23.	VI. 649. 31–32.	327. 29–30.	VI. 649. 32.
328. 7–8.	VI. 649. 11–13.	328. 24–26.	VI. 649. 36–39.
328. 29–33.	VI. 650. 14.	329. 1–4.	VI. 650. 14–21.
329. 19–27.	VI. 650. 22–31.	330. 12–17.	VI. 650. 34–39.
332. 27–30.	VI. 651. 37–39.	333. 13–19.	VI. 653. 10–21.
336. 7–21.	VI. 656. 7–17.	337. 28–29.	VI. 657. 9–10.
338. 26–27.	VI. 657. 26–28.	339. 7–16.	VI. 657. 20–29.
339. 29–31.	VI. 658. 14–16.	342. 27–30.	VI. 664. 31–33.
342. 31–33.	VI. 664. 39–665. 1.	343. 1–8.	VI. 664. 39–665. 13.
343. 11–22.	VI. 666. 36–667. 6.	343. 24–28.	VI. 666. 33–36.
344. 3–7.	VI. 667. 8–12.	344. 9–14.	VI. 667. 13–21.
348. 17–19.	VI. 735. 24–26.	349a. 20–22.	VI. 735. 18–20.
349a. 29–31.	VI. 730. 8–10.	349b. 25–27.	VI. 724. 20–23.
349b. 29–33.	VI. 723. 18.	350. 1–2.	VI. 723. 18–21.
350. 7–14.	VI. 723. 21–24.	350. 16–18.	VI. 723. 38–39.

<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor	<b>Búzafejek</b> oldal, sor	<b>PÖM</b> kötet, oldal, sor
350. 19–20.	VI. 724. 5–7.	350. 21–22.	VI. 723. 31–32.
350. 22–24.	VI. 723. 29–30.	350. 24–26.	VI. 723. 32–33.
350. 26–29.	VI. 724. 22–23.	350. 29–33.	VI. 725. 32–36.
351. 1.	VI. 725. 36.	352. 14–15.	VI. 731. 10–11.
355. 23–28.	VI. 733. 26–31.	356. 14–18.	VI. 731. 13–16.
356. 20–22.	VI. 732. 32–34.	356. 22–29.	VI. 733. 17–23.
361. 14–22.	VI. 739. 24–34.	361. 22–24.	VI. 740. 7–9.
361. 24–33.	VI. 740. 23.	362. 1–8.	VI. 740. 23–39.
364. 10–12.	VI. 734. 4–7.		

## TÓTH PÉTER

## AZ APOSTOLOK VETÉLKEDÉSE

## Egy kódexünk forrásaihoz

Az *apostolok vetélkedése* címen ismert történet az Egyetemi Könyvtár birtokában levő *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című, 1521-ből származó magyar nyelvű kódexben maradt ránk.<sup>1</sup> A kódex egy hat részből álló traktátust tartalmaz, mely az apostolok egyházban betöltött méltóságának magyarázatát tartalmazza, érv-ellenérv formában kifejtve. A szerző hosszasan bizonygatja, hogy léteznek az apostoloknál is többet szenvedett, többről lemondott és alázatosabb szentek, ők azonban mégis felette állnak az összes egyházi rendnek, Krisztus iránti szeretetük s a Megváltóhoz való különös közelségük folytán. Az érvek felsorakoztatása során szinte a teljes középkori teológiai irodalmat felvonultatja, az antik auktoroktól kezdve egészen a szinte kortárs rendi szerzőkig. Műve hatalmas idézetfüzér, mely egyben bepillantást enged az összeállító irodalmi műveltségébe és a korabeli magyar művelődéstörténet legmagasabb rétegeinek viszonyaiba is.<sup>2</sup>

A kódex irodalomtörténetileg több szempontból is különösen érdekes. Itt találjuk meg az első azonosítható magyar nyelvű hexametert, mely mintegy húsz évvel előzi meg az eddig ismert legelső próbálkozást, Sylvester János versét.<sup>3</sup> Ebben a nyelvemlékben találjuk Dante magyarországi ismeretének első emlékét is, egy idézetet az *Isteni Színjáték* valószínűleg egy latin nyelvű változatából,<sup>4</sup> s egy Valerius Maximus-részlet első magyar fordítását.<sup>5</sup> A világi irodalom mellett azonban egyházi szerzők is képviseltetik magukat Szent Jeromostól Ágostonon át Aquinói Tamásig, Karthagói Szent Cipriántól Clairvaux-i

<sup>1</sup> Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. XIV, ff. 18<sup>r</sup>–19<sup>v</sup>; *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521*, kiad. PUSZTAI I., Bp., 1985 (Régi Magyar Kódexek, 1), 35–38.

<sup>2</sup> A kódex értékeléséhez lásd HORVÁTH J., *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., 1944, 228–229; V. KOVÁCS S., *A magyar nyelvű vallásos elbeszélés = A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY T., Bp., 1964, 152–162, 159–160; ill. újabban: NEMESKÜRTY I., *A magyar irodalom története 1000–1945*, I, Bp., 1993, 55–56; LÁZS S., *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról = Új magyar irodalmi lexikon*, Bp., 2000<sup>2</sup>, 1230–1231.

<sup>3</sup> A kérdéses helyen Lucanus *Pharsaliájának* két sorát fordították le (VII, 418–419). *Könyvecse*, 47; HAJNÓCZY I., *Az első magyar hexameter*, It, 10(1921), 140.

<sup>4</sup> *Paradicsom*, XXII, 46–48. *Könyvecse*, 48; KAPOSZI J., *Dante Magyarországon*, Bp., 1911, 80–81.

<sup>5</sup> Valerius Maximus, *Memorabilia* VII, 2; *Könyvecse*, 39; HELMECZY I., *A klasszikus irodalom hatása magyar nyelvű irodalmunkban a XVI. század közepéig*, Bp., 1930, 6.

Bernátiig vagy éppen a szinte kortárs Lorenzo Giustinian (†1456) egy művéig.<sup>6</sup> A források kérdését pedig még érdekesebbé teszi az a tény, hogy a szöveg az eddigi kutatások szerint valószínűleg Magyarországhoz kapcsolódik, mégpedig nemcsak annyiban, hogy a magyar változat elkészítésében itteni szerzetesek vettek részt, hanem abban is, hogy a magyar szöveg mögött meghúzódó latin eredeti is minden valószínűség szerint hazánkban keletkezett.<sup>7</sup> Kódexünket ugyanis a kutatás szinte egyhangúlag a magyar kódexek Domokos-rendi családja részének tartja, s a kódexben többször is olvasható „édes néneim” megszólítás nyomán a margitszigeti kolostorral hozza összefüggésbe,<sup>8</sup> ahol ez idő tájt különös bőségben születtek magyar nyelvű kódexek.<sup>9</sup> Magyar eredetre utal továbbá az a tény is, hogy a szöveg többször hivatkozik Magyarországra különösen tisztelt szentjeire, így például Szent István és László királyra, Imrére,<sup>10</sup> valamint Árpád-házi Szent Margit „anyánkra”<sup>11</sup> is, s ide sorolják még a kódex lapjain hosszasan idézett Alamizsnás Szent János személyét is.<sup>12</sup> A kérdés végleges eldöntése azonban csak a szöveg latin eredetijének megtalálása után lehetséges.

### A vetélkedés és forrása

Ebben a rendkívül sokszínű gyűjteményben kapott helyet a sokat emlegetett, s a magyar nyelvű kódexirodalom egyik legeredetibb darabjának tartott vetélkedés is,<sup>13</sup> mintegy bizonyítékaul annak, hogy az apostolok egyáltalán nem voltak a legkiválóbb emberek, mivel bennük is „kevel’segeth talalunk”.<sup>14</sup> A szöveg az evangéliumok azon helyein ala-

<sup>6</sup> Könyvecse, 45; MEZEY L., *Lorenzo Giustinian e la letteratura medievale in Ungheria* = HORÁNYI M., KLANICZAY T., *Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti litterari*, Bp., 1967, 59–66.

<sup>7</sup> Könyvecse, 14.

<sup>8</sup> TIMÁR K., *Domonkos-rendi magyar kódexek*, ItK, 40(1930), 265–276, 275–276.

<sup>9</sup> Így például a magyar *Margit-legenda*, vagy a Cornides-, Bod-, Sándor-kódex stb. Ezekről lásd TIMÁR, i. m., 265–275. A *Könyvecse*, az ún. *Példák Könyve*, valamint az utóbb idézett három kódex különösen szoros kapcsolatáról lásd LÁZS S., *A Cornides-kódex körül*, ItK, 85(1981), 671–683.

<sup>10</sup> Könyvecse, 55.

<sup>11</sup> Könyvecse, 30: „zenth margyt azzon anyank bela kiral’h leanya”. Érdekes, hogy erre a szöveghelyre mindeddig nem hívták fel a figyelmet, pedig ez a részlet fontos lehet a szöveg magyarországi keletkezésének és Domonkos-rendi eredetének bizonyításában is.

<sup>12</sup> Könyvecse, 18–20. Erről lásd LÁZS, *Könyvecse*, 1230; ill. Uő., *A Cornides-kódex körül*, 680, 79. j. Az itt idézett legendarészlet különbözik a *Legenda aurea*ban található s korabeli magyar fordításban is ismert Szent János-életrajztól (vö. *Debreceni kódex 1519*, Bp., 1997 [Régi Magyar Kódexek, 21], 357–359), valamint a szent eredeti görög legendájának bevett latin fordításától is (PL 73, 337–384, a kérdéses részlet: 345), pontos forrását mindeddig nem azonosították. Minthogy Alamizsnás Szent János ereklyéi ez idő tájt éppen Budán voltak s a szent maga később a magyar szentek közé került, lehetséges, hogy ismét egy magyar vonásról van szó.

<sup>13</sup> A szöveget többször kiadták önállóan is, pl. *Középkori magyar írások*, szerk. MEZEY L., Bp., 1957, 245–248; vagy *Régi magyar drámai emlékek*, I, szerk. KARDOS T., Bp., 1960 (a továbbiakban: RMDE I), 474–478. Új kiadása PUSZTAINÁL, lásd az 1. jegyzetben.

<sup>14</sup> Könyvecse, 35.

pul,<sup>15</sup> melyek az apostolok között kiobbant „vitáról” tudósítanak, amikor azon tanakodtak, „ki a legnagyobb közülük” (Mk 9,34). A történet az evangéliumi részek idézetével indul, s ezek után az egyes apostolok érvelését idézi, Pétertől kezdve András, János, idősb Jakab, ifjabb Jakab, Tádé, Simon, Máté, Fülöp, Bertalan, Tamás személyén keresztül egészen Júdásig. A kódex összeállítója a vita leírásának bevezetőjében egy egyházi szerzőre, „zent vinceh doctor atyánk”-ra hivatkozik.<sup>16</sup> „Zent vinceh” személyét Kardos Tibor Ferreri Vincével tekintette azonosnak és a vetélkedés „végső forrását” is megtalálni vélte<sup>17</sup> Vince egyik vasárnapi prédikációjában, melynek themája a vetélkedésben is idézett evangéliumi perikópa: „Sokan lesznek elsőkből utolsók, és utolsókból első” (Mt 20,30).<sup>18</sup> Kardos azonosítását ezután a tudományos közvélemény el is fogadta, s a vetélkedésre a későbbiekben mint Ferreri Vince egyik magyarországi testimoniumára hivatkoztak a kódex elemzői.<sup>19</sup> A Kardos által idézett helyen azonban semmiféle szöveges egyezést sem találunk a kódex és Vince szövege között,<sup>20</sup> amint erre már a kódex modern kiadója, Pusztai István is felhívta a figyelmet, aki a betűhű átirat bevezetésében már úgy utal a vetélkedésre, hogy annak „latin szövegét mindeddig nem sikerült megtalálni”.<sup>21</sup>

A magyar kódexek idézési szokása szerint a fordítók az esetek nagy részében saját rendbeli szerzőkre utalnak „atyánk” megjelöléssel,<sup>22</sup> ezért a forrást valóban Ferreri Vincénél kell keresnünk, Kardos Tibor helyesen vetette fel az ő személyét, a katalán származású prédikátor ugyanis szintén domonkos rendi szerzetes volt, akárcsak kódexünk összeállítója. Művei között, ugyancsak a vasárnapi prédikációk között, a Pünkösöd utáni XI. vasárnap második sermójában, meg is találhatjuk az apostolok versengésének kódexünk szövegével csaknem szó szerint megegyező leírását.<sup>23</sup> A két szöveget a következőkben párhuzamosan közöljük.

(18r)... Az apostolok yllyen alazatosok ... Dicatur practica de ista exaltatione et  
nem valanak: mert ugh mond szent lukacz humiliatione. De quaestione ista, disputa-

<sup>15</sup> A szövegszerző is idézett részletek: Mk 9,33–36; ill. Mt 18,1; Lk 9,46–50; Lk 22,24.

<sup>16</sup> *Könyvecse*, 35.

<sup>17</sup> KARDOS, RMDE I, 477: „A vetélkedés végső forrása Ferreri Szent Vince, a XIV. század második felében és a XV. század első évtizedeiben élt (megh. 1419) misztikus teológus és prédikátor egy előadása.” (Ezután következik a lelőhely, vö. következő jegyz.)

<sup>18</sup> VINCENTIUS FERRER, *Sermo XLIII. (Dominica Septuagesima: Sermo IV.)* = VINCENTIUS FERRER, *Sermones de tempore et de sanctis cum tractatu de vita spiritali*, Augustae Vindelicorum, 1729, 133.

<sup>19</sup> Így például MEZEY, *Lorenzo Giustinian*, 59. Magyar nyelvű kódexirodalmunkban egyébként más Vincefordítások is akadnak, ezekről lásd TÍMÁR K., *Adalékok kódexeink forrásaihoz*, ItK, 36(1926), 268–269.

<sup>20</sup> Ott ugyanis csupán a következő részletek állíthatók párhuzamba a magyar szöveggel: „tamen latro fuit primus in gloria, quia eadem die fuit in paradiso et habuit paradisum, Petrus autem stetit adhuc per triginta annos... Idem de Johannes Evangelista, qui fuit de primis discipulis Christi et de Paulo, qui fuit de ultimis et tamen Paulus fuit prior Joanne in gloria bene per 20 annos”. VINCENTIUS FERRER, *Sermones*, 133.

<sup>21</sup> *Könyvecse*, 15.

<sup>22</sup> *Könyvecse*, 10; LÁZS, *A Cornides-kódex*, 681, 80. j.

<sup>23</sup> VINCENTIUS FERRER, *Sermo CLIV. (Dominica X. post Pentecosten: Sermo II.)* = VINCENTIUS FERRER, *Sermones*, i. m., 470–471.

hogh wetekednek vala mellyk volna nagyobb ö közzöllök: Ennek ertelmereh vg mond zent Mark euangelista Nono capitulo hogh mykoron menneh vrunk egzer az ő szereto thanytwanyval kaffarnaombah disputalnak vala az tanytwanyok mellyk volna nagyob: My modon disputalnak vala? Ugh mond zent vinceh doctor atyank:

Elee allah zent Peter es mondah En vagyok feyedelmetek: Mert ennekem ygere vrunk mykor monda ennekem: Te hyuatatol cephasnak ky magyaraztatyk főnek:<sup>24</sup>

Monda zent andras Al'h hatrab peter: Nemdeh batyad vagyoke en te(18v)neked:

Monda zent yanos ewangelista: Myt zoltok tw: veztegyetek: Sőt en lezen feyedelmetek: Mert en zwz vagyok s az zwzek ygen kellemetesek ystenek

Monda nagyob zent yakab: veztegh te yanos: czoda hogh zolhatch Nemdeh ba-

tione vel contentione, quae fuit inter Apostolos Matth. 18[1] dicentes Christo: Quis putas maior esse in regno coelorum? Marc 9[34] Dicitur quod disputabant quis eorum maior esset Luc 22[24] dicitur: Facta est contentio inter eos, quis eorum videretur esse maior. Concordatur sic. Cum autem Christus circa tempus passionis suae veniret in Jerusalem, discipuli sui sequebantur eum retro, et inter se contendere coeperunt, quis eorum esset maior in regno coelorum. Et sic coeperunt disputare scilicet assignando rationes.

Nonne ego ero maior, dicens beatus Petrus, primo in regno coelorum, quia Christus iam me fecit vicarium suum, et praelatum vestrum, dicens: Tu vocaberis Cephas.

Andreas dixit Petre, et quis fuit primo discipulus Christi, nunquid ego? Et duxi te ad Christum. Ecce contentio, quia non concordabant in disputatione, quia assignabant rationes.

Ioannes respondit vos estis carnales, et habuistis uxores et filios, ego qui sum virgo, ero maior.

Jacobus eius frater respondit, dicens: Ioannes nunquid ego sum maior te? Et

<sup>24</sup> A Kéfás név magyarázatát láthatóan szerzőnk iktatta a szövegbe, a szó interpretációja kettős volt a patrisztikus hagyományban. Egyesek, mint Szent Jeromos is, a valódi „köszikla” jelentésben értelmezték (vö. HIERONYMUS, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, Brepols, 1978 [Corpus Christianorum: Series Latina – a továbbiakban: CCL –, 72], 142: „Cephas – Petrus”), míg mások, mint Sevillai Szent Isidorus, a Κῆφας – κεφαλῆ (fő) értelmezést tartották helyesnek, vö. ISIDORUS, *Etymologiae* VII,9,3: „Cephas dictus est, eo quod in capite sit institutus apostolorum κεφαλῆ enim Graece caput dicitur.” (PL 82, 287.) Ez utóbbit vette át Aquinói Tamás (*Sermo in festo Apostolorum Petri et Pauli* = Thomas AQUINAS, *Sermones... pro festis, Graecii*, 1744, 110: „...dictus est Cephas, id est caput ecclesiae”), sőt másutt maga Vince is (*Sermo de commemoratione Petri et Pauli* = VINCENTIUS FERRER, *Sermones de sanctis*, Antverpiae, 1573, 253: „Tu vocaberis Cephas – Cephas Graece [interpretatur] capitaneus vel maior aliorum”). Ez az interpretáció tehát a magyarországi szerző/fordító olvasmányaiból való.



tyad vagyoke en teneked: zwz vagyé teh: enys zwz vagyok: es cristusnak secreta-riussa.<sup>25</sup>

Ele allanak az közebső Marianak három fyay: kwsseb zent yakab: thadeus es symon: monduan: myezen czodalkozunk hogh csak zolhatt[ ]<o>k twh: S nem tuggyatoke hogh my vagyunk az cristusnak közelb valo rokonsagy: halgassatok azert merth my lezunk nagyobbak tölleteknel:

halwan zent Mathe monda: Söt en lezek merth en sokakath hattam el az cristuserth: Myt hattatok tw? Egh rozh haloth: l,<y>u-kas czolnakoth:

Monda zenth Phylöp: al'h hatra mate: veztegyetek twh mynd: Nemdeh engem hyvae először myndenteknel az cristus az ő tulaydon zayaua: azerth yngyen seh zolyatok merth en [vagyok:] lezek feyedelmetek:

Ele allah zent bertalan monduan: Al touab te phylöp: tuggyatoke ky vagyok en: Nemdeh kyral'h fyue? Hat czoda hogh zolhattok: en lezek:

(19r) Monda zent thamas: Nemdeh az bölczeknek kelle vralzkodnyok: Sapiens enim dominabitur astris: vgh monda ptolemeus: Az bölcz vralkodyk az egeken.<sup>28</sup>

nunquid mater nostra petiit dexteram pro me? etc.

Jacobus, Simon, et Thadeus, filii Mariae Cleophae, quae secundo fuit genita post Virginem Mariam, dixerunt quod ipsi erant Christo propinquiores etc.

Mathaeus respondit. O vos quid dimistis pro Christo? Unum rete vile, maniculum etc. sed ego qui tantum dimisi ero maior.

Et Philippus dixit: Et numquid ego sum primus quem Christus ore suo vocavit? Joan. 1[43] Veni et sequere me. Ideo etc.

Bartholomaeus de quo dicitur quod est de genere regnali,<sup>26</sup> dixit: Vos filii piscatorum estis, sed ego sum nobilis, ideo debeo esse maior.

Sed Thomas dixit: Ego qui sum abyssus scientiae<sup>27</sup> ero maior, vos estis ignorantes, quid scitis vos? Nonne sapientes debent praecedere, et primi esse.

<sup>25</sup> Az, hogy Jakab Krisztus „secretariussa” volt, minden valószínűség szerint a *Legenda aurea* szövegéből ered, ott olvassuk ugyanis: „maiores familiaritatem vero habuisse Christus cum isto ... quare ipsum ad secreta sua admittebat” (kiemelés: T. P.). Jacobus de VORAGINE, *Legenda aurea*, Venetiis, 1512, 123<sup>f</sup>.

<sup>26</sup> Az a hagyomány, miszerint Bertalan apostof királyi családból származik, valószínűleg Jeromostól ered, aki Rufinus elleni invectivájában írja, hogy a Bartholomaeus név annyit tesz: „filius Tholomaei” (PL 23, 413), amelyet később továbbértelmeztek Ptolemaiosz (vsz. a király) fiának (vö. PL 23, 1513), s az ún. *Regula Hieronymi* már úgy említi az apostolt, hogy *Bartholomaeus nobilis* (PL 30, 396). A másik, elterjedtebb, de ugyancsak Jeromos nevéhez fűződő értelmezés szerint pedig Bertalan annyi mint: „filius suspendentis aquae” (vö. HIERONYMUS, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, Turnhout, 1959 [CCL, 72], 60).

<sup>27</sup> Vince itt a Thomas név tradicionális értelmezését adja, akárcsak Jeromos: HIERONYMUS, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, 138: „Thomas – abyssus”.

<sup>28</sup> A latin szállóige eredetileg verses formája: *Sapiens dominabitur astris*. (*Proverbia sententiaequae latinitatis medii aevi*, ed. H. WALTHER, IV, Göttingen, 1966, n. 27515.) Az idézet forrását nem sikerült pontosan azonosítani, egyes szállóige-gyűjtemények hozzák ugyan, hogy valószínűleg Ptolemaiosztól ered, de ez feltehetően kódexünk nyomán terjedt el (vö. MARGALITS E., *Florilegium proverborum universae latinitatis*, Bp., 1895, 165). KARDOS ugyan állítja, hogy Ptolemaiosznál is rábukkant erre a sorra (RMDE I, 478), az általa

Myt tuttok twh zegen gorombak: csak az a b cet sem tuggyatok en kegylen doctor vagyok: azert en lezek:

haluan ezeketh Iudas közykbeh esek nagh haraggal monduan: Czoda hogh nem zegyenlytek ammyt zoltok: Nemdeh en vagyoke Sapharotok: addygh sem ehettek sem yhattok myglen en me[e]gh zerzem: vayh nem leztek hanem en: Mert meegh mostan kezem alaa adattattatok: Leez de pokolban:

Vrvnk yesus mendegel vala előttök az vton es tettety vala ha yngyen nem hallana: kyk mykoron az zallason volnanak megh kerde vrunk ökeith myről disputaltanak volna: kyk zegyenletekben nem meryk vala megh mondany: hanem yarolanak az thanytwanyok yesushoz monduanmondanak mykent zent Mathe yryah: xviii. Capitulo:

kyczoda nagyob mennyeknek orzagaban?

Monda vrunk, o, nagh kérdés ez: es yob annal ammyt tw zoltok vala az vton: de no myt vegezetek (19v) Mynd veztegh halgatnak vala mert zegyenlyk vala megh mondany:

Monda azert vrunk előzőr peternek: Peter te azt mondod hogh te lezh nagyob: mert feyedelem es ffő vagh: s nemdeh lucifer feyedelmek valae az angyaloknak: snem kahozeik:

Andras te azt mondod hogh nagyob vagh es első: s nem hallottade en töllem hogh az elsők utolsok leznek es az vtolsok elsők:

Judas dixit. Nonne ego sum maior? Videamus de quo confidit plus Christus, quem fecit procuratorem, nonne me? Non potestis comedere nisi per manus meas: Ideo ego ero maior.

Et sic ibant contendendo et disputando. O quomodo debebat dicere Christus: O stulti etc. Dicit Marcus quod venerunt ad Dominum, et Christus sedit in scamno, et vocavit eos dicens. De quo tractabitis in via? Ipsi autem ex verecundia non audebant dicere licet ipse sciret. Ideo dicit Matthaeus [18,1] quod accesserunt ad eum dicentes.

De ista materia tractabamus. Quis putas maior est in regno coelorum?

O dixit Christus: Bona materia est ista et subtilis, et quid determinastis? Et ipsi verecundabantur.

Tunc dixit Christus: Petre pro tua maiori- tate allegasti, quia praelatus es etc. Estne ista ratio bona? Nunquid praelati sunt in maiori periculo quam alii? Et multi praelati damnatur, quia male se habent?

Tu Andreas allegasti, quod fuisti primus etc. Et nunquid audivisti me dicentem in quodam sermone, quod erunt primi novissimi, et novissimi primi? Matth. 20[,16].

idézett helyen azonban csak valamiféle parafrázisát találjuk a sententiának (*Ceniloquium* 8 = PTOLOMAEUS, *De praedictionibus astronomicis*, Francofurti, 1611, 289: „Sapiens anima confert coelesti operationi quemadmodum optimus agricola arando expurgandoque confert naturae”). A pontos azonosítás így ez ideig várat magára. Annyi azonban bizonyos, hogy ezt a betoldást is a szöveg szerkesztőjének/fordítójának kell tulajdonítanunk.

Ianos te azth mondod hogh zwz vagh:  
Nemdeh adam es eua zwzek valanake  
mykoron paradyczombol ky wzettetek:

enzenkeppen zola mynd az többnyekes:

ennek vtanna monda: Vala mellytek na-  
gyob akar lenny közöttetek: legyen tw zol-  
gatok: Merth valaki megh alazza magat fel  
magaztatyk: hogh kegylen az ő edes ta-  
nudagah ynkab zwwokbwh tőneek: kö-  
zykbeh hyua az kys gyermekeczkeeth es  
monda: Byzon mondom tw nektek hogh ha  
megh nem forduandotok es ollyanok nem  
leztek mynt az kws gyermekeczkék be nem  
mentek mennyeknek orzagabah: Valaky  
azerth megh alazangya magath mykent ez  
kws gyermekeczkeh: az nag lezen meny-  
nyeknek orzagaban: yme azerth az apos-  
toloiban keuel'segeth talalunk: ...

*Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*, kiad. PUSZTAI I., Bp.,  
1985 (Régi Magyar Kódexek, 1), 35–38.

A szövegek összehasonlításából világosan kiténik, hogy a magyar és a latin változat között számos komoly különbség is érezhető. A különbségek jelentőségének pontos megértéséhez azonban szükséges, hogy röviden áttekintsük Vince műveinek szövegghagyományát.<sup>30</sup>

<sup>29</sup> Egy késő középkori hagyomány szerint ez a kisgyermek Martialis Lérins városának apostola volt (*Bibliotheca Hagiographica Latina*, II, Bruxelles, 1901, n. 5551), míg a görög hagyomány úgy tudja, Antiochiai Szent Ignác volt ez a gyermek. (Vö. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. DELEHAYE, Bruxelles, 1902 [Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris], 330.)

<sup>30</sup> Vincéről és műveiről lásd Th. KAEPPELI, E. PANELLA, *Scriptores ordinis praedicatorum medii aevi*, IV, Roma, 1993, 458–474, n. 4027; M. M. GORCE, *Vincent Ferrer (Saint) = Dictionnaire de théologie catho-*

Tu Joannes allegasti virginitatem. Et nunquid Adam et Eva virgines expulsi fuerunt ex paradiso terrestri?

Tu Jacobe allegasti primogenituram. Et nunquid Cain primogenitus Adae fuit reprobatus et condemnatus. Item idem de Esau primogenito Isaac. Et vos Jacobus, Simon, et Thedee, allegastis, quod estis filii secundae geniturae &c. Et nescitis quia caro et sanguis regnum Dei non possidebunt?

Ita de aliis.

Et tunc Apostoli dixerunt Christo: Ergo Domine determinetis quaestionem nobis. Dicit Matthaeus, quod Christus respexit unum puerum, et vocavit eum, qui erat sex vel septem annorum, et dicitur quod erat beatus Martialis,<sup>29</sup> quem statuit in medio Apostolorum, et puer erat totus timidus. Jam videtis quando unus puer vocatur a magno Domino, quantum timet et humiliat se. Et dixit Christus: Quicumque humiliaverit se sicut parvulus iste, hic maior est in regno coelorum. Matth. 18[,2].

VINCENTIUS FERRER, *Sermo CLIV (Dominica X. post Pentecosten: Sermo II.) = VINCENTIUS FERRER, Sermones dominicales*, Augustae Vindelicorum, 1729, 470–471.

Ferreri Vince 1419-ben bekövetkezett halála után, a kortársak feljegyzései szerint egy külön szerkesztői csoport alakult, melynek az volt a feladata, hogy Vince írásait egységes szerkesztői elvek szerint sajtó alá rendezze. E munka során a szerkesztők egy bizonyos kézirati hagyományra támaszkodtak, s a szöveget nagymértékben át is szerkesztették. A kutatók szerint ekkor került a prédikációkba az a sok, Vincére valójában egyáltalán nem jellemző Arisztotelész- és Aquinói Tamás-idézet, mely skolasztikussá színezi az egyébként sajátos hangvételű és korántsem annyira skolasztikus jellegű beszédeket.<sup>31</sup>

E megfontolt szerkesztői munkának tulajdonítható, hogy Vince műveinek rendkívül nagy számú 15–16. századi kiadásai<sup>32</sup> szövegükben szinte teljességgel megegyeznek egymással. Éppen ezért a Vince-filológia általában egy egységes, ún. „DFI”, azaz német-francia-olasz szöveghagyományról beszél, mely egyazon szöveghagyományt reprezentálva képviselte a Vince-korpuszt egész Európában. Vince Európa-szerte ismert műveivel kapcsolatban tehát nemigen beszélhetünk a különböző szövegvariánsok vagy recenziók problémájáról.<sup>33</sup> Az esetleges nemzeti nyelvű fordításokban – mint amilyen kódexünk szövege is – jelentkező eltérő szövegrészleteket tehát szinte teljes bizonyossággal tulajdoníthatjuk az egyes művek szerkesztőinek vagy fordítóinak.

Éppen ezáltal kapnak különös jelentőséget a magyar szöveg kihagyásai, betoldásai az apostolok vetélkedésének leírásában. A szövegrészek összehasonlításával bepillantást nyerhetünk a szerkesztő/fordító műhelyébe. Láthatjuk, hogyan jelenik meg a népies irodalom a magyar nyelvű értekező prózában, amint az író ízes „belépőket” ad az apostolok szájába és így vezeti be a következő szereplőt.<sup>34</sup> Jól érezhető az is, mennyire otthon érzi magát a vita hevében, ott is párbeszédet alkalmaz, ahol a latin szövegben elbeszélés<sup>35</sup> vagy függő beszéd van.<sup>36</sup> Sokszor apró kiegészítésekkel teszi még élénkebbé Vince prédikációjának szövegét.<sup>37</sup> S ami a legérdekesebb, saját olvasmányélményei, tanulmányai segítségével igyekszik gazdagítani a szöveg tartalmát.<sup>38</sup>

*lique*, XV, 3033–3045; P. FEIGE, *Ferrer, Vincent(e) = Lexikon des Mittelalters*, II, 395–397; ill. a legalapvetőbb művek: S. BRETTLER, *San Vicente Ferrer und seine literarische Nachlass*, Münster in Westfalen, 1924 (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, 10); V. FORCADA, *Biografía y escritos de San Vicente Ferrer*, Madrid, 1956 (ez utóbbihoz nem tudtam hozzájutni); M. de RIQUER, *Historia de la literatura catalana*, II, Barcelona, 1964, 197–264.

<sup>31</sup> GORCE, *Vincent Ferrer (Saint)*, 3042–3043; BRETTLER, *San Vicente Ferrer*, 78–93; RIQUER, *Historia*, II, 247–248.

<sup>32</sup> A kiadások teljes listáját lásd BRETTLER, *San Vicente Ferrer*, 78–79, 1. j.

<sup>33</sup> BRETTLER, *San Vicente Ferrer*, 80. Ezt egyébként éppen a vetélkedés szövegével kapcsolatban a különböző ösnyomtatványoknál illetve az idézett 18. századi kiadásnál magam is tapasztaltam. Vince prédikációjának 1488-as baseli (Hain 7004), 1488–89-es strassburgi (Hain 7005), 1496-os velencei (Hain 7010) és az idézett 1729-es augsburgi kiadásában ugyanis a vetélkedés szövege szó szerint megegyezik.

<sup>34</sup> A három előforduló formula: „czoda, hogh zolhatz”, „veztegyetek” vagy „ál' h hatreb/touab”.

<sup>35</sup> Vö. pl. a Bertalan apostolra vonatkozó részletet a két szövegben.

<sup>36</sup> Vö. ifjabb Jakab, Tádé és Simon érvelését.

<sup>37</sup> Így például Máté beszédében a latin *maniculus* „czolnak” fordítása elé a „lyukas” jelzőt iktatja, Judásra pedig így kiált rá: „leez de pokolban”.

<sup>38</sup> Ilyen például az idézett Kéffás névmagyarázat, idősebb Szent Jakab „secretarius”-sága vagy a még azonosítatlan Ptolemaiosz-aforizma.

Szövegünk tehát betoldásai, hozzáfűzéseiről révén mintegy metszetét adja a középkori Domonkos rendi műveltségnek, s az idézett szerzőkön és műveken keresztül bepillantást enged egy korabeli kolostori könyvtár összetételébe is. Ugyanakkor azonban érdekes a szöveg távolabbi forrásainak kérdése is, miféle szöveget közvetített Ferreri Vince prédikációja a középkori magyar irodalomba, s van-e létjogosultsága – immár a forrás pontos ismeretében – Kardos Tibor felvetésének, miszerint a vetélkedésben a magyar drámairodalom egyik első emlékéét kell látnunk.<sup>39</sup>

A vetélkedés „ősforrásainak” azonosítását már maga Kardos is megkísérelte, ő a korabeli Európa drámai emlékeivel próbálta meg párhuzamba állítani a szöveget, s ezen a területen kereste forrásait. A kódex-részlet kiadásához fűzött magyarázataiban forrásként különböző német és francia eredetű apostol-játékokra hivatkozik. Közülük az egyik, egy német eredetű játék, az ún. Apostolok Versenye (*Wettlauf der Aposteln*),<sup>40</sup> egészen más jellegű játék, mint a *Könyvecse* vetélkedése. A *Wettlauf*-típusú, eredetileg liturgikus jellegű játék ugyanis a Húsvét ünnepének része, egyáltalán nem az apostolok vetélkedése a témája, hanem azok versenyfutása a feltámadott Krisztus üres sírboltjához. A cselekményt az Evangélium (Jn 20,3–8.) alapján fejti ki, dramatizálva Péter és János futását a sírhoz.<sup>41</sup>

A másik két idézett „színjáték” francia eredetű, és valószínűleg csupán távoli kapcsolatban áll az itt idézett vetélkedéssel. Egyik az Apostolok Cselekedeteinek misztériumjáték-változata, a másik pedig egy tréfás játék, az úrnapi „Júdás elnászpángolása”.<sup>42</sup> Látható tehát, hogy konkrét egyezéseket egyik sem mutat a magyar kódex szövegével, csupán tematikájukban állíthatók vele párhuzamba.

A vetélkedés forrásainak kutatásánál tehát – most már a latin eredeti ismeretében – helyesebb először Vince beszédeinek forrásaiból kiindulni. A prédikációkat azonban forráskritikai szempontból mind ez ideig még nem dolgozták fel.<sup>43</sup> A legfontosabb források között a Biblia mellett a legnépszerűbb prédikációs segédkönyveket, exegetikai gyűjteményeket, glosszákat szokták megemlíteni.<sup>44</sup> Átvizsgálva azonban a legnépszerűbb és leggyakoribb ilyen jellegű műveket, sem a görög, sem a latin nyelvterületen nem sikerült az apostolok vetélkedését elbeszélő evangéliumi részek kommentárjaiban hasonló elbeszélésre találni. A jelenetnek az exegetikai irodalomban általában három hagyomá-

<sup>39</sup> KARDOS, RMDE I, 477; ill. KARDOS T., *A magyar színjáték kezdetei*, Bp., 1960, 72. Kardos nyomán Nemeskürty már egyenesen azt írja, „talán elő is adták valamelyik magyar kolostorban” (NEMESKÜRTY, *A magyar irodalom története*, I, 56.)

<sup>40</sup> H. KINDERMANN, *Theatergeschichte Europas*, I, Salzburg, 1957, 230–231.

<sup>41</sup> A játékhoz lásd O. SCHÜTTELPELZ, *Der Wettlauf der Aposteln und die Erscheinung des Peregrinispfels im geistlichen Spiel des Mittelalters*, Breslau 1930 (Germanistische Abhandlungen, 63).

<sup>42</sup> KARDOS, RMDE I, 477.

<sup>43</sup> Az elemzők általában kiemelik, hogy Vince beszédeinek legfőbb forrása a Biblia, de még a Biblia és a prédikációk kapcsolatának kérdését is csak az utóbbi időben kezdték el kutanni. Vö. J. L. ESPINEL, *Biblia de s. Vicente*, *Ciencia tomista*, 119(1992), 521–548.

<sup>44</sup> BRETTE, *San Vicente Ferrer*, 92–93; ill. GORCE, *Vincent Ferrer (Saint)*, 3043–3044.

nyos értelmezését lehet elkülöníteni. Az egyik, amellyel elsősorban görög nyelvterületen találkozhatunk,<sup>45</sup> arra helyezi a hangsúlyt, hogy az apostolok mennyire a mennyei dolgok felé törekedtek, s az égi elsőségért, s nem földi előljáróságért vetélkedtek. Nyugaton ehelyett általában a jelenet oknyomozó értelmezésével találkozunk, a kommentátorok általában a tanítványok versengésének okait próbálják feltárni. Az egyik értelmezés szerint a vita azért tört ki, mert az apostolok irigykedni kezdtek azokra, akiket Krisztus kiválasztott, hogy tanúi legyenek a Színeváltozásnak (Mk 9, 2–13.).<sup>46</sup> A másik értelmezés szerint az apostolok Péterre kezdtek irigykedni, amiatt, hogy Krisztus ugyanannyi templomadót fizetett érte, mint önmagáért (Mt 24–27.).<sup>47</sup> A különböző latin evangéliummagyarázatok általában e két értelmezés valamelyikének parafrázisát adják,<sup>48</sup> vagy pusztán a jelenet egyszerű elbeszélésére szorítkoznak.<sup>49</sup> A Vince által elbeszélte párbeszédhez azonban nem találunk bennük párhuzamot.

A forrást tehát minden valószínűség szerint nem a patrisztikus hagyományban kell keresni, hanem Vince prédikációit kell alaposabban megvizsgálnunk. A beszédek között ugyanis sokhelyütt találkozunk a vetélkedés szövegéhez hasonló dramatikus leírással. Két ilyen drámai jellegű megjelenítés is található például Vince egy karácsonyi prédikációjában,<sup>50</sup> melynek középkori magyar fordítása is ránk maradt az Érsekújvári kódexben.<sup>51</sup> Itt a próféták Krisztus utáni vágyakozását,<sup>52</sup> valamint Szűz Mária és József egy párbeszédét<sup>53</sup> olvashatjuk. Két másik, még jellemzőbb példa Vince egy húsvéti<sup>54</sup> illetve egy pünkösdi<sup>55</sup> szentbeszédében maradt fenn. A húsvéti beszéd az emmauszi tanítványok és a melléjük szegődött Krisztus beszélgetését, a pünkösdi pedig az apostolok és Mária dialógusát jeleníti meg.

<sup>45</sup> Először Aranyszájú Szent Jánosnál: *Homilia LIX ad Matthaem* = JOHANNES CHRYSOSTOMUS, *Opera omnia*, II, Paris, 1845, 567–569. Később: BASILIUS SELEUCENSIS, *Oratio XXVII*, 2, PG 85, 320–321; ill. THEOPHYLACTUS, *Enarrationes in Evangelia*, PG 123, 337, 590, 826.

<sup>46</sup> Így például: BEDA VENERABILIS, *In Lucae Evangelium expositiones* (CCL, 120), 209–210; ill. Uő., *In Marci Evangelium Expositiones*, uo., 551; s az ő nyomán az ún. *Glossa ordinaria*, PL 114, 282.

<sup>47</sup> HIERONYMUS, *Commentarius in Matthaem III* (CCL, 77), 156; az ő nyomán PASCHASIUS RADBERTUS (†860), *Expositio in Matthaem*, Turnhout, 1984 (Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis, 56A), 2163; s érdekes módon egy görög exegetikai gyűjteményben is ezzel az értelmezéssel találkozunk, ez lehetett tehát elterjedve a kései bizánci hagyományban is: vö. MÁRKFI S., *Codex Graecus Quattuor Evangeliorum Bibliothecae Universitatis Pestiensis*, Pestini, 1860, 70, 165.

<sup>48</sup> Ezen értelmezések egyikével, olykor mindkettővel találkozunk a nagy középkori gyűjteményekben, az ún. katenákban. Vö. pl. THOMAS AQUINAS, *Catenae* = S. Thomae AQUINATIS *Opera omnia*, V, *Commentaria in Scripturas*, Milano, 1980, 201–202, 264, 317; ill. ZACHARIAS CHRYSOPOLITANUS, *De concordia evangelistarum*, XCVI (PL 186, 299).

<sup>49</sup> Így pl. AUGUSTINUS, *De consensu Evangelistarum*, PL 34, 1134–1135; vagy PETRUS COMESTOR, *Historia Scholastica*, XC, PL 198, 1583–1584.

<sup>50</sup> VINCENTIUS FERRER, *Sermo IX. (In Nativitate Christi Sermo I.)* = VINCENTIUS FERRER, *Sermones*, i. m., 28–32.

<sup>51</sup> *Érsekújvári Codex*, kiad. VOLF Gy., Bp., 1888 (Nyelvemléktár, 10), 17–27.

<sup>52</sup> VINCENTIUS, *Sermones*, 28; magyarul *Érsekújvári Codex*, 19.

<sup>53</sup> VINCENTIUS, *Sermones*, 29–30; magyarul: *Érsekújvári Codex*, 22–23.

<sup>54</sup> VINCENTIUS, *Sermo LVII (Feria II. Paschae Sermo II.)* = VINCENTIUS, *Sermones*, 178–179.

<sup>55</sup> VINCENTIUS, *Sermo C. (In Dominica et Festo Pentecostes Sermo I.)* = VINCENTIUS, *Sermones*, 308–309.

E jelenetek sok esetben olyan hatást keltenek, mintha háttérükben egy-egy apokrif jellegű történet állna, és az jelennék meg – kissé dramatizált formában – Vince műveiben. Ugyanakkor a kor legnépszerűbb és legtöbbet olvasott apokrif-gyűjteményeiben<sup>56</sup> nem található hasonló jelenet.

A prédikációk egyes elemzői már több helyütt is utaltak arra, hogy Vince írásaira mennyire jellemző az efféle dramatikus leírás, „aktualizálás”.<sup>57</sup> Műveiben különböző evangéliumi, illetve szentek életéből vett részletek elevenednek meg korabeli környezetben és fiktv, sokszor anakronisztikus dialógusokkal színezve. E dramatikus betoldások, párbeszéddek forrásaihoz azonban maga Vince – aki a források idézésében egyébként mindig igen pontos<sup>58</sup> – semmiféle támpontot nem ad. Egy helyen azonban, a már idézett húsvéti beszédében, az emmauszi tanítványok beszélgetésének leírásában, burkolt utalást tesz arra, milyen forrás alapján jeleníti meg a két tanítvány vitáját. A párbeszéd bevezetésében ugyanis a következőt írja: „Ha elmondok nektek valamit abból, amiről beszélgettek, nem tévedhettek, mivel ha *mindarról* (vagy *mindenről*) beszélgettek, akkor *valamiről* is beszélgettek...”<sup>59</sup> Mindebből arra következtethetünk, hogy Vince az ezután következő dialógust saját maga találta ki, s a bevezetőben éppen a dialógus e fiktv voltát mentegeti. Ugyanezt már egyes Vince-kutatók is felvetették, s komolyan számolnak is azzal, hogy Vince az ilyen jellegű részletek beiktatásánál saját fantáziájára hagyatkozott, s ezzel a spanyol-katalán sermo-irodalomban sajátos iskolát teremtett.<sup>60</sup> Ezen iskola egyik legismertebb képviselője Juan Lopez (†1486 előtt), akinél a sermónak már szinte állandó tartozéka a dramatikus jellegű elbeszélés, az ún. „plática”.<sup>61</sup> Ezért talán nem tévedünk, ha az apostolok vetélkedését is egy ilyen, Vince által dramatizált részletnek tartjuk, melynek

<sup>56</sup> Sem az apokrif evangéliumi hagyományokat összefoglaló Krisztus-életrajzokban – a legnépszerűbb és legtöbbet használt ilyen gyűjtemény: LUDOLPHUS DE SAXONIA (†1378), *Vita Jesu Christi*, Roma, 1895, 409–410 –, sem a korabeli apostol-apokrifekben nem sikerült hasonló történetre bukkanunk (a legfontosabb: ABDIAS [Babyloniae episcopus], *Historia Apostolica*, Duaci, 1594 [Clavis Apocryphorum Novi Testamenti, Brepols, 1992, n. 256]).

<sup>57</sup> RIQUER, *Historia*, 235–242; ill. újabban M. A. SANCHEZ SANCHEZ, *Vernacular Preaching in Spanish, Portuguese and Catalan = The Sermon*, ed. B. M. KIENZLE, Turnhout, 2000 (Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 81–83), 759–861, 809.

<sup>58</sup> Ha pontos lelőhelyet persze nem is, de az auctor nevét minden esetben megadja. Vö. pl. egy másik karácsonyi beszédben: VINCENTIUS, *Sermones*, 25, ahol pl. Arisztotelészre és Clairvaux-i Bernátra hivatkozik. A kérdéshez egyébként lásd SANCHEZ SANCHEZ, *Vernacular Preaching*, 862–864.

<sup>59</sup> „Ego si vobis dico aliquid de his quae loquebantur, non possum errare, quia si de *omnibus* loquebantur, ergo et de *aliquibus*...” (kiemelés: T. P.). Vö. a *Vulgata* megfelelő helyével: „et ipsi loquebantur ad invicem de his *omnibus* quae acciderant”, Lk. 24,14, kiemelés: T. P.)

<sup>60</sup> RIQUER, *Historia*, 242; ill. SANCHEZ SANCHEZ, *Vernacular Preaching*, i. h.; ill. a Vince által teremtett iskoláról: *uo.*, 817–821.

<sup>61</sup> Érdekes megfigyelni, hogy rokon jelenségeket a magyar nyelvű sermo-fordításokban is tapasztalhatunk. Ferreri Vince egy másik karácsonyi prédikációjának (*Sermo VIII = VINCENTIUS, Sermones*, 25) az Érsekújvári kódexben (*Érsekújvári Codex*, 14) fennmaradt magyar fordításában ugyanis egy ugyanilyen dramatikus jellegű betoldást figyelhetünk meg, amelyet – ismerve a Vince-szöveg-hagyományt – minden bizonnyal ismét a magyar fordítónak kell tulajdonítanunk. A kérdéses részletben a fordító Szent Anna és leánya, Szűz Mária beszélgetését iktatta a szövegbe. A Vince-félc iskola talán Magyarországon is éreztette hatását vagy csupán a Magyarországon kedvelt Szent Anna utólagos beiktatásáról van szó?

során a prédikátort az egyes apostolok nevének különböző allegorikus vagy valóságos értelmezése vezette az érvelések kialakításában.<sup>62</sup> Egy ilyen „plática” azonban minden bizonnyal nem lehet független a helyi népi hagyományoktól, hiedelmektől sem. Riquer például Vince sermói között talált egy olyan részletet, melyen sikerült kimutatnia egy korabeli népdal hatását.<sup>63</sup> Ezért nem zárhatjuk ki, hogy a vetélkedésben is megőrződött egy ilyen helyi „kegyes hagyomány”.

Annál is inkább, mivel a latin szövegek ilyen jellegű részleteinek bevezetései, valamint maga a „plática” kifejezés is színházi-dramatikus jellegű terminus. Vincénél több helyen is megfigyelhető a következő bevezetés: „dicatur practica”.<sup>64</sup> A *practica* szó jelen esetben dramatikus párbeszédet, sőt mintegy drámát jelent,<sup>65</sup> ezért a Vincénél megfigyelhető dialógusokat érdemes lenne a korabeli dramatikus játékok viszonylatában megvizsgálni.<sup>66</sup>

Érdekes megfigyelni, hogy az általunk idézett dramatikus részletek közül szinte mindegyik a *practica* bevezetéssel kezdődik,<sup>67</sup> és csaknem mindnek van is párhuzama a korabeli spanyol nyelvterületről származó vallásos jellegű játékok között. Az emmauszi tanítványoknak a húsvéti prédikációban idézett beszélgetése például az egyik legelterjedtebb liturgikus játék, az ún. Peregrinus-játék dramatikus alaphelyzetéből indul ki, s azt fejleszt tovább egy skolasztikus dialógussá.<sup>68</sup> A karácsonyi prédikációban olvasható jelenet, a próféták felsorakoztatása, ugyancsak egy régi karácsonyi liturgikus játékkal, az ún. *Ordo prophetarum*mal állítható párhuzamba.<sup>69</sup> Ebben a játékban – egy Szent Ágoston neve alatt fennmaradt prédikáció<sup>70</sup> nyomán – az ószövetségi próféták sorakoznak fel, és mondják el próféciáikat Krisztusról, akárcsak Vincénél. Hasonló figyelhető meg a pünkösti prédikációban olvasható jelenet esetében is. Tudomásunk van ugyanis – igaz, csak

<sup>62</sup> Vö. az egyes nevekhez frott jegyzeteket.

<sup>63</sup> RIQUER, *Historia*, 244.

<sup>64</sup> A kifejezés jelentése a. m. „mondjunk dialógust” vagy „meséljük el dramatikusan”. Így például az emmauszi tanítványokról szóló részlet elején: VINCENTIUS, *Sermones*, 178; vagy kicsit más alakban (*ad practicum*) a karácsonyi prédikációban, Mária és József párbeszéde előtt: VINCENTIUS, *Sermones*, 29; ill. éppen az apostolok vetélkedésének bevezetésében: VINCENTIUS, *Sermones*, 470 (lásd a közölt szöveg elején).

<sup>65</sup> A Vincénél szereplő „practica” és a spanyol „plática” ugyanis szinonimák, a „plática” párbeszédet, diskurzust jelent és éppen a latin *practica* szóból származik. Éppen ez adja meg a Vincénél található *practica* értelmét is, amely tehát párbeszédet, drámát jelent. (A „plática” szóhoz vö. M. MOLINER, *Diccionario del uso del Español*, II, Madrid, 1987, 788; ill. V. G. DE DIEGO, *Diccionario etimológico Español e Hispanico*, Madrid, 1954, 433.)

<sup>66</sup> Egy ilyen jellegű vizsgálat fontosságára már a szakirodalomban is felhívták a figyelmet: SANCHEZ SANCHEZ, *Vernacular Preaching*, 809.

<sup>67</sup> Így pl. az apostolok vetélkedése, az emmauszi tanítványok, valamint Mária és József párbeszéde.

<sup>68</sup> A játékhoz lásd SCHÜTTELPELZ, *i. m.*; valamint K. YOUNG, *The Drama of the Medieval Church*, I, Oxford, 1933, 461; ill. a spanyolországi anyag vonatkozásában: R. B. DONOVAN, *The Liturgical Drama in Medieval Spain*, Toronto, 1958 (Pontifical Institute of Medieval Studies: Studies and Texts, 4), 172–173. Ha Vince szövegét az itt közölt szövegekkel összevetjük, jól látható, hogyan lett a prédikátor kezén az eredetileg a feltámadási szertartáshoz kapcsolódó liturgikus játékból Krisztus istenségéről szóló skolasztikus dialógus.

<sup>69</sup> DONOVAN, *The Liturgical Drama*, 17, 121–122, 147–154; ill. F. LAZARO CARRETER, *Teatro medieval*, Madrid, 1970, 29–31.

<sup>70</sup> AUGUSTINUS, *Contra Iudaeos*, PL 42, 1124.



szórványos utalások formájában, a szöveg pontos ismerete nélkül – több, spanyol nyelvterületen ismert pünkösdi játékról is, amelyekben – a prédikációban elbeszélte jelenethez hasonlóan – az apostolok és Mária léptek színpadra.<sup>71</sup> Mindezek alapján tehát joggal feltételezhetjük, hogy az apostolok vetélkedésének is lehetnek ilyen népi jellegű dramatikus gyökerei, amelyeket Vince átvett és a maga céljaihoz alkalmazva beleszőtt prédikációjába. Ezek felderítése és pontos vizsgálata azonban már a további kutatás feladata.<sup>72</sup>

\*

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a *Könyvecse* e rövid történetében egy katalán származású prédikátor, Ferreri Vince dramatikus „pláticá”-ja őrződött meg, és éppen a sermo szöveghagyományozásának sajátos jellege folytán bepillantást nyerhettünk a korabeli magyar fordító/összeállító munkamódszerébe, műveltségébe is. A prédikáció forrásainak elemzése során pedig a középkori spanyol–magyar kapcsolatok egy érdekes példáját sikerült azonosítani. A vetélkedésben ugyanis minden bizonnyal egy spanyol eredetű népi dramatikus hagyomány őrződhetett meg, ezért Kardos Tibor méltán tarthatta a *Könyvecse* e részletét dramatikus emléknek. A szöveg maga azonban nem annyira a magyar dráma történetéhez, mint inkább a spanyolországi irodalomhoz és folklórhoz kötődik.

<sup>71</sup> DONOVAN, *The Liturgical Drama*, 157–160.

<sup>72</sup> E népi eredetű rétegek létezésének mintegy közvetett bizonyítékai azok a 19. század elején kiadott feljegyzések, melyek arról tudósítanak, hogy a középkori Spanyolország katedrálisaiiban e nagy egyházi ünnepek mellett még olyan egyszerű vasárnapi evangélium-jeleneteknek is, mint Krisztus megkisértése, léteztek dramatikus előadásai. (Vö. J. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, XIII, Madrid, 1835, 222; idézi DONOVAN, *The Liturgical Drama*, 165–166.)

### ZENTAI MÁRIA

#### ÖSVÉNYEK ÉS ROMOK

Jorge Luis Borges novellájában, *Az elágazó ösvények kertjében* szó esik egy kínai művésztől, aki megígérte, hogy ír egy regényt és megalkot egy labirintust. Hagyatékából kiderül, hogy a kettő egy: a regényben a cselekmény minden választóján, elágazásán megírta az összes lehetséges folytatást, majd ezt a módszert ismételte minden újabb szálon. „Az idők végtelen sorában hitt; szétágazó, összefutó és párhuzamos idők szédítő és növekvő hálózatában”. A regénylabirintus így egyenrangú részek halmazává vált, amelyben minden lehetőség megvalósult, de nem lehetett összefüggést, folyamatot teremteni benne.

Az elágazó ösvények kertje előadásom metaforája: értelmezés-darabjai mindig új irányba indulnak, a szövegnek más-más aspektusát tekintve alapnak. Nem törekszem arra, hogy egységes értelmezéssé formálva összhangba hozzam őket (van, amit nem is lehetne), de arra sem, hogy a lehetőségek közül valamelyiket érvényesebbnek tekintsem a többinél. Nem indulok el minden ösvényen: csak az istennel és az álmokkal foglalkozom.

#### *Az istenek*

Régi elemzésem<sup>1</sup> úgy tesz, mintha a mű csak az ifjú megérkezésekor kezdődne. Most tehát először azt nézem meg, amit akkor figyelmen kívül hagytam, vagyis az első ötvenkét sort, amelyben egy sivatagban istenek harcolnak egymással egy elhagyott házért.

Vörösmarty összesen négy istenalakot talált ki, pontosabban két ellentétes szerepű párt: Hadúrt és Ármányt a *Zalán futásában*, Védet és Romot *A Romban*. Tündérek, ördögök, sárkányok, boszorkányok, nemtők és hasonlók többször akadnak a műveiben, de isteni hatalmú lénynek ezen a négyen kívül még esetleg az Éj tekinthető a *Csongor és*

\* Az e rovatban alább közzétett tanulmányok eredetileg 2001. április 26–27-én Szegeden, a VIII. DeKONferencián hangzottak el. Az elemzett műnek, Vörösmarty Mihály *A Romjának* szövegét – eltérően több szerző eredeti előadásától – egységesen a kritikai kiadás (rövidítve a továbbiakban: Krk.) szerint közöljük: VÖRÖSMARTY Mihály, *Nagyobb epikai művek*, II, s. a. r. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András, Bp., 1967 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 5). – A szerk.

<sup>1</sup> ZENTAI Mária, *Vörösmarty Mihály: A Rom (elemzés)*, AHistLittHung (Szeged), 1981.

*Tündében*, ám őt nem hívják istennek sem a szereplők, sem a szerző. Mindegyik istennek a neve fejezi ki természetét: igaz ez még Ármányra is, aki a szakirodalom egybehangzó feltételezése szerint a perzsa Ahrimánból származik (az ellentétes szerepű istenpárok a dualisztikus perzsa mitológiát idézik), de magyarosított nevének köznyelvi jelentése van. Azon túl, hogy ez a névadás könnyen rokonítható Horvát István szóhangzáson alapuló etimológiai mutatójaival, amelyekben a hangzás magával hozza a jelentést (Jerusálem–Sólam vára, Babilon–Bábolna, Heródes–Orod, Arad stb.), irodalmi szokásként az allegóriát idézi fel, abban a viszonylag egyszerű formájában, amikor a nagy kezdőbetű kiemeli a szövegből a Mértékletességet, a Bölcsességet és társaikat, és önálló ágenssé teszi őket, akiket csatába lehet küldeni, szoborrá vagy festménnyé lehet formálni. Vörösmartyótól nem idegen ez a gyakorlat: volt tanítványaihoz írott versében felvonulnak az erények és a bűnök nagy kezdőbetűs harcosai, hogy megküzdjenek egymással, *A Délszigetben* pedig „szörnyetegek képét” viselik a Halál fegyverei, az irigység, a szégyen, a kétségbeesés, a féltékenység és a többi. Az ilyen allegorikus árnyékot vető alakoknak mindig a nevük jelentésének megfelelően kell viselkedniük: a Mértékletesség nem dözsölhet, a Szerénység nem dicsekedhet, Hadúr csak a csatával törődik, Ármány nemcsak rémisten, de ármányos is (valóban az, hiszen például tót és bolgár katonáknak és szürkankós póri csoportnak álcázza ördögeit). Védnek védenie kell. Romnak rombolnia.

Elégséges magyarázat-e a két isten neve ötven évig tartó elkeseredett csatájukhoz? Nem egészen. Ha a tét csak a puszta lak lerombolása lenne, Romnak elég lenne várnia még valamennyit (és ideje, tudjuk, van – századokban mérhető). Ott sétál ugyanis „nehéz ön lábaival” az óság, csak hagyni kéne, hogy tegyen még néhány kört, és nem marad a nyomán semmi. A két isten mégis csatázik. Istenek vagy azért küzdenek egymással, mert belekeverednek az emberek harcába (ez történik az *Iliászban* vagy akár a *Zalán futásában*), vagy pedig ember előtti–emberen kívüli időkben, a világ fölötti hatalomért, esetleg olyan tárgyért vagy eszközért, amely magába foglalja a hatalmat. Zeusznak le kell győznie a titánokat, hogy ő uralkodhasson az Olümposzon, az *Edda* történeteiben az ázok és a vánok harcolnak előbb a világalalomért, később a Nibelungok elátkozott aranyáért. Jézusnak le kell győznie a Sátánt, hogy uralkodhasson.

Rom és Véd csatája ilyen mitologikus küzdelem. A vesztes Véd (a Mentő) elszáll égi hazájába, Rom pedig megvetheti a lábát ebben a világban. Ez volt a célja („ott Rom kívána tanyázní” – 11. sor), ezért kellett neki a „fejedelmi lak”, amelynek a leomlása az ő szempontjából nem más, mint átalakítás az új tulajdonos természetének megfelelően. Az ifjú szempontjából természetesen tükör ez a részlet: a ház leomlása előre elmondja az utolsó álom kudarcát, mint Gere Zsolt is megjegyzi.<sup>2</sup> Nem is lehet egészen pontosan tudni, hogy Romisten maga nem válik-e legalább részben azonossá a ruinával: talán nem is lakhelynek, hanem testet ölteni van szüksége rá. „Várkoszorúzta fejét” írja le az elbeszélő; amikor megmozdul, mélyebbre süllyednek az épület maradványai alatta; amikor pedig „düledékeimet” említi, nem tudni, hogy egyszerű birtokviszonyról van szó vagy a testrészeiről. Az ifjú harmadik álma előtt Romisten „kövein” borul le. Nem ebben az

<sup>2</sup> GERE Zsolt, „...hat gfm jöve sebtben elébe”, ItK, 2000/3–4.

irányban kívánok továbbhaladni, de megjegyzem, hogy az épület a pszichoanalízis nagyjai szerint jelentheti magát a személyiséget: tudjuk, hogy Carl Gustav Jung önálló gondolkodói útját megvilágosító álmában a többszintes házban önnön tudatának rétegeit ismerte föl, a tudatos éntől lefelé és időben visszafelé a tudatalattin át az ősi kollektív emlékezetig.<sup>3</sup> Romisten ebben az olvasatban maga a rommá vált, összeomlott fejedelmi ház. Ebben a minőségében viszont fenn is tartja a valaha volt fejedelmek emlékét, vagyis a „ház” másik, „dinasztia” értelmében is mintegy áthidalja az időt a ház titokzatos elhagyása (amiről nem tudunk meg semmit) és az ifjú kalandor, a „feledett ivadék” megérkezése között.

A „feledett” jelző kétféle olvasatára is lehet értelmezést építeni, az ifjúval a középontban. *Elfeledett*, hiszen nem mint fényes fejedelemfi, hanem mint sorsverte kalandor jelenik meg. Az elhagyatott lak és az elfeledett utód együttese az Országok házának talán már rég végbement lehanyaglását, bukását sejteti. De olvashatjuk a szót *magafeledettnek* is, hiszen egészen a harmadik álom közepéig az ifjú nemigen látszik tudni a saját származásáról. Így a történet lehet a magafeledettség állapotából az önmagára és feladatára ébredés fokozatainak története.

Romisten szempontjából viszont az ifjú kalandor származásának nincs jelentősége (bárki jönne leborulni előtte, teljesítené az álmait), legfeljebb annyi, hogy ha nem is tud róla, van valami köze a helyszínhez. Vagyis ha az előbbi olvasat értelmében önmagára-ébredés a történet, akkor a helyszín és a származás esetleg determinálhatja az álmokat.

Romnak nem személy szerint rá van szüksége, hanem valakire, aki formálisan elismeri hatalmát, vagyis legitimálja Véd fölötti győzelmét azzal, hogy megadja neki az istennek járó tiszteletet: „leborulva köszönti” (ebben az összefüggésben kevésbé számít, hogy az érkező ifjú nem leborul, inkább összeroskad. Rom a cselekvő és az értelmező, ő pedig leborulásnak tekinti a gesztust). Ennek érdekében olyan fogadalmat tesz, amely a lényével, nevével ellentétes cselekvésre készíti: *teremtésre* vállalkozik („Teljesedésbe hozom háromszoros álmait annak” – 40. sor). Ezt teszi minden teremtésmítosz magányos öslétezője az idők kezdetén. Sajátos teremtéstörténetet olvasunk tehát, és az ösvények újra elágaznak.

Olvashatjuk a költeményt az „elhibázott” vagy félresikerült teremtés példázataként, hiszen a megvalósuló álmok sorra megsemmisítik vagy legalábbis érvénytelenítik az előzőket, egészen addig, amíg az utolsó álomban minden elpusztul. Olyan műveket idézhetünk meg kontextusként, mint Mary Shelley *Frankensteinje*, amely az ember teremtésének horrorisztikus újramondása; vagy még inkább William Blake próféciai, középontjukban Urizennel, a rosszindulatú teremtővel, aki csak bukásra ítélt, töredékes, halálra szánt világot képes alkotni igazi, ép létezés helyett. Rom lehet a *hibázó* teremtő, aki félreismeri önnön isteni természetét és szerepét (vagyis boldogságot akar adni, miközben ő a „dúlás komor istene”), és ezzel eleve kudarcra kárhoztatja a kísérletet; de lehet *rosszindulatú* teremtő is, aki olyan feltételt támaszt („háromszoros álmait” hozza teljese-

<sup>3</sup> Carl Gustav JUNG, *Memories, Dreams, Reflections* (1961), London–Glasgow, 1975 (Fontana Library of Theology and Philosophy), 182.

désbe), amelyről sejthető, hogy végzetesnek bizonyul majd (ha máshonnan nem, hát *A Rom* valószínű megírásának környékén készülő *Ezeregyéjszaka*-fordításban *A halász és a szellem* meséjéből: a szellem háromszor száz évig várja a szabadítót, háromszoros fogadalmat tesz – amelyről a halász, a véletlen szabadító ugyanúgy nem tud, mint Rom-istenéről az ifjú –, és negyedik fogadalmával már pusztításra készül).

Olvashatjuk a költeményt egy ciklikus világfelfogás illusztrációjaként is, amely egyet emel és nagyít ki a létezés egymást követő köreiből. Ekkor a szöveg visszatérő elemeiből, körbekomponáltságából indulunk ki: az istenek harca után Rom „A' szomorú sivatagba [...] nézett ki merően” (28. sor), a mű végén „Rom pedig ült egyedül és a' sivatagba kinézett” (353. sor); az ifjú „mint jött, tova ment a' messze világba” (349. sor). Ez az olvasat megengedi, hogy az idők kezdetének tekintsük a kezdést: a pusztá, elhagyatott ház az élettelen sivatagban egy korábbi világ maradványa, a helyszín és az idő két létezési ciklus közötti ontológiai senkiföldje. Megjelenik, igaz, hogy csak egy hasonlatban, a több mitológiából ismert, újrakezdést megelőző világpusztulás, a tűz: „Míntha világot gyujtana föl, heven égete a' nap” (52. sor). Tűzben pusztul a Brahma-nap végén a világ, tűz pusztítja el az istenek alkonyán a Walhallát, tűz vet véget a sztoikusok világciklusának. Tűzvésznek nyomát viselik a *körkörös romok*.

A ciklikus olvasatban elhalványul Rom „dúlás istene” aspektusa: a kontextusként megidézett mitológiai történetekben nem a teremtő és nem is a világ milyenségén (esetünkben az álmok tartalmán) múlik a teremtett világ sorsa, hanem e világfelfogás alaptörvénye teljeseedik be, az ártatlanság öröknek látszó tavaszától a zajos ifjúságon, majd a megállapodott és tettekre törő férfikoron át kietlen pusztulásáig.

A következő ösvény az álmok és a teremtés kapcsolata felé vezet. Kiinduló megfigyelésünk: előbb meg kell álmodni a világot, hogy létrejöhessen. Valószínű, hogy Rom, a dúlás istene (ebben az összefüggésben újra fontos, hogy az) maga nem képes erre, így szüksége van az álmodó ifjúra, aki viszont kénytelen elfogadni a sorrendet: sorra el kell használnia a lehetőségeit, ha újabb kívánságát szeretné valóra váltani (ez Balzac *A számbőr* című novellájára emlékeztet, amelyben a beteljesülő vágyak egyre gyorsuló iramban fogyasztják a mágikus számbőrt és vele a hős életét a szükségszerű pusztulásig). *A Romban* a második álom mutatja legtisztábban az alaptételt: az ifjú meglátja a lányt, de elérni csak akkor tudja, amikor előbb megálmodja a találkozást.

Az álom mint világtéremtő erő új értelmező kontextust hív be. Borges *Körkörös romok* című elbeszélésében mocsárban pusztuló körkörös romok között a mágus apró részletenként megálmodja és ezzel megteremti fiát, az új Ádámot, akit a világban egészen addig embernek hisznek, amíg a tűzvészben ki nem derül róla, hogy nem égeti meg a láng; de nem égeti meg a mágust sem, aki rájön: őt magát is csak álmodja valaki. Az álom mint a teremtés feltétele, a valóságként működő látszat (amelynek látszat-volta csak a pusztulás pillanatában tárul fel) és annak beláthatatlan regresszusa (nem tudható, ki álmodja az első álmodót) nem idegen Vörösmarty világától. Erről van szó az *Éj* monológjában is. Az *Éj* nem a világ teremtését mondja el, hanem saját álmát a teremtésről: „álmodik, 's a' pataknak elbeszéli halhatatlan álmait”. Nem tudható, melyik teremtésről szól

az álom; nem tudjuk, hol helyezkedik el az időben és a térben Csongorék történetéhez képest: hiszen álom.

Az ösvények innen nyugatra is, keletre is vezethetnek. Ha a hangsúlyt a világ fizikai létezés előtti álom-létére tesszük, platonikus csengésű kijelentésekhez érkeznünk: a létbe-merülést, megtestesülést megelőző ideákhoz. Erősítheti ezt az irányt Vörösmarty több helyütt is megfogalmazott platonikus lélekfelfogása:

Csak a' mi keblem' mélyeiben buzog,  
Csak a' mit elmém' tiszta lapján  
Írva hagyott az örök teremtés...

(*Berzsenyi emléke*)<sup>4</sup>

Mintha lelkem' ága volnál  
Tiszta 's ép,  
Melly még ment minden hibától  
És a' legdicsőbb sugártól  
Égi szép...

(*Cs. M. kisasszonynak*)<sup>5</sup>

Vagy játék-e ez is? 's csak most kezdődik az élet  
És a' függöny után feltűnik, a' mi való?  
'S a' kirepült lélek szabadon megy vágyai' szárnyán,  
Merre hiába vivott földi hatalma szerint?

(*Hubenayné*)<sup>6</sup>

Ha viszont inkább azt emeljük ki, hogy a létrejött világ maga álomból van (mint a körkörös romok mágusai), kelet és a hinduizmus felé vezet az ösvény. A világillúzió, a *máyá* az értelmezés következő lehetősége, amely a ciklikusság elvét is újra a képbe hozza. A *Romban* teljesedő álmok nyom nélkül tűnnek el: létük tehát pusztán illúzió volt, színes fátyolként fodrozódtak a sivatag ürességében, és a ciklus vége véget vet nekik. Az ifjú a kívánatos út ellenkezőjét járja be: a sivatagba érkezve egyszer már eljutott a megsemmisülés vágyáig („halálát / Vélte találnia itt” – 59–60. sor), de azután az álmok során a kezdetben még passzív és szemlélődő élet helyett egyre aktívabb létformákat választ, vagyis rosszul dönt, nem emelkedik, hanem süllyed az anyagi világban, a *máyá* foglyaként. Így ahelyett, hogy a világnap végén megtérhetne a teljes megsemmisülésbe, új vándorútra kell indulnia („tova ment a' messze világba” – 349. sor). A védikus alapú értelmezés megengedi, hogy Sivát ne a sivatag szóból való elvonásnak vagy Chivai kánság franciásan olvasott nevének tekintsük, hanem magát Sivát, a nagy istent tiszteljük benne. Minimális filológiai támaszt is ad ehhez, hogy az *Ezeregyéjszaka*-fordításban

<sup>4</sup> VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, II, *Kisebb költemények 1827–1839*, Bp., 1960, 215.

<sup>5</sup> VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, III, *Kisebb költemények 1840–1855*, Bp., 1962, 61.

<sup>6</sup> *Uo.*, 96.

Brahmán Padmanába történetéhez Vörösmarty szerkesztői jegyzetet fűzött: „Visnu, az indus szentháromság’ második személye, a’ fentartó hatalom jelképe”. Ha ezt tudta, ismerhette a háromság harmadik személyét is, Sívát, a nagy Játék mestert, akinek tánca a világmindenség ritmusa, aki romboló, de teremtő is, hiszen rombolása feltétele és kezdete az új teremtésnek. Rom, aki „nagy Siva’ pusztáin egyedül őrszellem az éjben” (23. sor), mintha az ő kettős munkáját végezné el.

## Az álmok

Most az álmokhoz vezető ösvények következnek.

Kétféle mód van: vagy testet öltenek az álmok, vagy *azt hiszi* valaki, hogy testet öltenek.

Az első mód a fantasy műfaj vagy a science fiction kontextusa. Két klasszikus, régi darabja Stanisław Lem *Solaris* és Ray Bradbury *Marsbéli krónikák* című műve.

A *Solaris* bolygó/élőlény/isten (nem derül ki, melyik) különös képessége, hogy életre kelti a közelében dolgozó emberek álmait, pontosabban álmaikat, emlékeit, vágyálmaikat, tehát a tudatban élő alakokat vetíti ki, ad nekik fizikai létezését. Némelyik szereplő számára rendkívül kínos ez a helyzet, hiszen torz, ijesztő, furcsa dolgok és lények szabadulnak a többiek szeme elé, a tudat titkos és titkolnivaló tartalmai tárulnak fel letagadhatatlanul. Kétséges, hogy baráti vagy ellenséges *Solaris* gesztusa. A főhős végigjárja a stációkat a vágyteljesítő álmom örömetől (az ő számára halott felesége testesül meg) a lidércnyomásos, szorongásos álmom rettegettségéig, amikor rájönnek, hogy nem tudnak megszabadulni az életre kelt álmoktól, és nem tudják befolyásolni, *melyik* álmuk kel életre. Végül elmenekülnek, magára hagyva a titokzatos objektumot és feladva törekvésüket, hogy megértsék.

A *Marsbéli krónikák* egyik elbeszélésében az életre kelő álmom fegyver lesz az emberek ellen: az űrhajósok legkedvesebb emlékei és vágyai öltenek testet, hogy csapdába csalják őket (az egyik hőst szülei házában, gyerekkori szobájában a bátyja öli meg).

A fizikai létet nyerő álmok, a testet öltő tudattartalmak tehát életveszélyesek. Akinek a tudatából kiszabadultak, annak nincs tovább kontrollja felettük, saját törvényeik szerint viselkednek, illetve működnek, és jó esély van arra, hogy elpusztítják az álmodót (akkor is, ha eredetileg „szép”, vágyteljesítő álomról volt szó – vö. Bradbury).

A *Rom* ifja sem tudja irányítani vagy akár csak befolyásolni életre kelt álmait. Nem tud például változtatni rajtuk, csak úgy, ha új álmodik, vagyis saját létezésének nem tudja biztosítani a folyamatosságát. Személyisége töredékes, létezése megszakított lesz: az ifjú pásztor nem fokozatosan fejlődik át a következő személyiségbe, hanem egyszerűen eltűnik, megsemmisül az őt körülvevő tárgyakkal és jelképes értékű tájjal együtt. A második és a harmadik álmom csak első pillantásra látszik folyamatosnak. A helyszín valóban nem változik, de az új vágyakozás tárgya, vagyis a harmadik álmom lényege, a lány csak a megszakító álmom-rítuson át érhető el: az ifjúnak el kell hagynia várát, leborulni Rom előtt és megálmodni, ami majd megtestesül. A negyedik álmom, a pusztító csata után pedig nem tud visszafordulni, menedéket találni a harmadikban: előző világa és személyisége végérvényesen elveszett.

Az utolsó álom önállósodik a legnagyobb mértékben és a legtitokzatosabb módon. Senki: az ifjú sem és az olvasó sem tudja meg, hogy mi történik valójában, kik harcolnak, miért, és ki győz. Azt ugyanis csak feltételezzük, hogy a harmadik álomban látott pártusok keltek föl a perzsák ellen és buktak el a csatában. Az elbeszélő semmit sem szól erről, csak ennyit mond: „Két roppant hadnak távol hallotta csatáját...” (339. sor), és később sem nevezi meg a küzdő feleket.

Az utolsó álomban nem az élet, hanem a halál testesül meg. Lehetne az ifjú halála is, amit a sivatagba jöve itt „vélt” megtalálni. De a csatának csak „borzasztó, bús” hangjait hallja, nem éli át aktívan, mint a korábbiakat. Életben marad, és ez valószínűleg a kompozíció hatalmának a következménye. A körbekomponálás szerkezeti sémája is azt kívánja, hogy „mint jött”, el is menjen, és még inkább az enigmatikusan kettős zárás vonzereje, amit Vörösmarty jól ismer és alkalmaz is többször. *A két szomszédvár* a közismert példa, de ott kísért a lehetőség a *Csongor és Tündében* is: a hármas út vidékére visszaérkezve Csongor saját történetük *körbezáródására* reflektál („’S miért az olthatatlan szomj, miért / Rejtékeny álom, csalfa jóslatok, / ’S remény vezérrel eltúrt hosszas út, / Ha, a’ hol kezdtem, vége ott legyen, / Bizonytalanság’ csalfa közepén?”), Balga pedig a *továbbvándorlást* sejtető jövőre: „Elmenjünk hát, ’s ne lássunk több csodát? / ’S pusztába menjünk, ’s éktelen vadonba?”

Sajátos, hatásában az oxymoron retorikai alakzatára emlékeztető kompozíciós feszültség jön létre így *A Rom* és *A két szomszédvár* zárásában. Az összetevő elemek egy része teljes, abszolút lezárást mutat: a történetek tragikusan és végérvényesen befejeződnek, a szövegekben pedig a művek kezdését újra felidéző képek, motívumok megjelenésével a visszatérés kompozíciós jegyei dominálnak. De a hősök személyes sorsa ellentmond a zárt ciklikus szerkezetnek: eltűnnek, elbujdosnak valahová, ahová a narrátor már nem követi őket. Tihamér „A’ vadon életnek ment bolygani tömkelegében, / És a’ sági vidék nem látá ötet azontúl”, az ifjú „mint jött, tova ment a’ messze világba”. Ismeretlen jövőjű hősök ők: kilépésük a mű idejéből és addigi teréből nyitottá teszi a (látszólag nagyon zárt) befejezést, és bizonytalanná, kétségessé az egyértelműségre törő olvasatot.

A bizonytalanság fontos elem az utolsó ösvényen is (utolsó volta a véletlen műve, nem jelez sem nagyobb fontosságot, sem a többinél véglegesebb értelmezést): az álom, amelyről a hős azt hiszi, hogy megvalósul, vagyis valóságként éli meg a káprázatot, látomást, hallucinációt. Az önnön kivételül tudattartalmaival birkózó hős a pszichiátria felől értelmezhető: a felbomló, hasadó, integratív központját (ha volt ilyen egyáltalán) elvesztő tudat kórképe.

*A Rom* világban csalódott ifjú kalandora lelkében haláltudattal, talán halálvággal vándorol a forrón tűző sivatagi nap alatt („Mellytől nem rettege ’s melly baj / Annyi ezerből még egyedül vala hátra – halálát / Vélte találnia itt” – 58–60. sor). Amikor összeesik a romépület köveinél, álmokat lát – álmokat az életről. Vágyteljesítő álmok lennének? Első pillantásra annak látszanak (legalábbis az első három). De a vonzó életek gyorsan kiüresednek („unalomnak tárgyai lőnek”), nyomasztóvá válnak, a vágyteljesítő álom átsiklik szorongásos álomba („a’ ház csendes vala és bús: / Csak maga a’ háznak rémlinke dobog vala benne / ’S hosszú sohajtás volt szívének néma beszéde” – 220–222.



sor). Mire a negyedik, megsemmisítő álmhoz érkezünk, az ifjú több nagy változást is átél, de ezek nem gazdagítják, hanem kioltják egymás hatását. Egymást kizáró én-tudatok testesülnek meg: az ifjú pásztor, a családapa és a hadat gyűjtő szabadságharcos mintha nem is ugyanaz az ember lenne („a’ megijedt háznép alig ösmert szótlan urára” – 325. sor). Nincs összetartó központ, nincsenek állandó személyiségjegyek, nem tudja megtartani, hiszen mindig másképp határozza meg önmagát. Az álmok tették ilyené vagy már előtte is ilyen volt? Ez lehet az oka, hogy „Sors és a’ szerelem nem hagyták béke’ ölében / Lennie boldoggá, nem harczok’ fürgetegében” (54–55. sor)? *Belül* lenne nemcsak a szenvedés, de a magyarázat is?

„Ébrede most ’s mit imént álomnak véle, való lön” (76. sor). Az álmok valóra válnak, mondja az elbeszélő. Biztosan? Jusson eszünkbe Goljadkin úr és Táborny Elemér. Átélik, ami velük történik, és az elbeszélő nem figyelmezteti az olvasót: valami nincs rendjén. Nem is tehetné: a történeteket az ő szempontjukból mondja, nekik pedig valóság a Másik, valóság a nyomorult inas élete, nem képesek megkülönböztetni azt, ami van, attól, ami (talán) *csak nekik van*. Vörösmarty ismeri ezt az elbeszélési módot, versben is, prózában is kipróbálta. Vannak hősei, akik elvesznek valóság és látomás között, és magukkal rántják az olvasót is, akinek a szövegben semmi sem segít eldönteni, hogy kísérteties jelenésről vagy a bomló tudatú hős víziójáról olvas – ilyen *A hős sírja*, ilyen Tihamér ismétlődő jelenete Enikővel. Vannak olyan hősei is, akik fantasztikus történeteket élnek át, mint *A túlvilági kép* ifja, aki a föld mélyein át üldözi szerelmese koporsóját, vagy Csiga Márton, aki egyre irracionálisabb bűnökbe süllyed és végül saját hasonmásával kerül szembe – de a végén felébrednek és az elbeszélő visszamenőleg álomnak minősíti a történeteket. Az olvasónak kell eldöntenie, hogy *mikor* hisz neki?

*A Rom* kalandor ifja lehet Tihamér vagy Csiga Márton rokona is, akire a legnagyobb veszély saját tudatában-tudattalanjában leselkedik. Az utolsó ösvény az örület felé vezet. Ha így olvassuk, értelmező kontextusát Petőfi Sándor utolsó verse adhatja: „Akad-e majd, / Ki ennyi bajt / Higgyen, hogy ez történet? / És e beszédet nem veszi / Egy örült, rémülésteli, / Zavart ész meséjének?”

„...TÖBBÉ SEMMIT AZONTÚL”  
(Vörösmarty Mihály: *A Rom*)

Ha áttekintjük a Vörösmarty Mihály *A Rom* című elbeszélő költeményéről szóló szakirodalmat, akkor tanulságos összeállítást készíthetünk arról, hogy mennyire nem egyértelmű, mi is a címe ennek a műnek. Van, aki *Romként*,<sup>1</sup> van, aki *A Romként*, s van, aki *A romként*<sup>2</sup> utal a Vörösmarty-szövegre. Természetesen ezek az eltérések, amelyek olykor egy tanulmányon belül is megfigyelhetők, aligha szándékosak. Csak hát ettől még a tény tény marad: a Vörösmarty-szöveg címe – árnyalatnyinak látszó eltérésekkel ugyan – hol így, hol úgy szerepel a szakirodalomban. Mindez pedig akár megvilágító erejű is lehet, ha az eltérően felbukkanó címek implikálta poétikai értelmezéseket igyekszünk körülírni. Ha ugyanis *A romnak* olvassuk (vagy idézzük) a címet, akkor a mű fókuszába óhatatlanul a palotának, az „Országok” házának” a maradéka kerül, szemben azzal, hogy nagybetűs, de névelős változat esetén (*A Rom*) maga az isten válik a fő- és címszereplővé. Míg ha csak egyszerűen s névelő nélkül *Romnak* emlegetjük a szöveget, akkor pedig már átszüremkedhetik ebbe némi önreflexív, a műformára utaló megfontolás is, a romantikus töredék poétikájának nem is annyira halvány visszfényeként.<sup>3</sup> Hogyha pedig mindezek a lehetőségek ott rejteznek az értelmezési tradícióban, akkor aligha lehet olyannyira kategorikusan nyilatkozni a címadásról, mint tette ezt a kritikai kiadás. Ott ugyanis ez áll: „Rom: nem a »ruina« jelentésű szó, hanem elvonás a rombol, romlik szavakból, kb. 'a dűlás komor istene' jelentésben.”<sup>4</sup> Az elvonás mibenlétét mint szóalkotási eljárást aligha vonnám ugyan kétségbe, csak hát ez aligha terjeszthető ki arra is, hogy a befogadás során milyen értelemmel ruházható fel maga a cím – különösen, hogy a szöveg egésze természetesen megközelíthető egy anagrammatikus szövegértelmező módszerrel is.<sup>5</sup> Egyelőre csak a címnél maradva: a konnotációk közül már azért sem rekeszthető ki a 'ruina' jelentés, mert olyanokat is olvashatunk a szövegben, hogy Rom megjelölése „rombolni jövőt”, továbbá hogy miatta „a' fejedelmi gyönyörök, / A' hírből ragyogott Országok' háza, leomlék”, valamint hogy Rom isten egy „tört oszlopon” ül.<sup>6</sup> Sőt, az egykorú olvasó

<sup>1</sup> Így olvasható pl. TURÓCZI-TROSTLER József, „Amit a fül nem hallott, a szem meg nem jára” = Uő., *Magyar irodalom – világirodalom*, I, Bp., 1961, 426–427.

<sup>2</sup> Így olvasható pl. WALDAPFEL József, *Vörösmarty és kora*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1 (1951), 142.

<sup>3</sup> Arra, hogy ez a szempont egyébként mennyire jogosan alkalmazható a Vörösmarty-életműre, lásd legújabbban SZEGEDY-MASZÁK Mihály tanulmányát: *Vörösmarty és a romantikus töredék = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TARÁTS József, Pécs-Bp., [2001], 31–37.

<sup>4</sup> Krk. 612.

<sup>5</sup> Erre a VIII. deKONferencián MESTERHÁZY Balázs előadása tett kísérletet.

<sup>6</sup> Krk. 193.

A *Rom* első megjelenésekor, az Aurórában anaforikus ismétlődésnek, tehát retorikai elemnek foghatta fel az alcím első szavát (**R**omant. történet – a kiemelés tőlem: Sz. M.) – s ez független attól, hogy filológiailag esetleg elvitatható Vörösmartytól ez a megjelenés, hiszen ettől még a cím tartozékaként szerepelt 1830-ban.

Nem véletlenül kezdtem a címadással: a szöveg interpretálásának első lépcsőfokát igazából – a saját olvasatom szerint: címszereplő – Rom isten szövegbéli státuszának megértésében látom. Innen nézvést ugyanis nem tűnik túlságosan meggyőzőnek az értelmezési hagyomány egyik nagy tradíciója, nevezetesen az, hogy a mű alapvetően a vágyteljesítő folklórkötések szerkezeti elvét követi. Waldapfel József ötvenes évekbeli tanulmánya – erőteljes ideológiai premisszákhöz igazodva egyébként – ezt illetéknéppen fogalmazta meg: „*A rom* a három kívánság közismert mesemotívumát mélyíti el azzal, hogy a magánélet boldogsága, a magános pásztor, a patriarchális földesúr és a boldog családapa élete után a hős negyedik álmul a szabadságharcot kívánja.”<sup>7</sup> Bár van igazság ebben a megjegyzésben is, a mesemotívum funkciójához közelebb vihet Turóczi-Trostler József – ugyan szintén ötvenes évekbeli, de jóval finomabb – megállapítása: „Nem irodalmi, hanem folklórhagyomány, a három kívánságról szóló s az ember telhetetlenségét példázó világhíres népmese szolgáltatja az első inspiráló lökést, részben anyagot a »Rom« megírásához, amely ha nem is értékben, de tárgyában mindenesetre Vörösmarty romantikus korszakának egyik jellegzetes megnyilatkozása.”<sup>8</sup> Szerintem ugyanis tényleg arról van szó, hogy Vörösmarty – még ha fölhasználta is egy ilyen folklórhagyomány elemeit – jóval bonyolultabb poétikai szerkezetet épített ki, s így talán több joggal beszélhetünk „inspirálás”-ról – az ennél kategorikusabb megfogalmazás éppen a szöveg összetettségét fedné el. Persze tudom, hogy nyitott kapukat döngöztök, hiszen Zentai Mária már 1981-ben leszögezte: „*A Rom* nem boldogságkereső mű”.<sup>9</sup> S bár ez a megállapítás azért némileg más, mint az, amire saját kérdésem vonatkozott (Zentai Mária boldogságkeresésről beszél, míg én a vágyteljesítésről), ám Zentai Mária tanulmánya igen alaposan újragondolta az értelmezési tradíció azon toposzát is, amelyre utaltam. Ebből az értelmezésből kiindulva rá lehet látni arra, miért nem engedelmeskedik a szöveg a vágyteljesítés kódja szerinti olvasásnak.

Rom fogadalma, amely a szövegben egyenes idézetként szerepel, nem másnak tett ígéret: ezeknek a szavaknak nincsen hallgatója – hogy is lenne, amikor elhangzásukat is a tökéletes egyedüllét teszi lehetővé: „Ki legelőbb düledékeimet leborulva köszönti, / Teljesedésbe hozom háromszoros álmait annak. / Boldoggá teszem őt, fogadásom tartja 's ez így lesz!”<sup>10</sup> Vagyis Rom csak magához beszél, s fogadalmának is az önmagára hivatkozás az egyetlen referenciája; ígérete ilyenformán erősen emlékeztet arra, ahogyan az

<sup>7</sup> WALDAPFEL, i. h.

<sup>8</sup> TURÓCZI-TROSTLER József, *A romantika problémái: Vörösmarty romantikájának néhány megoldatlan kérdése*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, VI (1955), 267–292; az idézet: 285.

<sup>9</sup> ZENTAI Mária, *Vörösmarty Mihály: A Rom (elemzés)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XVIII, Szeged, 1981, 107–115; az idézet: 108.

<sup>10</sup> Krk. 194.

Ószövetségben az Úr önmagára esküszik. Cselekedete és szavai ebben az értelemben isteni attribútumként mutatkoznak meg; annál is jogosabban, mert a mű expozíciójában még – a Vörösmarty verses epikájára annyira jellemző – duálisnak mutatkozó istenképzet<sup>11</sup> ekkorra már állóképszerűen és véglegesen monoteistává vált: Véd és Rom küzdelme azzal ért véget, hogy Véd „Égi hazája felé elszállt a’ pusztá tetőkről”,<sup>12</sup> s így kikerült a szöveg teréből. Rom tehát immár az egyetlen Istennek tekinthető, aki – magánál nagyobb instanciát nem ismerve – valóban csak önmagára utalhat mint végső transzcendens tényezőre. Így lesz aztán az is érthető, hogy miért van szüksége egyáltalán Romnak az emberre: azzal, hogy a hódolás, a leborulva köszöntés az, amely az álmok teljesezésbe hozásának egyetlen oka, Isten és teremtménye viszonya megjelenhet már az epikus szál expozíciójában. Mindebből természetesen az is következik – figyeljünk csak a szövegre –, hogy az ifjú nem hallja az ígéretet, sőt, nem is kéri az álom teljesítését az első alkalommal: leborulása, amely inkább lerogyásnak tekinthető, éppúgy nem hódolati szándékot fejez ki, mint ahogy kérésként sem fogható fel. Az első álom előtt azt olvashatjuk, hogy „Szelleme’ tükrében feltűntek az álmok azonban...”;<sup>13</sup> a másodikban: „Elment a’ romhoz, leborult a’ barna köveknél, / Ott elszűnyada és feltűnt a’ második álom.”<sup>14</sup> A harmadiknál pedig: „...’S túl azokon szomorú düledéken lelte Romistent. / Fáradtan leborúlt kövein ’s jött harmadik álma.”<sup>15</sup> Az álmokat tehát egyik esetben sem idézik föl: azok jönnek vagy feltűnnek. Eldöntetlen marad – mivel egyenes idézet itt már nem fordul elő –, létezik-e kifejtett, verbalizált formájú kérés (olyasmi, mint *A sors és a magyar ember* című Vörösmarty-versben), nem egyszerűen néma, tagolatlan vágyról van-e szó. Az ifjú meg sem szólítja Romot, sőt, még az is kérdéses, észleli-e jelenlétét egyáltalán, hiszen voltaképp kommunikáció sincs Rom és az ifjú között: Istennek és embernek a kapcsolatában ez a kommunikáció egyébként az ima lehetne (annak bármilyen tartalmú változata),<sup>16</sup> illetve – ennek inverzeként – a kinyilatkoztatás, csak hogy itt egyikre sem kerül sor. Marad az a lehetőség, amelyet a három álom előfeltételeként a szöveg láthatóvá tesz: az egykori palota egyszerűen kultuszhelyként funkcionál, ahol az álomlátás bekövetkezhet – de hogy mitől vagy kitől származik az álom, azt az első három esetben az ifjú nem látszik tudni.

Az utolsó álom elkülönülése a többitől emiatt is hangsúlyos: hiszen ez az első és utolsó, mondhatni, az egyetlen eset, amikor az ifjú nem a palota maradékaihoz, hanem magához Romhoz megy. „De legelőbb az öreg Romhoz járúla tanácsért / ’S vágyaihoz képest

<sup>11</sup> Ennek egyéb összefüggéseiről is lásd SZÖRÉNYI László, „...s hű a’ haladékony időhöz”: *Kompozíció és történelemszemlélet a Zalán futásában* = Uő., „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, Bp., 1989, 36–84, különösen 43 skk.

<sup>12</sup> Krk. 193.

<sup>13</sup> Krk. 194.

<sup>14</sup> Krk. 196.

<sup>15</sup> Krk. 199.

<sup>16</sup> Ennek a kommunikációs kérdésnek mélyenszántó elemzése más Vörösmarty-szövegek alapján: ZENTAI Mária, *Az íbisz legfeketébb tolla: A nyelv hitelvesztésének nyomai Vörösmarty költészetében* = *Vörösmarty és a romantika*, i. m., 73–88.

még kére negyedszer is álmot.”<sup>17</sup> Ez azonban bizonyosan nem a telhetetlenség megnyilvánulása. Az ifjú nem tudhatott a megérkezése előtt egy évszázaddal elhangzott ígéretről, sőt, korábban Rommal sem beszélt, pontosabban: sem ő nem beszélt Romhoz, sem az öhozá. Nem is beszélhetett. Rom ugyanis egyáltalán soha, az egész mű során nem áll szóba senkivel: ő maga az ima beszédhelyzetéből megszólítható lenne, ám a leborulás megtörténte az ő számára helyettesíti ezt a szóbeli kérést. Rom voltaképp félre is értette az ifjú gesztusát: a kimerültségből fakadó összeroskadást fogta föl hódolatként. Ugyanakkor viszont nem nyilatkoztatta ki sem magát, sem szándékait. A negyedik álom előtt azonban az olvasható: az ifjú „Új kéréلمe’ szavát a’ Rom hallotta haraggal / ’S engede, kényén túl adván ’s fogadatlan az álmot; / Ah nem vágyaihoz képest, azok ellen adá meg.”<sup>18</sup> A szöveg nem teszi egyértelművé, hogy történt-e ekkor és itt verbális aktus: eldönthetetlen marad, Rom megszólalt-e, azaz haragjának kifejeződése egyáltalán nyelvi természetű volt-e. A narratori szöveg felbukkanása a szövegnek ezen a pontján azért indokolt, mert így Romnak és az ifjúnak a kommunikációja továbbra is, még itt is konfliktusosnak, sőt nem létezőnek érzékelhető.

Zentai Mária állapította meg: „Egyetlen álmot, egyetlen egységes víziót lát tulajdonképpen [az ifjú – Sz. M.], négy részre bontva, és ez az álom magába foglalja önmaga magyarázatát is (ismételt tanácskérés Romtól). A műben valóságos létezőnek tekintendő az ifjú kalandor, a sivatag és Rom. Ezek az elemek az első álom előtt és az utolsó álom után egyaránt szerepelnek. Ami közben történik, az valóság és álom határán lebeg, de közelebb az álomhoz.”<sup>19</sup> Az ifjú látszólag valóban folyamatos, egységet alkotó történetet él át – ám az természetesen az értelmezés szempontjaitól függ, hogy az álmoképek folyamatosságára vagy megszakítottságára ügyelünk-e. Az egyes álmok közti összefüggések ugyanis éppen a megszakítottság miatt erőteljesen el vannak bizonytalanítva: a szöveg hatáseffektusa itt leginkább az elkülönbözödés terminusával írható le. Ez különösképpen a második és a harmadik álom közötti átmenetkor feltűnő: a második álomban szereplő, elérhetetlen fiatal lánynak az azonossága a harmadik álomban felbukkanó, feleségül is elnyert leánnyal azért lehet kétséges, mert hiszen ez utóbbi éppen ikertestvérét gyászolja, amikor az ifjú beéri. „És nem hagysz egyedül lennem gyászomban az édes / Testvérért, nem hagysz siralommal nála mulatnom! / Őt nekem, a’ gyönyörűt, egy atyától jó anya szülte / ’S ketten az emlőről tehetetlen gyenge leánykák / Fügöttünk csecsemők.”<sup>20</sup> Mindez erőteljesen megkérdőjelezi a második álomban feltűnő leány identitását, hiszen létezése ezek szerint nem egyedi. Ráadásul valamivel korábban arról a zavarba ejtő mozzanatról is értesülünk, hogy a halott lány sírhantjára vörös zászló van kitűzve („Vérlobogó volt a’ halmon, zászlója halottnak”),<sup>21</sup> ez a lobogó pedig erőszakos halálra látszik utalni – csakhogy ez a mozzanat itt és ekkor megmagyarázatlan marad, s a folya-

<sup>17</sup> Krk. 201–202.

<sup>18</sup> Krk. 202.

<sup>19</sup> ZENTAI, *i. m.*, 113.

<sup>20</sup> Krk. 199.

<sup>21</sup> Krk. 198.

matos történetként felfogott álmokképek logikájába is csak úgy illik bele, mint a negyedik álom pusztulásviziójának elővételezése.

Zentai Mária elemzése az álmok egymásutánját mitikus világtörténelemként fogta föl, és azt hangsúlyozta: „Az első álmokképben az ifjú »sorsverte vitézből« fiatal pásztor lesz, mintegy újjászületik. A továbbiakban pedig jelképesen az egész emberiség fejlődését, mitikus világtörténetét álmodja-éli végig. Az az organikus történetfelfogás munkál itt a háttérben, amely Kölcseyvel a *Nemzeti hagyományok*ban leírhatja a nemzetek ifjú-, férfi- és öregkoráról szóló fejtegetést. A *Rom* alapszituációja (reménytelen helyzetben levő, a halállal szembenező ember istentől bocsátott álomban az egész emberiség sorsát álmodja végig) hasonlít Milton *Elveszett paradicsom*ának XI–XII. énekéhez és *Az ember tragédiája* indítóhelyzetéhez. A *Romban* azonban ez az implikáció rejtett, a történet sokkal erősebben stilizált.”<sup>22</sup> Mindehhez csupán azt tenném hozzá, hogy ez a mitikus világtörténet magában foglalja a személyiségfejlődés stációit is, amely hangsúlyozottan az öregedésnek, az érésnek, azaz az idő hatalmának van kiszolgáltatva: hiszen az ifjú nemcsak a magányból a közösség irányába halad, hanem szerelmes lesz, megnősül és apává is válik – egyébként ez akkor is feltűnő, ha az álmokképeket szaggatottnak látjuk. A különböző fázisok irodalmi toposzok felidézésével jelenhetnek meg: az első álom a theokritoszi bukolika világára játszik rá, a második álom fényűző várurasága a gótikus regényekére, a leánykára való rálelés az idill műfaját idézi föl, a negyedik álom előtti tapasztalat a saját gazdagságával élni nem tudó népről a 18. századi Eldorádó-képzetekhez kapcsolódik<sup>23</sup> – míg a végső csatáról teljes joggal asszociálhatott az Apokalipszis Armageddonjára az egyik értelmező.<sup>24</sup> Ezek az intertextuális kapcsolatok egymástól eltérő hagyományvonulatokat képesek bevonni a mű terébe, s ki is tágitják az értelmezhetőség körét – ezt a legjobban talán a negyedik álom tüzetesebb megvizsgálásával lehetne szemléltetni. A negyedik álom a mindent eldöntő csatát tartalmazza – csakhogy a korábbi álmoktól való jelentős strukturális eltérése igencsak elkülöníti az addigiaktól. Ám nemcsak arról van szó, amire már utaltam, hogy itt az ifjú valóban *kéri* az álmot – hiszen a vesztes csata nem látvány, s így (paradox módon) olyan álmot lát az ifjú, amely egyáltalán nem fogható föl vizuális effektusként. Ilyenformán az a biztos tudás, hogy a csata vesztes ütközet, nem tapasztalati tény, hanem előzetes ismeret lehet: a mű szövege, amely csak hangokat idéz, mit sem árul el arról, ki győzött s ki veszített. „Két roppant hadnak távol hallotta csatáját, / Hallott szembe vivő sereget ordítva lehullni / 'S kardcsengést, megütött paizson nagy dárda' törését / 'S ortalánul szaladó paripáknak bús dobogását, / Végre

<sup>22</sup> ZENTAI, *i. m.*, 110.

<sup>23</sup> Ez utóbbiakról lásd összefoglalólag: HADARITS József, *Álmok és próféciák: Utópiák a 18. századi Magyarország*on, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1995 (MTAK Kt.); valamint: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 267–272.

<sup>24</sup> „A kísérteties, megfoghatatlan csataleírás, a csata *utolsó*, mindent eldöntő, mindent beteljesítő és elpusztító volta távoli, halvány párhuzamot mutat az armageddoni csatával. Ezzel az emberiség mitikus világtörténete befejeződik; jelképes gyermekkorától ifjúvá és férfivé érésén keresztül eljutottunk a pusztulásig, az utolsó csatáig – anélkül, hogy létezésének célja és értelme kiderült volna.” ZENTAI, *i. m.*, 112.

halálhörgést 's zajt; többé semmit azontúl."<sup>25</sup> Ez akár a győzelem pillanata is lehetne még – csakhogy az ifjú *tudja*, hogy mindennek vége.

S hogy honnan tudhatja tévedhetetlen biztonsággal? Ha a szöveg időkezelésére ügyelünk, igazat kell adnunk Gere Zsolt finom megfigyelésének: a palota düledékeihez való megérkezés és a negyedik álomból való felébredés ugyanazon napon történik, s így a nappaltól alkonyig terjedő szakaszba (nem egészen egy napba) fér bele a teljes életsors – s ez a röpke idő Rom szempontjából nem különbözik az ifjú megérkezése előtti századoktól sem.<sup>26</sup> Mindezt azonban azzal is ki lehet egészíteni, hogy az ifjú, aki „kalandor”, azaz „céltalanul vándorló, bujdosó”,<sup>27</sup> fegyverben érkezik meg a palotához. A szövegből annyit tudunk meg róla, hogy: „Sors és a' szerelem nem hagyták béke' ölében / Lennie boldoggá, nem harczok' förgetegében. / Búva futott a' két hatalomnak előle, szivének / Gondjaival 's hogy senki ne lássa, ez árva kietlent / Választotta utúl.”<sup>28</sup> Mindez éppen a negyedik álomból való ébredés után mondható el (vagy másképpen: akkor *is* elmondható) az ifjúról: a béke állapotát és a szerelmet az első három álom mutatta meg, a „harcok förgetege” pedig a negyedik álomban jelent meg. A negyedik álom elkülönülése az előző háromtól éppen ezért talán abban áll, hogy nem egyszerű álom s nem is lehetséges, virtuális világok megnyitása, hanem az ifjúval egyidejű, szinkrón események bekövetkezése: az ifjú azért *tudja* biztosan, hogy a csata úgy dőlt el, ahogy, mert a küzdelem egyidejű a palotához érkezéssel és az álomba merüléssel. Ne feledjük: fegyveresen érkezik, és első leborulásának a leírása akár a halál bekövetkeztét is állíthatná: „'S ő, nemes Országok' feledett ivadéka, lakatlan / Földön erőtelenül feküdt: vas fegyveri rajta / És mellette, nehéz keziből elhullva, heverték.”<sup>29</sup> Vörösmarty verses epikájának változatos csataleírásaiban a különféle halálnemek közé ez minden további nélkül beleférne. A mű elemzéseiben eddig is többször és hangsúlyosan emlegetett körkörösség<sup>30</sup> – megítélésem szerint – ezen a szinten is megragadható: az ifjú pontosan onnan érkezik, ahová a negyedik, utolsó álom elvezeti. A csupán hangok érzékelésével átélt csata után immár bekövetkezik a látás; ahogy a szövegben szerepel: „Álma' való képét látá és látta sötéten / Fénylő fegyvereit, hű kíséreit utának.”<sup>31</sup> A „való képe” kifejezés aligha annyit jelent mindössze, hogy az illúzióként megragadható álmoképek után visszatérünk a kopár – úgynevezett –

<sup>25</sup> Krk. 202.

<sup>26</sup> GERE Zsolt, „*Hat gím jöve sebtén élébe*”: Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a *Zalán futását követően*, ItK, 2000, 454–496; különösen: 471–475. Vö. még Zentai Mária következő megállapításával: „Az időnek ehhez [Sahabeddin sejk történetéhez az *Ezeregyéjszakából* – Sz. M.] hasonló értelmezésére épül *A Rom is*. Az ifjú úgy álmodik, ahogyan a próféta és a mese szultánja. A kétféle idő, a mozdulatlan, örökkévaló, illetve a múltó, mozgó nem zárja ki egymást, hanem alapvetően azonos. Lehetséges a kicsi, álmnyi idő végtelenné tágitása, illetve a világtörténet, a végtelen idő besűrítése egyetlen álomba.” ZENTAI, *i. m.*, 113.

<sup>27</sup> Krk. 613.

<sup>28</sup> Krk. 194.

<sup>29</sup> Krk. 194.

<sup>30</sup> Vö. Zentai Mária következő megállapításával: „A szerkezet tehát egy nagy kört ír le; a semmiből az emberi lét megvalósul, de sorozatosan kiábrándulást hozó lehetőségein, állomásain át a semmibe tér vissza.” ZENTAI, *i. m.*, 113.

<sup>31</sup> Krk. 202.

valósághoz: az álomba merülés menekülés jellege bizonyult inkább illúzióknak, hiszen ami elől menekülne a főhős, éppen az következett be menthetetlenül.<sup>32</sup> Ezért kérdéses az is, hogy amit az ifjú egymásba nyíló álmaiban lát, az vajon egy alternatív jövő-e vagy éppen egy újonnan átélt, meg nem másítható múlt. S ilyenformán az sem csodálható, hogy a műben nincsen duálisan megjelenő isteni egyensúly: a Mentőnek is nevezett Véd az álmokban újraélt múlttól (azt is mondhatnám: az álomban megmutatkozó emlékezet-től) aligha tudná megvédeni az ifjút – végleges eltávozása ezzel is összefügghet. Másfelől pedig Rom passzivitást mutató magatartása sem az ember romlására törő gonosz erő megnyilvánulása: az ifjúval az történik meg, ami már egyszer megtörtént vele.

Ezzel függ össze az is, hogy az ifjú az álmok egy bizonyos pontján már korábban hasonlatossá vált Romhoz.<sup>33</sup> Hiszen Rom egyik (ha nem a legfőbb) cselekedete a magányos, senkivel nem törődő távolba pillantás: miután Véd legyőzésével elnyerte – ha úgy tetszik – mindenható státuszát, azt olvashatjuk róla: „S várkoszorúzza fejét zsibbadt könyökére nyugasztva, / A' szomorú sivatagba miként nézett ki merően, / Messze Aral-tónak látszván hallgatni zugását.”<sup>34</sup> A mű utolsó sora is ezt ismétli meg: „Rom pedig ült egyedül és a' sivatagba kinézett.”<sup>35</sup> Az ifjú a második álomban, a szerelmi melankólia idején válik ehhez az időtlen, mozdulatlan gesztushoz hasonlóvá: „Vizsga cselédi / Kedvtelenül láták megtérni, 's ha honn vala, búsan / Ülni 's merőn és szóttalanul távolba kinézni.”<sup>36</sup> Erre az azonosításra éppen az ad módot, hogy noha a szövegben az isteni és az emberi princípium különbözik, a Teremtő és a teremtmény hasonlatossága – mint a Biblia teremtéstörténetében is – kétségtelen. Ez pedig ismét az elkülönböződés (azonosság és eltérés egyidejű, egymásba játszó) jelensége: a szöveg esztétikai hatáspotenciáljában elemi szerepe lesz ennek a poétikai megoldásnak. Hiszen éppen ennek révén válhat világossá, hogy Rom és az ifjú nem ellentétet képeznek, hanem egységet alkotnak; paradoxonra futtatva ki ezt az olvasási tapasztalatot: eltérésük éppen azonosíthatóságukban ragadható meg, s mintha mindketten (részben vagy egészben) a másik teremtményei lennének. Mindkettejüknek közös ugyanis a hazája: a megváltozhatatlan időtlenség és a kietlen magány – ráadásul mindkettejük létezése csak a *másik* jelenlétében mutatkozik meg.

<sup>32</sup> Nem hiszem tehát, hogy olyan könnyedén meg lehetne különböztetni valóságot és illúziót, mint ahogy Turóczy-Trostler József teszi: „Itt [ti. *A Romban* – Sz. M.] a valóság olyan elemi erővel tör be az illúziók világába, hogy most már Vörösmartyknak sem lehet kétsége az iránt: valóság és illúzió összemérhetetlen.” TURÓCZY-TROSTLER, *i. m.*

<sup>33</sup> Megítélésem szerint a szövegnek ebből a metaforikus szegmentumból kiindulva lehet megválaszolni Z. Kovács Zoltán kérdését: „De hogyan fér össze az 'álom az álomban' szerkezet Rom centrális pozíciójával?” Z. KOVÁCS Zoltán, *Rom, romantika, romantikus irónia: A Rom és a Gondolatok a könyvtárban (olvasásának) romantikusságáról = Vörösmarty és a romantika, i. m., 68.*

<sup>34</sup> Krk. 193–194.

<sup>35</sup> Krk. 202.

<sup>36</sup> Krk. 198.



„FÉNYNEK HAJLÉKÁT ROMJAIBAN LÁTNI”  
(Vörösmarty Mihály: *A Rom*)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Vörösmarty verses epikája nemcsak az életművön belül, de egyáltalában a magyar irodalmi romantika tekintetében is kitüntetett pozícióra tarthat számot, amennyiben egyes szövegek jelentős elméleti problémák újragondolását teszik lehetővé az értelmezés során. Ami annál is inkább érzékeny momentum egy nemzeti irodalomtörténetben, mert az napjainkra világossá vált, hogy az angolszász, a francia és a német diskurzusok rendkívül termékeny módon explikálnak *elméleti* kérdéseket egy, esetünkben most romantikának nevezett *történeti* mintán.

*A Rom* szövegének alapnarrációja Rom és Véd, azaz pusztulás és élet, sötétség és fény alapoppozíciójának van elkötelezve, amely a figuráció szintjén a lak(ó)hely őrzésének („VÉD, a ház öre”) és a lakhatás, az *otthon* fenyegetésének ellentételező tropológija mentén szerveződik. A narratív olvasásmód lényegében a „két hatalom” harcának, eldőlésének és következményeinek történeteként képes olvasni a szöveget, amely történet tulajdonképpen a hübrisz bűnének és a képviseletiség, pontosabban a köz képvisellete lehetetlenségének allegorikus történetévé alakul a narráció során. A bukolikus idill, az uradalmisságot jellemző biztos ökonómia és a szerelem konfigurációinak a pusztítás és a fenyegetettség trópusaival való összeolvasása azonban egy olyan alapvető feszültséget hozhat magában a szövegben létre, amely Rom alakjába visszafródván azt tulajdonképpen oxymoronként (teremtő pusztítás) figurálja újra, az önfelszámolóadás szükségszerűségének való kitettség (a pusztítás teremtése), azaz a diszfiguratív potenciál uralhatatlansága felől értve meg. A narratív mintázat ennyiben már sokkal inkább ennek az önfelszámoló gesztusnak, pontosabban ezen gesztus elkerülhetetlenségének allegóriájaként válna újraértelmezhetővé, sikeresen víve színre a dekonstruktív munka teljesítőképességét, amelynek eljárásai (a Vörösmarty-szöveg olvasata szerint) azonban vagy szintén oxymoronként válnak csak artikulálhatóvá (teremtő pusztítás, konstruktív destrukció), vagy annak mégiscsak egy temporális mintázat mentén kell önmagát megértenie: a destrukciót a konstrukció követi, azaz a szabaddá tett terep romjain újjáépítő munka veszi majd kezdetét.

Ezeknek a viszonyoknak a vizsgálatához azonban talán nem haszontalan a narratív alapséma oppozícióinak nyelvi létrejöttét szemügyre vennünk. Az rögtön feltűnik, hogy maga a csata színhelye: „... egy puszt lak’ ormán / Két isten harcolt” [3–4] a két szembenálló erő szintaktikai és referenciális összeeresztése. A „lak” metaforikusan tartozik a Védhez, egy olyan tropológiához, amelyet aztán a nap–a fény–az élet metonimikus láncolata követ vagy határoz meg: „... a *napnak* tüneménye, ha feljött [...] ha lement, *élőt* nem látva köröslég” [8–9]. Látható, hogy a „napnak” kifejezés tulajdonképpen a „lak”-

nak konzonáns elemekkel megerősített asszonanciája, és jól nyomon követhető az is, ahogy a (metonimikus) láncolat a betűk szintjén megképződik (l/nak–fény–él). Ez a lak azonban egy „ormon” található, amely a tropológiából vagy a narráció szerveződéséből következően bár nem tartozna az ellentétes erőhöz, Romhoz, a nyelv materialitása azonban nagyon szigorúan töri meg/töri össze ezt a semlegességet, amennyiben az **orom** és a rom anagrammatikus viszonyban állnak egymással. Ezt nemcsak az erősíti, hogy szemantikailag egy hegy ormán állhatna legfeljebb a lak,<sup>1</sup> de a lak ormán dúló csata csak nehezen fenomenalizálható, hanem az is, hogy **Rom**-isten „a dúlás komor istenc”-ként aposztrofálódik a következő sorban, azaz az „orom” a „rom” anagrammasorának elemeként helyezhető el.<sup>2</sup> A két anagrammasorral adott a csata oppozicionális szerkezete, amely csata a narráció szintjén le is zajlik, és Rom-isten győzelmével végződik. Ha azonban megnézzük a csata előtti felvonulás képeit:

„...ROM, jöve, és az  
 Elhagyatott lakon, a' szélvészek' bús palotáján,  
 Hol szomorú volt a' napnak tüneménye, ha feljött,  
 És szomorú, ha lement, éltöt nem látva körösleg,  
 Merre nehéz ön lábaival sétált el az óság  
 'S a' mi előbb fény volt, abból nem hágy vala többé  
 Semmi csodálandót...” [5–11],

akkor azt látjuk, hogy a „nap” saját minőségjelzőjén keresztül már a „rom”-hoz, az „orom”-hoz, nem pedig a „lak”-hoz tartozik, sőt a „nap”-pal már nemcsak a fény és az élet állnak metonimikus viszonyban, de a fény kioltódása is, amennyiben a nap járása (feljön – lemegy) egy szintaktikai eldönthetlenségen keresztül<sup>3</sup> a kioltás útja lesz, azaz a nap egy metonimikus diszfunkció trópusaként értelmeződik, amely rendszerben a rom(osság) már tulajdonképpen a nap metonímiája. (A nap ezen diszfunkcióját a szöveg meg is ismétli: „Míntha világot gyujtana föl, heven égete a' nap” [52], újra a pusztítás, a világégés képzele mentén helyezve el azt.) Éppen ezért úgy tűnik, hogy a fénytől/az

<sup>1</sup> Bár a szöveg ráadásul kizárólag a síkság képzeit keltő topográfiát kínál: „Siva végtelen fövénye”; „...csendes Araltónak zaj nélkül nyugszanak árjai”. [1–2.]

<sup>2</sup> Az értelmezés számára lehetőségként kínálkozik az *orom* 'oromzat'-ként, azaz egy épület (a „lak”) centrális helyzetben lévő elemeként való értelmezése, és az ezen dúló csata, amely legfőképpen textuális emlékeket működtetve referencializálható. Aiszkhülosz *Oreszteiájának* első részében, az *Agamemnónban* az Agamemnón halálát jövendőltő Kasszandra látja a házon ülni – a Kar által daimonoknak nevezett – Erinnuszeket, a bosszúállásnak és a mardosó lelkiismeretnek a Kronosz által megcsontított (roncsolt) Uranosz kiömlő véréből, tehát egy alapvetően romboló aktusból születő istennőt, lásd: *Agamemnón* 1176–1194 (ford. DEVECSERI Gábor, Bp., 1996). Felvethető persze, hogy az *Oreszteia* éppen az átok áldásba, a bosszúállás felmentésbe való átfordulásának, azaz az Erinnuszek Eumeniszekké válásának drámai alakulásaként kínálja magát, ám mintegy a változás narratív ténylegességének törlődéseként értelmezhető az a tény, hogy a szövegből éppen az a rész hiányzik, amely a rossz jóba való átfordulását névváltozásként explikálná, lásd: *Eumeniszek* 1027–1028.

<sup>3</sup> A(z) *(a)merre sétál* szintagma ugyanis éppen úgy tarthat a közeledő Romhoz, mint az útját rová naphoz.

élettől a sötétségig/a pusztulásig történő mozgás nem tényleges mozgás, hanem csak *a* narratíva illúziója.<sup>4</sup>

Ebben a narratívában Rom-isten győzedelmeskedik, „a’ düledék palotán fölütötte tanyáját” [22], s ezután birodalmát őrizvén (VÉD-vén: „Nagy Siva’ pusztáin egyedül őrszellem az éjben” [23]) maga is „gyász gondolatokban / Fársztotta eszét” [30–31]. A szomorú sivatagba merőn kitekintő Rom figurája<sup>5</sup> egyértelműen az affirmáció vágyának – egyébként a narratíva továbbvihetőségét is szavatoló – figurája:

„Már század múlt el ’s még nem jöve senki, az elmúlt  
Fénynek hajlékát romjaiban látni, sem útast  
A’ vak eset ’s bal sors meg nem téveszte ’s az isten  
Nagy fogadást gondolt, így szólván végre magában:  
»Ki legelőbb düledékeimet leborulva köszönti,  
Teljesedésbe hozom háromszoros álmait annak.«” [35–40.]

Látható, hogy Rom vágya tulajdonképpen az időtlenség<sup>6</sup> és a lineáris idő tudata közötti feszültség a szövegben, és a narráció éppen ezt a feszültséget kibontva, *igény/vágy-teljesedés/jutalom* kontinuumában szervezi tovább magát, amely rendszerben az álom tulajdonképpen a jutalom trópusaként lenne elhelyezhető. Ezt a narratív és tropológiai ökonómiát azonban megint csak összetöri (lerombolja) a betű materialitása, amennyiben az álom a nyelv uralhatatlan mozgásának következtében nem a jutalom trópusa, hanem sokkal inkább a rom látásában rejlő anagramma, azaz a pusztulással való érintkezés. Ahogy az „**ón** lábaival sétált el az óság” [9] sem fenomenális aspektusa, hanem az álomnak a pusztulás menetében való anaphonikus<sup>7</sup> jelentkezése (álón) miatt játszik szerepet a szövegben, magát az álmot a pusztulás (nem pedig a jutalom) alakzataiban szórva szét. „A betű mint inskripció ellenőrizhetetlen hatalma”<sup>8</sup> olyasvalamit mond Rom ígéretéről, amelyet sem ő (mint a narratíva eleme), sem pedig a tropológia nem képes olvasni.

<sup>4</sup> Ezt a feszültséget azonban mintha még maga a történet is képes lenne olvasni, amennyiben a „lak” már a történet azon pontján is „elhagyatott” és „szélvészcek bús palotájá”-nak nevezetik, ahol a csata még egyáltalában le sem zajlott, sőt(!): VÉD „a ház őre”.

<sup>5</sup> „...miként tört oszlopon ülven  
Hosszu szakálla’ mohát lengették pusztai szellők,  
'S várkoszorúta fejét zsibbadt könyökére nyugasztva,  
A’ szomorú sivatagba miként nézett ki merőn” [25–28].  
<sup>6</sup> „Hosszu szakálla’ mohát lengették pusztai szellők” [26] vagy:  
„...a’ forró fővenyek’ pusztáin nem vala szellő,  
Harmatot az éj nem hinte alá, regtől pedig estig,  
Míntha világot gyujtana föl, heven égete a’ nap” [50–52] stb.

<sup>7</sup> A kifejezést Saussure – egyébként igencsak bizonytalan – terminológiája szerint használom. „Ha fel tesszük, hogy adva van egy utánzandó szó, akkor megkülönböztetem tehát: az anagrammát, [az utánzás] tökéletes formáját, [és] az anaphoniát, [az utánzás] nem-tökéletes formáját.” Jean STAROBINSKI, *Wörter unter Wörtern: Die Anagramme von Ferdinand Saussure*, Frankfurt/M.–Berlin–Wien, 1980, 20.

<sup>8</sup> Paul DE MAN, *Hypogramm und Inschrift = Die paradoxe Metapher*, Hrsg. A. HAVERKAMP, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1998, 391.

Az első álom a fenomenalizáció (és a tematika) szintjén ennyiben a *bukolikus idill* konfigurációja, nemcsak a 18. századi Gessner-féle idillköltészet állandó elemeivel, témáival: liget, völgy, tanya, patakocska, kút, nyáj stb., de annak szemantikai struktúrájával is, amely alapvetően a körülhatároltságon/keretezettségen nyugszik: „Ennek a szférának a belső szerkezete a *rend* struktúrája: valamennyi mozgást és viszonyt a *jog* és az *ökonómia* logikája határoz meg [szó szerint: fog, kerít körül; encompass].” A természet egészeinek *rend(ezett)* szerkezetként való szemantikai meghatározása az egyes természeti jelenségek ennek megfelelő meghatározását is magával vonja: az egyes az általános szabály eseteként válik megértetté.<sup>9</sup> Ezt a zárt szemantikai szerveződést szépen láttatja a szöveg fenomenalizációja is: völgy, kút (mint a víz mozgása, a szabad kiáradás akadályozásának eleme), a gyümölcsfák kutat körülölelő elhelyezkedése, a gömbölyítettség képzeteit keltő „kised bokrok” stb.: ez a „legszebb pásztori táj” [77]. Nem kerülheti el azonban a figyelmünket, hogy a csata narratíváját és az alapoppozíciót megbontó „lak-orom” figuráció megismétli magát az idill álmában, mégpedig rögtön az álom első sorában, a „legszebb pásztori táj” pásztoranyagában:

„S láta kies tájat dombbal változva 's virágok'  
Völgyeivel; pásztor tanya volt, kis hajlak az ormon” [67–68].

Az idill ennyiben nemcsak hogy ismétli a csata színhelyét, hanem a csata narratívájának és egyáltalában a *narratíva illúziójának ismétlésévé válik*, annak a tapasztalatnak az ismétlésévé, amivel már a csata előtt is elhagyatott – pedig az oppozicionalitás illuzórikus retorikájában hangsúlyozottan VÉD-istenhez és az élethez tartozó – palota (lak) szembesített minket. Az idillt ennyiben ugyanaz az időtlenség-szerkezet jellemzi, mint Rom világát („örök tavasz” [117]), sőt a hőst is ugyanúgy a linearitás hiánya (pontosabban annak vágya) mozdítja majd ki a szerkezetnek ebből a zártságából.<sup>10</sup> Sokkal lényegesebb ennél azonban az, hogy maga az álom létrehozta idill-konstrukció eleve csak az *inverze* volt a pusztulás birodalmának: az időtlenség két, egyazon rendszerben elhelyezkedő konfigurációjáról lehet tehát beszélni.<sup>11</sup> Ahogy a nyáj, valamint a virágos völgy és a domb váltakozása is az idill tradicionális tropológiját működteti (sőt ezek mind az idill toposzkészletének konstans elemeiként ismerhetők fel), azok mégis újra a romosság, a romboltság anagrammáit szállítják be az idillikus szerkezetbe:

<sup>9</sup> David E. WELLBERY, *Idyllic and Lyric Intimacy = The Specular Moment: Goethe's Early Lyric and the Beginnings of Romanticism*, Stanford, Stanford University Press, 1996, 15 skk.

<sup>10</sup> „Még az örök tavasz is, mely nem sorvasztva teleknek  
Vészeitől ligetén folyvást zöldel vala, bántá.  
A' kipihent szívnek megjöttek előbbi reményi,  
Visszakiváncoztak tova pártolt vágyai: embert  
'S ember-lakta vidéket kért a' pusztá magányért.” [117–121.]

<sup>11</sup> Vö. ehhez 39/41. sorok: „Ki legelőbb düledékeimet leborulva köszönti [...] Boldoggá teszem őt”, és 103.: „Nem! soha emberi nép e' tájat látni ne jöjön!”

„’S látá kies tájat **dombbal** változva ’s virágok  
 Völgyeivel; pásztor tanya volt, kis hajlak az ormon” [67–68];  
 „A’ vezető **ürünek** hallotta zörögni **kolompját**” [80];  
 „Völgy, te virágozzál, és szellős **dombja lakomnak**” [97].

Látható, hogy az idill elemeiben szétszórva a rom különböző alakjai olvashatóak: *rom*, *lom*, a *rúna* (majd így a *ruina*) konsonanciájának nevezhető: *rüne*, amelynek azonban már a *dúne* az asszonáns párja, ezzel a rom-osság képzei mellett a szöveg első soraiban megjelenő siva-tagot, sivárságot is behozva a szépen csörgedező csermelyek és kútszerkezetek világába. A „lom”-nak a „rom”-mal és az „áalom”-mal (valamint hangsúlyozottan éppen a lakozáson keresztül: **lakom**) való bekerülése pedig újra azt erősíti meg, hogy az álom (és annak konfigurációi) tulajdonképpen a rom-szerűség és a pusztulás anagrammasorai által le-rom-bolt képek törmelékei (romjai) csupán. „[A kulcsszó felosztásával] valójában a nyelv fenomenalitásának lerombolódását/összeomlását mutatnánk meg, ami mindig (merthogy a fenomenális és a numenális ugyanannak a rendszernek a bináris pólusai) a gondolkodás összeomlását és annak az inskripcióként értett betű ellenőrizhetetlen hatalmával való leváltását vonja maga után.”<sup>12</sup> Mert az világosan látható, hogy amíg a szöveg bízik a fenomenalizáció meg-jelenítő erejében („Minden az *áalom*tól festett tárgy képe jelen volt” [82]), addig a nyelv materialitásának működése a megjelenítésnek ezt a performatív (konfiguráló) teljesítményét pusztán lomok esetleges egymásra halmozásának, egymásra idézésének arbitrális műveleteként leplezi le (diszfiguratív potenciál), ezzel magába a szövegbe (és annak idilljébe) – mintegy önreflexív mozzanatként – egy olyan alapvető fenyegetést írva bele, amely nem egyszerűen csak egy már meglévő készlet elemeinek ismétléseként leplezi le a konfigurációkat, de a meg-jelenítés és az élővé tétel performatív aktusainak illuzórikusságát is kifejezésre juttatja, amennyiben azok alapjaként a Vörösmarty-szövegben a nem-létezést, az életteleniséget (a Rom), azaz a nyelvi tételezés arbitraritását érti meg. Ahogy a második álom képeiben is a rom világának anagrammái vannak elszórva:

„’S lát vala álmában bérczekkel büszke vidéknek  
 Sziklafejű csúcsát vetekedni egekkel: az **erdő**  
 Méla, borús **folyosóival**, és – hol az **álmadozásnak**  
 Szent **országá** van, agg **lomboktól rejtve** világnak,  
 A’ hova **ormairól** forráshoz jára le a’ vad  
 És egyedül zavará **robajával** az alkonyi csendet:  
 A’ **titkos teremű völgyek** megnyitlak előtte.” [128–134],

sőt az egész jelenetet (tájat) uraló pozícióban („egész tájnak látója”) is csak a *csata* helyszíneinek, pontosabban *illúziójának ismétlése* áll:

<sup>12</sup> DE MAN, *i. m.*, 391.

„Közben egész tájnak látója, az úri lak állott,  
Büszke toronyviselő tetejével messzeragyogván.” [138–139.]

Ennyiben az *álom* látáson keresztül jelentkező anaphoniái megint csak emlékeztetnek arra, hogy az tulajdonképpen a „rom”-ban valamint a „látás”-ban szétszórót és azokból összerakható (-om + ál/lá) anagramma, sőt tematikusan is így jelentkezik a szövegben, hiszen az nyerhet álmot, aki a *romokat látni* jő és a düledékeket leborulva köszönti [vö. 35, 39] (a düledékek előtt való leborulás pedig egy olyan ellentételező figurációt hozhat létre, amelyben a düledékek *állnak*, a látó pedig *lerogy*), ezzel teljessé téve a *rom-látás-állás*-sört mint az álom anagrammatikus helyeit. Az ígélet és a boldogság figurációiban (és az ezt a figurációt ebben a szakaszban mintegy felülről uraló, mert *látó* elemben: „az úri lak”-ban) ezért mintegy érzékelhetetlenül és (meg)érthetetlenül a fenomenalizáció teljesítményeinek szüntelen lerombolódását ismétlő ana- és paragrammák vannak szétszórva, szétszórván ezzel a figuráció performatív illúziójának elemeit is. A „rom(osság)” Narcissus és Echo ovidiusi történetén keresztül egyébként éppen a látás megrendülésével hozható összefüggésbe,<sup>13</sup> miszerint „a 'rom' ugyanaz lenne a látás képessége számára, mint a visszhang a hallás számára: a múlt erőtlén visszaverődése/-térése”,<sup>14</sup> azaz önnön meg-jelenítő képességének diszfiguráltsága. A „kövek” ebben a mitológémban a halott nimfa hangjának helyeként és emlék(műv)jeiként (Memoriale) azonosíthatóak,<sup>15</sup> kijelölve ezzel egyébként az akusztikus és a vizuális mozzanatok metszéspontját is, aminek a későbbiekben az *A Rom* szempontjából még lesz jelentősége. A visszhang (Echo) helyei-vé váló kövek ebben a khiasztikus elhelyezkedésben „egy olyan hang helycivé válnak, amely mint vissz(a)-hang(zás) [Widerhall] helynélküli, eredetnélküli, szájától megfosztott, azaz hangtalan. A testnélküli 'hang' utólagos antropomorfizmusa ezen a helyen a megkövesedés, az arc-talanná válás [De-Facemnt]”, azaz a „romok hangja vissz(a)-hang(zás)ként egy olyan oxymorális jelen, amely önmagát távol-jelenlévőként” képes csak realizálni, ebben az oxymorális szerkezetben fedve el (refigurálva) a tulajdonképpeni arctalanná válást, „ami [maga] a halál”.<sup>16</sup> A *látó*, akár az álló düledékeket látó: *lerogy*. A „tetejével messzeragyog”-ó torony szemantikai biztonságát (sőt a biztonság szemantikáját) alapjaiban rendíti meg az álom és a látás helyzetének az egész szövegben való szétszóródása: *ragyog* – *rogy*, *torony ragyog* – *rongy* (sőt a toronyban az orom ana-

<sup>13</sup> Ezt a műveletet elvégzi és a kérdést rendkívüli részletességgel tárgyalja: Bettine MENKE, *Prosopopoiia: Stimme und Text bei Brentano, Hoffmann, Kleist und Kafka*, München, Fink Verlag, 2000, 260–299.

<sup>14</sup> Edgar WIND, *Two Notes on the Cult of Ruins*, Journal of the Warburg Institute, 1(1937); idézi: MENKE, *i. m.*, 265.

<sup>15</sup> „Es nyomorult testét sorvasztja a fűge serény gond, / bőre is elszárad, minden testnedve a légbe / illan el. És végül csak a hangja s a csontja marad meg: / megvan a hangja ma is; kővé vált, hírlík, a csontja. / Erdőn rejtekezik, ki se jő a fenyérre, a bércere; / halljuk, ahogy szól ő; de bizony csak a hangja élő.” (OVIDIUS, *Átváltozások*, III, 401–434, ford. DEVECSERI Gábor.)

<sup>16</sup> MENKE, *i. m.*, 262, 270–271.

phoniája is benne van), tetejével messzeragyogván – *tetem*.<sup>17</sup> De érdekes lehet azt is megvizsgálni, hogy hova lehet ebből a toronyból el-látni:

„Ő pedig a’ miket elláthat vala, völgynek, oromnak  
És ura leggyönyörűbb rónáinak, ébredte ’s lelkén  
Vágya’ betölte után, az öröm’ szilaj árja csapongott.” [140–142.]

Amit lát, az megint csak egy idillikus készlet ismétlése, ezúttal már sokkal inkább egy társadalmi-ökonómikus, egy „uradalmi” rend inszcenfrózásában. A látottban és értettben azonban a rom anagrammái és konszonanciái, sőt a *róna* anaphóniáján keresztül (*ruina*) az omladék, a rom régies használata *vésződnék be* a szövegbe (lásd: *róna*-írás), sőt, ahogy az „öröm”-be konszonáns viszonyként bele van vésve a „rom”, úgy a „gyönyörbe” sem a nevetés, hanem a „nyögés” íródik bele. Az „álmadozásnak szent országa”-ként aposztrofált birodalom ennyiben az álom és a rom *látása* közötti (nem-genetikus, hanem arbitrális nyelvi) viszony [lásd kulcshelyként: 35–40] anagrammaival van teleszórva, azaz az nem szent ország, nem a jutalom és az ígért ország, hanem sokkal inkább a düledékeké: „A hírben ragyogott Országok’ háza, leomlék.” [21.] Amiről eszünkbe juthat (és a „lom”, a „rongy” kifejezések beíródását követően korántsem először) a *Gondolatok a könyvtárban* című szöveg, ahol is a szöveg éppen egy *komor* (amiben ugye megint benne vannak a „rom” és az „orom” szavak) betűkkel bevésést tanulság/igazság olvashatatlanná válását példázza, a szövegiséget magát éppen a rongyosság, a lom és az elszagztatás metaforikája mentén próbálva meg elhelyezni. Ezért ha esetleg összeolvassuk az *A Rom* fentebb idézett sorát a *Gondolatoknak* azzal a sorával, hogy: „Országok rongya! könyvtár a neved”,<sup>18</sup> akkor a könyvtár éppen a leomlottság, a romosság és a szövegiségre való (ön)reflexió alakzataként íródik bele ebbe a szövegbe, a romokat textuális eseményként (sőt a *textus* önleplezéseként), nem pedig jelenségként olvasva. Látható ennyiben, hogy a második álom nem az első élőkkel való kiegészítése, hanem sokkal inkább egy olyan titkos helyre való bebocsáttatás, amely mintha éppen az életet és az élöket látszana kizárni. A második álom – fentebb már idézett – kezdősorai [128–134] ugyanis éppen az elrejtettbe való bebocsáttatás szövegeként olvashatók. Tematikusan elsősorban a borús

<sup>17</sup> A korabeli nyelvhasználat szerint maga a *tetem* szó ’test’-et – akár élő testet is – jelentett. Ennek a nyelvhasználatbeli feszültségnek a figyelembevételéül test és lélek, külső és belső viszonyain mint az „olvasás allegóriáin” keresztül megint csak a jel és a jelentés viszonyának kérdésére, a nyelvi tételezés arbitraritására irányíthatja figyelmünket, főképpen az értelmezésnek egy de Manhoz közelálló paradigmájában. (Vö. ehhez mintegy összefoglalólag: Cynthia CHASE, *Giving a Face to a Name = Decomposing Figures: Rhetorical Readings in the Romantic Tradition*, Baltimore–London, 1986.) A korabeli nyelvhasználat ezen eltéréseire és ennek jelentőségére (lásd még a következő jegyzetet) Szilágyi Márton figyelmeztetett, akinek ezúton szeretnék köszönetet mondani.

<sup>18</sup> Amivel kapcsolatban persze nem hagyható figyelmen kívül, hogy az *ország* szó (rendszerint nagy kezdőbetűvel) Vörösmartynál nem feltétlenül azonos annak mai jelentésével, azt leginkább az ’uralkodó’, ’fejedelm’, ’király’ szavak értelmében használja. Ez a szemantikai mező azonban éppen úgy a saját-ság, a valaminek való odatartozás egységes szerkezetének a trópusaként funkcionálhat, mint annak mai (jogi-topográfiai) jelentése.

folyosók és a lomboktól rejtett világ trópusaiban, de azt is észre kell venni, hogy az erdő nemcsak lombjaival és folyosóival rejti a völgyet, de azáltal, hogy az a *redő* kifejezés egy transmutáción alapuló paronomáziája, a szövegrészlet második és utolsó sorában található „erdő” és „völgy” tulajdonképpen befedik az összes trópust (például az erdő folyosóinak katakrézisét is); tulajdonképpen megint a bebocsáttatásnak, a feltűnésnek, tehát a fenomenalitásnak a betű materialítására való brutális ráutaltságát írva bele a szövegbe. A narráció és a tropológia ezért bár az első álom társadalmiasításának narratívájaként és képsoraként kínálja fel a továbbiakban a „titkos teremű völgy”-et, ennek az olvasási iránynak a materiális aspektus által való lerombolódása mintha a tropológiában (sőt a narráció elemeiben) is olvashatóvá válna. A *hiány* aspektusa ugyanis éppen úgy elkezdí majd működtetni a második álom konfigurációját,<sup>19</sup> ahogy a narratíva illúziója az első álomból a másodikba való átmenet kapcsán is megképződött. Maga a narráció is reflektálja ezt a hiányt, azonban mindezt egy olyan szövegrészletben teszi, amelynek jelentősége a hiány megszüntetésének lehetőségénél jóval nagyobb:

„Tág uradalmaiból egy hely vala kedves előtte,  
A’ zárt völgy; ott ő kised *halom’* oldala mellett  
(*Vérlobogó* volt a’ *halmon*, zászlója *halott*nak)  
Láta ülő lánykát *szomorú* gondokba merülve.” [199–202.]

A „lom”, „rom”, „orom”, „omol” anagrammáit (és anaphoniáit) helyütt szemantikailag is megtámogatja (értelmezi) a szöveg, a „lom”-ból a *halom* kifejezésén keresztül előjön a *halott* kifejezés, ami csak kevésbé meglepő, ha az első idill készletét érintő sorokra utalva emlékezetünkbe idézzük, hogy a virágos domb trópusában is a „rom” van nyelvilag elszórva, amely tény ugyan nem fenomenalizálható a szövegben egy virágok helyett romokkal borított domb képében, az azonban mindenképpen szignifikáns, hogy a domb legtöbbször csak a „virágos” jelzővel ellátva vagy a virág közvetlen környezetében jelentkezik [67, 97]. A „titkos teremű völgy” ennyiben egészen világosan a *halál helye*,<sup>20</sup> vagy még inkább, az idill szemantikai struktúrája által előfeltételezett körülfogottság teresítő trópusai által meghatározva: maga a *sír*. Ugyanígy a lány is a halál figurája, és nemcsak a vele éppen úgy, mint a diszfunkciós nappal vagy a sivataggal szintagmatikus viszonyban lévő *szomorúság*-ban benne lévő „rom” miatt. Fontosabb ennél, hogy a lány éppen abban a tropológiában tűnik el, amibe a hős a második álomban bebocsáttatott:

<sup>19</sup> .....Nem elég volt lennie dúsnak  
’S játszi barátságot és látmia szolgál szerelmet:  
Szíve rokont keresett ’s szívet, mely érte dobogjon.” [196–198.]

<sup>20</sup> Itt lehet utalni arra, hogy a szöveg egyszer azért már korábban is a halál motívikája mentén helyezte el a völgyet: „’S testemet a’ völgy harmatozó ivolái fődözzék” [108], ahogy az már a második álom idilljében is jelentkezik legalább a tematika szintjén, mégpedig a vadászatleírásban [163–187. sorok]. Sőt: ahogy az a sorszámokból látható, a vadászattal együtti járó ellenállás–halál–gyönyör-narratíva a második idill jelentős részét teszi ki, és talán behatóbban kellene vizsgálni, hogy pusztán tematikus szinten van-e jelentősége a szövegszerveződésben.



„...de ijedt özként fölrebbene a' szűz  
'S merre borongós utczáit megnyitja az erdő,  
Elvesze a lemenő völgynek végében.” [209–211.]<sup>21</sup>

Már az előző szövegrészletből is világossá válhatott, hogy a völgyet takaró erdő és annak különböző trópusai csak a „redő”-nek, egy alapvetően a narráció illuzórikusságát állító teljesítménynek a remetaforizációi, azaz itt tulajdonképpen egy önmagára való visszahajlásról van szó, amely zárt aktus nem előfeltételez additív mozzanatokat önmaga működéséhez, és ahogy arról már szó volt: az élet, a fény nyelvi figurációjának alapjaként is csak ez a halál érthető meg. Abban, hogy Rom és Véd harca bár illuzórikusnak bizonyult, Rom totális győzelme után pedig minden affirmatív aktus logikai (és narratív) képtelenség lehet csak, mindennek ellenére mégis rendkívül erős képi és logikai figurációkban fenomenalizálódik a fenomenalitás elpusztítása és értelmeződik a nyelvi működtethetatlenség, tehát mindebben éppen az a tapasztalat mutatkozik meg, hogy a nyelvi tételezést egyszerre határozza meg alapjának önkényes volta és ezen arbitraris eredet elleplezése. Ennyiben talán nem véletlen, hogy Bettine Menke a *prosopopoiát egyáltalában az olvashatóság trópusának* tartja, amennyiben azt „a tudás és a felejtés eme ambivalenciájával” lehet megadni. „A *prosopopoiia* olyan figura, amely úgy 'ad' arcot a beszédnek, hogy az utólag úgy tűnik, mintha 'már mindig is' adott lett volna, mert a *prosopopoiia* az 'élő beszéd' hallucinációjában önmaga retorikai figuraként való működését és ennek előfeltevéseit: az arcnélküliséget, a némaságot és a halált folyton felejtí. Ez a feszültség, amelynek a 'halott' figuráról és annak életre keltéséről szóló 'elbeszélésekben' el kell tűnnie, a 'fenomenalizálás' nyugtalanító alapja/mélye.”<sup>22</sup> Az élet és a halál közötti ütközet ennyiben azért nem történhet meg, mert maga az oppozíció is az oppozíció egyik elemének terméke. Werner Hamacher megfogalmazásában: „Mivel azonban csak a nyelv az, ami az ellentéteket egyáltalán létrehozza, ő maga azok [elemeinek] egyikéhez sem tartozhat.”<sup>23</sup> A völgyet záró és eltakaró „erdő”/„redő” paronomázia ennek a tapasztalatnak a nyelvi kifejeződése és refenomenalizálása. A lányka ennyiben a halál birodalmában tűnik el éppen úgy, ahogy megpillantásának helye, de maga az idill is csak ennek a birodalomnak az ismétléseként, ha úgy tetszik, szétszórt töredékeként válik megérthetővé, azaz olvashatatlaná.

<sup>21</sup> Vö.

„... az erdő

Méla, borús folyosóival, és – hol az álmadozásnak  
Szent országa van, agg lomboktól rejtve világnak,  
A' hova ormairól forráshoz jára le a' vad  
És egyedül zavaró robajával az alkonyi csendet:

A' titkos teremű völgyek megnyitak előtte.” [129–134.]

<sup>22</sup> MENKE, i. m., 137–216, idézet: 157 sk. Ezzel kapcsolatban rendkívül érdekes az is, pontosabban ez a Vörösmarty-szöveg egyik legszebb önreflexív trópusa lehet, hogy tudniillik a halál völgye, szent országa az a *forrás*, ahová az élőlények (a vadak) lejárnak, amiből merítenek, lásd: 132.

<sup>23</sup> Werner HAMACHER, „*Disgregation des Willens*”: *Nietzsche über Individuum und Individualität = Entferntes Verstehen: Studien zu Philosophie und Literatur von Kant bis Celan*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1998, 142.

A szöveg narratívája és tropológiája pedig mintha éppen ezen belátásra való képtelenség, azaz egy alapvető vakság mentén képezné meg önmagát. A lányka iránti vágyódás a narratív kompenzáhatóság<sup>24</sup> mentén értelmeződik (a lányka megszerzésének és a násznak a története), amit még a tropológia is csak rendkívül határozatlanul képes kimozdítani, főként a „koszorú” és az ember-„sereg” esküvőhöz és temetéshez egyaránt hozzárendelhető elemei révén lehetővé téve azt az értelmezést, miszerint a hiány pótlásának figurája (a lányka) éppen az alapvető hiány, az élet hiányaként értett halál trópusa.<sup>25</sup> Azonban ez az eshetőség sem képes azt az alapvető ellentmondást felszínre hozni, amely minden figuráció alapjaként a halált, a hiányt, a szervesség megtörését (rom-osság) érti meg. A hősnek a lányka iránt feltámadó szerelmével ugyanis „Honn az egész élet megfordult” [215], ami csak a lehetséges kompenzációnak volt az inverz alakzata. Arról azonban (vagy talán éppen ezért) sem a narráció logikája, sem pedig a tropológia nem tud számot adni, hogy a szövegben a halál kizárólagos hatalmának egypólusúságában és szingularitásában hogyan jelentkeznek az olyan ellentételező (és akár egy interszjektív viszony megalapozására vagy feltételezésére is alkalmas) figurációk, mint például a hiány és a beteljesítés vagy a zaj és a csend váltakozásának a halál időtlen birodalmában jelentkező temporális struktúrái:

„Múlt az idő, 's untig változtak benne zaj és csend.  
Sokszor az ősz Romhoz lemosolyga az égutazó hold,  
Fellegeket gyakran látott harczolni 's koronként  
Dúlva sötét vésznek ment által rajta haragja.” [44–47],

ami tulajdonképpen a halál völgyét leíró második álomban még egyszer visszatér [lásd 132–133]. Mert a csend és a halál eme birodalmában csakis az a betűk szintjén funkcionáló aktus képes „zajt csapni”, amely aktusban a „harag” megkapja a „koronként” *n* betűjét (*harang*), és a hold (amely szemantikailag nappal és éjszaka váltakozását feltételezi!) is csak *korongként* (mintegy a „harag” *g* betűjét megkapván) jelenhet meg a szövegben, nyelvtileg radikalizálva a működésképtelen nap és a hold (mint nem-nap) különbözőségének felszámol(ód)ását, ezzel a fenomenalizációt éppen az azért felelős<sup>26</sup> szoláris

<sup>24</sup>

„...A' gyász' órái lefolytak  
'S enyhült bánat után szerelemről halla varázsos  
Szókat az édes lány 's ellent nem mondhatta szíve” [282–284].

<sup>25</sup> Ez azon ritka helyek egyike, ahol a tropológia mégiscsak képes észrevenni az anagrammák játékát, amely játék a „baj”, a „rogyni”, a „komor”, a „dúnc” és a „rúna”/ruinák elemein keresztül a nász történetét sem hagyja érintetlenül: „S a szomorú palotát, az urával buba merültet, / Újra robaj tölté; a fény beleszálla ragyogni, / Mindinven koszorús lánykák...” [288–290.] Amivel kapcsolatban azonban már éppen arra lehet emlékeztetni, hogy a szövegben való korábbi előfordulásakor [133] a *robaj* volt az az akusztikus effektus, amely megtörte a halál völgyének csendjét.

<sup>26</sup> „A 'fenomenális ismeret' a szoláris metafora ezen, a láthatóságot és a megismerhetőséget összetartó modelljében látszik lehetségesnek.” (MENKE, *i. m.*, 246.) Lásd még ehhez Paul DE MAN, *Autobiography as De-Facement = The Rhetoric of Romanticism*, New York, 1984.

tropus(ok) rendszerének kioltásában végezve el.<sup>27</sup> Ennyiben a fellegek harca is a korong eltakarásának és a defenomenalizációnak a képzeteit kelti, amit nemcsak a „hold” szóban anaphoniaként benne lévő „hó” tesz még erősebbé, de az *n* és *g* betűk Rom körüli kicserélése az anagrammák szintjén megint behozza az értelmezésbe a „rongy”-ot a *Gondolatok a könyvtárbanból*, ahol – nem felejtethjük el – a fenomenalizációért egy olyan hasonlat felelős (az írás betűi komorak, „mint a téli éj”), amely éppen az eltakarás képzeteit konnotálja, a leírva álló tanulság olvashatóságának elbizonytalanítását eredményezve ezzel. A szöveg hasonló műveletet az akusztikus effektus esetében is elvégez, amennyiben észrevevesszük, hogy a **zaj**–**mosoly**–**hold**–**lánc** tulajdonképpen a „sóhaj” kryptogrammatikus<sup>28</sup> sora, amellyel a szöveg tulajdonképpen a beszéd (és egyáltalában az akusztikus effektus) visszavonódását és lehetetlenségét teszi meg az akusztika alapjává, ahogy azt a szöveg két további, kulcsfontosságú helye is megismétli,<sup>29</sup> sőt az egyik hely a „sóhaj”-t a „néma beszéd” oxymoronjaként azonosítja.

[Rom] „Ébrede álmaiból 's hullván gyér hosszú szakálla,  
Zenge szilaj dalszót és a' zivatarba **sóhajt**” [33–34]

és

„Társai elhagyták a' tölök visszavonúlt,  
'S ő, egyedül a' völgy szeretője 's a' völgyi leányé,  
Nem vágyott rájok 's a' ház csendes vala és bús:  
Csak maga a' háznak rémlelke dobog vala benne  
'S hosszú sóhajtás volt szívének néma beszéde.” [218–222.]

Ennyiben a „sóhaj” a nem hangzó, a szemantikai, a fenomenális és az akusztikus aspektusok felszámolódásának metaforája, ami persze azt is jelenti, hogy ezen felszámolódás re-figurációja is (a sóhaj a hallhatóság határának tropusa). Ha azonban megnézzük a sóhajnak a vokalitást érintő oxymoronnal való azonosítását követő sorokat:

„'S hosszú **sóhajtás** volt szívének néma beszéde.  
Majd hogy az olly sokszor látottat bírni reménység  
Nem **csalogatta** tovább, **elhagyta** kevély laka' táját [222–224],

vagy

„'S túl azokon szomorú düledéken lelte Romistent.  
Fáradtan leborúlt kövein 's jött **harmadik álma**.” [226–227],

<sup>27</sup> Itt lehet visszautalni a látás és a „rom” egymásrautaltságára és arra, hogy az „álom” tulajdonképpen ebből az egymásrautaltságból összeállítható anagramma, a *látást* magát ennyiben a romosságot, a halált és ezzel a *sötétséget* ismétlő konfigurációk (az álmok idilljei) rendszerébe írja bele.

<sup>28</sup> Amennyiben „a kryptogramma olyan névre vagy szóra vonatkozó anagramma, amely magában a szövegben nincs jelen/nem mondatik ki” (STAROBINSKI, *i. m.*, 53), a sóhaj csak a kiemelt szövegrész tekintetében kryptogramma, a Vörösmarty-szöveg egészét tekintve korántsem az.

<sup>29</sup> Az egyik ilyen hely a Rom fogadalmát lehetővé tevő és közvetlenül megelőző rész [33–34], a másik pedig a harmadik álom „felhasználását” elindító momentum [218–222].

akkor azt látjuk, hogy a sóhaj mint néma beszéd felszámolására (kompenzálására) irányuló narratíva szövege tulajdonképpen a halál kryptogrammáját<sup>30</sup> termeli ki, magukat a re-metaforizáló és re-antropomorfizáló stratégiákat (akár a narratívát is) csak ugyanannak, mégpedig a halálnak – ami a Vörösmarty-szövegben a láthatóság és a hallhatóság halála is egyben – a szüntelen ismétléseként lepezve le. Ahogy a látás maga a rom és az álom révén a halál ismétléseinek konfigurációjába íródott vissza (lásd a 20. lábjegyzetet), úgy az akusztikus effektusok is vagy a halál paronomázikus alakzatai lesznek, vagy azokban a halál birodalmának anagrammái vannak szétszórva: „A vezető ürünek hallotta zörögni kolompját” [80]; „Újra robaj tölté; [...] Mindünnen koszorús lánykák” [289–290]; de így teszi a „hallani” és a „halni” paronomáziája a hallást a lehető legbrutálisabban a sükettség par excellence trópusává. Az *l* betű kiemelésével a „hallani” ige ragozott alakja, a hallás állítása: „én hallom/hallok” vagy a halál állításává (*halok*), vagy a földhalom süket trópusává válik,<sup>31</sup> nem feledve persze azt sem, hogy a halom mint földhányás, mint domb nem egyszerűen topológiaiilag tartozik a szövegben a halálhoz (sírdomb, sírhalom, sőt az egyik idézetből előállítható „dűne”), de – ahogy arról már volt szó – a virágos domb idill-eleme is csak a „rom” anagrammáját szolgáltatja.

A szöveg narratívája a „néma szív” és a „csendes ház” zajjal való megtöltésének narratívaként íródik tovább, azaz a szöveg „a ház csendes vala és bús: / Csak maga a háznak rémlleke dobog vala benne / 'S hosszu sohajtás volt szívének néma beszéde”-részről [220–222] a „Szókat az édes lány 's ellent nem mondhatta szíve; / Abban az új vendég az örömmek nász seregével / Megszállott 's az egész házat fölverte zajával”-szakasz [284–286] irányába mozog, „szív” és „ház” metaforikus azonosításán keresztül, egy kiasztikus figurációban<sup>32</sup> teremtve meg a beteljesülés narratíváját. Hogy aztán ez a narratíva a családi boldogság mozzanatain keresztül az utódnemzés aktusában éppen a nyelvi materialitás általi fenyegetettséggel szembeni vakságot működtetve<sup>33</sup> (ennek a legerősebb modális indexe az az éles cezúra, amelyet a 303. sor jelent), önmagát mintegy a hübrisztől való óvakodásra és/vagy a közösségiség vagy a képviselőség lehetőségének az elnyomók általi megvonására vonatkozó allegorikus tanmeseként szervezze újjá. Amivel kapcsolatban az okoz problémát, hogy a végül a narratíva önfelszámolásának törté-

<sup>30</sup> És egy ahhoz tartozó, állandósultnak nevezhető szintagmatikus viszonyt: „halálát lelte” (*lehelte*).

<sup>31</sup> Lásd ehhez: „...ott ő kised halom oldala mellett / (Vérlobogó volt a' halmon, zászlója halottnak)” [200–201].

<sup>32</sup> Hogy ugyanis a két szövegrészlet összeolvasásában a férfi szívének/házának néma csendjébe hozhatja a nő zajt (boldogságot), ám aztán éppen a nő (szívének) némasága („Szókat az édes lány 's ellent nem mondhatta szíve”) lesz a záloga annak, hogy a férfi (az új vendég) zajt csapjon abban mint metaforikus lakban/házban. (Hogy aztán ez a metafora a szövszerintiség szintjén a férfi házában való zajongás [boldogság] narratíváját indítsa majd el.) Amivel kapcsolatban meg lehet jegyezni, hogy a szív (és vele együtt a „lak”, amely a kezdeti, illuzórikusnak bizonyult oppozícióban oly biztosan az élethez [VÉD-hez] tartozott) megint a szótlansággal (a halállal) jár együtt, amit a „rémlleke” paronomáziájaként működtethető „romlélek” talán még képes lehet szemantizálni is.

<sup>33</sup> Ami az értelmezési stratégiákat illetően annál is inkább természetes, „mert azok a szabályok, amelyek szerint a kulcsszó a szövegben szét van szórva, legyen szó bár ana-, para- vagy hypogrammaról, sem fenomenálisan, sem pedig matematikailag nem ragadhatóak meg.” DE MAN, *i. m.*, 391.

netévé váló történetet a hős (a narratíva tanúsága szerint) mégiscsak elhagyja: „...mint jött, tova ment a' messze világba” [349], a halál világából való kilépés lehetősége felől felszámolással fenyegetve magát a fenti értelmezést is, amely lehetőség a szemantika és a képiség lehetőségeként minden bizonnyal tényleges érvényre tarthat számot. Ha azonban figyelmesen szemügyre vesszük a szöveg záró szakaszát:

„Így kele fel, 's mint jött, tova ment a' messze világba,  
A' hírben ragyogott fejedelmek' vég ivadéka,  
Nőtlen, hontalanúl, fényes birodalma elesve,  
'S a' rideg országnak szomorún elhagyta homokját.” [349–352],

azt látjuk, hogy ez a mozgás a szövegben leginkább a napnak mint szoláris instanciának a mozgásához hasonlít: „Elhagyott lakon, [...] Hol szomorú volt a' napnak tüneménye, ha feljött, / És szomorú, ha lement, élőt nem látva körösleg” [6–8]. Láttuk, hogy a szövegben a fenomenalitást biztosító szoláris rendszer elemei közötti mozgás éppen a *fenomenalitás* és ezzel az *értelem*, valamint az *azonosság* lehetősége (és egyáltalában az arra vonatkozó kérdés) felszámolódásának a mozgása, azaz nem tényleges mozgás, hanem *kiüresedett jelek* (korongok) *egymással való fel- és összecserélése*, melynek értelmében az oppozíció narratív alapsémáját megképző „két hatalom” harca [vö. 4, 54] is leginkább két süket és vak trópus (halom) egymással való helyettesíthetőségének viszonyaként (azaz a viszony illúziójaként) fogalmazható újra. Ahogy a nyelv mozgása sem a narratív kifejlés (kifejtés) eseményének, hanem csak egy, az ezen tapasztalat brutalitása és elleplezése (re-metaforizálása) közötti nem tényleges mozgásnak bizonyult.

## SZILASI LÁSZLÓ

### „ÁLMA KIETLEN”

(A fenséges problémái Vörösmarty Mihály *A Rom* című kiseposzában)\*

#### *I. Halszag, délibáb, tanközlés, szenvedély, idill*

Tulajdonképpen még a Vörösmarty-szövegek nyelvi erejének, a magyar irodalomtörténet-írás hagyományos kérdésirányainak és a levitézlett tudományos magyarázatok esztétikai utóéletre való erős hajlandóságának ismeretében is meglepő némiképp, hogy *A Rom* című kiseposz mindössze *néhány szava* igen gyorsan és máig ható erővel volt képes a művet értelmező lehetséges kontextusok számát egyetlenegyre csökkenteni. *Siva, Araltó, Országok, pártusok*: Horvát István délibábos, ám valljuk be: vonzóan nagyszabású és lenyűgözően elegáns, a halszagú finnugor rokonságnál pedig mégiscsak jóval előkelőbb filiszteus–parthus–jász–magyar genealógiát felkínáló (s bizonyos körökben a mai napig életképes) őstörténeti koncepciójának bázisáról pedig, úgy tűnik, csak a történetfilozófia és a létértelmezés magasztos kérdései felé vezetnek értelmezői utak.<sup>1</sup>

Tudomásom szerint az egyetlen kivételt (felettébb figyelemreméltó módon) épp az a Toldy Ferenc képezi, akinek pedig – úgy látszik – első kézből származó, biztos információi voltak a kiseposzok geneziséről.<sup>2</sup> Majd negyven évvel később, *A magyar nemzeti irodalom története* című művében Toldy mindenestre a következőképpen nyilatkozott szövegünkről: „Egészen elhibázott művek pedig *A Délsziget* (...) s *A Rom* egy énekben (1830), hol e tan »Mérsékeld vágyaidat«, gyönyörűen van ugyan jelezve, de a Romisten helytelenül tétetik az emberi sors intezőjévé. (...) a költő, nem érezve, hogy a tündérvilág hagyományos törvényeiben is van bizonyos rendszer, mely a tündérmese-költészetnek némi belső valóságot kölcsönöz, korlátlan önkénnyel teremt, s így nem leli az olvasónál azt a hitet, mellyel ez a valódi népi tündérmesék jelentés szép játékainak magát átengedni szereti. Minden érdemök tehát e költeményeknek a sokszor elragadó szépségű, hol szenvedélyes, hol idilli, naiv részleteikben van”.<sup>3</sup>

Toldy nincs különösképpen megilletődve. Vagy egyáltalán nem érzékeli, vagy kifejezetten tagadja *A Rom*nak a tervezett, de a „mondai és történeti anyag hía” miatt el nem

\* Észrevételeikért és tanácsaikért Dajkó Pálnak, Ötvös Péternek és Zentai Máriának kell köszönetet mondanom.

<sup>1</sup> A Vörösmarty kiseposzait értelmező hagyományos kérdésirányok totális összegzését és kreatív továbbgondolását adja: GERE Zsolt, „*Hat gím jöve sebtén elébe*” (*Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően*), ItK, 2000, 454–496.

<sup>2</sup> Lásd GERE, *i. m.*, 486–488.

<sup>3</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig rövid előadásban, 1864–1865*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 247.

készült östörténeti tárgyú „nagy költemény”-nyel, a *Magyarvárral*<sup>4</sup> való eredendő összekapcsoltságát, e szöveggörnyezet mozgósítása helyett (a szakirodalomban teljesen egyedülálló módon) közönséges filozófiai tankölteményként olvassa a szöveget, amelyet (a többi kiseposszal együtt) ebben az olvasatban korlátlan önkényű, hiteltelen tündéreessége miatt egészében elhibázottnak minősít, s filozófiai tanításai mellett kizárólag szenvedélyes és idilli szépségű részletei miatt tartja egyáltalán értékelhetőnek.

Az olvasat érdekes, de (kritikai) eredményénél jobban foglalkoztatnak az általa felkínált (interpretatív) lehetőségek. Ezért a továbbiakban megkísérlem *A Rom* szövegének a *tanközlés*, a *szenvedély* és az *idill* fogalmai mentén szerveződő újraolvasását.

## II. Tanközlés: egy tárcsa, ha forog

Ha most egy pillanatra eltekintünk az (egyébként igen termékenynek mutatkozó) eddigi értelmezésektől, annyit állapíthatunk meg, hogy a főhőst (a kiinduló jelenet „ifju kalandor”-át, „nemes Országok feledett ivadéká”-t, a „sorsverte vitéz”-t) a szöveg az első álomban *pásztor*ként („nyáj pásztora”, „fiatal pásztor”), a másodikban szabad földbirto-kosként: *gazdaként* („ura leggyönyörűbb rónáinak”, „szabad úr”, „dús gazda”, „ifju, tehetős gazda”), a harmadikban pedig szerelmes, majd had-gyűjtő, harcra készülődő *vitéz*-ként nevezi és jeleníti meg – hogy aztán a negyedikben Rom a passzív megfigyelő szerepére kárhoztassa, majd körszerűen visszavezesse oda, ahonnan elindult.

*Pásztor, gazda, vitéz*: nos, az alakváltozások ezen sorozata, úgy gondolom, elsősorban retorikai értelmezésre tart igényt. A retorikai tradícióban ugyanis e három foglalkozásnév eredendően (az eposzíró Vörösmarty legfontosabb antik mintájaként szolgáló Vergilius életművének tradíció szerinti fő állomásaira, illetve a művek hagyományos kronológiáját szentesítő Melanchthon Vergilius-kiadásának<sup>5</sup> fejezeteire, a *Bucolicára*, a *Georgicára* és az *Aeneisre* utal. Ez a hármasság azonban a középkortól kezdve már nem csupán a pásztor-költészetnek, a tanköltészetnek és az eposznak a reneszánszig mindenképpen zavartalanul érvényes hierarchiáját kívánta jelezni, de emellett felidézte a retorikai stíluszintek (*genera elocutionis* v. *dicendi* v. *orationis*) hármasságának (*stylus humilis, mediocris, sublimis* v. *gravis*) klasszikus eredetű tanát<sup>6</sup> is. A pásztor, a paraszt és a harcos körcik-kelyeiből, valamint a hozzájuk kapcsolt fák (bükk, gyümölcsfa, babér vagy cédrus), helyek (legelő, szántóföld, vár vagy város), eszközök (bot, eke, kard) és állatok (juh, szarvasmarha, ló) koncentrikus köreiből a retorikaoktatás megalkotott egy didaktikus tanesz-

<sup>4</sup> Uo.

<sup>5</sup> Lásd KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985, 80, 122.

<sup>6</sup> ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint Szép magyar comoediája* = BALASSI Bálint *Szép magyar komédiája – A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, szerk. Ján MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, Bp., 1959, 37; HORVÁTH Iván, *Telegdi Kata verses levele = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979, 170; PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., 1996, 14, 90.

közt: Vergilius tárcsáját (*rota Virgilioi*).<sup>7</sup> Vörösmarty kiséposza ennek elemeit füzi narratív egésszé – a történet nyilvánvaló körkörössége pedig e „könnyen kezelhető középkori stilisztikai kalauz”<sup>8</sup> formájának következménye: Vörösmarty (végül is arra való:) megforgatta.

E felfedezésen fellelkesezve könnyen azt mondhatnánk, hogy a szöveg ebben az (igazán nem erőltetetten előrángatott) kontextusban elsősorban nem történet- és létfilozófiai kérdéseket feszeget, hanem tanáros célszerűséggel elmagyarázza, majd saját példán azonnal illusztrálja is a *stylus triplex* ősrégi tanát: a foglalkozásnevekkel mint hagyományos jelölőkkel megnevezi, majd az álmok szövegében felmutatja a *stylus humilist* a pásztorköltészet, a *stylus mediocrist* a tanköltemény, a *stylus sublimist* az eposz közegében. Valójában azonban nem egészen ez a helyzet.

Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy a három stílusnem megkülönböztetése „az egyes stílusrétegekben használt szavak jelentésén és hangulatán”<sup>9</sup> alapul, akkor észre kell vennünk, hogy valójában az *egész szöveg mindvégig* a legfelső stílusnemhez tartozik, vagy legalábbis annak megvalósítására tesz teljesen nyilvánvaló és folyamatos kísérletet. Aminek az az eredménye, hogy a bukolikus tartalmú első álom semmivel sem alantasabb stílusú, mint a georgikus tárgyú második, amely stilisztikailag legalább annyira fennkölt, mint a (be nem teljesülő) eposzi várakozásokkal teljes harmadik. A felettébb figyelemreméltó ebben éppen az, hogy a legmagasztosabb műfajt és a legfelső stílusnemet kiérdemlő esemény nem a három retorikailag értelmezhető álom által érkezik el, hanem a *negyedikben*: az eposz lelóg, a centrifugális erő hatására mintegy legurul a stilisztikai tárcsáról.

Melanchthon Vergilius-kiadásának ugyanakkor van egy negyedik, a tárcsára fel nem került fejezete is: Vergilius az *Epigrammatát* írta utoljára (ezért van például az, hogy az eposzíró Vörösmarty legfontosabb magyar előképének, Zrínyi Miklósnak a *Syrena*-kötetében – a *Georgica* híján – épp ezt a sorrendet követi a két idillium, a hősköltemény és az epigramma-füzér), ám a kötet függeléke még itt sem ér véget: a kötetet a vegyes tárgyú szövegek után a híres *Appendix Vergiliana*, a Vergiliusnak tulajdonított jelentékenyebb költemények csoportja zárja.<sup>10</sup> Magyarul: *A Rom* szövegében a (szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt homályban maradó) eposzi esemény ott következik be, ahol a minta szerint már a „kisebb költemények, töredékek, kétes hitelűek” című résznek kellene állnia. Ekkor azonban (jórészt talán valóban a vizuális eredetű információk kiiktatása által) olyan váratlanul, de vitathatatlanul *fenséges* stílusban és erővel, hogy a végső csataleírás kapcsán még a szöveg stilisztikailag mind ez ideig legérzékenyebb olvasója sem tud

<sup>7</sup> Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern–München, Francke, 1984<sup>10</sup>, 238. – A képi ábrázolást lásd Edmond FARAL, *Les Arts poétiques du XI<sup>e</sup> et du XIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1958<sup>2</sup>, 87, 359, 630.

<sup>8</sup> HORVÁTH, i. h.

<sup>9</sup> PIRNÁT, i. m., 14.

<sup>10</sup> KOVÁCS, i. m., 80.



választani a „kísérteties”, a „megfoghatatlan”, a „különleges” és a „megdöbbentő” jelző között.<sup>11</sup>

### III. Szenvedély és idill: egy színt, ha emelkedik

Tehát, jöllehet az álmok és a műfajok (*Georgica – Bucolica – Aeneis*), illetve stílusrétegek (*humilis – mediocris – sublimis*) hármasságai nem hozhatók teljesen fedésbe, s jöllehet a negyedik álom, az *Appendix* emléke és az utolsó csataleírás retorikája tovább bonyolítja is a helyzetet, annyi azért talán megállapítható, hogy a kiséposz szerkezete roncsolt és módosított formában ugyan, de hordozza a Vergilius életművéből leszűrt, s a tárcsában, illetve a kötet szerkezetében összegzett poétikai tanokat: az első álom a pásztorköltemény, a második és a harmadik<sup>12</sup> a tanköltemény, a harmadik és a negyedik az eposz jellemző jegyeivel mutat számottevő egyezést.

Ha azonban ez így van, akkor Toldy sejtése helyes: a szöveg *maga is* tanköltemény. Mégpedig olyan tanköltemény, amely a pásztorkölteményekről, a tankölteményekről és a hőskölteményekről szóló tanokat foglalja versbe, tehát öntükröző módon maga is része annak a struktúrának, amelyet megalkot. Léván a szöveg öntükröző struktúra, nem igazán meglepő, hogy álmonként betétszerűen is színre viszi azt, amiről éppen szó van. Az ifjú az első részben bukolikus szónoklatot tart („Járj kies útaidon...”), a másodikban vadástörténeteket hallgat („S hány nyilat...”), a negyedikben pedig megálmodik egy eposzi részletet („Álma kietlen volt...”). A harmadikban azonban szerelmi vallomást tesz („Engedj meg, te...”). Történet- és létfilozófiai szempontból érthető, hogy úgy tűnik: a szöveg e pontján „[a]z elbeszélés menete lelassul, a leány hosszasan részletezett érzelmes története nyelvi és gondolati szempontból egyaránt felhívítja.”<sup>13</sup> Lehetséges azonban, hogy e némiképp tényleg funkciótlannak látszó, szerelmi tematikájú rész valójában sűrít, nem hígít, mert szintén retorikailag értelmezendő elsősorban.

Hiszen nem egészen világos, hogyan is kell beszélni a szerelemről. Nem teljesen egyértelmű ugyanis, hogy a szerelmi téma mely műfajhoz és mely stíluszsinthez tartozna is elsősorban. Úgy tűnik, bár főként persze a bukolikában játszik központi szerepet, a szerelmi téma a műfaji regiszterek között tetszőlegesen szóródhat: bukolikus, georgikus és eposzi tárgyú szövegeknek egyaránt integráns részét képezheti, szólhat róla pásztorköltemény, tanköltemény és eposz is. Stílus értelemben viszont feltűnő, hogy az antik szerelmi költészet legtöbb darabja *stylus humilis*ben íródott:<sup>14</sup> Theokritosz pásztorának kedveséhez szóló célratörő szavai („Gömbölyödik már két kerek almád, hadd tapogassam!”) igazán nem számítanak kivételnek. Ettől kezdve azonban a szerelemről való be-

<sup>11</sup> ZENTAI Mária, *Vörösmarty Mihály: A Rom (Elemzés)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XVIII, 1981, 112 (107–115).

<sup>12</sup> Nem lehet véletlen, hogy a Toldy érdeklődését vélhetőleg felkeltő, valóban didaktikus mondat („Jaj neki! hogy küszöbén túl hagyta csapongani vágyát!”) maga is épp e részben található.

<sup>13</sup> ZENTAI, *i. m.*, 111.

<sup>14</sup> Lásd pl. FALUS Róbert, *Az ókori görög irodalom története*, Bp., 1964, I, 163–190; II, 665–682.

széd javasolt stílus szintje folyamatosan emelkedik: az antik retorikák szerint például a szerelmi költészet nyelve már előírászerűen a középső stílus szinthez tartozik. Ennek következtében a témát mégiscsak döntően hordozó pásztorok a 16. századra (az alsó stílusnemet mindörökre a parasztoakra hagyva) már egyértelműen a középső stílusnemben beszélnek,<sup>15</sup> Sylvester pedig – mint tudjuk – a legfelső stílusnembe sorolta be a virágénekeket.<sup>16</sup> Összefoglalóan valóban azt mondhatjuk tehát, hogy „amióta a szerelmi költészet a kora reneszánszban, elsősorban Dante körül, magába fogadva a platóni Érosz-elméletet, *tartalmilag-gondolatilag* is az isteni *fenség* magasságaiba emelkedett, legalábbis az égi szerelem költészetének hagyományrendszerében *stiliztikailag* is a *fenséges* szintje felé törekedett.”<sup>17</sup>

Ez a törekvés *A Rom* szövegétől sem éppen idegen. Az ifjút a gyászoló, s szemében a lélek mennyei tükrét hordozó, rejtekező szépség látványa gyújtja szerelemre, s e vágytól vezettetve keresi fel harmadszor is kéréssel Romistent. Az álomkép valóra válása után a völgyi leány zordon szépségű szónoklatban fejti ki a testvéri gyász érveit a szenvedélyes csókvágygal szemben, aminek képviseletében az ifjú (megítélésem szerint felettebb leleményes módon) viszonylag valóban hosszú szónoklatban jelenti be – ellenérvei részletes kifejtésének a gyászidő letelte utánra való *elhalasztását*. Az érvelés elhalasztása elegáns és hatásos érv, ám az ellentmondás lehetőségét mégiscsak a később valóban elhangzó „varázsos szavak” számolják fel végképp. De ezt a szónoklatot már nem ismerjük meg: az olvasó számára mindörökre elhalasztott. Ám hogy a meg nem hallott szavak varázsaról ne legyenek kétségeink, a (törekény) idill (egy rövid időre) enélkül is beköszönt.

#### IV. *Asperitas (renovata), suavitas (elevata)*

Összefoglalva az eddigieket: ha tehát *A Rom* szövegében a harc és az eposz kísérteties, megfoghatatlan, különleges és megdöbbentő fensége *legurult* a stílustárcsáról, s csupán néhány sorral illusztrálható, akkor a szerelem és a szerelmi költészet másfélének: finomabbnak, aprólékosabbnak, színesebbnek és argumentatívabbnak sejtetett fensége olyan stíláriis szintekre *emelkedett*, amely magasság már töredékesen sem jelezhető.

Innen nézve Vörösmarty tervezett (s a *Magyarvár, A Rom és A Délsziget* szövegeiben töredékesen ránk is maradt) őstörténeti tárgyú eposza teljes egészében elsősorban nem a „mondai és történeti anyag hía”, nem Horvát István elméletének diszkreditálódása, s nem is az eposz műfajának állítólagos időszerűtlensége és ebből következő leértékelődése miatt nem készült el, hanem azért nem, mert nem létezett és a munka közben sem (vagy csak részben) volt képes létrejönni az az *újszerűen fenséges* költői nyelv, amely a magyar előidők egyedülállóan fenséges tárgyához és az azt hordozni egyedül képes eposz fenséges műfajához egyszerre mutatkozhatott volna méltónak.

<sup>15</sup> ECKHARDT, i. m., 37.

<sup>16</sup> PIRNÁT, i. m., 16.

<sup>17</sup> CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990, 56. (Kiemelések tőlem – Sz. L.)

E megközelítésben Vörösmarty nem bizonyul annak a gyakran és sok mindenben, de saját nyelvét illetően sohasem kételkedő<sup>18</sup> költőnek, akinek Gyulai Pál monográfiája óta általában is látni szokás. Emellett kétségessé válik az a nagyon elterjedt olvasási irány is, amely szeretve vagy nem szeretve, de eleve feltételezi, hogy alapvetően Vörösmarty egész költészete a némiképp mindig embertelen totalitású és tökéletességű fenségesség jegyében áll. Nem utolsósorban pedig némiképp újraolvasódik az a narratíva is, amely szerint Vörösmarty 1830 körül immár tényleg teljes fegyverzetben pattant volna ki a romantika általa alaposan újrendezett színpadára.<sup>19</sup> Ha ugyanis a fenti értelmezés helytálló, akkor Vörösmarty a kiseposzok keletkezésének idején még mindig (vagy: már megint) Kazinczy stilisztikai projektjein dolgozik, pontról pontra azok megvalósításán fáradozik.

Csetri Lajos szerint a kazinczyánus nyelvi program legfontosabb eleme – a közvélekedéssel ellentétben – valójában nem a fentebb stílusnem *megteremtésére*, hanem annak két téren is történő *modernizálására* irányult. Egyrészt: a fenséges stílus érdekesebb, zordabb változatának, az *asperitasnak* a hordozására alkalmas stíluszint a korábbi barokk költészet, a deákos költők késő barokkjá, Csokonai némely természeti tárgyú verse, a Milton-vita<sup>20</sup> körül induló Milton- és Klopstock-recepció, valamint a neolonginoszi sublimitas-kategória divatja által alapvonalaiban már kialakult ekkorra, s Berzsenyi ódaköltészetére inkább e barokkos ódonságú stílusréteg modernizálásának és tudatossá tételének a feladata hárult. Másrészt: Csokonai, Kisfaludy Sándor és Berzsenyi korabeli szerelmi költészete felhalmozta a lágy, hajlékony és édes fenséges, a *suavitas* stílárius jegyeit is, a Kazinczy és tanítványai által teremtett szonett-divat ezen, eredendően a középső stílusnemhez kapcsolt jegyeket kívánta modernizáltan átplántálni a fentebb stílibe.<sup>21</sup>

Ennek értelmében *A Rom* szövegének az eddigiekben értelmezett, az *asperitasra* és a *suavitasra* törekvő eposzi és szerelmi tárgyú mozzanatai arról vallanak, hogy a Vörösmarty megelőző modernizáló kísérletek nyelvi eredményei nem állták ki a nagyeposz próbáját. Berzsenyi *asperitasa* és a kazinczyánus szonettek *suavitasa* nem bírják ki az eposzi terhelést. A vak csataleírás és az elhallgatott szerelmi vallomás eszerint elsősorban a kétféle fenségeshez vezető új utak kereséséről, és e keresés ez idő szerint *szükségszerűen* felemás eredményéről vallanak. Ha ugyanis a szerelmi költészet nyelvi erényeinek a középsőről a felső stíluszintre kellene emeltetniük, akkor az eddig ott tanyázó eposznak óhatatlanul még feljebb, a legfelső stíluszint fölött, egy meglehetősen légritka térben kell hogy legyen az igazi helye. De van-e ott még egyáltalán valami?

<sup>18</sup> „Elijedt magától, kétkedni kezdett tehetségében, s csak nyelve erejében hitt. Ebben mindig oly teljes önérzete volt, melyet a kétségnek még árnya sem zavart.” GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., 1985, 112.

<sup>19</sup> Lásd főleg: HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába*, Bp., 1968; TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., 1974.

<sup>20</sup> TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959, 67–83.

<sup>21</sup> CSETRI, i. m., 55–56.

## V. *Sublimitas (ruinosa)*

A fenséges problémáihoz a posztstrukturalista kérdésfeltevések<sup>22</sup> irányából közelítők számára joggal tűnhet úgy, hogy mind ez ideig meglehetősen könnyű kézzel használtam a fenséges fogalmát. Valljuk be: a Burke, Winckelmann, Hegel, Schiller és Kant szövegei által feltáruló távlatok tágasságához képest valóban meglehetősen szűklátókörűnek tűnik a pusztán retorikai-stilisztikai jellegű megközelítés, különösen akkor, ha tudjuk, hogy a fogalom az európai gondolkodásban a 19. század első harmadára amúgy is rég bejárta már a retorikából az erkölcsfilozófiába, majd onnan az antropológiába vezető útját.<sup>23</sup> Igen ám, csak hogy a magyar irodalomkritikai gondolkodás nem követte ezt az aszcenziót. Úgy látszik, a fenséges problematikája nálunk igazából sohasem lépett ki abból a döntően retorikai és stilisztikai kontextusból,<sup>24</sup> amelybe a (Boileau által már 1647-ben lefordított) Pseudo-Longinosz-mű<sup>25</sup> recepciója és a Milton-vita kiindulásképpen elhelyezte: elsősorban nem a fenséges *mibenléte*, hanem annak *kifejezhetősége* jelentette a központi problémát.<sup>26</sup>

A zordon *asperitas* és a gracióz *suavitas* területén a Batsányi és Berzsenyi, illetve Kazinczy és követői által felhalmozott poétikai eredményekkel elégedetlen Vörösmarty, úgy látszik, maga sem lép ki erről az elődei által jól körülhatárolt területről. Ez a „nem eléggé tanult fej” közmondásos esztétikai tájékozatlanságán állítólag enyhített ugyan valamicskét azzal, hogy 1825-ben, ha igaz, elolvasta Schlegel dramaturgiáját,<sup>27</sup> de az valószínűleg látszik, hogy igazán kiterjedt kortárs vagy közel kortárs elméleti bázisra e stilisztikai innovációs kísérlet közben valóban aligha támaszkodhatott. Kísérletének meghatározó jegyei: a megindításra irányuló egyértelmű törekvés<sup>28</sup> és a nagy gondolatokat és lelkesült szenvedélyeket kifejezni igyekvő, alakzatokat teremtő, a nagy szavakat emelkedetten összefűző nemes kifejezésmód teljes egészében megfeleltethetőek annak a *dignitas*-, *gravitas* és *sublimitas* egységben látó pseudo-longinoszi szemléletnek, amely a fenséges egyetemesebb (etikai, lélektani, teológiai, ismeretelméleti és metafizikai) igényeit is maradéktalanul kielégíthetőnek vélte pusztán a hagyományos legfelső stílusnem további precizírozása által.<sup>29</sup>

Ha azonban a célkitűzés, a módszer és az eredmény(telenség) is oly igen hasonló, akkor tulajdonképpen érthetetlen, hogy a fenséges sötét oldalának megjelenítésére tett következő, egyben ilyen koncentrációban utolsó kísérletet, az 1832-es *A két szomszédvárat*

<sup>22</sup> A téma irodalmának áttekintését lásd DEBRECZENI Attila, *A „fenséges” fogalma napjaink angol, francia és magyar irodalomkritikai gondolkodásában*, Debreceni Szemle, 2000, 339–347.

<sup>23</sup> Lásd DEBRECZENI Attila, *„Fenség” és „grácia”*: *Ízléstörekvések a 18. század végének magyar irodalmában*, ItK, 2000, 311–352.

<sup>24</sup> MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974, 49–50.

<sup>25</sup> Részletes bemutatását lásd ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*, Bp., 1998, 169–185.

<sup>26</sup> DEBRECZENI, ItK, 2000, 350.

<sup>27</sup> GYULAI, *i. m.*, 110.

<sup>28</sup> Lásd ADAMIK, *i. m.*, 128, 174.

<sup>29</sup> ADAMIK, *i. m.*, 180–181.

a kritikusok (Erdélyi János és Toldy Ferenc) roppant mód elismerő véleményével szöges ellentétben miért éppen az érintett költők (Berzsenyi és Kölcsey) illették olyan irgalmatlanul érdes és zordan ledorongoló kritikával.<sup>30</sup> Miféle újdonság válthat ki ekkora örömet és ekkora haragot egyszerre?

Úgy érzem, elérkezett az az idő, amikor már tényleg nem tudom tovább halogatni *A Rom* újszerű fenségességgel leginkább gyanúsítható részletének újraolvasását.

„Álma kietlen volt, szomorú és puszta sötétség.  
És nem láta, de borzasztó bús hangokat érte.  
Két roppant hadnak távol hallotta csatáját,  
Hallott szembe vivó sereget ordítva lehullni  
'S kardcsengést, megütött paizson nagy dárda' törését  
'S úrtalanul szaladó paripáknak bús dobogását,  
Végre halálhörgést 's zajt; többé semmit azontúl.” (337–343.)

Nos, a részlet (minden igyekezetem és az összes eddig elmondottak ellenére, tehát őszinte meglepetésemre) mégsem Longinoszt, hanem a fenségesről szóló értekezések máig legnépszerűbbikét, Immanuel Kant szövegét idézi fel elsődleges értelmező kontextusként.<sup>31</sup> Neil Hertz értelmezésében: „Kant szerint létezik a fenségesnek egy olyan érzése – ő ezt matematikailag fenségesnek nevezi –, amely kizárólag a megismerőképesség kimerüléséből fakad. Az elmét ilyenkor nem valamiféle mindent elsópró erő fenyegetése gátolja, hanem az attól való félelem, hogy eltéveszti a számlálást, vagy puszta számbavételre – ez meg ez meg ez – fokozódik le, az adott vég nélküli sorozat vagy határtalan összevisszaság fogalmi egységbe rendezésének legkisebb reménye nélkül. Kant gyötrelmes szünetről ír – »az életerők pillanatnyi gátoltságáról« –, melyet aztán egy kompenzáló pozitív mozgás, az elmének az a megindultsága követ, amit saját racionális képessége, az érzékek által fel nem fogható egység elgondolásának képessége felett érez.”<sup>32</sup>

A Kant által *dinamikainak*<sup>33</sup> nevezett (a látszólag megsemmisítő erejű természeti erővel való találkozásból következő, hagyományosabb<sup>34</sup>) fenséges melletti másik, *matematikai* fenséges lépésrendje tehát: káosz – szorongás – gátoltság – egység – megindultság. A Vörösmarty-részletben az ifjú pillanatnyi vakságáról és a hangzönről szóló megindult és megindító tudósítás után a narrátor azonnal képessé válik a hangoknak a csata fogalmában történő egységesítő értelmezésére, ezt követően azonban, a gátoltság két sorra terjedő pillanatában, puszta felsorolásra szorítkozik, majd néhány szorongásos és szorongató hangkép beállítása után immár csupán merő zajnak hallja a továbbra is áradó

<sup>30</sup> Lásd TÓTH, *i. m.*, 122–123.

<sup>31</sup> Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. PAPP Zoltán, Szeged, 1997, 163.

<sup>32</sup> Neil HERTZ, *A gátoltság gondolata a fenséges irodalmában*, Helikon, 2000, 96 (96–114).

<sup>33</sup> Lásd HERTZ, *i. m.*, 104.

<sup>34</sup> Lásd pl. Dennis katalógusát, idézi DEBRECZENI, *i. m.*, 318. – Megítésem szerint a dinamikailag fenséges hatásmechanizmusainak mind ez ideig legaprólékosabb szépirodalmi kidolgozását Heimito von DODERER *A slunji vízesés* című regénye valósította meg (ford. KIRÁLY Edit, Bp., 2000).

hangokat, hogy végezetül ez az egyetlen információs csatorna is végképp elzáródjék. A vizsgált citátum újdonsága és érdekessége (kísérteties, megfoghatatlan, különleges és megdöbbentő volta) innen nézve tehát elsősorban nem a megismerési folyamat megnehezülésében (a vizuális információk kiiktatódásában) áll, hanem abban, hogy ugyan pontosan a Kant által felállított stációkat járja végig, csak éppen pont *fordított sorrendben*.

A magabiztosság és a zavartság játékaának ugyanezt a másfajta mintázatát követi *A két szomszédvár* is, amely ebben az értelmezésben nem a bosszú, hanem éppen ezen egységesítően értelmező fogalom *széthullásának* történetét mondja el. A megindító nyitány után lassanként kibomló totális bosszútervezet apránként merő párbajfelsorolássá silányul, majd egy szorongató kísértethistória visszaúzi a rengeteg káoszába, amelyből véte-tett. Nem igazán meglepő, hogy mindennek következtében *A két szomszédvár* nagyjából úgy végződik, ahogyan *A Rom* kezdődik.

„A’ két vár pedig omladozott, bús fészke bagolyrak,  
’S a’ viharok’ zordon hárfája, hol a’ rohanó szél  
Nyílt kapuk’ és ajtók’ szárnyait verdeste falakhoz,  
’S messze süvöltő dalt zengett a’ puszta határnak.” (IV, 319–322.)

Lehetséges, hogy a nem-szeretem Vörösmarty verseinek mindenkori mintadarab-szerúsége, barokkos-allegorikus túldíszletezettsége, kitartott ünnepélyessége és mester-séges meghatódottsága (ami – *A helység kalapácsa* és *Az elveszett alkotmány* tanúsága szerint – már Petőfi Sándort és Arany Jánost is meglehetősen idegesítette) tényleg a fen-ségesre való állandó, némiképp verejtékszagú, ráadásul gyakorta teljesen sikertelen igye-kezettről lesz egy idő után oly fárasztóan unalmas.<sup>35</sup> *A Rom* (és a *Rom*<sup>36</sup>) értelmezésének tanulságai szerint azonban talán mégiscsak lehetne némi izgalmat lelni bennük – ha más-ban nem, azoknak a (dinamikai fenségességű) retorikai folyamatoknak a jelenleginél lassúbb és kitartóbb szemrevételezésében, amelyek által a Vörösmarty-szövegek többnyi-re nem meghaladni, hanem megőrizni: lerombolni és felújítani igyekeznek a gátoltság (matematikailag fenséges) pillanatát.<sup>37</sup>

<sup>35</sup> BORBÉLY Szilárd, *A nem-szeretem Vörösmarty*, Élet és Irodalom, 2000. december 22., 43. – Jelen dol-gozat számos ponton hálás lekötölezettje e kítűnő, kiméletlen esszének.

<sup>36</sup> KUKORELLY Endre, *Rom: A szovjetónió története*, Pécs, 2000. – Lásd pl. RÁCZ I. Péter, *Csak olvasható emlékezet*, Holmi, 2001. március, 387–389.

<sup>37</sup> A gátoltság pillanatának *funkciójáról* lásd HERTZ, *i. m.*, 114.

HUBERT ILDIKÓ

KÁNYA ATHANÁZ ÉNEK-MÁSOLATAI TEOLÓGIAI JEGYZETÉBEN (1743)

A Magyar Ferences Könyvtár egyik kéziratos teológiai tanulmányi jegyzetében<sup>1</sup> a kötet scriptora több verset is beírt. Kánya Athanáz ferences testvér 1743-ban másolta Csík-somlyón a negyedret alakú kéziratot, mely az alábbi nagyobb egységekből áll:

Az első füzet vegyes írásokat tartalmaz magyarul és latinul: imákat, énekeket, levelezési formulákat, újévi köszöntőt. Az ezt követő 100 lapnyi latin mű szerzője és címe: Johannes Erephrastus: *Cynosura Neo Confessariorum*, három részben.

A versmásolatok a kézirat elején találhatók. Semmi nem utal arra, hogy utólag kerültek a kötet elejére, ezért joggal feltételezzük, hogy másolási idejük a kötetben többször előforduló dátum, 1743 lehetett.

Mi most a tíz kéziratos versből a másodikkal és a negyedikkel foglalkozunk, de a többinek is megadjuk az azonosításhoz szükséges adatait (többnyire csak az incipitjét).

*A kötet magyar versei*<sup>2</sup>

[1.] f. 3r.

*Item alia de sancta Cruce* [Latin és magyar strófa]

Nec Deus est, nec homo, praesens quem cerno figura  
Sed Deus est, et homo, quem signat sacra figura.

Sem Isten, sem ember a' kép, mellyet nézek,  
De Isten, és ember, kit az által képzek.

Sanctus Augustinus lib. 2. de vigil. cap. 9.

<sup>1</sup> Magyar Ferences Könyvtár, nr. 447. Az első rész végén olvasható dátum: 1743. április 7. (f. 63), a másodikán május 16. (f. 100), a harmadikán május 30. (f. 116v).

<sup>2</sup> A ff. 3v–4r latin verseket is tartalmaz. (Carmina pia. Inc. Aspice vive cinis... Alia. Inc. Sunt tria vere... Item alia. Inc. Non vox, sed votum... Inc. Cella quasi coelum...

[2.] f. 4r–v.

*Devota Cantilena de B. V. Maria*

Boldog édes Anyánk regi nagy Patronánk inségben lévőkhöz szollalyál meg hozzánk.  
Magyar Országrol mi edes hazánkrol ne feletkezzel el Arva Magyarokrol.

Oh Atya Istennek kedves szép leánya Kristusnak szent Anna szent lélek Mátkája.  
Magyar orszagrol etc.

Te szent Fiad előtt hajcs terdet erettünk ha aszt nem cselekszed mind lábíg el veszünk.  
Sirnak és zokognak árváknak szemei Hazánknak romlásán felette szivei.

Kegyes szemekkel nézzed Hiveidet indicd áldásodra Magyar Nemzetedet.

Szent Istvan Atyánkkal együtt esedezzél a Jesus Kristusnál rolunk emlékezzel.

Téricsd édes Anyánk buzgo kéréseddel az eretnekséget te könyörgeseddel.

Hogy a' kik régentén téged Tiszteltenek te dicsőségedre vissza térhessenek.

A kik Faradságunk nem szántuk Nevedért szent Fiad áldását vegyük el kedvedért.

Magyar Országrol mi édes Házánkról ne feletkezzel el árva Magyarokrol. Amen.

E vers a közismert *Boldogasszony anyánk* népének változata. Az ének szerzőjének – Gacs B. Emilián véleményét<sup>3</sup> elfogadva – Lancsics Bonifácot tartja az újabb szakirodalom. Érdeemes számba vennünk azokat az 1750 előttré datált szövegforrásokat, amelyekben a *Boldogasszony anyánk*... kezdetű vers található, hogy szövegünket velük összehasonlítva Kánya Athanáz másolatának forrásához is közelebb kerülhessünk.

1. Szoszna Demeter énekeskönyve, 1714–1715.<sup>4</sup>

2. Batthyány-kódex, melynek 391–392. lapján 18. századi kézzel írva található a *Boldog édesanyánk*... kezdetű katolikus éneket.<sup>5</sup>

3. Bocskor-kódex, 1716–1739.<sup>6</sup>

4. Cantionale Catholicum toldaléka, 1725–1738.<sup>7</sup>

5. Maracska Anzelm énekeskönyve, 18. század első fele.<sup>8</sup>

A kéziratok variánsainak szövegeit összehasonlítva arra a következtetésre jutottunk, hogy a Kánya Athanáz által megörökített változat a Bocskor-kódex szövegével egyezik. Gacs B. Emilián<sup>9</sup> a Bocskor-kódexben lévő *Boldogasszony anyánk* szöveget 1739 utánra datálja. Kánya Athanáz szövegével szinte egy időben kerülhetett a Bocskor-kódexbe az

<sup>3</sup> GACS B. Emilián, *Szoszna Demeter György kézíratos énekeskönyve (1714–15)*, Pannonhalma, 1938 (Pannonhalmi Füzetek, 20), 69–75.

<sup>4</sup> Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, BK 248/1–2. 857. Az éneket közölte GACS, *i. m.*, 55–56. Vö. STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, nr. 178.

<sup>5</sup> A ma Gyulaféhevárrott őrzött kódex a 16. század második felében keletkezett. A *Boldog édesanyánk, régi nagy pátrónánk*... kezdetű éneket, mint fentebb írtuk, 18. századi kéz jegyezte le. Vö. STOLL, *i. m.*, nr. 6.

<sup>6</sup> Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms. 12 (1716–1739). Az éneket közölte GACS, *i. m.*, 59–60. Vö. STOLL, *i. m.*, nr. 180.

<sup>7</sup> Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, RMK 5618. Vö. STOLL, *i. m.*, nr. 185.

<sup>8</sup> Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, BK 344/2. Vö. STOLL, *i. m.*, nr. 227.

<sup>9</sup> GACS, *i. m.*, 58–60.



ének. Szabó T. Attila szerint „az énekeket a 30-as évek legvégén vagy a 40-es évek elején írta be az az ismeretlen kéz, amelynek írása a Bocskor daloskönyv más helyén is kimutatható.”<sup>10</sup>

Megjegyezzük még, hogy a Batthyány-kódexben fellelhető *Boldogasszony anyánk* utólagos beírásának négy sora<sup>11</sup> is teljesen azonos a Kánya Athanáz-féle másolattal. A három kézirat (Batthyány- és Bocskor-kódex és az általunk közölt Kánya Athanáz-féle) esetében közös forrást feltételezünk. Tehetjük ezt azért is, mivel mindhárom másolat azonos vidéken, Erdélyben készült.

A Máriaradnai Ferences Könyvtárban őrzik Szentes Mózes ferences szerzetes egy teológiai kéziratát. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem régi magyarországi irodalom-speciálizációs hallgatói által végzett rendezés közben előkerült, jelzet nélküli, nyolcadrét alakú, nagyjából latin nyelvű kötetben (*Orationes in Novitiatu scriptae, 1751–1752*) több helyütt magyar nyelvű énekek találhatóak. Közük a *Boldogasszony anyánk* szövegének a Deák–Szentes énekeskönyv 135. lapjáról ismert változata. A Deák–Szentes énekeskönyvről az alábbiakat írta Gacs B. Emilián: „Az énekeskönyv első felét Szentes Mózes ferences szerzetes (1733–1806) írta 1774 előtt. A 122. lap bejegyzése szerint 1774-ben átadta az énekeskönyvet Deák Imrének, aki azt folytatta. Ebben a második részben találjuk meg az éneket... [a Szűz Máriához.]”<sup>12</sup> Stoll Béla bibliográfiája szerint a kötetet Deák Imre adta kölcsön 1774-ben Szentes Mózesnek.<sup>13</sup> A Deák–Szentes énekeskönyv a második világháború idejétől 1969-ig lappangott az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában, akkor azonban újra leltárba vették és az Ms. Muz. 4374. jelzet alá sorolták be. A 122. lapon az olvasható, hogy a kéziratot 1774-ben Szentes Mózesnek ferences szokás szerint használatra adta ki Deák Imre („Ad usum concessit”). Szentes Mózes máriaradnai kéziratában és a Deák–Szentes énekeskönyvben azonos szövegű a *Boldogasszony anyánk*.

A *Boldogasszony anyánk* erdélyi változatának terjesztésében a felsorolt adatok szerint a ferencesek játszhattak nagy szerepet, mégpedig az eddig véltnél már korábban, a 18. század közepétől. Szentes Mózes Máriaradnán őrzött kéziratából a novícius korában másolt énekek jegyzékét függelékként közöljük.

[3.] f. 4v.

*Pacularok éneke* [Latin és magyar strófák váltakozva]

Inc. Si quis vivit jucundus... Ha gyönyörűségesen él valaki...<sup>14</sup>

[4.] ff. 5r–6r.

*Magyar Országi Ecclipsis*

Inc. Marsalkodó nével fénlő császárokról...

<sup>10</sup> GACS, *i. m.*, 59.

<sup>11</sup> Gacs ezt a változatot figyelmen kívül hagyja.

<sup>12</sup> GACS, *i. m.*, 63.

<sup>13</sup> STOLL, 4. jegyzetben *i. m.*, 181 (nr. 318).

<sup>14</sup> STOLL, *i. m.*, nr. 555, 736.

Az eddig csak egy forrásból ismert verset Varga Imre közzétette *A kuruc küzdelmek költészete* című antológiában.<sup>15</sup> A vershez írt jegyzetekben<sup>16</sup> annak keletkezési körülményeiről az alábbiakat olvashatjuk: „A vers az 1670. április 9-én megindult felsőmagyarországi felkelést előkészítő, abban résztvevő nemesség egy részét bírálja. ... A szerzőnek ismernie kellett a Wesselényi-szervezkedés résztvevőinek »bűneit«, mégpedig hivatalos részről és mindjárt a megtorlások megindulásakor.”<sup>17</sup>

Az antológiában közölt versből hiányzik az az alább közölt négy versszak, amelyet kéziratunk tartalmaz.<sup>18</sup> Varga Imre szerint a szerző érdeklődési körét csak egy bizonyos nemesi réteg köti le, nem szól például Bónis Ferencről. Az eddig ismeretlen strófákban a név is előkerül. A strófák a Varga Imre számozása szerinti 39. versszak után következnek, s bennük újabb nevekkal bővül a Wesselényi-szervezkedésben részt vevők lajstroma: Huza Mihályéval, Monaky Istvánéval, Hanyi Péterével, Semsei Györgyéval, Rubini Lászlóéval, valamint Bónis Ferencével. Az eddig ismeretlen strófák:

Mit mondhatok azért meg Huza Mihályról,  
Vele Vitezkedő Monachi Istvánról,  
Szomolnoki joknak el prédálójokról,  
Császár veret szomjuhozó tolvajokrol.

Mondom ezek teste az kegyes koporsót,  
Érdemlenek hollok és varjuk gyomrokat,  
Az után kegyetlen pokoli kinokat,  
Isten ohattya mind ezektől azokat.

El felejtettem volt kevely Hanyi Pétert,  
Ki Szomolnok ellen sokad magával ment,  
Rákoczi számára ott ez foglalást tött,  
melly miat Erdőkben s pajtakban rejtezet.

De tudom hogy eddig meg Semsei Geörgyről,  
nem szóltam semmitis-sem Bonis Ferenczről  
sem .o.a szakállu rubini Lászlorol  
Ki sokszor járt tudom törökhöz követül.

[5.] f. 10r–v.

*Husvét napi versek*

Inc. Kristus fel támada mi vigasságunkra...

<sup>15</sup> *A kuruc küzdelmek költészete*, vál., kiad., bev. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 54–60 (nr. 14).

<sup>16</sup> *Uo.*, 747–748.

<sup>17</sup> Valamennyiük tevékenységéről ír PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, I–II, Bp., 1876.

<sup>18</sup> Egy strófa, a számozás szerinti 14. viszont kéziratunkból hiányzik.

[6.] f. 10v.  
*Mások azon napra*  
Inc. A magos kereszt fán gyözedelmeskedett...

[7.] f. 10v.  
*Karácson napi versek*  
Inc. Jesus születesen Angyalok örülnek...

[8.] f. 10v.  
*Mások azon nap*  
Inc. Nagy örömünk vagy on lelki vigaságra...

[9.] ff. 10v–11r.  
*Enek az ötvenedik zoltar szerrent*  
Inc. Könyörűly Istenem, én bűnös Lelkemen, szánakodgyál immár...

[10.] f. 12r.  
*Devota Cantilena*<sup>19</sup>  
Inc. Hol vagy én szerelmes jesus kristusom...

### Függelék

Szentes Mózes *Orationes in Novitiatu scriptae*, 1751–1752. kötetében leirt énekek jegyzéke:<sup>20</sup>

1. *Jésust kereső áitatos léleknek ohajtása*  
Inc. Hol vagy én szerelmes Jesus Krisztusom... [Kottával. 6 strófa.]
2. *Más fohászkozás az óltári szentséghez*  
Inc. Imadlak Jesusom itt aldlak Krisztusom... [Kottával. 5 strófa.]  
.....
3. *Más ének*  
Inc. Szeretlek tégedet, szerettél engemet, Én Jésum... [3 strófa.]
4. *Az Magyar Nemzetnek a Boldogsagos Szusz Mariahoz fohászkozó Ének*  
Inc. Boldog Asszony Anyank, regi nagy Patronank... [12 strófa, a Gacs B. Emilián által a Deák–Szentes énekeskönyv 135. lapjáról közölt változattal azonos szöveg.]
5. *Más ének*  
Inc. Menynek földnek Ura Pokolnak osztoja Én Istenem... [7 strófa.]

<sup>19</sup> Az éneket közvetlenül a teológiai jegyzet címe alá írta Kánya Athanáz, az tulajdonképpen a másolás előtti fohásznak tekinthető. Az ének hatstrófás szövege változatlan formában ma is használt katolikus népének.

<sup>20</sup> Az énekeket sorrendben közöljük. Levélszámot nem adunk meg, mivel a kötet máig számozatlan.

### RHÉDEYNÉ KÁCSÁNDY TERÉZIA TEMETÉSÉNEK LEÍRÁSA

Amint az a szakirodalomban jól ismert, Csokonait 1804 áprilisában felkérte Rhédey Lajos, hogy írjon verset felesége halálára, melyet a költő április 15-én (részben vagy egészben) el is szavalt a nagyváradi református templomban tartott nagyszabású búcsúztatón. A temetésről és következményeiről több kortársi híradás is fennmaradt, a leghíresebbek Csokonai saját, 1804 októberében és novemberében Rhédeyhez írott levelei, valamint Kazinczy elszórt reflexiói. Kevésbé ismert, hogy az eseményről részletes beszámolót közölt a Magyar Kurir 1804. május 15-i száma is. Ennek azt a részletét, amely a templomban történekről szól, megtaláljuk a Csokonai-kritikai kiadás *Levelezés* kötetében a 204. számú levél jegyzetapparátusában. Ugyanitt olvashatjuk, hogy a cikkről készült egy ismertetés (TAKÁCS Béla, *Csokonai Vitéz Mihály Rhédey Lajosné temetése*, Református Egyház, 1976/7), melyben szintén megtalálható a híradás jelentős része. Készült azonban egy külön kis füzet is, mely a temetés leírását tartalmazza. Ez 1804-ben jelent meg Bécsben, a búcsúztatók szövegéhez hasonló formátumban, azokkal mintegy „sorozatot” alkotva. Ennek egy példánya megtalálható egy vegyes, részben kéziratos, részben nyomtatott anyagot tartalmazó kolligátumban a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem kéziratárában, ahová az Erdélyi Múzeum Egylet kéziratgyűjteményéből került át.

Közlését nem a benne foglalt információk újdonsága indokolja, hiszen lényegében nem más, mint az említett Magyar Kurir-beli cikk különlenyomata, hanem egyrészt az, hogy mindkét eredeti meglehetősen nehezen hozzáférhető, másrészt az, hogy a külön füzetben való megjelentetés néhány vonást hangsúlyosabbá tesz a Csokonai és Rhédey közt lezajlott vita tágabb kontextusában, az „alkalmatosságra írott versek” és a mecenatúra kapcsolatának kérdéskörében, amely a kor irodalomszemléleti változásaiban igen fontos szerepet játszik. Ennek részletezése itt természetesen lehetetlen, csak utalni szeretnék rá, hogy az átalakuló kapcsolatrendszert hogyan módosította a még nagyon is élő viszonyok konkrétsága. A költő és a mecénás szerepének megítélésében lényegében nem volt különbség Csokonai és Rhédey között, leveleinek tanúsága szerint az „aranykultsos” kamarás úr éppúgy részt vett e bonyolult játékban, mely számára a hódoló és egyszersmind az anyagi létezés feltételeit megteremtő alárendelt, „le kötelezett kész szolga” szerepét írta elő. A probléma nagyrészt abból adódott, hogy míg e játékban a főszerep a „Parnassus Hegye Lakossi”-é, illetve az általuk képviselt művészeté, literatúráé, közjőé, a temetési ceremónia koreográfiájában ez egyrészt „a’ Természet változhatatlan rendszabása”-ban megnyilvánuló Istent, másrészt a gyászoló férjet, illetve a rangos és fényűző eseményt megrendező és finanszírozó főurat illette meg.

Ahogy azt Nagy Zsófia folyamatban lévő kutatásai is bizonyítják, a (kinyomtatott) temetésleírások és halotti búcsúztatók szokása Erdélyben tovább fennmaradt, mint Magyarországon. Ezt már Kazinczy is anakronisztikusnak és „ízetlennek” tartotta (vö. levele Kozma Gergelyhez, 1803. szeptember 1.; KazLev III, 95); a dolog érdekessége, hogy azt írja, *Csokonaival együtt* vélekednek így erről. Csokonai és Rhédey azonban ebben a hagyományban is kénytelenek voltak részt venni, a költői alkalommá változtatni óhajtott eseménynek pedig bele kellett illeszkednie az alkalmi költészet koreográfiájába is, s Csokonai valóban egy lett a halotti pompára dolgozó kézművesek közül, akik az – a leírás tanúsága szerint igen fényűző és nagyszabású – temetés előkészítésében részt vettek.

ARANY KULTSOS, MÉLTÓSÁGOS KIS-RHÉDEI RHÉDEI LAJOS ÚR' KEDVES ÉLETE PÁRJA' MÉLTÓSÁGOS KOHÁNYI KÁTSÁNDI THERÉZIA ASZSZONY' UTÓLSÓ TISZTELETÉNEK, 'S EL-TEMETTETÉSÉNEK LE ÍRÁSA.

BÉTSBENN. [2]

Egy minden Virtusokkal ékeskedett, 's a' közönséges szeretetet, az álméllkodásig megnyert, meg is érdemlett Méltóságnak, életébenn Nagy-Várad valóságos díszének, hólta után örökös ditsekedésének Méltóságos *Kohányi Kátsándy Therézia* Aszszony-nak, Csász. és Királyi Arany Kultsos Méltóságos *Kis Rhédei Rhédei Lajos Ur* 17 esztendeig, és nyöltz hónapokig vólt kedves Házás Társának utólsó tiszteletére; tegnap tartott egy példa nélkül pompás temetés városunkbann. Melyet is nem annyira a' szomorú gyász' gazdag készületei, mint mind ezenn város minden Renden Karban lévő lakosinak, mind a' mindenünnen sok mértföldről őszve sereglett sokaságnak, a' bődögült Méltóság felett hullatott könnyeik hagynak örök emlékezetbenn.

Ezen folyó Aprilis hónap 6-ik napja 6-ik órája vetett véget a' bődög emlékezetű Méltóság régen hervadozó betses életének; minekutánna 40 esztendőket sok sinlődözések között, 's a' végét Tüdő rothadásbann töltötte volna el. Melly szomorú eset, elsőben is a' város lakosinak adatott egynehány sorok által, nyomtatott tzedulátskákban tudokra; 's egyszersmind, hogy a' hónap 15-dik napján fogna dél után 2½ órakor a' Reformatusok Templomában halotti tisztelet tartódni. Ezt követte a' nagyobb gyász-levél, mely avagy tsak [3] azért is meg érdemli figyelmetességünket, mivel innen nyilván láthatni mely hathatós kifejezései lehetnek, a' maga kárát ugyan vóltaképpen érző bánatos szívnek. – A' Levél e' vólt:

„A' Természet változhatatlan rendszabásából, az emberi szívet sokféle viszontagságokkal érdekelni szokott történetek' sullya, az én érzékenységimet is April 6-dikán borította el leg méjjebb keserűséggel; mert fedhetetlen életű, valóban feleségítsem, különös tulajdonságokkal fel ékesített Házás Társam; és egyenes szívű hív Barátom, született *Kohányi Kátsándy Theréziától*, a' kivel 17 esztendőt és 8 hónapot, Házassági életben eltölteni szerentsém vólt; tsak nem szüntelen való egészségtelenkedésc; 's most közelebből 10 hétig tartott terhes betegsége után, örökre megfosztattam. Kinek is az a' része, mely az el enyészés kedvetlen törvénye alá vettetett, azonn Temető bóltba, melyet itt Váradonn, az ő emlékezetére, 's érdemlett tiszteletére készítetttem e' folyó hónap 15dik napján fog illendő tisztességgel bététetődni. – De gyászos fájdalmim néminémű

enyhítésére szolgál, hogy, minekutánna nékem a' szerentsés sors egy oly drága személynek bírásával kedvezett, a' ki az asszonyi Nem ékességének méltánn tartatott, Nemes lelkének, és ritka tulajdonságokkal megkülömböztetett példás életének kedves emlékezete ki ragadvánn ötet a' komor feledékenységből, a' virtust betsülni tudók szívében állandóul fenn marad. Melynek meg keseredett szívvel való jelentése után s.a.t."

Még akkor nap, mikor a' bődögült Méltóság ki múlt minden Templomokban meg zendültek a' harangok; és a' temetés idejéig, minden dél [4] előtt 11 óraker fél óráig-tartó harangozások juttatták a' szomorú esetet eszünkbe. – Más nap Aprilis 7-dikénn Vármegyénk Fő orvosa, 's több Orvosok és Seborvosok jelenlétében, a' test felbontatván, oly gondossan bébal'samoztatott, hogy, nem tsak a' temetésig esett 10 napokig minden kedvetlen szag nélkül el tartott, hanem századokig reménylhetni hogy romolhatatlanul meg állhat.

Minekutánna az Orvosok a' bébal'samozással készenn voltak, a' bődögült Méltóság Udvar házánál lévő nagy szalábann minden aranyos és tündöklő Házi ékességek fekete fátyollal bévonattak, 's egy innen nyíló oldal-szobának padimentuma fekete posztóval béborittatván, annak közepére, jó forma magosságra egy pompás gyász'ágy készítettett, 's arra a' test a' leggazdagabb készületekkel a' nézésre 9 napig ki tétetett. Melynek látására mind a' város, mind a' környék lakosi közzül, mindennap hajnaltól fogva késő éjtszakáig oly sok nézők gyülekeztek hogy a' jó rend meg tartására, éjjel nappal kívül a' Hajdúk, a' Test körül pedig a' Gránátérosok strázsálása nagyonn megkívántatott, ámbár a' szüntelen tartó essőzés a' népet némünémüképpen meg akadályoztatni láttatott. – Kilentz napok el telvénn Aprilis 14-dikénn délutánn 5 óraker az említett nagy szalábann sok Uraságok, 's a' város színe begyülekezvén, minden Templomokban a' harangok ismét fél óráig vonattak, a' gyászos szalának pedig egyik szegletében a' Reformátusok Debreczeni Kollégiumából a' Kántor Deákok Prof. T. Sárvári Ur igazgatása alatt keserves halotti énekeket énekeltek; a' másik szegletében az itt múltató Auffenberg gyalog Regementjébéli Muzsikusok fúvó szerszá-[5]mokon szomorú Ariákat zengedeztek, mig ezen, egy mást szakaszonként felváltott, mintegy, egy óráig tartott szomorú zengedezések után, a' test a' számára különös gondal és izléssel készült gyászos koporsójába bé helyeztetett, 's ne hogy az időnek setéttsége miatt, a' test elvitelére várakozó, 's az utszára öszve tolakozott nép közt valami rendetlenség történjen; tsak éjfélt után lehetett, még akkor is az utszákrol 's a' Templom ajtajáról még mind el nem takarodott nép miatt, a' Testet az itten lévő Reformátusok Templomába bé vinni.

A' holott is a' Katedra koronája, fekete fátyollal, maga pedig a' Katedra, 's a' két kar fekete posztókkal bévonattak; melyekrol, a' bődögült Aszszonyság fejtér selyem atlaszra készítettett cimerei függöttek. A' Templom közepe is a' Katedra előtt, fekete posztóval béterítettett, 's ennek közepénn a' Castrum doloris emeltetett fel; 's ennek tetejére a' koporsó tétetett, melynek minthogy fekete bársonnyal volt bévonva; a' széleinn, az öntött ezüsből készült párkányozatok, 's hasonlóképpen a' koporsó oldalain a' fekete bársonyon igen szépen jádszottak, ezenn tiszta ezüsből készült betük:

Méltóságos Kátsándy Therézia. Cs. és Kir. Arany kultsos Ur, Kis Rhedei Rhedei Lajos Ur Házastárs, meg hólt Eletének 40-dik esztendejében Aprilis 6-dik napján 1804-

benn. – Mely betük közzül a' kezdő betük három, a' többiek harmadfél hüvelyknyi hosszúságúak voltak. – –

Ezenn pompás készülletnek, a' fekete bársony alóll, a' koporsóból ki-nyuló gyönyörű fejér pa-[6]tyolatok, 's az azokat prémező igen drága külső Országi tsipkék, nem kevés diszt adtanak.

Vasárnap Aprilis 15-dikén harmadfél órától fogva, három óráig adtak ismét jelt minden harangok a' Temetési pompára, és a' nép a' Templomhoz felgyülekezvén ne hogy a' nagyobb rendű Uraságok ki szorítottassanak 1 strása mester, 2 káplár, 's 24 Granatérosok formáltak a' Templom előtt Spallért. – 'S így lassan lassan a' teméntelen nép közzül elébb az Uraságok, azután a' tisztesebbek a' Templomba béverekekvén; a' karban a' Debreczeni Kántor Deákok, az éneket el kezdték; 's ő utánnok ismét a' muzsikuskok keserves Ariáji következtek, 's ennek vége lévén fel ment a' Katedrába Tisz. Földvári József Ur, és ezen alkalmatossághoz intézett prédikáziót mondott: melynek mikor vége lett ismét a' karban az énekesek, és muzsikuskok egymást felváltó szomorú zengedezéseik hallattak. Ezek után fel ment a' Katedrába Próf. T. Budai Esaiás Ur, és egy halotti oráziót mondott el, melyet újra az énekek, és muzsika váltottak fel. Végtére Hazánk esmeretes Poétája T. Csokonai Vitéz Mihály Ur mondott bútsúztató verseket, 's azomban ezen halotti Czeremóniának tartása alatt, a' Férjfiak között, egy koporsó köre való Deák irás (Lapidaris Stylus) melyet Vármegyénk Exactora T. Hatvani István Ur szerzett osztattatott ki nyomtatásbann.

Majd ismét, mind a' Férjfiak mind az Aszszonyok közt két nyomtatott gyászversek osztattak ki mellyek közzül egyiket tsak ugyan az említett T. Hatvani Ur; a' másikat Héczei Gábor, Debreczeni Deák készítette. [7]

Vége lévén a' Templombann a' czeremóniának, a' Vármegye főbb emberei, 's Tisztvei közzül hatan a' testet felvették, 's ezektől ismét hatann a' Templom ajtóból elvévén, a' kerítésenn kívül álló gyász szekérig vitték, melyre is az Udvari tselédek feltették. E' meg esvénn leg előll meg indult egy strásza mester 6 Vármegye katonáival, ezek utánn a' gyalog kísérok, kiket követtek a' Muzsikuskok Éneklő Deákok, Papi rend, a' Communitások Előljároi, – az Udvari tselédek, 's a' Gyászos szekér, 's mellette a' Templomnál vólt Gránatérosok két felől. Azután az Özvegyen maradt Méltóság 3 kotsijai, melyekben elől maga, 's a' következendőkben, a' közelebből való atyafiak ültenek. Ezeket követték a' sok kísérok kotsik szám szerént negyven hetenn. Illy rendel ki vitettetett a' Test a' város alatt lévő azonn Temető Bóllhoz, mely tsak ugyan Theresiens Ruhe vagy is Therézia nyugalma nevű kertben, a' meg hólnak emlékezetére épült; kívül régi Gothus formára, belől igaz Római izlés szerént. Hol ismét egy strása mester 2 káplár és 24 gránatérosok formáltak spallért, a' Testnek a' sok nép között könnyebben a' maga rendelt helyéig lehető vivése végett.

Mikor a' Test a' Kerthez közel járt, hat a' Vármegyénél tsak ugyan hivatalt viselő Nemes Iffiak vették le a' kotsiról, kiktől végtére, hat tisztes Polgárok vették által; 's így tétettet le ez a' boldog emlékezetű Méltóság újra szomorú énekek; és keserves muzsikák zengési között, a' maga nyugalma.

**BÁNYFFY MIKLÓS ISMERETLEN ARCA**  
**(Adalékok az életmű megismeréséhez)\***

Bánffy Miklós (írói nevén Kisbán Miklós) volt külügyminiszter, színházi intendáns, író és szerkesztő, grafikus-illusztrátor, megannyi tanulmány ihletőjeként mégsem tartozik a monografikus szinten feldolgozott nagyjaink sorába. Mint általában a régi erdélyiek, ő is több mindennel foglalkozott. Nem volt polihisztor, művészi hajlamai nem engedték, hogy a képzőművészet, az irodalom és a színház műzsáitól távol kerüljön, azoktól elszakadjon. Bizonyára rá is hatottak régi és kortárs alkotóművészek, de ez művészetében nem érződik. Sohasem volt epigon, egyéni látásmódja önálló, csak rá jellemző stílus kialakítására tette képessé. Ez egyaránt igaz grafikáira, rajzaira, valamint verseire, elbeszéléseire, regényeire és drámáira. A megállapítás egyformán talál a képzőművészre és az íróra is.

Illés Endre a dilettánsok, a „nagymeretű” dilettánsok kategóriájába helyezte.<sup>1</sup> Megfogalmazásában ez egy olyan embertípust jelent, aki gyönyörködik ugyan az egész világban, de a befogadás élményét nem tudja soha teljesen visszaadni, műalkotásaiban nem képes eljutni a befejezettségig. Illés Endre Bánffy megítélésekor tulajdonképpen Adyval vitázott. Ugyanis egy korai novelláskötete, *A haldokló oroszlán* megjelenésekor<sup>2</sup> írta le Ady kritikájában: „Bűn volna Kisbánra azt mondani, hogy dilettáns, mert nem az, hanem a legszebb értelmű és úriságú amatőríró.”<sup>3</sup> Ha Ady végigkísérhette volna Bánffy pályáját, bizonyára nem címezte volna többé amatőrnek sem.

Magunk elé idézve néhány illusztrációsorozatot, melyeket például Balázs Béla *Játékok* című könyvéhez,<sup>4</sup> Tamási Ábelének első kötetéhez<sup>5</sup> vagy akár a saját elbeszéléseit tartalmazó *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléjához*<sup>6</sup> készített, a rajzok láttán vajon felmerül-e a szemlélőben, hogy torzót lát? Ha elolvassuk az *Erdélyi történet* regénytrilógiát<sup>7</sup> vagy a *Martinovics* című színművét,<sup>8</sup> a könyv letétele után vajon úrrá lesz-e rajtunk a befejezetlenség érzetének kínzó jelenléte?

\* Ez az írás a két világháború közötti erdélyi magyar művelődéstörténet témakörébe tartozó levelezés OTKA-támogatással készülő közreadásához készült (OTKA szám: T 026419).

<sup>1</sup> *A dilettante: Írók, színészek, dilettánsok*, Bp., 1968, 657–679.

<sup>2</sup> *Elbeszélések*, Bp., 1914.

<sup>3</sup> *Kisbán Miklós könyve*, Nyugat, 1914. július 15. Az *Ady Endre publicisztikai írásai* című kötetben, Bp., 1977, 466–467.

<sup>4</sup> Gyoma, 1917.

<sup>5</sup> *Ábel a rengetegben*, Kolozsvár, 1932.

<sup>6</sup> *Elbeszélések*, Kolozsvár, 1931.

<sup>7</sup> 1. *Megszámláltattál...*, I–II, Kolozsvár, 1934; 2. *És hűjjával találtattál*, I–II, Kolozsvár, 1937; 3. *Darabokra szaggattatol*, Kolozsvár, 1940.

<sup>8</sup> Kolozsvár, 1931.



Gróf Losonczy Bánffy Miklós egy nagy múltú erdélyi főúri család leszármazottjaként nem mindenben követte a régi tradíciókat. Az igaz, hogy egyetemet végzett, doktorált, a politikai életbe is belekóstolt. Külügyminiszternek is ügyes volt. Diplomáciai működésének köszönheti Sopron városa, hogy a leghűségesebb jelzővel dicsekedhet, Magyarország pedig, hogy a Népszövetség felvette tagjai sorába. Ha nem is szolgálai módon engedelmességet mamelukként, de valószínűleg mindig helye lett volna az országgyűlési képviselők padsorában. Mégis sokkal jobban vonzotta az irodalom és a művészet világa. Az a világ, amelyik inkább a pénzt viszi, mint hozza. Szervezői és szerkesztői tehetsége már fiatal korában megmutatkozott.

Képzőművészeti és irodalmi pályája Erdélybe való visszatepedése után bontakozott ki igazán. 1926-os visszaköltözése után fontos szerepet játszott a romániai magyarság irodalmi, később közéletében is. (Önkéntelenül is felvetődik a történelmietlen „mi lett volna, ha...” kérdése. Ha az első világháborút más jellegű békekötés követi, vajon megszülettek volna-e egyes novellái, regényei, grafikái? Vagy csak a bekövetkezett kisebbségi sors hívhatta életre ezeket a műveket?) Mindenesetre ott találjuk a sokszínű helikoni íróközösségben és folyóiratuk, az Erdélyi Helikon főszerkesztői székében is. 1939 és 1940 között a Nemzeti Újjászületés Frontjának nemzetiségi szervezeteként létrehozott Magyar Népközösség elnökeként ismét a politika sikamlós talajára lépett. A román és a magyar politikai élet vezetőivel való kapcsolatait arra igyekezett felhasználni, hogy Erdélyt minél előnyösebb helyzetben találja a második világháború befejeződése. Mint a politikában jártas ember, előbbre láthatott sok kortársánál. 1944. augusztus 23-a után azon igyekezett, hogy Magyarország is kövesse Románia példáját.

Az új rendszer keretei közé igazán már nem tudott – nem is engedték – beilleszkedni. Pedig ő világosan látta, hogy a régi világ ideje lejárt. Nem sokkal Magyarországra való távozása után Budapesten, 1950. június 5-én halt meg. A Farkasréti temető ravatalánál Ravasz László búcsúztatta. Az idős Bethlen Béla gróf segítségével került haza, hamvait 1976. október 29-én a kolozsvári Házsongárdi temető iktári Bethlen-kriptájában helyezték el, azóta ott nyugszik.<sup>9</sup>

A fő művének tekinthető *Erdélyi történet* ötkötetes regénytrilógia elemzése, értékelése vagy éppenséggel elutasítása során egy dologban tudtak megállapodni kritikussai: a trilógia kulcsregény. Főhőse, Abády Bálint tulajdonképpen maga Bánffy Miklós. A névválasztás nem véletlen. A történelemből tudjuk, hogy az író egyik besenyő ősét Szent István király az abádi révnél elevenen eltemettette, mert nem engedelmességet: az új vallásért, a kereszténységért nem cserélte fel pogány hitét.

A háromrészes regény a „boldog békeidők” Ferenc József-i korszakában élő erdélyi és magyarországi arisztokrácia életformájának, életstílusának írásban kivetített freskója. Móricz Zsigmond, a népi író örömmel üdvözölte a művet: „A magyar élő arisztokráciáról még senki ilyen kíméletlenül és irgalmatlanul nem nyilatkozott...”<sup>10</sup> A kritika baloldali

<sup>9</sup> BÁLINT József, *Gr. Bánffy Miklós (1873–1950)*, Református Család, 2000/3. sz., 8.

<sup>10</sup> Kelet Népe, 1940, 33.

forrásvidékéről csupa fanyalgás fogadta. Gaál Gábor középszerűnek minősítette,<sup>11</sup> Nagy István a tőle megszokott szarkazmussal így írt: „...nem tekinthetjük átértékelendő örökségünknek.”<sup>12</sup> Robotos Imrének azért jött kapóra, mert Bánffy regényével bizonyíthatta: „a történelmi bukás elodázhatatlan volt és elkerülhetetlenül szükségszerű.”<sup>13</sup> A legelmarasztalóbb véleménnyel „osztály-társa” és egyben unokatestvére, gróf Károlyi Mihály volt. Sommás megállapítása szerint: „A grófok nem voltak írók és ha itt-ott mégis tollat ragadtak és önmagukról írtak – mint például Bánffy Miklós –, akkor teljesen hamis és szépített képet adtak világukról.”<sup>14</sup> Ha sommás megállapítását következetesen alkalmazta a grófokkal kapcsolatban (s így bizonyára saját magára nézve is), akkor ez a kijelentése a grófnőkre vonatkoztatva is meg kell állja a helyét. Akkor pedig hogyan viszonyuljunk ezentúl gróf Károlyi Mihályné, gróf Andrassy Katinka visszaemlékezéséhez, emlékiratához?

Korunk irodalomtörténete politikamentesen, tisztán szakmai szempontból állított ki bizonyítványt Bánffy hatalmas „regényfolyamáról”. Nemeskürty István idézte Marosi Péter 1957-es értéktétele: „Kötelező olvasmányként adnám egyetemi hallgatók kezébe...”,<sup>15</sup> majd nyomatékositásul ennyit fűzött hozzá: „Ideje volna.” Fábian Ernő így zárta az arisztokráciát bemutató nagy ívű munkáról írt eszme-futtatását: „regénytrilógiája irodalmunk egyik legértékesebb alkotása.”<sup>16</sup> Dávid Gyula pedig, miután kimerítően utána járt a trilógia utóéletének, sommásan megállapítja: „az Erdélyi történet – és az egész Bánffy-mű – irodalmi értékéről, helyéről erdélyi irodalmi örökségünkben, úgy hisszük, nem lesz több vita.”<sup>17</sup>

Bánffy Miklóst Tamási *Címeresek* című regénye<sup>18</sup> inspirálta saját osztálya bemutatására. Nem volt meglepődve, úgy gondolta, azt a világot csak az tudja igazán hitelesen bemutatni, aki abba született és benne élt. Társadalmi ítéletei is megjelennek trilógiája oldalain. Csak az igazi mágnást becsülte, az erdélyi felkapaszkodott „fertálmágnást” egyenesen utálta. A polgárért sem lelkesedett. A valódi mágnáson kívül csak a földet szerető mezőgazdász, a szakmájához értő mesterembert s a tehetséges művészt méltányolta és ismerte el. Az üres, tartalmatlan „társasági élet” is fárasztotta. A bonchidai kastélyban felesége és leánya kedvéért maga is rendezett társas összejöveteleket, de sokkal szívesebben tartózkodott egyedül vagy jó embereivel dolgozószobájában. A kastély mai állapota láttán nehéz elképzelni, hogy ott valaha laktak egyáltalán. Pedig rendkívüli ízléssel és hozzáértéssel berendezett szobák voltak ott. Bánffy dolgozószobája a kastély északkeleti bástyájában helyezkedett el a modern könyvtárral együtt. Itt volt a Bismarck-

<sup>11</sup> „Megszámláltattál...”, *Korunk*, 1934, 13; újraközölve: *Válogatott írások*, I, Bukarest, 1964, 546–548. „És híjjával találhattál...”, *Korunk*, 1937, 10; újraközölve: *i. m.*, 631–633.

<sup>12</sup> *Nézzünk hát szembe...*, *Utunk*, 1957. április 13., 15. sz., 3.

<sup>13</sup> *Magyar Nemzet*, 1983. június 23., 8.

<sup>14</sup> Emlékirata 1951–52-es fogalmazványából idézi HUSZÁR Sándor *Valóság helyett délilábok* című írásában, *Kortárs*, 1985/6. sz., 109.

<sup>15</sup> *A hátsó polcról. Bánffy Miklós: Erdélyi történet*, *Élet és Irodalom*, 1981/39. sz., 6.

<sup>16</sup> *Egy korszak regénye – mely „abból áll, amit elmulasztott”*, *Korunk*, 1982/11. sz., 840.

<sup>17</sup> *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban*, Erdélyi Múzeum, 1993/3–4. füzet, 130.

<sup>18</sup> *Kolozsvár*, 1931.

gyűjtemény is. A régi könyvtárat pedig a másik, a délkeleti szárnyban rendezték be. Mindezeket már csak az emlékezet és néhány régi fénykép őrzi.

Bánffy Miklós maga is jó gazda volt. Jól értett a lovakhoz, a tehenekhez, a disznókhoz és a növényekhez. Messze földön híre ment ménésének, mangalicatenyészetének és juhászatának. Ismerte a szőlőművelés és a borpincészet minden csínját-bínját. Borából pezsgőt csináltatott, az üvegházban termett vadnarancsból pedig pálinkát, likőrt készített. Mindkettőt szívesen fogyasztotta Kós Károly is. Az étkezéseknél felszolgált ételeket – a kávé kivételével – a bonchidai föld adta a jó gazda asztalára. Az óriási családi földvagyonból megmaradt töredék mellé még több részt vásárolt, s az így kialakított 500 holdas földbirtokon gazdálkodott. Földjét igás ökrök és lovak helyett traktorral szántatta. A kastély angolparkjában fenyves nyúlt az ég felé és a kertben gyönyörű virágok nyíltak.

Talán kevesen tudják, hogy szoros kötelékek fűzték egyházához. Fiatal korában az erdélyi református egyházkerület főgondnoka volt. Bonchidára való költözése után az ottani öreg templom igehallgató és úrvacsorával élő tagja lett. A helyi református hívek presbiternek és később főgondnokuknak is megválasztották. A templomot saját költségén restauráltatta 1930-ban. Ülőhelye – bizonyára nem véletlenül – a Sípos Dávid faragta szószék tövében volt. A „speciális kőfaragó” a kastélyban is otthagya keze nyomát. Három reneszánsz mintázatú faragott ajtaja is művészetét dicséri.

Erdélybe való visszatelepedése után sokan gyanakodva figyelték, vajon mit akarhat itten a gróf úr. Az irodalmi életben a szabadelvűség híveként többször is szembekerült a más nézeteket vallókkal. A közéletben vállalt vélt vagy valós szerepei miatt is érték támadások. Köztudott volt az a mély szakadék, amely őt az Országos Magyar Párt elnökétől, gróf Bethlen Györgytől elválasztotta. A kettejük közötti ellentét még a közelállókra is áterjedt. Bethlen György felesége, báró Jósika Paulina a katolikus, míg báró Bornemisza Elemérné Szilvássy Karola,<sup>19</sup> kihez Bánffyt gyengéd szálak fűzték, a református nőszövetség elnöke volt. A „katolikus” és a „református bárónő” – röviden csak így emlegették őket – között is érezhető volt a feszültség. Ezekből az összezdördulésekből, támadásokból ad ízelítőt a Schöpflin Aladárnak szóló levél, melynek irodalomtörténeti jelentősége van. A szerző ebben lebbentette fel a fátylat a *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* keletkezésének igazi okáról és az elbeszélések megírásának eredeti szándékáról.

Az alábbiakban közölt levelekből kitérünk segítőkészsége is. Mint már említettem, becsülte a valamihez igazán értő szakembert, respektálta a tehetséget. Operaházi intendánsága alatt készítette Stróbl Alajos Erkel és Liszt ülőszobrát. Az ő műhelyében ismerkedett meg (Kisfaludi) Stróbl Zsigmond szobrász-tehetséggel. Jó írónak tekintette Tamási Áront, tehetséges költőként tartotta számon Dsida Jenőt, ezért szólt az érdekében, ezért kért támogatást a részükre. A kollégájának és barátjának tekintett Kuncz Aladár (becenevén Dadi) súlyos és bármikor végzetessé váló betegségére való tekintettel fordult Kovács László szerkesztővel együtt Babits Mihályhoz, írjon ismertetést az önéletrajzi ihletésű

<sup>19</sup> Lásd SAS Péter, *Bornemisza Elemérné Szilvássy Karola*, Művelődés, 1997/9. sz., 31–34.

*Fekete kolostorról.*<sup>20</sup> Babits hamarosan eleget tett az óhajnak s az Erdélyi Helikon 1931. évi június–júliusi összevont számában olvasható a regényről írott méltató kritikája.<sup>21</sup>

Ha egy mondattal kellene döntő tulajdonságát, alapvető vonását meghatározni, akkor Kós Károlyt kellene idéznünk: „...ha valaki tudja, hát én tudom, hogy milyen erős jellem volt.”<sup>22</sup>

## *Levelek*<sup>23</sup>

### 1. Sipőcz Jenőhöz, Budapest polgármesteréhez

KÜLÜGYMINISTER

Budapest, 1922. február 21.

Tisztelt Barátom!

A Szépművészeti Múzeumnak egyik tanára, Strobl Zsigmond műterme, mint azt múlt-kori látogatásom alkalmával tapasztaltam, jéghideg, úgy hogy Strobl tanár részben kész, részben pedig munkában lévő agyagmintái a hidegtől tönkremennek, részben pedig súlyos károkat szenvednek. Strobl tanár pedig kénytelen, ha dolgozni akar bundát és botost húzni, a hideg agyag a dermesztő hidegben kezeit véresre marja. Ezen a lehetetlen állapoton szeretnék segíteni akkor, amidőn arra kérlek, hogy Strobl Zsigmond számára egy fél waggon igazi kokszot kiutalni kegyes légy, mert a műterme számára kiutalt Cséry-féle koksz a műteremben lévő Meidinger-kályhákba hasznavehetetlen.

Ezen levelem másolatát megküldöm Pekár Gyulának, kérve őt, hogy a pénz folyósításával a maga részéről is járuljon hozzá Strobl nehéz helyzetének megkönnyítéséhez.

Nagyon közelről érint a magyar művész fájdalmas helyzete s ezért újból kérlek, hogy az ügyet pártfogásodba venni kegyeskedjél.

Fogadd őszinte nagyrabecsülésem nyilvánítását, mellyel vagyok

Bánffy s. k.

Méltóságos

Sipőcz Jenő polgármester úrnak,

Budapest

### 2. Babits Mihályhoz, a Baumgarten-alapítvány kurátorához

Tisztelt Barátom!

Engedd meg hogy a Baumgarten alapítvány ügyében egy kérdést intézzek Hozzád. Előző beszélgetésünkkor és Esztergomból küldött levedben kilátásba helyezted, hogy Tamási Áron az egyik díjat meg fogja kapni.

<sup>20</sup> Kolozsvár, 1931, I–II. kötet.

<sup>21</sup> 6. sz., 419–421.

<sup>22</sup> *Nem a gróffal – az emberrel*, Utunk Évkönyv, 1969, 41.

<sup>23</sup> A levelek lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest (OSZK, Kt.).

Néhány nappal ezelőtt 400 Pengő érkezett számára Kolozsvárra csupán bankékesítéssel. – Mármost igen szeretném tudni, hogy ez az összeg a Baumgarten díj első egy havi részlete-e vagy valami előzetes segély, melynek a díj kiosztásáig egyelőre nem lesz folytatása.

Nagyon leköteleznél, ha erre nézve e hét végéig választ küldenél, minthogy szombaton visszautazom Erdélybe.

Hogy nem érdemtelen ajánltam pártfogásodba, bizonyítja az, hogy Szabó Dezső mily keményen megtámadta legutóbbi művét. Ez a legjobb bizonyíték milyen figyelemre érdemes mű.

Melegen üdvözl

igaz barátod  
Bánffy Miklós

B[uda]pest [1]928. IX. 23.

### 3. Babits Mihályhoz, a Nyugat szerkesztőjéhez

[Az Erdélyi Helikon levélpapírján]

[Cluj-Kolozsvár], 1931. május 2.

Mélyen tisztelt, kedves Babits Mihály!

Az alábbi sorokat és kérést Kuncz Aladár nevében írom, aki súlyos beteg, most már Budapestre is szállították az Üllői úti Herczog klinikára.

Kuncznak kétkötetes nagy munkája a „Fekete kolostor” most jelenik meg a Szépművés Céh kiadásában. Kuncznak és szerkesztőségünk többi tagjának kedves gondolata, és őszinte nagy öröme volna az, ha a könyvről a Helikonban Ön írna ismertetést. Ezáltal, úgy érezzük, nem csupán a könyvet érné nagy tisztesség, hanem egyúttal az Erdélyi Helikon hasábjain újra örömmel láthatnók Babits Mihály írását és nevét.

A könyv pár nap alatt nyomdailag teljesen kész. E levélre kérjük szíves válaszát, hogy addig is, míg a könyv amatőr-kiadása is elkészülne és címére feljutna, a könyv egy füzött ismertetési példányát küldjük el. Az ismertetést júniusi számunkban szeretnénk közzélni, mert különben csak a szeptemberi számunkban jöhetne, július és augusztusban ugyanis a Helikon nem jelenik meg.

Szíves válaszát tehát nagyon kérjük és várjuk.

Az Erdélyi Helikon szerkesztősége nevében

őszinte tisztelője:  
Kovács László

Kedves Barátom!

Nagyon kérek tedd meg ezt, annál inkább mert Kuncz súlyos beteg és a szerkesztőség (én és Kovács László) nagy bajban vagyunk!

Melegen üdvözl

Bánffy Miklós

#### 4. Schöpflin Aladárhoz, a Nyugat kritikájához

Tisztelt Barátom!

A „Bánffy és Kisbán” című cikked olvasása után, melyet a „Prágai Magyar Hírlap” utján ismertem meg, szükségét érzem, hogy Neked e sorokat írjam.

Annál a reám nézve hízelgő jóakarathoz fogva, mely a cikk minden sorából szól, úgy hiszem némi magyarázattal tartozom Neked a Fortéjos Boldizsár uram írásait illetőleg. Mert Fortéjos uram igazában nem művészi kedvtelésből keletkezett, hanem az eredete az, hogy burkolt formában válaszolni akartam némelyek támadásaira, még pedig oly módon, hogy csak az érdekelt támadók értsék a szót, de a megnyilatkozásnak olyan formája legyen, mely a be nem avatottak is élvezhető.

Midőn román állampolgár lettem, néhány itteni magyar vezető ember azt hitte, hogy politikai vezérségre aspirálok. Ezek korántsem örültek annak, hogy ide visszatértem, és elég ügyetlenül még román vezetőemberek előtt is kifejezték ezt. – Ekkor írtam az „*Ellenzék*” kolozsvári napilap irodalmi mellékletébe az első „*Fortéjos*”-t, – a többi is ott jelent meg – a *Szent-Ferencz*-et, melynél az erdei vadak nagyon barátságatlanul fogadják a jövevényt és az öreg kuvasz az ő „koslapoczkáját” félti tőlem. – Később, midőn Bucarestben természetszerűen végiglátogattam azokat a román államférfiakat, kik honpolgárságomat megcsinálták, ugyanazok a magyar urak világba kürtölték, hogy én román–magyar personal–uniót tervezek! – Ez a híresztelés az egész világsajtót bejárta (még japáni lapokban is megjelent!) és végeredményben nemhogy káromra nem volt, de olyan reklámot csinált nekem, mint semmi olyan a mit valóban tettem. Erre vonatkozik a „*Rágtorrágás oskolája*”, mert azt akartam hogy észbe vegyék, hogy én igen jól tudom honnan fúj a szél; de minthogy magyar emberekről van szó semmi polemikát velük kezdeni nem akartam. – Ilyen háttere van minden egyes kis történetnek. Ilyen a „*ravennai dűledező torony*” dolga a mi az Erdélyi Múzeum Egylet kérdésének megoldására vonatkozik, mely számára kész megoldást tudtam volna hozni és melyet föl is ajánltam, de melyet személyi hiúságból nem fogadtak el. – Ilyen alkalmi szó „*a jámbor sziget*”, (akkor igen érdemes vezérek és a pártvezetőség között közvetítettem békét, siker nélkül) és a „*Plundranadrág*”, mely arra vonatkozik, hogy később és a román uralmon lévők jóvoltából jutván vissza régi otthonomba, én azt a „*die-hard*”, intransigens álláspontot román politikusokkal szemben nem vállalhattam a mit azok vallottak, kik eleitől itt voltak, hanem „új módi”-t kezdtem t. i. személyes érintkezést a Brătianu, Goga, Argentoian stb. ottani politikusokkal. – A „*Harangok*” is ilyen aktualitás. Ugyanis midőn a Helikon íróival B[uda]pestre jöttem fölolvastatni, némelyek jónak látták innen Kolozsvárról egy vezércikket küldeni valamely B[uda]pesti lapnak, mely minket Helikon írókat hazaárulókként állít be. A dolog nem sikerült nekik, mert a cikket az illető szerkesztő nekem hozta el és természetesen nem vállalta senki. Lévé ez is olyan dolog, melyet nyilvánosan nem akartam tárgyalni, de értésükre akartam adni, hogy igen jól tudom ezt is, írtam a „*Harangok*”-at. – Ilyen különböző részletekre vonatkoznak a *Rákászás* és a *Pudello-kutya* is, és az a „*János öcsémhez*” szóló levél.

Abban igazad van, hogy nagy kedvteliséssel írtam ezeket ilyen régies formába és mulatságos művészi föladat azt a majdnem polemikus választ olyan formába önteni, hogy önmagában mint a „jámbor olvasó” olvasmánya is helytt álljon. A „kiadó előszava” persze „jux” és karikatúrista hajlamomnak szülötte.

Mindezt csupán *Neked „ad amicam aurem”* írom, egyedül Neked, és kérek ezeket ne használd semmi irányban sem, hiszen ha a Fortéjos cikkecskéinek rugói nyilvánossá lennének, az megrontaná azt a czélt melynek szolgálatára írtattak, t. i. a humoros figyelemztetést, – és más adható alkalommal, ha megint meg kellene szólalnia Fortéjos uramnak, ezt a formát többé nem használhatnám.

Melegen üdvözöl és köszöni a személyem iránti figyelmet

igaz híved és tisztelőd

K[o]lozs]vár [1]932. II. 5.

Bánffy Miklós

### 5. Babits Mihályhoz, a Baumgarten-alapítvány kurátorához

Kedves Barátom!

Ismét Dsida Jenő ügyében alkalmatlankodom Nálad.

Dsida irodalmi értékét, azt hiszem, fölösleges számodra magyaráznom. A fiatalok között bizonyára egyike a legértékesebbeknek. Szegény fiú, bár két lap számára is dolgozik kuli-munkát, alig tud megélni, mert keresetképtelen apját-anyját ő kell eltartsa.

Nagyon nagyon kérek juttass neki, ha lehetséges, valamit a Baumgartenből, ahogy már egyszer segítettél rajta. Ő költő és csakis költő, így persze nagyobb irodalmi jövedelemhez nem tud jutni, mint akik színdarabot vagy regényt írnak.

Szíves választodat ide kérem, hol 15-éig maradok.

Melegen üdvözöl

régi barátod  
Bánffy Miklós

Budapest [1]935. VII. 10.

Reviczky-u. 5.

**GYÖNGYÖSI ISTVÁN: MÁRSSAL TÁRSOLKODÓ MURÁNYI VÉNUS**

A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Jankovics József és Nyerges Judit, az utószót írta Jankovics József, Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 202 l. (Régi Magyar Könyvtár: Források, 8).

**GYÖNGYÖSI ISTVÁN: PORÁBÚL MEGÉLEDETT FŐNIX  
AVAGY KEMÉNY JÁNOS EMLÉKEZETE**

A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Jankovics József és Nyerges Judit, az utószót írta Jankovics József, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 299 l. (Régi Magyar Könyvtár: Források, 10).

Gyöngyösi-reneszánsz – Gyöngyösi-szövegek nélkül: így jellemezhetnénk az utóbbi évtizedek paradox helyzetét, amelyet most a Balassi Kiadó és főleg a sajtó alá rendező Jankovics József jóvoltából folyamatosan megjelenő, megbízható szövegű, modern Gyöngyösi-kiadások tesznek lassan feledhetővé. Épp jókor, mert a 80-as években nekilendült Gyöngyösi-kutatás (gondolok itt elsősorban Kibédi Varga Áron, Gyenis Vilmos, Kovács Sándor Iván és Porogi András tanulmányaira) a 90-es évek második felére megtorpant. R. Várkonyi Ágnes per-újrafeltevő, vitairat-szerű monográfiája után (1987) csak néhány kisebb résztanulmány született Gyöngyösi költészetének német párhuzamairól (Dreschler J. Attila), szójátékairól (Varga Andrea), Berzsenyi műveire gyakorolt hatásáról (Kőrösi Imre); valamint két leltár a *Murányi Vénus* és a Kemény-eposz narrátori megszólalásairól (Tóth Anna Sára, Szücs János). Nagyobb lélegzetű tanulmány csak Márton László tollából kerekedett ki (Liget, 1998/2), aki az R. Várkonyi Ágnes által kijelölt csapáson haladva indult újból a *rejtőzködő Murányi Vénus* keresésére.

Sajnos a nagy nekifutás ellenére kevés sikerrel járt: csak annyit sikerült belőle feltalálnia, amennyit már R. Várkonyi Ágnes is kinyomozott. Mégis jelzés értékű Márton László tanulmánya: felbuzdulva az „egyetlen komoly” és „igen radikális” történészi *Murányi Vénus*-újraértelmezésen, egy posztmodern Gyöngyösi-kép megkonstruálására tett javaslatot. Szinte szó szerint azokat a fogalmakat használta Gyöngyösi szövegeinek interpretálásakor, amelyekkel Umberto Eco az általa „hermetikus szemiózisnak” (lásd *I limiti dell'interpretazione*) nevezett dekonstrukciós gondolkodásmódot jellemezte: „minden mozzanat jelentésének megvan a nyílt és rejtett oldala [...] bármelyik jel (persze összekapcsolódva más jelekkel) bármikor széthullhat a tetszőlegesen szaporítható jelentések halmazává” (Márton László). Nos, a recenzióírónak nem lehet célja, hogy a rejtvény-labirintusokban előszere-ttel bolyongók kezébe valamiféle clavis universalist adjon, segítő a kifelé vezető út megtalálását. Mindössze arra szeretne figyelmeztetni, nem biztos, hogy használ a Gyöngyösi-művek értelmezésé-



nek ez a gnosztikus, Jankovics József szóhasználatával élve „ezoterikus olvasat”. Nem, mert „szellemességével” és „impozánságával” elzárhatja a termékenyebbnek ígérkező kérdésfeltevések elől az utat. Jellemző lehet e tekintetben az, hogy az R. Várkonyi Ágnes könyvéről született recenziók is főleg az allegorikus-gnosztikus interpretációt részesítették nagyobb figyelemben, miközben elsikkadt a könyv egyik legérdekesebb és számos továbbgondolandó problémát felvető fejezete (*Vénus is kacagta*), melyben a szerző Gyöngyösi népi kultúrába való ágyazottságát és a *Murányi Vénus* regényességét vetette fel. Mindemellett az irodalomtörténészek csendesebb lelkesedéssel fogadták az R. Várkonyi Ágnes által sugallt értelmezést. Ebbéli fenntartásainak Jankovics József is hangot adott az utószóban: „Ha nem tagadjuk is ilyen ezoterikus olvasat és interpretáció lehetőségét és jogosságát, sőt nagyon szellemesnek és impozánsnak tartjuk a hatalmas filológiai apparátussal igazolt gondolatsort, mégsem tehetjük, hogy hangsúlyosan fel ne hívnánk a figyelmet az ajánlásban nyíltan megfogalmazott szerzői intencióra: »...Vénusnak és Mársonak tulajdonítván az murányi dolgoknak szerencsés végbenmenetelét, de nem ok nélkül, mert az régiek az Vénust szerelem istenasszonyának s Márst vitézség istenének tartották, én is az Vénuson szerelmet s Márson vitézséget értek írásomban: valóságos dolognak tartván, hogy ezen Nagyságtok cselekedete az Vénus és Márson, azaz szerelem és vitézség segedelme által mentek végben, az vitézséget az szerelem, az szerelmet az vitézség bátorítván, amaz vers szerént: *Mars animare solet Venerem, Venus inclyta Martem*, azhonnét Márssal társolkodó Murányi Vénusnak

neveztem munkámat is«...” (198–199.) Nos, reméljük, hogy az új, a mai textológiai gyakorlatnak és kívánalmaknak megfelelő Gyöngyösi-szövegek hozzájárulnak majd a Gyöngyösi-kutatás (és a vita) újbóli fellendüléséhez. Annál is inkább, mert az alaphangot már Jankovics József is megadja a két műhöz írt utószavában.

Jóllehet a Gyöngyösi-oeuvre recepciójának és hatástörténetének a mai napig nincs monografikus igényű feldolgozása (az igazság kedvéért tegyük hozzá: a Zrínyiének sincs, jóllehet Klaniczay Tibor már 1964-ben sürgette annak megírását), ennek ellenére szinte nincs olyan, a 20. században íródott, Gyöngyösiről szóló tanulmány, amely ne tartalmazná az alábbi séma elemeit: Gyöngyösi híhetetlen népszerűségének hangsúlyozása a 18. század végéig, Zrínyi rovására; Gyöngyösi trónfosztása – Kazinczytól kezdődően majd másfél évszázadon keresztül – Riedl Frigyesnek, Beöthy Zsoltnak, Gyulai Pálnak és nem utolsósorban Szerb Antalnak köszönhetően. Aztán a kép árnyalása: e kórustól elűt Toldy, de főleg Arany hangja, jóllehet ők sem emelik vissza Gyöngyösit a régi fénybe. A rehabilitálás csak a századelőn kezdődik meg, főként Badics Ferenc szövegkiadói munkásságának köszönhetően. Ekkor már nemcsak az irodalomtörténészek (Horváth János, Trencsényi-Waldapfel Imre, Turóczi-Trostler József), hanem a nyugatos költők is (Kosztolányi, Radnóti) – Babits kivételével – felfigyelnek Gyöngyösire. De hiába minden: hiába Bán Imre briliáns Gyöngyösi-fejezete az irodalomtörténeti kézikönyvben, hiába a 80-as években fellendülő Gyöngyösi-kutatás, a Badics-féle kritikai kiadás utolsó kötete után (1937) hatvanegy évig nyomtatásban nem jelent meg Gyöngyösi-mű.

Ezt a recepciótörténeti sémát Jankovics József is felvázolja a *Murányi Vénushoz* írt utószavában, és teszi is azt teljes joggal, hisz szinte egyetlen régi magyar szerzőnk esetében sem ennyire nyilvánvaló, hogy a mű megértéséhez nemcsak annak szövegét, hanem hatás- és recepciótörténetét is ismernünk kell. Hisz a recepció folyamán nemcsak az értelmezések változnak, hanem maga a mű is átalakul. Különösen igaz ez a *Murányi Vénus* szövegére. Csécsi Zachariásnak köszönhetően ugyanis „teljes két évszázadon át (1702–1904) a kolozsvári kiadás elrontott, teljesen hamis szövegge forgott újabb meg újabb lenyomatokban az olvasók kezében” (Badics Ferenc). Ez alapján mondott véleményt Kazinczy, Toldy, Riedl Frigyes, Beöthy, de ezt használta Arany János is Gyöngyösi-portrójának felvázolásakor. Jankovics a szövegkritikai jegyzetekben regisztrálja, hogy az 1702–1904 közötti kiadásokból összesen 48 strófa tűnt el, és ugyanakkor keletkezett hat új és két átírt versszak. Hogy milyen stílusban születtek ezek az újra- és átírások, arra elég idézni a már említett „filológiai orgyilkos”, Csécsi Zachariás strófáját:

Itt látták nagy sokan Esopus tükörét,  
Fejérült testének megfonnyadott bőrét,  
A minden kéjén-is őszszel tarkás szőrét,  
Félelemmel vitte ki-vont csonka törét.

(E strófát Jankovics nem a *Murányi Vénus* kiadásában, hanem az *Ex occidente...* című kötetében idézi.)

Abban megegyeznek irodalomtörténeteszeink, hogy ez a „Gyöngyösi stílusától elütő” strófa „nagyon ízléstelen”. Természetesen nem akarok Csécsi védelmére kelní, de beavatkozásának recepciótörténeti szempontból jelzés értéke van. Már

azon is lehetne vitatkozni, hogy mennyire üt el Gyöngyösi stílusától és mennyire ízléstelen, hisz a *Csalárd Cupidóban*, a *Florentina*-drámában vagy a *Mars és Bachus egymással való viaskodásáról* című művekben bőven található ehhez hasonló ízléstelenségeket. Azonkívül olyan epizódban (a meztelenül futkosó vénaszony) és szövegkörnyezetben fordul elő, melyből véleményem szerint stilisztikailag nem lóg ki. Ez a strófa áll előtte:

Mások megszólítván, veszi magát észre,  
Míg egyebet kaphat az ruhátlan testre,  
Terenyét forgatja az középső lesre,  
Úgy futos az házban egyből más szegletre.

Már R. Várkonyi Ágnes is hangsúlyozta, hogy Gyöngyösitől nem áll távol ez a vérbő, szabad szájú, népi, karnevalisztikus komikum, melyet 18. század végi követői, a mesterkedők (Kováts József, Mátyási József, Poóts András stb.) még tovább fokoznak. Mindez Gyöngyösi műveinek egyfajta regényességet, valamint a „szóbeliség és a kéziratos irodalom bevett gyakorlatát”-ra (Gyenis Vilmos) utaló jegyeket kölcsönöz. Ezek a szövegek nem a fennkölt, arisztokratikus, hanem a populáris regiszterhez állnak közelebb. Épp ezért könnyen szálltak le a diákköltészet és a ponyva szintjére a 19. század elején. Talán azért sem sikerült mindeddig kellőképpen megmagyaráznunk 18. századi népszerűségüket, mert a fennkölt irodalom poétikai kategóriáit próbáltuk meg alkalmazni értelmezésükkor. A problémakör részletes kifejtésére e recenzió keretei között nincs lehetőségünk, de azért annyit szeretnénk megjegyezni, hogy sejtésünk szerint a Bahtyin által kidolgozott regénypoétikai modell segítségével sokkal termékenyeb-

ben megszólíthatók Gyöngyösi művei, mint az eddig alkalmazott interpretációs stratégiákkal.

A 18. századi Gyöngyösi-recepció egy középkori, a szóbeliségre és a kéziratos irodalmiságra jellemző szövegmobilitást éltet tovább: „életében művei túlnyomórészt csak kéziratos formában terjedtek” – állapítja meg Gyenis Vilmos. Ezeket a szövegeket inkább fel-, mint elolvasták. „A kéziratról olvasók és a másolatok olvasói más igényekkel fordultak a műhöz, mint a nyomtatott irodalom részesei, s Gyöngyösinek magának is számítani kellett erre. Emitt még a változtatásnak és alakításnak nagyobb lehetőségei voltak adottak, s mint maga is tapasztalhatta, a kortársak éltek is e lehetőségekkel. Amott, a nyomtatott irodalom vonatkozásában gyökeres fordulat következik be; a 18. századtól nagyszámú kiadásban megjelenő művek többé-kevésbé megkötött szövegei az olvasóra hatás modernebb lehetőségeit nyújtják, bár még ekkor sem szűnik meg a kéziratos terjesztés” (Gyenis Vilmos). Nem csoda hát, ha Gyöngyösi szövegeit át- meg átírták, csonkolták, bővítették, rontották-bontották. Nem ártana megvizsgálni, hogy egyedi esettel állunk-e szemben, vagy más ismertebb 17. századi szerzők esetében is hasonló-e a helyzet? Csak egy példát említek: a nagy rivális, Zrínyi szövegeinek, igaz, kisebb mértékű, átírására is találunk példát: 1676-ban a *Syrena*-kötet királyepigrammáinak számát bővíti az ismeretlen másoló, hogy az *Áfium* újrátírásairól ne is beszéljünk. A kérdés csak az, hogy a mai textológia és filológia miként viszonyul ehhez az állapothoz. A Bernard Cerquigliniék által meghirdetett *új filológia* nem tart minden, az alapszövegről készült és netán átírt másolatot szöveg-

romlásnak: mindenik az adott szöveg újabb és újabb konkretizációja.

Ahhoz viszont nem fér kétség, hogy a *Murányi Vénus* esetében az összöveget minél tisztábban és teljesebben rekonstruálni kell. Ezt a munkát Badics Ferenc jórészt már elvégezte. Természetesen 80 év alatt (a Badics-féle kiadás – a kritikai kiadás első köteteként – 1909-ben, majd önállóan 1914-ben jelent meg) ez a kiadás már elavult. Ugyanakkor Jankovics József abban a szerencsés helyzetben volt, hogy egy olyan editio princeps-példányt használhatott (jelenleg a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található), „mely feltétlenül megbízhatóbb szöveget nyújt”, mint a Badics által használt, marosvásárhelyi példány. A század elején Badics még három példányról tudott: 1. a marosvásárhelyi (ez ma is megvan, Jankovics is használta), 2. a nógrádacsai (Prónay Szilveszter tulajdonában volt), 3. a pesti (az akkori református kollégium könyvtárában), mely id. Ráday Gedeon könyvtárából került elő. Ez utóbbit Acsády Ignác Széchy Mária életrajzában megírásakor még használta, de 1892-ben Badics már nem tudta megszerezni. Filológiai szempontból kétségkívül a debreceni példány a legértékesebb, „ugyanis [e kötetben] az egykorú kézzel írt néhány javítás mellett a vaskosabb hibák korrekciója nyomdai szedés beragasztásával történt! Vagyis a nyomda, észlelvén a súlyos, az értelmezést is zavaró hibákat, vagy akár a szerző kifogásait figyelembe véve, megpróbálta menteni a menthetőt, s hibajegyzéket készített, de azt nem a szokásos módon csatolta a kötethez, hanem, esetleg nem is minden példányba, a megjobbított alakot beragasztotta a megfelelő helyre. Ezáltal a marosvásárhelyi példánynál jóval

autentikusabb szöveget vehettünk alapul. Ilyen szöveg lehetett a Teleki Téka példányának olvasója-emendálója birtokában is, mivel a beragasztások szövegét majdnem hiánytalanul átvette, s fontos helyeken másként sohasem javított! Van olyan korrekciója is, amely inkább ejtési, nyelvjárási változatot ad többletként, de ezek főleg a javítóra jellemzőek, nem az eredeti szöveghez közelítenek, így szempontunkból közömbösek. Felfedezhetünk egy-két nyilvánvaló, apróbb sajtóhiba-korrekciót is, melyeket a debreceni példány nem regisztrál” (179–180). A marosvásárhelyi példány „olvasója-emendálója” lehetett akár a Kemény-eposzt is sajtó alá rendező Kovásznai Sándor, hisz a *Murányi Vénus* kiadását is tervezte. Az is valószínűnek látszik, hogy a javított példányt Ráday Gedeon küldte meg neki. Természetesen mindez csak feltételezés marad mindaddig, amíg elő nem kerül a Ráday-féle példány, vagy ki nem derül, hogy milyen kapcsolat van a debreceni, valamint a Badics által regisztrált másik három példány között.

Mindenesetre Jankovics József minden eddiginél jobb szövegkiadást tett le az asztalra, még akkor is, ha a sorozat jellegéből adódóan nem a kritikai kiadás igényével lépett fel. Badics szövegét három szempontból javította: „1. a debreceni példány ragasztásos és kézírásos javításainak érvényesítése; 2. a kritikai kiadás saját sajtóhibáinak korrigálása; 3. Badics téves, szükségtelen, indokolatlan, illetve általunk el nem fogadott emendációinak megszüntetése” (182). Így olyan szöveg született, mely egyelőre szükségtelenné teszi egy újabb kritikai kiadás megjelentetését. Főleg, ha figyelembe vesszük a mintaszerű szövegmagyarázatokat és tárgyi jegyzeteket, melyekbe Jankovics mindmennyi

önálló kidolgozást igénylő tanulmány magvait hintette el. Mit is tartalmaznak e jegyzetek? A mitológiai nevek és helyek frappáns és rövid magyarázatát a források megjelölésével, az imitációs helyek regisztrálásával, szó- és névmagyarázatokat, valamint történeti tárgyú és művelődéstörténeti jellegű megjegyzéseket (megtudjuk például, hogy a korban az uborkát hatékony szerelemgerjesztőnek tartották). Különösen fontos és nélkülözhetetlen a további kutatások számára az imitációs helyek pontos és rendszeres összegyűjtése. Így már az első pillantásra is megállapítható, hogy a magyar szerzők közül Gyöngyösi elsősorban Balassit (a Kemény-eposzban mellette még Zrínyit is) imitálja. Azt a további kutatásoknak kell tisztázni, hogy van-e eltérés az antik (Ovidius, Vergilius, Homérosz) és a korabeli magyar szerzők imitálásában. Annyi már most is megállapítható, hogy a magyar szerzőktől elsősorban szintaktikai alapstruktúrákat, szó- és mondatszerkezeteket, ritmikai és rímképleteket vesz át. Az átvett szövegrészek zökkenőmentesen belesimulnak az új szöveg nem csak szintaktikai vagy ritmikái, hanem szemantikai struktúrájába is, mely ezáltal integrálja az idegen szövegrészt, az eredeti jelentés lineáris kölcsönvételével. A két szöveg – imitált és imitáló – között egymást szemantikailag megvilágító, értelmező kölcsönviszony nincs. A modellként használt szöveg pusztán olyan jól bevált, virtuális keretek tárháza, amelyeket bármikor kölcsön lehet venni egy másik szöveg megalkotásakor. Ezzel szemben az antik szerzők szövegeinek újraírásában Gyöngyösi ugyan nem mindig, de néha eltér a fenti imitációs technikától. A széltől fogant ló toposzának imitálásában például nem egyszerűen kitölt

egy virtuális képletet, hanem a képlet elemeinek megváltoztatásával egyben az elemek közti viszonyt is átalakítja. Egy eposzi kelléket és egy toposzt (seregszemle, széltől fogant ló) az addig megszokott szabályoktól eltérően nem odaillő környezetben szerepeltet. Így a Kemény-eposz egy helyén nem héroszok, hanem kutyák seregszemléjét látjuk, és nem e héroszok lovai, hanem a kutyák „fajzottak szelektől”. Gyöngyösi alacsonyabb szintre szállít, lefokoz, a virtuális képletet ezáltal úgy tölti ki, hogy a szöveg esztétikai minősége is megváltozik: fenségesből alantasba, komikusba fordul. De nem azért, mert a keretképlet elemei önmagukban fenségesek vagy alantasak lennének (lovak fenségesek – kutyák alantasak), hanem mert a képlet egy elemének kicserélésével a fennkölt műfaj által implikált jelentés-séma belső viszonyait rendezi át. A komikus hatást csak fokozza, hogy a kutyák neveit a fennkölt irodalomból, Ovidius és Vergilius műveiből (ezt Lukácsy Sándor előtt már Kovásznai is felfedezte) kölcsönzi Gyöngyösi. Ez a fajta imitációs technika nem csak egy adott szerző egy bizonyos modellszövegével hozza értelmező, magyarázó viszonyba az imitáló szöveget, hanem a műfajilag kanonizált szövegek egész sorával. Az imitált szöveg hely már nem simul bele lineárisan az átvevő szöveg szemantikai struktúrájába, hanem valamiképpen megzavarja azt.

A *Porábúl megéledett Főnix* szövegének a története sem kevésbé kalandos, mint a *Murányi Vénusé*. A mű V. Windisch Éva szerint már 1670-ben kész volt, hogy aztán „elidegenítettén” a szerzőtől, oly helyre kerüljön, „azhonnét nehezen lehetett megéni” visszaszereznie. Végül a szerzőnek, jóllehet „igen elrongyollottan

és némely részének valahol elmaradásával”, sikerült újból szert tennie rá, hogy 1693-ban nyomtatásban is megjelenhessen. A „szövegromjaiból újjáépített” (Jankovics József) Kemény-eposzból mégis kimaradt 31 strófa. E tekintetben azonban a *Porábúl megéledett Főnix* szerencsésebb volt a *Murányi Vénusnál*: már a 18. század filológusai felfigyeltek a hiányra, és Dugonics az 1796. évi kiadásában pótolta is azt. Irodalomtörténészeink mindeddig azon a véleményen voltak, hogy a Zrínyi *Áfiumának* hatását magán viselő 31 strófát, politikai megfontolásból, maga a szerző hagyta ki. Jankovics József azonban meggyőzően kimutatja, hogy „a cenzúra nem annyira a szerzőt, mint a – főleg protestáns – nyomdász-tipográfust fenyegette súlyos következményekkel” (285). A szövegcsontkítás tehát a nyomdász, Brewer Sámuel kezdeményezésére (persze nem kizárt, hogy a szerző tudtával) következett be.

Jankovics a jelen kiadáshoz ugyanazokat az editio princeps-példányokat használta, mint Badics Ferenc: Ráth György példányát, mely a kötet végére nyomtatott, Gyöngyösitől származó hibajegyzéket, illetve tollal végrehajtott egykorú korrekciókat tartalmaz; valamint a Ráday Gedeon által Kovásznainak megküldött hiányos, de kézírással kiegészített példányt (jelenleg mindkettő az MTA Könyvtárban). Mégis több javítanivalója akadt, mint a *Murányi Vénus* esetében. A javítások ez esetben is három okra vezethetők vissza: „1. az MTA Könyvtára Badics által is használt példányának [...] – minden bizonnyal Gyöngyösi utólagos korrekcióit megjelenítő – ragasztásos nyomtatott, illetve kézírásos javításainak figyelembevétele; 2. a kritikai kiadás sajtóhibáinak kiiktatása; 3. Badics téves, szükségtelen,

indokolatlan, illetve általunk el nem fogadott emendációinak megszüntetése és az eredeti szövegállapot visszaállítása” (266).

Végezetül néhány szó erejéig szólnunk kell a Kovásznai által sajtó alá rendezett, de kéziratban maradt Kemény-eposzról is. (Jelenleg két példánya ismeretes: egy a marosvásárhelyi Teleki Tékában – autográf – és egy a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban – nyomtatásra előkészített, sajtókész másolat.) Régi magyaros körökben néha fel-felbukkant az a nézet, hogy Kovásznai szövegét és jegyzeteit ki kellene adni (az előszót és néhány részletet már közölte Kocziány László). Nos, Jankovics szövegkiadása ezt már teljességgel feleslegessé teszi, mert Kovásznai jegyzetei és szövegkritikai megjegyzései semmilyen többletértékkel nem bírnak Jankovics mintaszerű jegyzetapparátusa és szövegmagyarázatai mellett. Kovásznai jegyzetei, mivel filológiai értéküket már elvesztették, legfeljebb recepciótörténeti szempontból lehetnek még érdekesek a további kutatók számára: egyrészt azért, mert Kovásznai a korabeli retorikai oktatás eszköztárával értelmezte Gyöngyösi szövegét, másrészt azért, mert néhány, Jankovics és az eddigi szakirodalom által nem regisztrált imitációs helyet tüntet fel. Arra Jankovics József is kitűnő érzékkel tapintott rá a Kemény-eposzhoz írt utószavában, hogy Gyöngyösi ezen szövegének egyik legtermékenyebb értelmezési módja a retorikaközpontú elemzés lehet. „A legfontosabb és legáltalánosabb szöveg- és rendszer-szervező elemet”, az ismétlést vizsgálva példákat hoz az *anadiplózisra* (a szöveg-egység végének ismétlése a következő szövegegység elején), az *anaforára*, a *klimaxra*, a *palinódiára* stb., Gyöngyösi „nyelvi, képpalkotói és – igaztalanul sokat

kárhozottatott – szerkesztői tehetségét” igazolandó (297). Lássunk néhány retorikai alakzatot Kovásznai gyűjtéséből is:

Nagy győzdelmednek azonban örülvén,  
Leborul orcával elődben kigyövéen,  
Most fogott foglyaid nem mind foglyok lévén,  
Azok között törödben sólyom is kerülvén.

(II/III/44)

A mai filológiai érzék számára már csak az nyilvánvaló, hogy itt szójátékról van szó, de Kovásznai és persze Gyöngyösi idejében is ez még iskolában tanított retorikai alakzat. Kovásznai így kommentálja: „Vagyon pedig itt igen szép *figura*, vagy tzipra szólás, melyet a Rhétorok így hívnak: *Ploce*, és abból áll mikor azon egy szó többször tétetik, de különböző értelemben.” Vagy:

Örülést, bánkódást kever színe egyben,  
Mosolygást, könyvezést látnál itt egy szemben,  
Víg is, s kedvetlen is, derül s borul ködben,  
Gyön s megy a fák között, mert vala a kertben.

(II/V/4)

Íme Kovásznai megjegyzése: „Az ortzájának színe örömet és bánatot mutat egyszerismind. Vagyon a régi poétáknál egy *figura*, mely *Hypallage*-nak neveztetik, mely a szónak olyan megfordítása, hogy éppen ellenkező módon látassék valami mondatni, mint a miképpen a dolog vagyon valósággal.”

Talán még ennél is fontosabbak Kovásznai azon megfigyelései, amelyek olyan hosszabb, leíró jellegű szövegrészek retorikai megkomponáltságára hívják fel a figyelmünket, melyeket – főleg múlt századi irodalomtörténeiszek – felesleges, közhelyekkel zsúfolt betéteknek tartottak.

Íme egy példa:

Az hirtelen dolgok nemigen állandók,  
Amely hamar lesznek, oly hamar romlandók,  
Kik illő idővel észre jutandók,  
Azok tartnak, s azok végig maradandók.

Amely fa a tavasz első nyílására  
S az új verőfénynek múltó sugarára  
Bimbózik, s virágot vész mindjárt magára,  
Elfagy, s a gazdának nincs semmi hasznára.

A szeretetnek is így időtlensége  
Hamar romlik, s meghül kezdett melegsége:  
Ha üdös tanácson épül reménsége,  
Jól kezdett dolgának úgy léssen jó vége.

(I/IV/5–7)

Kovácsnai ezt így értelmezi: „Nagy mestere Gyöngyösi az ékesen szólás mesterségének, annak a résznek, melyet a *Rhetorok Genusnak* vagy *Thesisnek* neveznek, mikor az író elhagyván egy kevésbé a materiáját közönséges dologra felmegyen, és úgy száll alá a keze között lévő materiára, mint itt is cselekszi a Poéta, mert elsőben a hirtelen dolgoknak állhatatlanságokat, de amely későbbre lesznek azoknak állandóságokat említi, és azt a tavaszi gyümölcsfákról vett hasonlatossággal világosítja, osztán szabja a szeretetre, és utoljára úgy száll le az Anna szeretetére, s késő válaszára.”

Kovácsnai retorikai interpretációja azért lehet érdekes még a további Gyöngyösi-kutatás számára is, mert azon a nyomvonalon halad, melyet Gyöngyösi maga jelöl ki a Kemény-eposzhoz írt ajánlásában (*Az Olvasóhoz*). E kritikátörténeti szempontból rendkívül jelentős, eddig is sokak (Bán Imre, Bitskey István, Tarnai Andor, Pirnát Antal, Kovács Sándor Iván) által méltott

szövegben Gyöngyösi, miközben a deák poétákra és orátorokra hivatkozva a magyar szépirodalmi beszédmód önállóságáért száll síkra, egyben saját műveinek egyik lehetséges értelmezési kulcsát is felkínálja. Ezen kijelentésünket épp Kovácsnai erősíti meg, aki anélkül, hogy ismerte volna a Kemény-eposz utószavát, ugyanazon poétikai és retorikai alakzatok jelenlétében látja egy adott szöveg költőségét, mint Gyöngyösi. Amikor a Kemény-eposz szerzője a *syncopéról*, a *syncretisről*, a *metatesisről* vagy a *verba novatákról* ír, még szerényen azzal érvel, hogy a „nem közönséges folyás szerint való” költői beszéd az, ami megkívánja ezen alakzatok alkalmazását. Kovácsnai viszont már (esztétikai) örömet érez, amikor sikerül egy-egy ilyen alakzatot feltalálnia. Ő nemcsak a versbeszéd szükség-szerű kellékeinek, hanem *szépnek* is tartja azokat. Ilyenkor nem is fukarkodik a dicsérő szavakkal: „Mert itt ismét avval a figurával él, amelyet az ékesen szólásnak mesterei *Dyatiposisnak* hívnak. Ilyent itt olyan szépet csinál, mellyel az egész régi poéták seregét kihíthatja, és minden újakat sokkal felül mül.” Vagy: „Olyan szép *Hypotiposis*, vagy eleven színekkel való lefestése a munkálkodó vasmíveseknek, hogy akit e meg nem illet, és csudára nem serkent, az bizonyára nem tudja mi légyen a szép.”

Végezetül szeretnénk felsorolni az eddigi szakirodalom által nem, de Kovácsnai által jelzett imitációs helyeket: I/III/31–33: Ovidius, *Átváltozások*, IX, 520; I/IV/2: Ovidius, *Szerelmek*, II, 19 és III, 4; II/IV/9–10: Ovidius, *Átváltozások*, I, 89; II/III/58: Ovidius, *Pontusi levelek*, IV, 3, 31–32; II/IV/35–37 (Kemény levele Lónyai An-

nához): Ovidius, *Pontusi levelek*, III, 5, 48, IV, 9, 41; II/V/40: Ovidius, *Átváltozások*, XV, 179–180.

Reméljük, hogy a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* és a *Porábúl megéledett Főnix* újbóli, minden eddiginél teljesebb és jobb kiadása új lendületet adhat a jövőbeni

Gyöngyösi-kutatásnak. Kíváncsian várjuk a sorozat újabb kötetait, melyek a szélesebb olvasóközönség előtt talán még kevésbé ismert és a szakma által még inkább elhanyagolt Gyöngyösi-műveket fogják tartalmazni.

*Nagy Levente*

## **A SZÍNJÁTSZÓ ISKOLA A XVII–XVIII. SZÁZADBAN. AZ ISKOLAI, A POPULÁRIS ÉS A HIVATÁSOS SZÍNJÁTSZÁS MAGYARORSZÁGON (BIBLIOGRÁFIA)**

Szerkesztette Nagy Júlia, az anyagot gyűjtötte Kiss Katalin, Nagy Júlia, Budapest, Universitas Kulturális Alapítvány, 1998, 112 l.;

Kiegészítés a hasonló című bibliográfiához, szerkesztette Nagy Júlia, Miskolc, 2000, 7 l.

Harminc éve készült el a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében és jelent meg az Akadémiai Kiadónál a magyar irodalomtörténet nyolckötetes bibliográfiájának első része, mely a régi irodalmunkról (1772-ig) szóló tudományos kutatások jegyzékét tartalmazza, benne mintegy 300 tétel a magyarországi drámatörténetét, nagy többségében az iskolai színjátékokét.

A közelmúltban erről a témáról 654 címet tartalmazó könyvészeti összefoglaló látott napvilágot. Két esztendővel később újabb 77 adattal egészítette ki kiadványát a vállalkozás szerkesztője, Nagy Júlia. Az összesen 731 adatból mintegy ötödfélszáz „az újabban kiadott vagy feltárt tétel”.

Ez a tény a drámakutatásnak az utóbbi évtizedekben bekövetkezett nagymérvű fellendülését mutatja, melynek elindítója Staud Géza volt, és kiteljesedését az MTA Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályától támogatott drámakutató csoport tervszerű adatfeltáró munkája, publikációs tevékenysége hozta meg. Egymás után láttak napvilágot forrás- és szövegki-

adásai, a felekezetek, a szerzetesrendek iskolai színjátszását taglaló kismonográfiák, tanulmánykötetek, melyek az 1988 óta intézményesített, háromévenként megrendezett drámatörténeti konferenciákon elhangzott előadásokat közölték. Se szeri, se száma a folyóiratokban, év-, emlékkönyvekben, más alkalmi kiadványokban napvilágot látott tanulmányoknak, dolgozatoknak, hosszabb-rövidebb cikkeknek. A bibliográfiát különösen értékké teszi számunkra az a tény, hogy új dokumentumtípusokból (kandidátusi, doktori értekezések, szakdolgozatok, egyes nagyobb könyvtárakban elérhető kéziratok) merített adatokkal is gyarapította ismereteinket.

A gyűjtőmunkát még egyetemi hallgatóként kezdte el Kiss Katalin és Nagy Júlia. Annak befejezését, a hatalmas anyag mutatózását, a szerkesztést Nagy Júlia végezte. Tudjuk, milyen óriási, alig megvalósítható feladat egy igényes bibliográfiát összeállítani. Főleg az iskolai színjátszás szerteágazó, számtalan tisztázatlan problémát tartalmazó témakörében nehéz az anyagot kiválasztani és utána elrendezni.



Mert nincs eldöntve, mi tartozik az iskolai színjátszásba. Az is, amit „népi dramatikus játékként” emlegetünk, mint például a karácsonytáji betlehemezés, a háromkirályok napi köszöntés, a Gergely-járás, a farsangi szokások, a mimusok, a mulattatók, a vásári komédiák, a teátrális (jelmezes) ünnepek, az úrnapi, a flagelláns körmenetek, a liturgikus ünnepi cselekmények? És a dialogizált beszélgetések, a párbeszédos halotti búcsúztatók; a tentamenek és a deklamációk?

Mindezekre a megnyugtatóan megoldatlan kérdésekre most Nagy Júliának kellett felelnie az anyag kiválasztásával. Az anyag bősége, az idő rövidsége e tisztázatlan elvi problémákkal együtt teszik érthetővé a kiadvány néhány fogyatékoságát, mely részben a könyv anyagában, részben annak elrendezésében figyelhető meg.

Nagy Júlia a következőképpen osztotta fel az anyagot: az iskolai színjátszásról szóló általános jellegű dokumentumok után a katolikus iskolajátékok adatait csoportosítja a szerzetesrendek szerint. Újra általános fejezet következik a protestáns színjátszásról, melyet az evangélikus, a református, majd az unitárius iskolajátékok követnek. Külön csoportban adja az akár a katolikus, akár a protestáns színjátszás színpadi zenéjéről, színpaddíszletéről („színpadkép”) vegyesen vagy felváltva szóló irodalmat. Ezután a *Népi dramatikus játékok* című fejezet következik. A népi játékok gyökerei bizonyára az iskolai színjátszásba nyúlnak vissza (betlehemes játékok, Gergely-napi játék, farsangbúcsúztatás stb.), de talán logikusabb lett volna egy *Vegyes adalékok* című csoportot alkotni, és a még iskolai játékoknak minősülő darabokat, az azokhoz közelálló szokásokat oda helyezni. (Mint pl. az N. 3,

12, 14, 25, 33–34, 41. számú tételeket.) A következő fejezet (*A hivatásos színjátszás felé*) egyes adatainak szintén vagy a „vegyes adalékok” között, vagy a kiadvány más fejezeteiben jobb helyük lenne, mint ahol jelenleg találhatók.

Kissé szegényes csoportot képeznek a színpadi díszletekről, színpadképről szóló tételek. Ezért is hívjuk fel a figyelmet PINTÉR Márta könyvének (*A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, Bp., 1993) *Színpad, díszlet, jelmez, szcenika* s VARGA Imre kismonográfiájának (*A magyarországi protestáns iskolai színjátszás*, Bp., 1995) *Játékhely, színpad és Játékeszközök, rendezői utasítások, kivitelezés* című fejezeteire.

Külön fejezetbe szakoztta Nagy Júlia a színpadi zenével foglalkozó írásokat. A Z. 3, 18–19. számú tételeket az iskolai színjátszástól idegennek érezzük. Viszont hiányoljuk VITA Zsigmond *Zenélő diákság a Bethlen Kollégiumban* című dolgozatát (Korunk, 1973).

A továbbiakban a szerkesztő beosztását követve szólunk az egyes fejezetekről és hívjuk fel a figyelmet néhány általunk fontosnak tartott, a kutatóknak segítséget nyújtható adatra. Kiegészítéseink során elfogadjuk a bibliográfia egyik válogatási alapelvét: magunk sem említünk csak egy-egy adatot közlő iskolatörténeteket, iskolai értesítőket: ezek „összegyűjtése az adattárak feladata” (7), több esetben sikeresen meg is történt a forráskiadásokban. Ugyanígy járunk el – néhány nagyon indokolt esetet kivéve – az egyház- és rendtörténeti, valamint várostörténeti művekkel is.

A bibliográfia tájékoztat Plautus, Molière, Metastasio (I. 81, 25, 97) magyarországi utóéletéről. Joggal várnánk, hogy felvegye BLAYER Jakab írását: *Gottsched*

hazánkban (1900), valamint ANGYAL Dávid (*Griphius András a magyar színpadon* = *Heinrich-émlékkönyv*, Bp., 1912) és MARÓTI Egon (*Terentius Magyarországon*, Bp., 1967) munkáit is.

A *Katolikus iskoladrámák* című, mindössze két tételből álló fejezet forrás- és szövegkiadása gyűjteményes kiadványok, több intézmény változatos előadásait foglalják kötetbe. A megfelelő lapjelzéssel idézni kellett volna őket a bencés, a cisztercita, a ferences, a pálos, a premontrei (a bibliográfiában egyáltalán nincs róluk szó!) s a többi katolikus tanintézmények iskolajátékairól szóló fejezetek élén. A forráskiadvány azért lett volna fontos ezeken a helyeken, mert tömören minden lényeges ismeretet közöl az illető csoport színjátszásáról, említése nélkül viszont ezek a fejezetek hiányosak, szegényesek.

A bibliográfia két adatot közöl a bencés iskoladrámákról. Négy további előadásról a rendtörténet tudósít: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, szerk. ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác, IV. és V. kötet, passim (Bp., 1906, 1907). Lásd még HAHN Adolf, *A Fösvény első magyar átdolgozása*, EPHK, 1888, 498. Egy lehetséges ötödikről vö. SCHRAM Ferenc, *Három történeti betlehemes játék*, ItK, 1964.

A cisztercitákról *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig* (szerk. VARGA Imre, 1992) kézzelfoghatóbb ismereteket nyújt a bibliográfiában idézett Czapáry László általános jellegű tanulmányánál. A pálos színjátszással kapcsolatban is mellőz a bibliográfia olyan tételeket, amelyek a forráskiadvány megfelelő kötetéből könnyen átemelhetők lettek volna (CSÁSZÁR Elemér, *Adatok Táncz Menyhért*

*életéhez*, ItK, 1901; TÍMÁR Kálmán, *Adatok Táncz Menyhért életéhez*, ItK, 1929).

Még inkább hasznos, szükséges lett volna, hogy a *Semináriumi kispapok színjátékainak* irodalmát a forrás- és szövegkiadásból több tétellel gazdagítsák. A jelenleg két adatot nyújtó szegényes fejezetből nem tűnik ki, mit tettek a kispapok a nemzeti nyelv és irodalom felvirágoztatásáért. (Vö. SZABÓ Miklós, *Kispapok és a magyar irodalom*, Bp., 1936.) Hogy színjátszásukról tájékozódjunk, legalább az alábbi irodalom ismerete szükséges: FEJÉR György, *Visszaemlékezés posoni közönséges papnevelő házra*, Religio és Nevelés, 1846, I; ZSIDI János, *Fejér György*, Bp., 1936; Gustav HEINRICH, *Werthes in Ungarn*, Ung. Revue, 1895; NYIRY Erzsébet, *Werthes Frigyes Á. K. pesti évei (1784–1791): Adalékok első Zrínyi drámáink történetéhez*, Bp., 1939; HORVÁTH Ferenc, *Kresznerics Ferenc*, Szombathely, 1943; ÁGH Lajos Norbert, *Kőszegi Rajnis József élete és kora*, Bp., 1890.

A jezsuita iskolák színjátszása (131 tétellel) a bibliográfiának adatokban leggazdagabb fejezete. Itt érezhető annak hátránya, hogy a szerkesztő eleve lemondott a város- és iskolatörténetek számbavételéről. Pedig a történelem folyamán a jezsuitáknak sok helyen volt iskolájuk. Aránylag sok városnak, illetőleg a bennük működő iskoláknak, jezsuita gimnáziumoknak feldolgozták a történetét, színjátszását.

A minorita iskolák színjátszásáról szóló könyvészeti irodalmat a bibliográfia 28 tételben ismerteti. (Az utolsó, 29.-nek ugyanis itt nincs keresnivalója, nem minorita drámáról szól.) A bibliográfiából hiányolom MONAY Ferenc *Adatok a magyar-*

*országi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságáról* (Róma, 1953) című munkáját.

Érdekes következtetéseket vonhatunk le a *Piarista színhátékok* című fejezetből. Az 58 tétel nagyobb része 1970 előtről származik. Hiányzik azonban az egyik legfontosabb forrás: TAKÁTS Sándor, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy* (1891), melyben a szerző nem csak a színjátékiró és -játzó piarista írókat mutatja be, hanem feltárja a piarista színjátszás addig ismert múltját is. Ennél a fejezetnél igazán nem beszélhetünk arról, hogy a szerkesztő a forráskiadás valamennyi adatát tüzetesen megvizsgálta volna, és így választotta ki a legfontosabb szakirodalmat. Olvashatunk Moesch Lukács (Pi. 3), Pállya István (Pi. 57) életpályájáról, de nincs a kiadványban életrajza Simainak (bár műveiről 9 tétel van a könyvben) vagy Dugonicsnak (a róla szóló számos tétel ellenére). És egyáltalán nincs szó Benyák Bernátról. A kiegészítésben olvasható még HORVÁTH Lajos, *Sám-bár Mátyás élete és művei* (Bp., 1918), de ő jezsuita volt.

A protestáns iskolai színjátszás irodalmának felekezeti szerinti tagolását megelőzőleg 19 tételből álló fejezetet általános bevezetőként szerkesztett Nagy Júlia. Minden adata idevaló, de felette kevés. A protestánsoknál az iskolák más szervezetszerű tanintézmények voltak, mint a katolikus szerzetesrendeknél. Fenntartójuk egy-egy város meg az egyház. Nevelő-oktató munkájukat ezek irányították. Színjátszásukat illetőleg ezért sokkal fontosabb lenne számunkra ismernünk működési helyüknek világi és egyházi körülményeit, mint egy szerzetesi iskola esetében. Város-, iskola-, egyháztörténetek tartalmazzák sokszor a színjátszási alkalmakat, az előadási adatokat.

Az eperjesi ev. kollégiumban drámaírói és drámajátzó műhelyt teremtő Ladiver Illést (Vladimir RUŽIČKA, *Eliáš Ladiver mladší slovenský pedagog*, 1946) vagy a soproni ev. iskola alapítóját, a Padovában tanult művelt jogtudóst, három iskoladráma szerzőjét, Lackner Kristófot (KOVÁCS József László, *Lackner és kora*, 1972) a szerkesztő nem említi. Hiányzik a kiadványból ÁBEL Jenő, *Színügy Bártfán*, Száz, 1884; SZILASI Klára, *Stöckel Lénárd Zsuzsanna drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században*, Bp., 1918; STAUD Géza, *Iskolai színhátékok Sopronban (1615–1776)*, Soproni Szemle, 1977; SZIVÁK Iván, *A magyar dráma kezdetei*, Bp., 1883. Ehhez járulna számos város-, iskolatörténet.

A forráskiadásban tárgyalt evangélikus színhátékokhoz képest kevesebb a református előadásoké. A bibliográfiában fordított az adatok aránya: 29:85. Ebből azonban 20 tétel Comeniusszal foglalkozik, 7 meg Csokonaival. Nem hívja fel kellőképpen a figyelmet Pápai Páriz Ferencre; még a szakember sem igen keresné Pápai művét az R. 53. szám alatt. Nem szerepel a művel kapcsolatban ENGEL Károly *Egy örvendetes helyesbítés*, Igaz Szó, 1959. II. 12. és BUSA Margit *Az öszödi kézirat másolatgyűjtemény*, Egyht, 1955. című írása. Tévesen nyert itt említést az 1626-ban Kolozsvárott játszott unitárius darab (R. 9). Az R. 40. számú tétel pedig a tárgyalt 1800–1868 időkor miatt mellőzhető. Tanulságos lett volna viszont felvenni a következőket: GULYÁS József, *Csokona szindarabjainak előadása*, ItK, 1925; HERMANN Gusztáv, „Az iffúság elméjének akarván világítani.” *Szigethy Gyula Mihály iskoladrámái*, Korunk, 1974; PENKE Olga, *Voltaire tragédiái Magyarországon*

a XVIII. században, FK, 1985. Talán megfelelőbb lett volna ebben a fejezetben hozni Gyárfás Tihamér közlését a *Comœdia Erdély siralmas állapotjáról* című szövegről, és nem a jezsuita tételek közt. Református darab, és meglehetősen vita támadt körülötte Szigetvári Istvánnal, Alszeghy Zsolttal, Gyárfás válaszával, ám ebből a bibliográfia mit sem érzékeltet.

Szegényes az *Unitárius színjátszás* bibliográfiája. A 12 tételből álló fejezetben feleslegesnek tartjuk Felvinczi ötvös (a kiadványban sajtóhibával: öt éves!) mestersegről írt (epikus) alkotásának említését (U. 10), hiányoljuk az alábbi cikkeket: VÁLI Béla, *A legelső magyar színigazgató*, Egyetértés, 1892; VARGA Imre, *Fejezet a XVII. század történetéből: Felvinczi György*, ItK, 1960. Ebben a fejezetben véljük említendőknak a Z. 26. és 38. szám alatt idézett dolgozatokat is. Az utóbbi években TÓTH Péter (*Colloquium: Egy elveszettnek hitt unitárius iskoladráma*, U. 11) és LATZKOVITS Miklós a bibliográfiában nem található tanulmánya (*Colloquium: Szövegközlés és értelmezési kísérlet = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997) hívták fel a figyelmet a régi unitárius hitvitázó drámákra. Ezekre

hiába utalnak a szerzők, Nagy Júlia figyelmen kívül hagyja a témáról szóló irodalmat: BALASSA József, *Unitárius hitviták a XVI. században*, It, 1913; BORBÉLY István, *Unitárius iskoladrámák a XVI. században*, It, 1913; BORBÉLY István, *Még egyszer az „unitárius hitviták”-ról*, It, 1913.

Méltánytalannak tűnhetik, hogy Nagy Juliának fáradságos munkával összeállított, a drámatudatónak nélkülözhetetlen kiadványáról gáncsoskodásnak tetszhető észrevételeket tettünk. Az igazság az, hogy elismeréssel tekintünk munkájára, melynek fő célja a kutatás segítése céljából az utóbbi évtizedek iskolai színjátszás-kutatósi eredményeinek az összegyűjtése, rendszerezése volt. Szakdolgozatokból, doktori értekezésekből, intézményeknél letétbe helyezett gyűjteményekből, konferenciák és tudományos ülések tanulmányköteteiből, évkönyvekből közvetített új ismereteket. Mi meg elismerés helyett egyre csak régi, a színjátszással gyakran csak mellékesen foglalkozó források hiányát hánytorgattuk. Mikor zárzóként elismerésünket fejezzük ki a gyűjtőknek, a szerkesztőknek, arra kérjük őket, észrevételeinket, kiegészítéseinket fogadják segítő szándékú kritikaként.

Varga Imre

## PANNONHALMI FÜZETEK, ÚJ SOROZAT, 36–44.

A Pannonhalmi Füzetek sorozatban 1926 és 1943 között 35 kötet jelent meg Pannonhalmi (és Budapest) impresszummal. A háború, majd a politikai helyzet alakulása miatt a sorozat nem folytatódott. A bencés tanárok szakdolgozatai, doktori értekezései nagyobbrészt kéziratban maradtak. Az 1989-es fordulat után újra-

élesztett sorozatban azóta újabb kilenc kötet látott napvilágot Pannonhalmán:

36. SOMORJAI Ádám, *A makariosz/szimeoni iratok*, 1995.

37. VARGA László, *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend népiskolái és általános iskolái az egyházmegyei tanügyigazgatás tükrében (1919–1948)*, 1996.

38. KISS Domonkos, *Régi magyarországi könyvek a Pannonhalmi Szent Benedek-rendi Főkönyvtárban az 1786-os abolíciós katalógus alapján*, 1996, 104 l.

39. SZENTJAKABI Lázár, *Karner Egyed versei: Latin tanítóköltemények a XVIII. század elejéről*, 1997, 148 l.

40. LUKÁCSI Márk, *Vajda Sámuel élete és irodalmi munkássága*, 1997, 198 l.

41. KORZENSZKY Richárd, *Kassai István énekgyűjteménye*, 1997, 135 l., 17 t.

42. TÓTH János Aldemár, *A pannonhalmi gazdálkodás története a XVIII. század derekán*, 1998.

43. HEGEDÜS Ottó, *Bencés irodalmi élet Pannonhalmán a két világháború között*, 1998, 128 l.

44. SÓLYMOS László Szilveszter, *Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát (1607–1637) könyvtárkatalógusának feldolgozása: Adalékok a Szent Benedek-rend Pannonhalmi Könyvtárának történetéhez*, 1998, 155 l.

Az alábbiakban e kötetek közül a magyar irodalomtörténeti szempontból figyelemre méltókról szólok, a kötetekben tárgyalt témák időrendjében.

41. **Korzenszky Richárd** bölcsészdoktori értekezésében (1974) a győri Bencés Székház Könyvtárából egy Bibliakiadás (*Novum Testamentum*, per Desiderium ERASMUM, Bazel, 1530) todalékként fennmaradt magyar nyelvű énekgyűjteményt dolgoz fel. Alapos könyvészeti, teológiai-ideológiai, irodalmi és nyelvészeti vizsgálatok alapján kideríti azt, hogy a kötet versbejegyzései, 25 teljes és egy csonkán maradt ének, Kassai István 1629. évi tulajdonbejegyzése előtt, 1627–1629 között kerültek todalékként a kötetbe. Egyéb kézírásos bejegyzések és a versek tartalma alapján bizonyítja a szerző,

hogy a gyűjtemény unitárius eredetű, Erdélyben keletkezett. Szerkezete az 1607. évi unitárius *Istenes énekek* című énekeskönyvhöz áll a legközelebb, a versek leírója erre a kiadásra támaszkodhatott. Az énekek közül kettő (*Kegyelmes Isten... Adj már csendességet...*) Balassi Bálint szerzeménye, itteni előfordulásuk Balassi unitáriusoknál és Erdélyben való népszerűségének bizonyítéka. Balassi hatására keletkezett egy másik vers (*Siralmos jajj-szóval Istenömhöz kiáltok*), amelynek versfőiből kis változtatással egy eddig ismeretlen versszerző neve (Székel András) olvasható ki. Más forrásban nem fordul elő az unitárius hitért bebörtönzöttek szabadulásáért könyörgő ének (*Mennynek földnek dicsőséges királya...*), egy unitárius szellemű zsoltárparafraíz (*Dicsértessék Uram örök szent neved...*) és egy halotti ének (*Forrásra kiviszem fejem...*). A jól dokumentált kötet valamennyi ének szövegét közli, a mondottakat 17 fényképmásolat illusztrálja.

44. **Sólymos Szilveszter** könyvtárosi szakdolgozatában Himmelreich György kézíratos katalógusát elemzi és teszi közzé. A bevezető tanulmány sokoldalúan mutatja be az 1620-as évek végén összeírt könyvjegyzéket (a katalógus sorsa, Himmelreich katalógizálási módszer, tartalmi elemzés, a könyvtár sorsának rekonstruálása és értékelése), a bemutatást folyamatosan fontos megállapítások kísérik, melyek részben a könyvtárra, részben annak tulajdonosára vonatkoznak. Sólymos Szilveszter a 178. egyházi és 258 világi tételt (683 művet) tartalmazó katalógus adatait összeveti későbbi pannonhalmi könyvkatalógusokkal (1658, 1768, 1786, 1802), az összevetés eredményét a katalógus betűhív közlésénél jelzi. A katalógus tételeit a

szerzők betűrendjében és tematikus rendbe állítva is olvashatjuk. A könyvek 4/5-e latin nyelvű, az egyéb nyelvű kötetek közt 38 német, 8 magyar akad. A katalógus tételeinek kb. 10–15 %-át ma is kézbe lehet venni. 51 kötetről egymás mellett olvashatjuk a katalógus leírását és a könyvek modern, részletező leírását, amely a tulajdonosokat is feltünteti. 10 Himmelreich tulajdonbejegyzésével ellátott kötet nem szerepel annak könyvjegyzékében (vagy nem azonosított). A meglévő könyvek közel fele Himmelreich apai öröksége. Mindezek alapján egy magyarországi családi könyvtár képe bontakozik ki előttünk, a Habsburg királyok melletti titkár apáé és a Rómában tanult, magas egyházi méltóságot betöltő fiúé. A könyvtár állománya „színes képet nyújt kora magasabb műveltségű olvasóinak igényeiről”.

39. **Szentjakabi Lázár** bölcsészdoktori értekezése 50 évet várt a kiadásra. A Karner Egyed bencés főapát (1699–1708) halála után *Unisonum carmen* címmel, 11 kéz által 1707 és 1720 között egybemásolt 4707 latin disztichont ismerteti és értékeli a fennkölt hangú dolgozat. A szerző Karner Egyed életútját annak verses önéletrajzából és a rendtörténet adataiból állította össze. A moralizáló, leoninusokban írt versek sorozatát részletesen ismerteti, szemelvényeket közöl belőle. A költemények értékeléséhez feltárja a verseknek a korabeli eszmékhez és művekhez való viszonyát. Megállapítja, hogy Karner katolikus erkölcstana nagyszombati jezsuita tanárok munkáival összhangban sztoikus alapokon nyugszik. A morális tanítóköltemény a középkor óta folyamatosan divatos példatárakhoz hasonlóan abc-rendű. De míg a prózai alphabetumok prédikációs segédkönyvnek készültek, Karner versgyűjteménye

tudatos gonddal felépített, önálló mű. A kötet végén két részlet közlése áll: Karner Egyed verses önéletrajza, valamint a *Keve rexit Pannonis oras* (a magyarok széthúzásáról).

38. **Kiss Domonkos** a II. József által feloszlott pannonhalmi kolostor könyvtárának állományával foglalkozik. Ír a feloszlás körülményeiről, majd elemzi a feloszláskor, 1786-ban készült katalógust, mely 4252 kötetet tartalmaz. Ebből 531-ről állapítható meg, hogy magyarországi nyomtatvány. Az 1802-ben visszaállított rend az Egyetemi Könyvtárból a visszaállítási jegyzék szerint 616 nyomtatott könyvet és 26 kéziratot kapott vissza. Az 531 magyarországi nyomtatvány közül 27 található ma Pannonhalmán régebbi tulajdonbejegyzéssel és az Egyetemi Könyvtár pecsétjével. A kötet nagy részét a feloszlási katalógusban talált hungarikumok 578 tétele leírása tölti meg. A leírás nyomdahelyek szerinti (néhol tévesztéssel). A katalógus adatainak azonosításához Szabó Károly *Régi magyar könyvtárak*, illetve Petrik Géza *Magyarország bibliográfiájára* hivatkozik. Az utóbbira az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-csoportjának gyakorlatát követve, kódokkal. (Ennek a feloldási módját az olvasóval jó lett volna közölni!) A felsorolás mellett külön oszlopban jelzi a szerző, hogy a szóban forgó kiadványból ma van-e a Bencés Főkönyvtárban példány, 1786 előtt is ott volt-e, s ha igen, milyen bejegyzés tanúsítja ezt.

40. **Lukácsi Márk** Vajda Sámuel (1718–1795) tihanyi apát alakját és munkásságát idézi fel halálának 200. évfordulójára írt szakdolgozatában. Olvasmányos stílusban, levéltári forrásokra is támaszkodva eleveníti fel Vajda Sámuel életének

körülményeit: a szellemi és lelki adottságaira, gyakorlati érzékére vonatkozó adatokat, a 18. század közepének pannonhalmi viszályait. Vajda 1760–1786 között volt tihanyi apát: jól gazdálkodott, építkezett (templom, fürredi fürdő), egyszerű, önmegtartóztató életével sok barátot szerzett magának. Gondosan ügyelt az apátság levéltárára, jelentősek könyvvásárlásai. A rend feloszlata után Szombathelyen élt rokonainál. A kötet Vajda irodalmi munkáit az alábbi fejezetekben tekinti át: „Elméleti teológiai művei, Prédikációi, A »Jézus élete«, A Margit-legenda, VI. Pius imakönyve, A szentek tiszteletéről írt művei, Versei, Függelék: Hollósy Egyedhez írt levelei”. Néhány fennmaradt prédikációja igazolja, hogy jól felépített barokk beszédei egyéni hangvétellük, népi fordulatokkal tűzdeltek. Fő műve a *Jézus élete* (I–III, 1772–1774). Az evangéliumok rendbe szedéséhez forrásokból dolgozott. Az egyes szakaszokhoz fűzött tanulságok allegorikus magyarázatai tudományos okfejtések helyett inkább érzelmekre ható gondolatokat és praktikus tanácsokat adnak. Ezzel egyidejűleg védi Vajda a katolikus hit tisztaságát, küzd a felvilágosodás áramlatai, sőt mindenféle világi irodalom és „világi tündér jók” ellen. Stílusa érzékeltes, eleven, hangzatos hasonlatokkal, népi fordulatokkal teli. A barokk mű áttekinthető szerkezetű, a magyar irodalmi nyelv gyöngyszeme. Vajda 1772-ben új kiadásban, „lelki épületre” jelentette meg a Pray György által betű szerinti átírásban kiadott Margit-legendát, 1784-ben a nem sokkal később pápává választott VI. Pius imakönyvének fordítását, 1788-ban pedig a gördülékény, eleven stílusban megírt, szentek tiszteletéről szóló értekezését, benne a középkori latin himnuszköltészet

néhány darabjának fordításával. Lukácsi a Sajghó Benedek főpát elleni lázadás megverselését (*P. Mártonnak szomorú éneke*, 1746) is Vajda Sámuelnek tulajdonítja. Kéziratból közli a Jézus gyermekségéről szerzett versezetet. A függelék ízeltöt ad Vajda kiterjedt levelezéséből 33, Hollósy Egyedhez 1786–1794 között írt, magyar nyelvű levél közlésével. A kötetet 14 fénymásolat illusztrálja.

43. **Hegedüs József** doktori értekezésében a két világháború közti pannonhalmi irodalmi élet színterét (Pannonhalmi Helikon), orgánumat (Pannonhalmi Szemle) és három költőalakját veszi számba. Nyomon követi a Harsányi Lajos által elképzelt katolikus irodalmi szervezkedést, Sfk Sándor és Alszeghy Zsolt véleményét, a gondolat eredményeként megvalósult baráti találkozásokat (Bánhegyi Jób, Rezek Román, Mécs László és Tüz Tamás beszámolói, emlékezései alapján). A győri közművelődést közel három évtizeden át szolgálta az 1920-ban alapított Győri Szabadegyetem, melynek előadásai gyakran a Pannonhalmi Szemle (1926–1944) hasábjait is gazdagították. A közönség az alkotókkal a Szemle matinéin (műsoros felolvasó estek, majd azt követő kötetlen beszélgetés a jelenlévőkkel) találkozhatott. Az 1936-os soproni és az 1944-es nagyváradi látogatás visszhangját idézi fel a kötet. A folyóirat számíthatott a bencés oblatúrokra és oblatákra, továbbá a volt bencés diákokra és környezetükre. A Pannonhalmi Szemle történetének és szemléletmódjának felrajzolását az ott megjelent irodalmi anyag ismertetése követi. A Szemle konzervatív irányvonalát Kocsis Lénárd terjedelmes kritikája jellemzi (Makkai Sándor *Magyar fa sorsa* című könyvéről). Hegedüs értékelése szerint a Pannonhalmi

Szemle időtálló tanulmányai Blazovicz Jákó világnézeti és társadalomszemléleti, továbbá Holenda Barnabás természettudományos cikkei. Ugyancsak fontos benne a rendkívül gazdag könyvismertetés. A néhol nehezen áttekinthető szerkezetű kötetben e bemutatást a Pannonhalmi Szemle hasábjain verseket megjelentető három bencés szerzetes (Magasi Artúr, Rezek

Román és Békés Gellért) életének és költészetének összefoglalása követi. A kötet függelékei közt olvashatjuk a Perjeli Naplóban 1932–1944 között megörökített irodalmi találkozások adatait és a Pannonhalmi Helikon működési szabályzattervezetét.

Szelestei N. László

**OROSZ LÁSZLÓ: A NIKLAI REMETE ÉS A KECSKEMÉTI FISKÁLIS. TANULMÁNYOK BERZSENYIRŐL ÉS KATONÁRÓL**  
Budapest, Krónika Nova Kiadó, [2000], 102 l.

Megkapó az az őszinteség, amellyel a szerző itt összegyűjtött tanulmányai megírásának személyes indítékát feltárja: „...az érdeklődést talán az is növelte, hogy magam is vidéken éltem, élek. Az a néhány tanulmány [négy Berzsenyiről, öt Katonáról], amelyet a róluk írottak közül kiválasztottam, többnyire magányosságukról szól, arról, hogy kiszorultak koruk irodalmának fő áramából.” (8.) Aki akár csak az *Új magyar irodalmi lexikon* szintjéig (amelynek egyébként „százados” szerkesztője volt) ismeri Orosz László élettörténetét; aki végigment vele Kecskemét főterén és láthatta a szeretet és tisztelet megannyi megnyilvánulását iránta; aki észlelhette viszont, hogy milyen nehézségek árán lehet egy kritikai kiadáshoz vagy készülő monográfiához szükséges elsődleges forrásokhoz vagy szakirodalomhoz egy mégoly kitűnő megyei könyvtárral rendelkező városban is hozzájutni – nos, az valóban (és a szerző szándéka szerint) másként olvassa az oldódás és kötődés dokumentumait, más-képp latolgatja Ady híres bekezdésének igazát a vacsi vadásztársaság együtt töltött

nappjai utáni ébredésről (idézve: 55) Katona József hétköznapijaiban vagy nem feledkezik meg a gazdálkodás napi teendői után éjszaka íróasztalhoz ülő Berzsenyi indulatainak háttérreljáról a klasszicista forma márványsima fegyelme mögött.

Mindez Orosz Lászlót olyan finom, a beleérzésig pontos elemzésekre készítette fel, amelyek az 1959 és 1999 közötti, ám időközben továbbfejlesztett írások (tanulmányok, előadászövegek, évfordulós megemlékezések) mindegyikét jellemzik. És most nem is csupán arra az előadászövegre gondolunk, amelynek megírására Katona József születésének 200. évfordulója adott alkalmat 1991-ben (*Katona József személyisége*), bár a modern lélektan kategóriáival dolgozó írás önmagában is megérdemli az olvasói figyelmet a genetikát mindenhatónak gondoló divatok idején. Hanem olyan kutatási eredményekre, mint például a Festetics–Kazinczyviszony alakulása (*Berzsenyi és Festetics*) vagy az ennél fontosabb Berzsenyi–Széchenyi-kapcsolat rajza (*Széchenyi és Berzsenyi*). Fontosabb, mert a szerzővel egyetértve meg kell látnunk és át kell



érezniük Berzsenyi csalódását abban a két emberben, akiket a reformkor morális nagyságai között tartunk számon: Kölcsey Ferencben és Széchenyi Istvánban. Berzsenyi a kétféle megnyilvánulás között akár összefüggést is láthatott. Hiszen Kölcsey (a mindenkori pályakezdő kritikusok merészségével) saját formálódó zsenifogalmának ismerveit kérte számon a „niklai remeté”-n, és amikor végre Berzsenyi – feldolgozva a recenzió megállapításait magában – ódára méltó személyt vélt lelni a gyakorlati tevékenységét épphogy, a lóverseny honosításával megkezdő Széchenyiben, az ünnepelt maga hűtötte le – a hazai klasszicista hagyomány romantikába áthajlásának jelenségével számot nem vetve – az istállószaftól kímélendő Polihymniát az egyébként kedvelt dunántúli poéta *Gróf Mailáth János*hoz ódája kapcsán.

Mindenféle erőltetett kronologizálás nélkül Orosz László meggyőzően mutatja be a normává emelkedő elmélet és az óhatatlanul késésben lévő gyakorlat fáziskülönbségeit. Hiszen a kritikus Kölcsey a romantikus eredetiségnek formaalkotó képességét is elvárta volna az ilyennel nem rendelkező, hanem erős formakövető tehetséggel megáldott költőtől; az Erdélyi Múzeum ítései pedig aligha láthatták a csak elképzelt romantikus hőstragédia megvalósulását a számos vitézi játéki elemmel megterhelt *Bánk bán*ban. (Már ha eljutott hozzájuk. Orosz László tudniillik most személyiségvonással érvel a kézirat Kolozsvárra el nem küldése mellett, vö. az 51. oldallal!) Találó a párhuzam (7–8) abban is, hogy valóban mindketten pályamódosítással válaszoltak: Berzsenyi a kritikára *Antirecenzió*val (teljes címen: *Kölcsey bírálatára ellenbírálat*), majd a *Poétai harmonistika* kidolgozásával, Szé-

chenyi gyakorlati programjára *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályai* megírásával; Katona a játékszíni tanulmánnyal (és a városi alügyészi állás megpályázásával). A fiatal joghallgatót, gyakornokot, majd ügyvédet ebben kettős kötődése segíthette: Pesten elkezdte szülővárosa történetének anyaggyűjtését (Pest → Kecskemét kötődés), Kecskeméten élve pedig nem akarta feladni irodalmi, színházi törekvéseit (Kecskemét → Pest).

Katona József mindenkori „szűkebb hazá”-jának kérdése átvezet a kötet egyik legizgalmasabb problémaköréhez, a költő és a drámaíró magyarságtudatáról írott tanulmányokhoz. A nemesi nemzet kétarcúsága és a mezővárosok parasztpolgári öntudata – az értelmiségi készletések mellett ez a két oszlop lesz az érdekegyesítési program erkölcsi alapozású nemzetfogalmának leginkább teherbíró tartópillére. Annak minden fontosabb illúzióját is előlegezve: ezért döbrent meg Széchenyi a *Hitel* „kurucvilágot támasztó” somogyi visszhangján (az osztálykonfliktusok elkerülésének valamint a közjogi kérdés megoldhatóságának illúziója), és ezért helyénvaló a Berzsenyi-idézet idevonása, a hazai nemzetiségek felemeléséről a magyar kultúra körébe: „...örömet magyarokká lesznek, ha lehetnek.” (A nemzeti követelések megkerülésének illúziója a polgári szabadságjogok megadása és a magyar államnyelv révén.)

E ponton dicsérhető igazán a kötet tanulmányanyagának logikus és mértéktartó válogatása. A *Berzsenyi magyarságtudatára* két másik írás felel: *A történetíró Katona József* és *A kecskeméti ügyész*. A szülővárosához fűződő szoros érzelmek kapcsán a szerző joggal hivatkozta (74) a debreceni költők, Csokonai, Fazekas pár-

huzamát. Talán tovább is léphetünk. Aho-  
gyan a Festetics György gróf iránti Ka-  
zinczy-idegenkedésben (32) is szerepet  
játszhatott az Árkádia-pör motívuma, úgy  
a Debrecennel és persze Kecskeméttel  
jelzett mezővárosi cívis-tudat harmadik  
nagy példáját, Dugonics András szegedi-  
ségét is szívesen vennénk. Annál is in-  
kább, mert nemcsak a történeti drámát író  
Katonának kellett viszonyulnia a *Bánk bán*  
több helyén a történetíró Dugonics ősmag-  
yar, mitologikus öntudatának hatásához,  
hanem (természetszerűen) még jobban a  
historiográfusnak, amint azt Katona Kec-  
kemét-történetének terjedelmes idézete is  
bizonyítja (75).

Ami már most a Berzsenyi- és a Kato-  
na-jelenség különbségeit illeti – a kötetben  
zömmel a párhuzamokról van szó –, azo-  
kat az Orosz László „házi kiadójának”  
tekinthető Krónika Nova frappáns módon  
jelenítette meg: a címlapképpel, amelyre  
sikerült megnyerni a mindig szellemes  
megoldással előrukkoló Orosz Istvánt.  
A mellérendelő cím fölött ugyanis együtt  
látható Barabás Miklós 1835–1837 körül  
festett, „hivatalos” akadémiai portréja  
Berzsenyiről (J. Schorn bécsi piktor 1806  
körüli, elefántsontra festett miniatúrje  
nyomán) és egy ismeretlen festő 19. szá-  
zadközépi pasztelképe, Katona József

minden bizonnyal egyetlen hiteles ábrá-  
zolása, amelyet éppen Orosz László hitele-  
sített annak idején. Az viszont már a mai  
magyar gyakorlatot minősíti, hogy miköz-  
ben egyik kezével a kiadó kedvelt szerző-  
jének szép és gondos megjelenési lehetősé-  
get biztosít (örülünk például a két költő-  
re vonatkozó teljes Orosz-bibliográfiának  
a 101–102. oldalon, a jegyzetek megőrzé-  
sének), másik kezével lefelejt egy ikonog-  
ráfiai eligazítást a korántsem érdektelen  
vagy közömbös címlaphoz.

Orosz László könyve amellet bizonyít,  
hogy van értelme tanulmánykötet kiadásá-  
nak még akkor is, ha nincs benne első  
közlésű írás. Ehhez persze mindenképp  
olyan szerző szükségeltetik, aki finom,  
érzékeny elemzéseiben és nem mulékony  
jelzőkben él kötetében. Nemcsak együtt-  
és újraolvasni jó és élvezetes e tanulmá-  
nyokat, de újak iránt is támad olvasói  
igény. Orosz Lászlótól várhatunk, várhat-  
nánk olyan elemzést, mint a drámaíró Ber-  
zsenyiről szólót, miután megkaptuk tőle a  
lírikus Katona újrakiadását (1991-ben).  
Vagy kinek a tollából készülhetne jobb  
áttekintés Horatius kedveltségéről és ér-  
telmezéseiről a magyar poétikai gyakorlat-  
ban a 19. század első felében, mondjuk Vi-  
rág Benedektől Petőfi Sándorig?...

*Kerényi Ferenc*

## **JULES MICHELET: LEÇONS AU COLLÈGE DE FRANCE 1847**

Publiées par Ambrus Miskolczi avec la collaboration de Imre Szabics

et Patrick Quillier, Budapest, Universitas Kulturális Alapítvány, 1999, 191 l.

(Europica Varietas: Série de documents et d'études de la Chaire de Philologie Roumaine  
de l'Université Loránd Eötvös à Budapest).

A nagy francia forradalom eszméinek, a  
„szabadság, egyenlőség, testvériség” gon-  
dolatvilágának Jules Michelet, a klasszikus

értékű francia történetíró volt a legtisztább  
megjelenítője. A „nép, nemzet, haza, em-  
beri méltóság, jogszerűség, összetartozás”

s mindenekelőtt az „emberség” fogalmi az ő mélyen érzelmi ihletésű előadásában az olvasók, hallgatók erkölcsi élményévé váltak. Az 1840-es évek folyamán a Collège de France-ban tartott óráira sok százan jártak, könyveit ronggyá olvasták – a demokratikus liberalizmus ideái Michelet katedrájáról hatották át legmélyebben a francia (és nemcsak francia) közvéleményt. Vasvári Pál szenvedélyes kiállása 1847 novemberében a francia tudós mellett bizonyossága annak, hogy Michelet ideái jelzőtűzként fénylettek más országokban is.

Az *Europica Varietas* sorozat arra hivatott, hogy fontos, a népek megbékélését szolgáló történeti dokumentumokat adjon közre. Kezdő kiadványként Michelet-nek egy olyan értekezése jelent meg, amely annak idején függeléké volt a monumentális *Cours au Collège de France*-nak, s melyet a Román Tudományos Akadémia könyvtára őriz. E Miskolczy Ambrus gondozásában most közzétett függelék éppoly etikus és politikus töltésű, mint maga a nagy előadássorozat: a történetíró erkölcsére, utóbb az emberi nem jövőt alakító, hivatására kívánja ráeszméltetni a hallgatóságot.

Michelet magas kritériumokat állít történetész pályatársai elé. Azt kívánja, hogy a történetész önként vállaljon szegénységet. Legyen tudatában annak, hogy az ember gazdagsága belül van. Legyen független belülről – szabaduljon meg a formuláktól. Legyen szabad „kívülről” is, azaz legyen független minden párttól. Csupán az igazság érdekelje, a pártédek hagyja hidegen. A párthoz tartozás megbénítja a kezdeményezést és az ítélőerőt. Michelet szemében ugyanakkor a történetíró nem annyira a múlt sáfára, mint inkább a jövő utkövezője: a mester szerint feladata, hogy eltaszít-

sa, megvesse a bemutatott múltat. A történelem morálja az, hogy függetlenek legyünk tőle, s a jövő felé forduljunk. A régi partok arra valók, hogy elhagyjuk őket.

A történetíró-próféta 1847-ben minden pórússágban érzi és érzékelteti, hogy a fennálló világ meghaladott. Az ideál előttünk van – szögezi le több ízben –, el kell indulnunk feléje. S hogy megtaláljuk az ideálokat, a történészeknek azokat az embereket kell tanulmányozniuk, akik dolgoznak és szenvednek. Menjenek a nép közé, olvassanak az emberekben, tanuljanak munkájukból és fájdalmaikból. Sokkal többet fognak ezáltal tanulni, mint a könyvekből. „Az Isten a tömegben van” – vallja Michelet.

Mintául, előképül Voltaire-t és Rousseau-t ajánlja, kik újjá akarták formálni koruk társadalmát. E két ember művét azonban a forradalom előtt senki sem folytatta. Michelet diákjaitól várja a folytatást. Szerinte a nagy francia forradalom óta olyan rend létesült, amelyben nincs többé szabadság. Még kevésbé egyenlőség. Vissza kell hát térnünk Voltaire-hez és Rousseau-hoz egy ellenséges világ közepén. Az ő hitük folytatódjék az utódokban is. Az asztalt, amelyen Rousseau írt, Michelet a világ trónjának nevezi.

Az élet minőségének újjáformálására azonban csak új ember lehet képes. A törvények érvényesüléséhez emberek kellenek. Ezért a nevelés fontossága a francia történetész szerint óriási. A nevelés ne legyen uniformizált, előre gyártott szabályok szerinti – az emberiség egysége ugyanis tévképzet, csalóka álom. A nevelésben az általános humanitást össze kell egyeztetni a nemzeti különösséggel.

Megindító az a mélységes hit és bizalom, amellyel Michelet a jövőbe tekint,

amellyel az ember önmegvalósításában bízik. Ez a gondolkodásra, tetterre, szövetkezésre serkentő prófécia kis könyvének legfőbb értéke. „Ha ti istenek vagytok, teremtsetek, bizonyítsátok be, hogy istenek vagytok” – hirdeti művének egy helyén. Zűrzavaros, eszmények iránt közömbös, az

életet csupán a múlt repriméként felfogó korunkban nagyon jólesik Michelet „előre”-prófécijára. Hiszen hátha... Hátha neki lesz igaza, a tegnap és a ma süllyedéseért hátha megvigasztal a holnap?

Fenyő István

## HORVÁTH KORNÉLIA: TÚHEGYEN. VERSÉRTELMEZÉSEK A KÉSŐMODERNség MAGYAR LÍRÁJA KÖRÉBŐL

Budapest, Krónika Nova Kiadó, [1999], 197 l.

A jelenkori irodalomértés egyik fő kérdése: lehet-e közös nyelvelméleti alapra helyezni, összeegyeztethető-e az interpretáció és az analízis, a hermeneutikai alapozású recepcióesztétika és a formalista, strukturalista, tehát a hagyományos értelemben vett poétikai szövegértelmezés. Mert míg a hermeneutika a jelentés meghatározására irányul, addig a poétika leíró jellegű, a nyelvi entitásokat formális jelleggel, tehát szemantikától függetlenül igyekszik leírni.

Elméleti alapvetés szempontjából központi kérdése ez Horváth Kornélia első önálló könyvének is. A szerző „a két irodalomelméleti »irányzat« vívmányainak szintézisét a *diszkurzív poétikai interpretációban*” (21) látja megvalósíthatónak. Azt az összefüggő elméleti keretet és elemzési gyakorlatot, melynek tanulságait a szerző hasznosítja, Kovács Árpád önálló szemléletet és módszert képviselő munkáiból ismerhette meg a hazai irodalmi gondolkodás.

A könyv alcíme öt szerző verseinek elemzéseit fedi: József Attilától, Pilinszky Jánostól egy, Weöres Sándortól három, Nemes Nagy Ágnes-től és Petri Györgytől szintén egy-egy művet értelmez; tehát

egész életművek helyett a szövegek szemantikai univerzumának feltárása érdekében az egyes szövegek nyelvi szerveződését vizsgálja a dolgozat.

Bár a felsorolt költőket a magyar irodalomtudomány a lírai jelnyelv megújítói-ként tartja számon, a szerző tárgyválasztása első pillanatban indokolatlannak tűnhet, hiszen az „itt tárgyalt szerzők egy horizontba tartozása nem indokolható olyan fogalmakkal, mint a hermetizmus, tárgyiasság vagy mitologizáló költészet”. Ami „eltérő és egyedi poétikai arculatuk” ellenére mégis egy paradigmába sorolja a vizsgált szerzőket, az „a nyelvhez való viszony rokon volta” (8). A dolgozat – szem előtt tartva azt, hogy a klasszikus és a későmodernség lírai paradigmája közti különbség a líra jelnyelvének vizsgálata mentén írható le – annak tisztázásához szeretne hozzájárulni, miben is áll ez a versnyelvi fordulat. A dialogicitás elvét gyakorlati síkon is valló szerző szerint a paradigma kezdetét József Attila, végpontját Petri György jelöli ki.

A szerző az egyes alkotók esztétikai tárgyú írásait vizsgálva arra a következtetésre jut, miszerint nyelvszemléletük közös vonása, hogy a „verset a költők mint *kelet-*

kezésben lévőit, mint folyamatot tekintik, mely folyamat nem annyira az alkotás meneteként, hanem a szövegben létrejövő, születőben lévő nyelvként válik értelmezhetővé, éppen mivel ez az új költői nyelv minden egyes befogadásban újra megalkotódik. Ez a nyelv pedig, versről lévén szó, döntően a *hangzáson* alapszik” (10).

Mivel a vershangzás letéteményese a szó, a hangalak és a fogalmi jelentés különválasztható; a kettő között azonban kapcsolatot teremt egy harmadik tag, pontosabban a mód, ahogy a hangalak a jelentéshez kapcsolódik (József Attila). Az a harmadik elem, melyet Humboldt és Potebnya *képzetnek* vagy *belső formának* nevezett, hozza létre az összefüggést a szó hangteste és jelentése között. A képzet ugyanis a szó történeti jelentéseinek soraként konstituálódik. De míg a történeti jelentés a hétköznapi kommunikációt zavarná, az irodalom nyelve abban különbözik a hétköznapi beszélt nyelvtől, hogy a versszöveg hangzásából kibontva újraéleszti a belső formát. A humboldti nyelvszemléleten alapuló potebnyai elképzelés tehát a nyelvet dinamikus újralétesülésnek, a hangsorok illetve a szóformák hordozta értelemképződés folyamatának, költői szemiózisznak tekinti. Ami a nyelvről való gondolkodás és a művészi nyelvhasználat módjáról az egyes alkotók írásaiból leoszűrhető, ezen a ponton lép dialógusba a humboldti alapozású modern nyelvfilozófia (nyelvmegértés, nyelvre történő eszmélődés) kérdészi horizontjával. A dolgozat írója saját megközelítmódja történetiségével az első, József Attila versét elemző fejezetben vet számot.

Egyfelől az olasz szemiotika (Eco) és az orosz poétikai hagyomány (a potebnyai örökség mellett elsősorban Tinyanov,

Lotman és Olga Frejdenberg) folytatása, másfelől a hermeneutikai megértésmélet (Heidegger, Gadamer) és részben a recepcióesztétika (Iser) eredményeinek fölvalalása határozza meg azt a történeti örökséget, mely a dolgozat irodalomelméleti kereteit is határolja.

A szerző módszertani alapfeltevése szerint az értelmezés az életre hívott belső formák (történeti szemantika) szövegeképző erejére kell hogy irányuljon; vagyis egyfelől arra kérdez rá, hogy a szöveg magasabb nyelvi szintjein megalkotható jelentések hogyan bomlanak ki, mi módon motiváltak a hangzás és a belső forma felől. Az interpretátornak tehát a hangzásnak a megnyilatkozás feletti értelemképző erejével is számolnia kell. Másfelől azonban a létrejövő jelentés a jelképzés folyamatára is visszahat (másodlagos jelölés), így lesz a hangalak, a szó jelölője is a jelölés tárgyává.

A diszkurzív poétikai megközelítés ugyanakkor hermeneutikainak is tekinthető, amennyiben a szöveg egyetlen elemét, így a szót sem tekinti eleve értettnek.

A költői reetimologizáció – a belső forma újratemtése – létrehozta szöveg így a *nyelv* újraalkotásaként válik értelmezhetővé; a szöveg mint szubjektum „a nyelvalkotás útján maga is teremti magát, azaz személyessége a szövegalkotás folyamatában jön létre” (29).

A dolgozat felhasználja a kései Lotman kutatási eredményeit is, aki az irodalmi szöveget az emberi személyiség mintájára írja le; továbbá számba veszi azt a hermeneutikai tapasztalatot, mely a szöveg és olvasó interszjektív viszonyára figyelmeztet. Így valóban joggal vezet be elemzéseibe a szövegszjektum terminust, Kovács Árpád szövegelméletének kulcsfogalmát.

Arra a kérdésre tehát, hogy a műalkotás keletkező nyelvében a szubjektum és a szerző halála megy végbe, vagy a nyelvi megnyilatkozás inkább a személyesség megnyilvánulásának formájaként írható le, Horváth Kornélia Barthes-éval ellentétes választ ad. Megalapozottnak tűnő véleménye szerint – a szubjektum kérdését a humboldti-potebnyai nyelvfelfogás felől tartva továbbgondolhatónak – szerzőnél és olvasónál egyaránt a megértés folyamata zajlik le – ez különíti el a szövegbe belépő ént az empirikus-biografikus éntől, így a „szerző halála” nem azért lesz szükségszerű, hogy az olvasónak visszaadhassuk saját helyét.

Az elemzett költők közül Petri az, aki leginkább közel kerül a posztmodern fordulathoz; a líratörténeti folytonosság szempontjából ezért kérdésként merül fel, vajon a paradigma kezdőpontjától legmesszebbre kerülő, az egyébként ironikus beszédmódú alkotói módszert is jellemzi-e az a nyelv- és szubjektumszemlélet, melyet a legújabb irodalomtörténet a későmodernség paradigmájának nevez; tehát redukálódik, megszűnik-e a többi alkotóra jellemző, a vers- és szóhangzásra, illetve a történeti szemantikára épülő szövegalkotó módszer.

Petri *A hagyma szól* című verse a szövegbeli monológ elmondójaként a hagymát nevezi meg; a maga ürességét és szó-lásképtelenségét állító beszélő azonban nemcsak a megnyilatkozás, hanem a szólás szintjét is uralja: a szó hangalakjának folyamatos transzformációja határozza meg, hozzá létre végső soron a szöveget. Az eredetileg az 'üres, valamitől mentes' jelentésű *hiu* szóra visszamenő *hagyma*, *hajma*, *haj*, *héj* tővariánsok ismétlődése az üresség képzetét nyelvi motivált módon

kapcsolja a hagymához, „aki” tehát nemcsak a versbeli történet – feldarabolás – szintjén, hanem „nyelvi úton, *mint szó is felbontatik* különböző hangzó részreire” (185).

A *hely* szóalak pedig a nyelvi metaforikában nem a történeti rokonság, hanem a homofónia révén vesz részt: a költői reetimologizációban, mely a szövegben létrejövő szemantika révén a *hely* szót is felruházza az 'üresség' képzetével. Annak ellenére tehát, hogy a versbeszédben a hagyma tulajdon elhallgatását állítja, éppen ebben az állításban *szól* folyamatosan. Így a versszöveg szubjektuma – mondja Horváth Kornélia – valójában az a nyelvi tevékenység lesz, amely a vers legelemibb alapegységeit szemantikailag a történeti rokonság és hangzásbeli azonosság révén egymáshoz kapcsolja. Így a Petri alkotói módszerével kapcsolatban feltett kérdésre (megszűnik-e a többi alkotóra jellemző szövegalkotó módszer) a dolgozatíró határozott nemiellel válaszol.

Ennek értelmében azonban a dolgozat egy másik kérdést is felvet: vajon a nyelvre hallgató, a vers- és szóhangzásra, a történeti szemantikára építő alkotásmód a későmodernség paradigmájára korlátozódik-e. Következtetése szerint „a nyelv hangzóságában rejlő poézis felszabadítása és a vershangzásban megteremtődő költői szemantika jelentőségét a magyar líra más, korábbi költőinél is fölfedezhetjük” (14); az „elődök” közül főképpen Aranyt, Berzsenyit, Balassit és Rimayt tekinti idetartozónak.

Az elemzések kiindulási pontja kitüntetett: ez egyenesen következik a dolgozatíró felvázolta humboldti-potebnyai (–gadameri) nyelvfelfogásból, mely szerint a nyelvi szubsztanciát életre hívó sze-

miózis a hangzás szintjéről indul. A vers esetében tehát a hangzás külön szintjével, a versritmussal (illetve a rím, a versszak-szervezet, a különböző hang- és hangcsoport-ismétlődések vizsgálatával) mint a lírai szövegeket a narratívától elválasztó specifikus tényezővel, s csak a lírára jellemző értelemképző alakzattal is számolni kell (33).

A verselemzések gyakorlatában ezt a megfigyelést Horváth Kornélia úgy látja kamatoztathatónak, hogy az önmagában megközelíthető értelmet nem hordozó versritmus, mely a szöveg homogén felépítettségét jelzi, időről időre ellentmond a felállított mértéknek, a szöveg más nyelvi szintjeivel pedig ezek a kitüntetett szöveghelyek szemantikai kapcsolatot létesítenek. Így például Pilinszky *Senkiföldjén* című versének meglehetősen szabályos jambikus lejtése éppen a ritmikailag kiemelt funkciójú első sorban nem realizálódik, sőt, trochaikussá válik. A csak rekurzív olvasatban észlelhető anklázis a verssor mellett a *senkiföldjén* szót emeli ki, mely így „egy ritmikailag alapú metaforika kezdőpontját is képezi” (50).

Az egyes versek esetében a szövegközeli olvasat az általános teoretikus és módszertani következtetéseken túl természetesen fölvet speciális kérdéseket is, ahogy arról már a Petri-vers kapcsán szóltunk.

A József Attila-vers Horváth Kornélia olvasatában mint a lírai beszélő hermeneutikai értelemben vett megértéstörténete írható le. Ez a megértés a szövegalkotás folyamatában, tehát nyelvi-poétikai úton megy végbe: a szöveg sajátos alanyisága (mint a vers egyedi értelemvilága) a szövegben keletkező szó (történeti szemantikája) révén bomlik ki.

Pilinszky János *Senkiföldjén* című verse kapcsán az értelmezés a referenciális jelentéstulajdonítás irrelevanciáját hangsúlyozza; a történelmi szemantikát a vers egésze tekintetében a „szem ~ csillag” metafora újraírása hordozza. A vers metaforikáját a dolgozatíró intertextuális kapcsolatok felől is leírja (Dante *Isteni Színjátéka* és Goethe *Faustjának* II. része).

A szerző mindhárom Weöres-vers elemzése során meggyőzően bizonyítja, hogy a lírai beszéd imperszonalitása a szónál kisebb egységekre építő versnyelvre nincs hatással. Az alanyiságától megfosztott szövegről tehát kizárólag a megnyilatkozás szintje kapcsán beszélhetünk, míg a hangzásmetaforikára építő versnyelv képes lesz a maga (szöveg)szubjektumát, a csakis rá jellemző alanyiságot létrehozni.

Valószínűleg a *Pára* elemzését tarthatjuk a legérdekesebbnek abból a szempontból, hogy a névelőkkel és címmel együtt mindössze tizenhét szóból álló, egyszerűnek, sőt, első pillantásra talán interpretációra sem szorulónak tűnő versnek milyen mély és gazdag rétegeit képes feltárni a megfelelően elmélyült, tudatos elemzés. A születő új szubjektum gondolatát a *Pára* címszó hordozza a maga történeti jelentéseiben, illetve az ezekre épülő közismert kontextusában. A régi jelentések közül Horváth Kornélia a ’kovász, élesztő’ szemantikát emeli ki, „mely felől a verset a *(meg)kelés, keletkezés* történeteként” olvassa. A vers a „léttelenség állapotát” a „világ és a virág szavak közös etimológiájában teremti meg”. Az említett szópár az *Ómagyar Mária-síralmat* mint pretextust idézi, így „a szöveg tulajdon létrejövésének történetét a magyar nyelv és irodalom keletkezésének fényében reflektálja és alkotja meg”. A dolgozatíró tehát a verset

úgy interpretálja, mint amely „a költői nyelv és az irodalmi alkotás keletkezésének történeteként áll elénk” (107–108).

Az egész életmű tekintetében is kiemelt *Fák* című Nemes Nagy Ágnes-vers diszkurzív poétikai elemzése annak meghatározására irányul, hogy a dolog-tárgy nyelviileg mi módon artikulálódik, s arra is választ keres, milyen természetű a Nemes Nagy Ágnes-i kép. Következtetésében a képet úgy értelmezi, mint a szóban (a szó belső formája révén) eleve benne rejlő nyelvi potenciált, melyet a vers a születése során (illetve az olvasás során történő újraalkotásban) bont ki. Az elemzett vers esetében tehát a szöveget a *fák* mint címadó trópus szervezi mind akusztikai, mind szemantikai oldalról.

Horváth Kornélia szövegelemzéseiben a szöveg „diszkurzív rendjét”, tehát a nyelvi

úton létrejövő, új szemiózissal járó szemantikát vizsgálja. Kísérletet tesz a nyelv-központú poétikai értelmezés és a modern hermeneutika, recepcióesztétika eredményeinek szintézisére, miközben az egyes szerzők esztétikai tárgyú írásaira is erőteljesen reflektál; így mind módszertanában, mind elméleti megközelítésében új irányt képvisel a hazai irodalomtudományban (kivált a versritmusra-hangzásra épülő szemantika kapcsán).

Elmélyült és sokrétű szövegelemzéseinek köszönhetően könyve nemcsak a későmodernség lírai jelnyelvének sajátosságait segít feltárni, de lehetőséget ad az újabb magyar vers modernség-történeti összefüggésének új távlatba helyezésére is.

Finta Gábor



# ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (főszerkesztő), KECSKEMÉTI GÁBOR (felelős szerkesztő)

BALÁZS MIHÁLY, BÍRÓ FERENC, BITSKEY ISTVÁN, DÁVIDHÁZI PÉTER,  
ERDÓDY EDIT, KŐSZEGHY PÉTER, KULCSÁR PÉTER, TVERDOTA GYÖRGY,  
VIZKELETY ANDRÁS

CSÁSZTVAY TÜNDE (szerkesztő), BENE SÁNDOR (a Szemle rovat szerkesztője),  
HEGEDŰS BÉLA (technikai segédszerkesztő)

2001. CV. ÉVFOLYAM

BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

## A CV. évfolyam munkatársai

- Békés Enikő (Budapest)  
Bene Sándor (Budapest)  
Bitskey István (Debrecen)  
Boka László (Budapest)  
Bollók János (Budapest)  
Boronkai Szabolcs (Budapest)  
Burján Monika (Szeged)  
Császtvay Tünde (Budapest)  
Daneloni, Alessandro (Firenze)  
Debreczeni Attila (Debrecen)  
Eisemann György (Budapest)  
Fenyő István (Budapest)  
Finta Gábor (Székesfehérvár)  
Földes Györgyi (Budapest)  
Fried István (Budapest–Szeged)  
Gerold László (Újvidék)  
Györe Zoltán (Gödöllő)  
Gyüszi László (Tatabánya)  
Hargitai Andrea (Pécs)  
Hilóczki Ágnes (Kazincbarcika)  
Hubert Ildikó (Budapest)  
Jankovics József (Budapest)  
Jászberényi József (Budapest)  
Kecskeméti Gábor (Budapest)  
Kerényi Ferenc (Budapest)  
Koltai András (Budapest)  
Z. Kovács Zoltán (Szeged)  
Kunkli Enikő (Debrecen)
- Merényi Annamária (Pécs)  
Mesterházy Balázs (Budapest)  
Mészáros Ágnes (Debrecen)  
Nagy Levente (Budapest)  
Nagy Miklós (Budapest)  
Pajkossy Gábor (Budapest)  
Penke Olga (Szeged)  
Petróczi Éva (Budapest)  
Rákai Orsolya (Szeged–Budapest)  
S. Sárdi Margit (Budapest)  
Sas Péter (Budapest)  
Szalai Anna (Jeruzsálem)  
Szelestei N. László (Budapest–Piliscsaba)  
Szentmártoni Szabó Géza (Budapest)  
Szentpéteri Márton (Budapest)  
Szilágyi Márton (Budapest)  
Szilasi László (Szeged)  
Takáts József (Pécs)  
Thimár Attila (Budapest–Piliscsaba)  
Tóth István (Marosvásárhely)  
Tóth Péter (Budapest)  
Tóth Zsombor (Kolozsvár)  
Urbán Aladár (Budapest)  
Varga Imre (Budapest)  
P. Vásárhelyi Judit (Budapest)  
Virágh László (Budapest)  
Zentai Mária (Szeged)

# TARTALOMMUTATÓ

## Tanulmányok

<i>Bene Sándor</i> : A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell	285
<i>Boka László</i> : Kanonizáció és a „szerzői arc” az 1957 utáni erdélyi magyar irodalom magyarországi recepciójában	57
<i>Burján Monika</i> : Toldy Ferenc helye a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében	29
<i>Debreczeni Attila</i> : Nemzet és identitás a 18. század második felében	513
<i>Eisemann György</i> : A „befagyott emlékezet” és a „világfolyás” (Vajda János: <i>A kárhozat helyén</i> )	325
<i>Kecskeméti Gábor</i> : A <i>genus iudiciale</i> a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben	255
<i>Penke Olga</i> : A regény műfaja Dugonics <i>Etelkájában</i>	553
<i>Szalai Anna</i> : „...bűn hozatott fel ellenem: [...] »Ellensége vagyok a zsidóknak«” (Zsidó szereplők Nagy Ignác műveiben)	573
<i>Takáts József</i> : Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett	316
<b>Tóth István</b> : A gyulafehérvári latin nyelvű humanista költészet alapvonásairól (Első közlemény)*	3

## Kisebb közlemények

<i>Boronkai Szabolcs</i> : Német–magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux – báró Dóczy Lajos (1845–1919)	71
<i>Földes György</i> : Az Ady-recepció mint az impresszionizmusellenesség egyik aspektusa Lukács György kritikai munkásságában	618
<i>Fried István</i> : A levelez(get)ő Márai Sándor (A Márai–Megyery Sári-levelezés margójára)	84
<i>Györe Zoltán</i> : Eddig ismeretlen kapcsolatok a Csokonai családban	359
<i>Gyüszti László</i> : Egy törvénytelen író: Tévedések Laczkó Géza életrajzában	369
<i>Szentmártoni Szabó Géza–Virágh László</i> : Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában	341
<i>Tóth Zsombor</i> : Montaigne és Bethlen (?): „Meztelen” („tout nud”) moralista „magyar köntösben”	600

\* A tanulmány második részének megjelentetéséről lemondunk, mert az időközben megjelent a szerző fordításkötetének utószavaként: TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „Költők virágkertje”*, Bp., Accordia Kiadó, 2001 (Hagyományörző Könyvek, 1), 339–408.

## Műhely

<i>Hargitai Andrea</i> : Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi	638
<i>Jászberényi József</i> : Kontextusok Kölcsey Ferenc magnetista tematikájú műveihez	373
<i>Thimár Attila</i> : „A társaság állapotja”: Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai	90
<i>Urbán Aladár</i> : Petőfi választási kudarca és az országgyűlés	397
<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : Káldi György: <i>Oktató intéz</i>	623

## Textológia

<b>Bollók János</b> : Kísérlet Christianus Schesaeus <i>Historia Annae Kendi</i> című elégiája szövegének rekonstrukciójára	149
<i>Mészáros Ágnes</i> : Genetikus elv – digitális kiadás (Elméleti megfontolások egy készülő Kazinczy-kiadás kapcsán)	414
<i>Tóth Péter</i> : Az apostolok vetélkedése: Egy kódexünk forrásaihoz	657

## Bibliográfia

<i>Merényi Annamária</i> : Ungvárnémeti Tóth László szerzői bibliográfiája	430
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Balassi-bibliográfia (1994–2000)	107

## Műelemzés

<i>Kunkli Enikő</i> : A visszavonhatatlanság tapasztalataként megjelenő létértelmezési válság tematizálódása Gárdonyi Géza <i>Az öreg tekintetes</i> című művében	128
<i>Mesterházy Balázs</i> : „Fénynek hajlékát romjaiban látni” (Vörösmarty Mihály: <i>A Rom</i> )	685
<i>Szilágyi Márton</i> : „...többé semmit azontúl” (Vörösmarty Mihály: <i>A Rom</i> )	678
<i>Szilasi László</i> : „Álma kietlen” (A fenséges problémái Vörösmarty Mihály <i>A Rom</i> című kiseposzában)	698
<i>Zentai Mária</i> : Ősvények és romok	670

## Adattár

<i>Daneloni, Alessandro</i> : Egy levéltári dokumentum Garázda Péterről	451
<i>Hubert Ildikó</i> : Kánya Athanáz ének-másolatai teológiai jegyzetében (1743)	707
<i>Jankovics József</i> : Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében	183
<i>Pajkossy Gábor</i> : Kölcsey – ahogy az országgyűlési titkosszolgálat 1836-ban látta	458
<i>Rákai Orsolya</i> : Rhédeyné Kácsándy Terézia temetésének leírása	712
<i>S. Sárdi Margit</i> : Ismeretlen 17. századi versek a zágoni parókia könyvtárában	456
<i>Sas Péter</i> : Bánffy Miklós ismeretlen arca (Adalékok az életmű megismeréséhez)	716

## Párbeszéd (Vita)

<i>Bitskey István</i> : Pótlás és javítás egy Pápai Páriznak tulajdonított vers szövegkiadásához	214
<i>Kerényi Ferenc</i> : Petőfi, az orosz ügynök	465
<i>Nagy Levente</i> : Dubito ergo requiro	215

## Krónika

Intézeti hírek (2000. január 1.–december 31.) ( <i>Császtvay Tünde</i> )	248
--------------------------------------------------------------------------	-----

## Szemle

Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről ( <i>Szentpéteri Márton</i> )	476
ARANY János, <i>Tanulmányok és kritikák</i> , vál., szerk., utószó S. VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár: Források, 4). ( <i>Nagy Miklós</i> )	237
<i>The Croatian Muses in Latin (A Trilingual Anthology Latin–English–Croatian) – Musae Croaticae latini sermonis (Anthologia trilinguis Latino–Anglico–Croatica) – Hrvatske Muze na latinskom (Trojezična antologija latinsko–englesko–hrvatska)</i> , ed. Vladimir VRATOVIĆ, Zagreb, 1998, 312 l. (Most – The Bridge: A Journal of Croatian Literature, Special Editions). ( <i>Petrőczy Éva</i> )	223
DÁVIDHÁZI Péter, <i>Per passivam resistantiam: Változatok hatalom és írás témájára</i> , Bp., Argumentum Kiadó, 1998, 409 l. ( <i>Thimár Attila</i> )	468
ENYEDI Sándor, <i>Tegnapelőttől tegnapig: Művelődéstörténeti töprengések</i> , Kolozsvár, Yoyo Only Kiadó, 1998, 311 l. ( <i>Gerold László</i> )	245
GYÖNGYÖSI István, <i>Márssal társalkodó Murányi Vénus</i> , kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 202 l. (Régi Magyar Könyvtár: Források, 8); GYÖNGYÖSI István, <i>Porából megéledett fönix</i> , kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 299 l. (Régi Magyar Könyvtár: Források, 10). ( <i>Nagy Levente</i> )	724
HORVÁTH Kornélia, <i>Tühegyen: Versértelmezések a későmodernség magyar lírája köréből</i> , Bp., Krónika Nova Kiadó, [1999], 197 l. ( <i>Finta Gábor</i> )	744
KEMÉNY Zsigmond, <i>Kisregények és elbeszélések</i> , kiad., tan., jegyz. BÉNYEI Péter, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 314 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 2). ( <i>Nagy Miklós</i> , <i>Z. Kovács Zoltán</i> )	238
KILIÁN István, <i>A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig / Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegiisque Scholarum Piarum Hungariae</i> , Bp., Argumentum Kiadó, 1994, 772 l. (A Magyarországi Iskolai Színjátszás Forrásai és Irodalma). ( <i>Koltai András</i> )	224
KNAPP Éva, <i>Officium Rákócianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai</i> , Bp., Borda Antikvárium, 2000, 200 l. ( <i>Bene Sándor</i> )	486
MARGÓCSY István, <i>Petőfi Sándor</i> , Bp., Korona Kiadó, 1999, 312 l. (Klasszikusaink). ( <i>Kerényi Ferenc</i> )	502
Jules MICHELET, <i>Leçons au Collège de France 1847</i> , publiées par Ambrus MISKOLCZY avec la collaboration de Imre SZABICS et Patrick QUILLIER, Bp., Universitas Kulturális Alapítvány,	

1999, 191 l. (Europica Varietas: Série de documents et d'études de la Chaire de Philologie Roumaine de l'Université Loránd Eötvös à Budapest). (Fenyő István)	742
OROSZ László, <i>A niklai remete és a kecskeméti fiskális: Tanulmányok Berzsenyiről és Katonáról</i> , Bp., Krónika Nova Kiadó, [2000], 102 l. (Kerényi Ferenc)	740
Pannonhalmi Füzetek, Új sorozat, 36–44. (Szelestei N. László)	736
POZSVAI Györgyi, <i>Visszanéző tükörben: Az Álmodó álmodója ezredvégi olvasata</i> , Bp., Argumentum Kiadó, 1998, 181 l. (Eisemann György)	506
<i>The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs</i> , preface by Marcello FAGIOLO, studies by Éva KNAPP, István KILIÁN, iconography by Terézia BARDI, ed. by József JANKOVICS, Bp., Enciklopédia Publishing House, 1999, 291 l. (Békés Enikő)	496
SZILÁGYI Márton, <i>Kármán József és Pajor Gáspár Urániája</i> , Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 490 l. (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 16). (Fried István)	228
<i>A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században: Az iskolai, a populáris és a hivatásos színjátszás Magyarországon (Bibliográfia)</i> , szerk. NAGY Júlia, az anyagot gyűjtötte Kiss Katalin, NAGY Júlia, Bp., Universitas Kulturális Alapítvány, 1998, 112 l.; <i>Kiegészítés a hasonló című bibliográfiához</i> , szerk. NAGY Júlia, Miskolc, 2000, 7 l. (Varga Imre)	732
László TARNÓI, <i>Parallelen, Kontakte und Kontraste: Die deutsche Lyrik um 1800 und ihre Beziehungen zur ungarischen Dichtung in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts (Studienband)</i> , Bp., ELTE Germanisztikai Intézet, 1998, 348 l. (Hilóczki Ágnes)	233

## NÉVMUTATÓ\*

- Aba Sámuel magyar király 4  
 Abafi Lajos 443  
 Abdias, Babyloniae episcopus 667  
 Ábel Jenő 451, 735  
 Abelson, R. P. 322, 324  
 Ábrahám Zoltán 334  
 Accetto, Torquato 294, 308  
 Ács Pál 112, 113, 120, 152, 248, 269–271, 313  
 Acsády Ignác 727  
 Adalbert, Szent 3  
 Adamik Tamás 704  
 Adams, Hazard 60  
 Adelong, Christoph 343, 353  
 Ady Endre 116, 187, 228, 325–327, 336, 618–622,  
 716, 740  
 Ágai Adolf 387  
 Ágh István 122  
 Ágh Lajos Norbert 734  
 Agostini, Paolo 356  
 Ágoston (Augustinus), Szent 293, 606, 629–633,  
 635, 657, 666, 668, 704, 707  
 Agricola, Rudolf 297  
 Aiszkülosz 17, 686  
 Aiszóposz 11, 726  
 Ajtai Dániel 456, 457  
 Aladár hun királyfi 3  
 Alexa Károly 116  
 Alföldy Jenő 118  
 Almási Balogh Pál 386  
 Almási Benjámin 28  
 Almási Miklós 609  
 Alpek Zoltán Imre 122  
 Alsted, Johann Heinrich 296, 476–478, 480–486  
 Alszegey Zsolt 736, 739  
 Althusius, Johannes 295  
 Altrichter Ferenc 610  
 Alvinczi Péter 222, 298, 305, 308, 311  
 Amade László 238, 239  
 Ambrosius Lahm, Sebastian 115, 313  
 Ambrus (Ambrosius), Szent 629, 631–633  
 Ames, William (Amesius, Guilielmus) 615, 616  
 Anakreón 436  
 Anderson, Benedict 517, 518, 550, 552  
 Andrassy Gyula 72  
 Andrae, Jacob 273  
 Andrae, Johann Valentin 483  
 Angerianus, Hieronymus 115, 272, 347  
 Angyal Dávid 734  
 Angyalosi Gergely 249, 251, 252  
 Anonymus 549, 561  
 Antognazza, Maria Rosa 477, 484, 486  
 Ányos Pál 103, 104, 238, 239  
 Apácai Csere János 305, 306, 308, 309, 483, 612  
 Apafi György 16  
 Apafi Mihály, I. erdélyi fejedelem 221  
 Apafi Mihály, II. erdélyi fejedelem 221, 456, 457  
 Apponyi Sándor 355  
 Áprily Lajos 62  
 Aquaviva, Claudio 637  
 Aranka György 101, 245, 538, 551  
 Arany János 13, 40, 73–79, 83, 148, 197, 237–239,  
 318, 327, 337, 465, 466, 706, 725, 726, 746  
 Arany László 74  
 Arany Lászlóné 76  
 Arató László 116  
 Aretino, Pietro 295  
 Argenti, Giovanni (Joannes Argentus) 637  
 Arias Montanus, Benedictus 634  
 Arisztotelész 265, 268, 276, 277, 332, 606, 664, 667  
 Armbrust Kristóf 355, 356  
 Armstrong, John 518, 524, 528, 539, 547–549  
 Arnisaeus, Henning 310  
 Árokszállásy Zoltán 324  
 Árpád fejedelem 549, 554, 555, 559, 562–565, 567,  
 569–571  
 Árva Judit 350

\* Folyóiratunk történetében először fordul elő, hogy egy évfolyamunk egyesített névmutatóját nem évekkel később, pótfüzetben tesszük közzé, hanem közvetlenül az évfolyam utolsó számának végéhez csatolhatjuk. Névmutatónk a BBL® programmal készült, amelynek kipróbálható változata letölthető az ItK honlapjáról.

- Asbóth János 328, 506, 508, 510  
 Asor-Rosa, Alberto 308  
 Assmann, Jan 519, 520, 526, 527  
 Asztalos László 265  
 Asztalos Miklós 362  
 Asztalos Pál 410, 411  
 Attila hun király 549, 559, 567, 571  
  
 Babits Mihály 123, 183–197, 199–213, 249, 326,  
 327, 492, 620, 719–721, 723, 725  
 Bach, Alexander 72  
 Bacon, Francis 19, 277, 297  
 Bacsó János 397, 403, 405, 408, 411  
 Badics Ferenc 725–729  
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 557, 726  
 Bajcsa András 280  
 Bajkay Endre 387  
 Bajza Jenő 55  
 Bajza József 30–33, 35–37, 40–42, 441  
 Balanyi György 225  
 Balásfi Tamás 310  
 Balassa Brunó 260  
 Balassa József 736  
 Balassa Menyhárt 15  
 Balassi Bálint 21, 107–127, 250, 255, 256, 265–  
 267, 269–272, 320, 323, 347, 357, 422, 619,  
 699, 728, 737, 746  
 Balassi Ferenc 112, 120, 269–271  
 Balassi Imre 110  
 Balassi János 113, 125  
 Balázs Béla 197, 201, 251, 618–622, 716  
 Balázs Eszter Anna 123, 573  
 Balázs János 39, 276, 277  
 Baldini, Artemio Enzo 309  
 Bálint József 717  
 Ballagi Géza 546  
 Ballard, Robert 341  
 Balog György 298  
 Balogh Edgár 247  
 Balogh Magdolna 251  
 Balogh Sámuel 33  
 Balzac, Honoré de 239, 673  
 Bán Imre 257, 258, 263, 304, 309, 476, 481, 612,  
 648, 725, 731  
 Bánffy Miklós 716–723  
 Bánhegyi Jób 739  
 Bánki Éva 115  
 Bankós Károly 398, 401–405, 410–412  
 Barabás Miklós 742  
 Baranyai Decsi János 23, 298, 303, 304, 309, 314  
 Baranyi Pál 490  
  
 Barcia, Franco 309  
 Barclay, John 553, 556, 557, 563  
 Bárczi Ildikó 109, 114, 638, 639  
 Barcs János 122  
 Barcsay Ábrahám 100, 101  
 Bardi Terézia 496, 497, 499–502  
 Barkhoff, Jürgen 374, 375, 388  
 Barkóczy Ferenc 91, 92  
 Barlaeus, Caspar 349  
 Barlay Ö. Szabolcs 116, 117  
 Barnard, F. M. 515  
 Báróczi Sándor 427, 538, 556, 559  
 Baron, Hans 309  
 Baróti Dezső 553  
 Baróti Szabó Dávid 474, 534, 535, 543, 544  
 Barrell, John 521  
 Barta Gábor 272  
 Barta János 239, 241, 242, 327, 328  
 Barta Róbert 209  
 Barth, Paul 603, 604, 607  
 Bartha György 562  
 Barthes, Roland 59, 252, 746  
 Bartók István 38, 108, 114, 250, 251, 260, 309, 648,  
 649  
 Bartolomeo della Fonte (Bartholomaeus Fontius)  
 451–453  
 Basilus Seleucensis 666  
 Báthory András, ifj. erdélyi fejedelem 22, 25  
 Báthory Gábor erdélyi fejedelem 21  
 Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király 14,  
 18–20, 22, 24, 25, 27, 149  
 Báthory István, Ecsedi 23, 357  
 Báthory Kristóf 18, 25  
 Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 23, 25, 26, 28,  
 303, 304, 310  
 Báthory Zsófia 489, 491  
 Batsányi János 34, 37, 43, 46, 49, 52, 98, 103, 104,  
 532, 535, 540, 541, 543, 545, 547, 550, 704  
 Batthyány Ádám 299  
 Batthyány Boldizsár 355  
 Batthyány Lajos, gr. 400, 459  
 Batthyány Orbán 10, 12  
 Baudelaire, Charles 237, 252, 326, 327, 332, 333,  
 339  
 Baurmann, Jürgen 418  
 Bausi, F. 451, 453  
 Bayer József 438, 597  
 Bayer, Johannes 278  
 Bayle, Pierre 295, 306, 374, 391, 392, 395, 476  
 Bebek Ferenc 150  
 Beckher, Georgius 268



- Becsky Károly 464  
 Bécsy Tamás 438  
 Beda Venerabilis 632, 666  
 Bednatics Gábor 336  
 Beér János 405, 407, 409–412  
 Beethoven, Ludwig van 349  
 Békés Enikő 250, 502  
 Békés Gellért 740  
 Béla, IV. magyar király 592  
 Béládi Miklós 69  
 Bellarmino, Roberto 306, 631, 633  
 Bellini, Eraldo 309  
 Bem József 466  
 Bence György 309  
 Bencze Balázs 109  
 Benda Gyula 94, 95, 350  
 Benda Kálmán 309, 538  
 Bene Ferenc, id. 383  
 Bene Sándor 216, 223, 251, 252, 279, 285, 309, 496, 536  
 Benedek Marcell 183, 436, 438, 442  
 Benkő Loránd 532, 562  
 Benkő Samu 431  
 Benson, Lee 309  
 Benyák Bernát 225, 735  
 Bényei Péter 238, 239, 243, 244  
 Beöthy Ödön 461  
 Beöthy Zsolt 197, 241, 436, 438, 725, 726  
 Berger Ilés 252  
 Berger, Peter L. 519  
 Bergson, Henri Louis 251  
 Beringer, Richard E. 97  
 Berkes Tamás 250  
 Bernát, Clairvaux-i Szent 632, 657, 658, 667  
 Bernáth Csilla 385  
 Bernegger, Matthias 296  
 Bernini, Lorenzo 497, 501  
 Bertelli, Sergio 306, 309  
 Bertha Zoltán 69  
 Berthóty Ilonka 553  
 Bertók László 122  
 Berzeviczy Márton 19  
 Berzsenyi Dániel 52, 105, 433, 434, 534, 564, 565, 674, 703–705, 724, 740–742, 746  
 Bessenyei György 92, 98, 100, 102, 104, 473, 532–534, 549  
 Bessenyei Sándor 473  
 Besze János 406, 409–411  
 Bethlen Béla 717  
 Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 3, 23, 239, 303, 305, 309, 314  
 Bethlen György 719  
 Bethlen Györgyné Jósika Paulina 719  
 Bethlen István 194  
 Bethlen János 298  
 Bethlen Miklós 217, 255, 256, 266, 312, 600–610, 612–615, 617  
 Bèze (Béza), Théodore de 628, 629, 631, 633, 634  
 Bezeczky Gábor 320, 324  
 Bhabha, Homi K. 521  
 Bibliander, Theodorus 635  
 Bielski Joachim 113  
 Birkás Géza 601  
 Birnbaum, Marianna D. 119, 451  
 Bíró Ferenc 90, 104, 473, 513, 532, 534, 539–541, 550, 553  
 Bíró Gyöngyi 108  
 Bisterfeld, Johann Heinrich 483–485  
 Bitskey István 91, 113, 124, 214, 215, 218, 220, 221, 281, 309, 355, 438, 542, 602, 614, 649, 731  
 Bitterli, Urs 528  
 Bizzarus, Petrus 354  
 Blake, William 672  
 Blandrata, Giorgio 15, 18  
 Blayer Jakab 733  
 Blazovicz Jákó 740  
 Blotius, Hugo 355  
 Blühm, Elger 313  
 Bocatius, Johannes 255, 256, 298  
 Bocskai István 222  
 Bocskay István erdélyi fejedelem 26, 256  
 Bocsor Péter 324  
 Bod Péter 607  
 Boda Edit 118  
 Boeckler, Johann Heinrich 292, 295, 296, 309  
 Boetticher, Wolfgang 341, 351, 352, 356  
 Boileau-Despréaux, Nicolas 704  
 Bojtár Endre 251  
 Bojti Veres Gáspár 303, 309  
 Boka László 57  
 Bóka László 325, 327  
 Bókay Antal 128  
 Bolla Márton 102  
 Bollók János 118, 149  
 Bolyai Farkas 240, 440  
 Bonfini, Antonio 10, 11, 292  
 Bónis Ferenc 710  
 Bónis György 255, 266, 267, 309, 538, 540  
 Bónis Samu 408–412  
 Borbély István 736  
 Borbély Szilárd 438, 550, 706  
 Boreczky Elemér 191, 192, 194, 195

- Borges, Jorge Luis 670, 673  
 Borí Imre 327  
 Bornemisza Elemérné Szilvássy Karola 719  
 Bornemisza Péter 119, 255  
 Boronkai Szabolcs 71  
 Boros Dezső 328  
 Boros Gábor 610  
 Borrelli, Gianfranco 306, 309  
 Borsa Gedeon 95, 112  
 Borsáti Ferenc 21, 28  
 Borzsák István 172, 260  
 Botero, Giovanni 294, 300, 302, 306, 309  
 Botonaki, Effe 604  
 Bourdieu, Pierre 318, 319, 323  
 Böhle, Knud 420  
 Bölskei András 111  
 Bradbury, Ray 675  
 Bradley, Neil 423  
 Braid, James 377  
 Bramante, Donato 501  
 Brătianu, Juon 722  
 Braungart, Georg 267  
 Brentano, Clemens 388, 690  
 Bretter Zoltán 516  
 Brettle, S. 663–665  
 Brewer Lőrinc és Sámuel 729  
 Broniowski, Marcin 119  
 Brooks, Peter 128, 129  
 Brown, Howard Mayer 356  
 Brown, Stuart 486  
 Bruch, Daniel C. 518  
 Bruchto, Hugo 634  
 Bruni, Leonardo 262  
 Brunner, Otto 310  
 Buchanan, George 115, 117  
 Budai Ézsaiás 715  
 Budai Ulrik 6, 8  
 Buday György 125  
 Bulcsú Károly 238  
 Burján Monika 29  
 Burke, Peter 321, 324, 526, 530, 704  
 Burnacini, Giovanni és Ludovico 496, 499  
 Burt, Richard 311  
 Busa Margit 735  
 Buzási Enikő 125  
 Buzinkai Mihály 259, 270, 271, 311  
  
 Calcagnini, Celio 346  
 Calepinus, Ambrosius 25  
 Calhoun, Craig 522, 525  
 Cáliman, Valeria 151  
  
 Camerarius, Joachim 296  
 Camilli, Carlo 117, 119  
 Campanella, Tommaso 480, 483, 484  
 Campianus, Edmundus 109, 114, 121  
 Canone, Eugenio 264  
 Cantimori, Delio 291  
 Capesius, B. 151  
 Caporali, Riccardo 309  
 Cardano, Girolamo 601, 602, 614, 615  
 Caroti, St. 453  
 Cassiodorus Senator, Flavius Magnus Aurelius 631  
 Cassirer, Ernst 334  
 Castaldo, Gian Battista 13  
 Castelli, Enrico 277  
 Castiglione, Baldassare 293, 297, 304  
 Cato Censorius, Marcus Porcius 604  
 Catullus, Caius Valerius 224  
 Celan, Paul 416, 693  
 Cennini, Pietro 451, 453  
 Cerquiglioni, Bernard 727  
 Cetto Benedek 102  
 Chadwick, Henry 606  
 Chamisso, Adalbert von 388  
 Chase, Cynthia 691  
 Chavehadzse, N. V. 518  
 Chemnitius, Martin 626, 627  
 Chlichtoveus, Jodocus 3, 9  
 Cholinus, Petrus 635  
 Chromy, Bronislaw 117, 125  
 Cicero, Marcus Tullius 8, 27, 181, 256, 260–265, 267–271, 276, 279, 280, 292, 296–298, 301, 446, 453, 629  
 Cicourel, Aaron 138  
 Clapmarius, Arnoldus 295, 309  
 Clouse, Robert 477  
 Clusius, Carolus (Charles L'Écluse) 355  
 Cochlaeus, Joannes 630  
 Cocteau, Jean 508  
 Cohen, Anthony P. 521  
 Colerus, Christophorus 296, 309, 310  
 Colley, Linda 521  
 Collingwood, R. G. 318, 323  
 Comenius, Johannes Amos (Komenský) 477–479, 483, 486, 735  
 Conring, Hermann 287, 295, 296, 306, 309, 310  
 Conze, Werner 310  
 Cornelius Nepos 262  
 Cornificius 114, 273  
 Corsaro, Antonio 264  
 Corvinus, Elias 354, 355  
 Cover, Robin 423

- Cračiu, I. 150  
 Crenius, Thomas 296  
 Crijević, Ilija (Aelius Lampridius Cervinus) 224  
 Crusius, Martin 260  
 Cubitt, Geoffrey 517  
 Culler, Jonathan 338, 339  
 Currie, Mark 521  
 Curtius Rufus, Quintus 559  
 Curtius, Ernst Robert 328, 700  
 Cyprianus, Thascius Caecilius, Szent 633, 639, 657  
 Czakó Zsigmond 504  
 Czapáry László 734  
 Czár Csaba János 272  
 Czeplédi István 275, 276  
 Czeplédi Sándor 272  
 Czeizel Endre 117  
 Czindery Pál 538  
 Czine Mihály 69  
 Czinke Ferenc 435  
 Czobor Mihály 121
- Csaba hun királyfi 3  
 Csáktornyai Mátyás 120  
 Csáky István, ifj. (1635–1699) 222  
 Csáky Mihály 10, 12, 17  
 Csanády István 387  
 Csanády János 122  
 Csanda Sándor 277  
 Csánki Dezső 452  
 Csaplár Vilmos 122  
 Csapó Dániel 462  
 Csapodi Lajos 601  
 Csapodi Zoltán 310  
 Csapodiné Gárdonyi Klára 453  
 Csapody Tamás 117  
 Császár Elemér 438, 541, 553, 734  
 Császár Sándor 462  
 Császmái István 15  
 Császtvay Tünde 240, 249  
 Csatkai Endre 498  
 Csató Éva 526  
 Csató Pál 39  
 Csécsi Zachariás 726  
 Cséfalvay Pál 125  
 Csehély Aladár 207  
 Csehy Zoltán 115  
 Csengery Antal 404  
 Cseremiczky Miklós 443  
 Cseresznyés Sándor 442  
 Cserhalmi Zsuzsa 124  
 Csemátoni Pál 612
- Csemátony Lajos 404  
 Csetri Lajos 415, 424, 437, 439, 440, 514, 535, 543,  
 544, 546, 702, 703  
 Csikász István 122  
 Csiki László 122  
 Csikós Zsuzsanna 430, 438  
 Csillag István 217, 219, 220  
 Csiszár Mirella 188  
 Csizmadia Andor 265, 402, 405, 407, 409–412  
 Csobó Péter György 142  
 Csokonai Eszter 360  
 Csokonai Ferenc 362, 363, 366–368  
 Csokonai József 359–364, 367, 368  
 Csokonai Julianna (Győri Andrásné) 360, 361  
 Csokonai László 362–364, 367  
 Csokonai Mária 360  
 Csokonai Vitéz Mihály 92, 98, 102, 105, 359–361,  
 363, 364, 366, 368, 419, 424, 537, 538, 543,  
 552, 572, 597, 598, 619, 703, 704, 712, 713,  
 715, 735, 741  
 Csokonai Zsuzsanna 360, 368  
 Csonka Erzsébet 124  
 Csonka Ferenc 109, 113, 114, 117, 125, 151, 256  
 Csorba József 383, 387  
 Csorba László 473  
 Csorba Sándor 462, 463, 549  
 Csörsz Rumen István 116, 124  
 Csupor Ádám 216  
 Csúzy Zsigmond 648
- Dąbrowski, Witold 119  
 Dajkó Pál 698  
 Dal Zuffo, Marta 119  
 Dálnoki Benkő Márton 259  
 Dammann, Günter 417  
 Daneloni, Alessandro 451, 452  
 Danielik József 436, 446, 449, 450  
 Dankó József 3  
 Dann, Otto 523  
 Dante Alighieri 197, 249, 293, 657, 702, 747  
 Darholcz Kristóf 265, 304  
 Darvay Ferenc 464  
 Dávid Ferenc 8, 9, 12, 14, 15, 18, 19, 255  
 Dávid Géza 113  
 Dávid Gyula 718  
 Dávidházi Péter 91, 119, 248–252, 375, 396, 420,  
 468–475, 522  
 Davies, John 540  
 Dayka Gábor 437, 543  
 De Diego, G. 668  
 De La Mare, A. C. 451–453

- De Man, Paul 243, 328, 601, 687, 689, 691, 694, 696
- De Plinval, Georges 270
- De Vio Cajetan, Tommaso 628
- Deák Ágnes 516
- Deák Ferenc 402, 407, 410, 461, 462, 471, 472
- Deák Imre 709
- Debreczeni Attila 419, 424, 438, 440, 513, 537, 552, 704, 705
- Décsey László 463
- Decsy Sámuel 541
- Dee, John 354, 355
- Dékány András 610
- Del Rio, Martin Antoine 632
- Delehaye, H. 663
- Delille, Jacques abbé 52
- Della Casa, Giovanni 482
- Della Torre, Arnaldo 452
- Demeter Júlia 112
- Démoszthenész 8, 261, 265, 280
- Denby, David J. 521
- Dénes Tibor 118
- Dengelegi Péter 637
- Dér Aladár 517
- Derrida, Jacques 251, 332
- Descartes, René (*Cartesius*) 277, 297, 476, 610–613
- Dési Márton 222
- Dessewffy Amália 433
- Dessewffy József 432, 448
- Dévay József 350
- Devecseri Gábor 112, 380, 686, 690
- Dézi Lajos 107
- Di Francesco, Amedeo 109, 452
- Dickens, Charles 74
- Diderot, Denis 523
- Didier, Nicolaus 343
- Dietericus, Conradus 258
- Diósi Géza 553
- Dióssi Adrienn 111
- Diószegi György 220, 221
- Diószegi Imre 118
- Diószegi László 543
- Dobó István 180
- Dobó Jakab 272
- Dobokay Sándor 109, 113, 114
- Dobos István 368
- Dobos János 360, 368
- Dobossy László 439
- Dóczy Lajos 71–83
- Doderer, Heimito von 705
- Dományházi Edit 260
- Dombay Márton 439
- Domenichi, Lodovico 310
- Domonkos Péter 118
- Donne, John 348, 349
- Donovan, R. B. 668, 669
- Dózsa György 6, 7, 17, 18
- Döbrentei Gábor 367, 438
- Döme Károly 537
- Dömötör Sándor 436, 442
- Dörnyei Sándor 108
- Draskovich János (1550–1613) 304, 310, 312
- Draskovich János (1603–1648) 489–492, 495
- Dreizel, Horst 310
- Dreschler J. Attila 724
- Drujon, Fernand 557
- Drusius, Joannes 634
- Đsida Jenő 62, 65, 719, 723
- Du Jon, François 634
- Dubovitz Péter 124
- Duchet, Michèle 528, 530
- Dugonics András 103, 550, 553–572, 729, 735, 742
- Dumas fils, Alexandre 239
- Dumas père, Alexandre 239
- Dumont, Louis 531
- Dunn, John 308, 479
- Dury, John (*Dureus*) 477–479
- Dusch, Johann Jakob 560
- Džamanjić, Brno (*Bernardus Zamagna*) 224
- Ebeni István 216, 217
- Eber, Paul 358
- Eckhardt Sándor 113, 256, 263–267, 270, 310, 699, 702
- Eckhart Ferenc 542
- Eco, Umberto 724, 745
- V. Ecsedy Judit 108, 110
- Edeling, Joachim 355
- Eden, Kathy 273, 274
- Éder Zoltán 183–185, 196, 208
- Egresi János 363
- Egressy Gábor 466, 502
- Ehrard, Jean 528, 535
- Eisemann György 243, 325, 510
- Éles Csaba 619
- Eliade, Mircea 130, 134
- Ellebodius Casletanus, Nicasius 354, 355
- Ellinger, Georg 343
- Ellman, Robert L. 518
- Emerson, Ralph Waldo 609
- Emich Gusztáv 359, 367, 368
- Endrődi Sándor 398, 400, 402–405, 407, 410, 553

- Enessei György 541  
 Engel Károly 735  
 Engel, Johann Christian 357  
 Entz Géza 3  
 Enyedi Sámuel 28  
 Enyedi Sándor 245–247  
 Eötvös József 74, 240, 411  
 Eötvös Mihály 461, 464  
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius 293, 296, 304, 629, 634, 737  
 Ercesei Dániel 435, 441  
 Erdélyi János 589, 705  
 Erdélyi László 734  
 Erdélyi Lujza 260  
 Erdélyi Zsuzsanna 495  
 Erdődy Edit 251  
 Erdősi Péter 310  
 Erephrastus, Johannes 707  
 Erkel Ferenc 719  
 Erős Ferenc 128  
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 3, 624  
 Espinel, J. L. 665  
 Esterházy Péter 63  
 Estes, James M. 310  
 Estienne, Charles 264  
 Estienne, Robert 634  
 G. Etényi Nóra 310  
 Eucherius 632  
 Euchner, Walter 311  
 Euripidész 12, 112  
 Euthymius Zigabenus 630  
 Evans, Robert John Weston 477, 478  
 Even-Zohar, Itamar 59, 60
- Fábíán Ernő 718  
 Fábíán Márton 118  
 Fabó András 218  
 Fabricius, Valentinus 264  
 Fabriczy Sámuel 46  
 Fagiolo, Marcello 496–498, 500, 501  
 Faguet, Émile 374  
 Faludi Ferenc 103, 442  
 Falus Róbert 701  
 Faragó József 123  
 Faral, Edmond 700  
 Farkas Katalin 124  
 Farkas Mihály 452, 453  
 Fáy Ágoston 547, 551  
 Fáy András 367, 368, 393  
 Fáy Zoltán 430, 438  
 Fazakas József 221
- Fazekas István 458, 460  
 Fazekas Mihály 101, 236, 382, 543, 741  
 Fehér Márta 324  
 Feige, P. 663  
 Feischmidt Margit 521  
 Fejér György 734  
 Fekete Éva 618  
 Felvinczi György 736  
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 558, 563  
 Fenyő István 36, 240, 437, 439, 440, 744  
 Fenyő Miksa 185, 201  
 Ferdinánd, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 9, 10, 12, 13, 15, 180, 343, 344  
 Ferenc József (Habsburg) osztrák császár, magyar király 717  
 Ferenc, Xavéri Szent 490, 492  
 Ferencz Győző 119  
 Ferenczi László 248, 250  
 Ferenczi Zoltán 245, 246, 438  
 Ferenczy Jakab Zsigmond 436, 446, 449, 450  
 Ferstl, Leopold 458–461  
 Festetics György 740, 742  
 Festinger, Leon 138–141, 143–146  
 Ficino, Marsilio 451–453, 481  
 Fináczy Ernő 261  
 Finály Gábor 200  
 Fink, Eugen 139  
 Finta Gábor 748  
 Firpo, Luigi 309  
 Fisch, Stefan 268  
 Fischart, Johann 352  
 Fischer, Simon 261  
 Fish, Stanley 320, 324  
 Flechner Gáspár 24  
 Florus, Lucius (Julius, Publius) Annaeus 298  
 Fodor Ákos 122  
 Fodor Pál 310  
 Fogarasi György 243  
 Főgel József 453  
 Fónagy Iván 374, 375  
 Fónagy Zoltán 95  
 Font Zsuzsa 260  
 Foppens, Joannes Franciscus 344  
 Forcada, V. 663  
 Forgách Ferenc 13, 14, 19, 26  
 Forgách Miklós 532, 547  
 Forgách Simon 214, 215  
 Forgách Zsigmond 357  
 Forgács Anna 118  
 Fóris Miklós 436

- Forrai Ibolya 350  
 Forró György 637  
 Foucault, Michel 494, 601  
 Földes Györgyi 618  
 Földi János 425  
 Földvári József 715  
 Földváry Sándor 371  
 Földváry Sarolta 371  
 Franklin, Benjamin 376  
 Fráter István 457  
 Fráter Kata 457  
 Frejdenberg, Olga 745  
 Fried István 84, 233, 386, 439  
 Friedrich, Hugo 339  
 Furst, Lilian R. 243  
 Fülep Lajos 618, 619  
 Fürst Ilona 71, 73, 81  
 Füst Milán 197
- Gaál Gábor 62, 718  
 Gabányi János 122  
 Gabel-Becker, Ingrid 420  
 Gábor Áron 466  
 Gábor Csilla 215, 218, 220, 221  
 Gábor Dénes 283  
 Gacs B. Ernilián 708, 709, 711  
 Gadamer, Hans-Georg 289, 310, 745  
 Galatinus, Petrus Columna 632  
 Galeotto, Marzio (Galeottus Narniensis) 12  
 Gáll István 353  
 Galli-Bibiena, Francesco 496, 499  
 Gallori, F. 452  
 Gálos Rezső 228  
 Garai István 122  
 Garay János 236  
 Garázda Péter 5, 451–455  
 Gárdonyi Géza 128, 131, 136, 148  
 Garzelli, A. 451  
 Gebhardt, Hartwig 313  
 Géczy János 122  
 Gecse Dávid 383, 385  
 Gecser Ottó 324  
 Geertz, Clifford 320, 324, 517, 519  
 Gégou, Fabienne 560  
 Gellert, Christian Fürchtegott 104  
 Gellius, Aulus 629  
 Gellner, Ernest 516–518  
 Genebrardus, Gilbertus 632, 634  
 Genette, Gérard 553  
 Gentile, S. 451, 452  
 Gentilis, Albericus 635, 636
- Gerardus, Arnoldus 355  
 Gere Zsolt 671, 683, 698  
 Geréb László 5, 6, 8, 10  
 Gerézdi Rabán 124  
 Gergei Albert 117  
 Gergely András 124, 472, 524, 544  
 Gergely Samu 216  
 Gergely, I. (Nagy) Szent pápa 632  
 Gergye László 382, 414, 417–419, 434, 440, 510  
 Geröld László 247  
 Gessner, Salomon 415, 423–425, 427, 688  
 Gestricht, Andreas 310  
 Geszti Ferenc 23, 24  
 Gherardi, Raffaella 310  
 Gide, André 87, 609  
 Gion Nándor 248  
 Giovio, Paolo 294, 310, 457  
 Giustinian, Lorenzo 658, 659  
 Glatz Ferenc 312  
 Glosius Sámuel 102  
 Goclenius, Rudolph 484  
 Goethe, Johann Wolfgang 31, 36–38, 40–45, 48, 55, 75, 78–81, 229, 230, 236, 349, 688, 747  
 Goga, Octavian 722  
 Golden Dániel 422, 428  
 Gombáné Lábos Olga 311  
 Gombos Imre 441  
 Gondol Dániel 46, 47, 408  
 Gonzaga Alajos 490  
 Gorce, M. M. 663–665  
 Gordon, Bruce 486  
 Gordon, Huntlaeus Jacob 631, 632  
 Gosztonyi András 452, 454  
 Gosztonyi János 3, 9, 10, 14  
 Gotendorf, Alfred N. 352  
 Gothot-Mersch, Claudine 417  
 Gottsched, Johann Christian 733  
 Gottwald, Clytus 352  
 Gömöri György 108, 112, 113, 116, 122, 126, 341  
 Görgey Artúr 78  
 Görög Demeter 101  
 Görömbei András 69, 519  
 Gracián y Morales, Baltasar 294  
 Graciotti, Sante 451, 452  
 Graff, Andreas 258, 277–279  
 Granasztói György 95  
 Greenblatt, Stephen 322–324  
 Greguss Ágost 29  
 Grésillon, Almut 418  
 Groddeck, Wolfram 421  
 Grotius, Hugo 296, 306

- Gruber Antal 572  
 Crüger, Johannes 295, 310  
 Gryphius, Andreas 734  
 Gualter, Rudolf 635  
 Guarino Veronese 9  
 Guevara, Fray Antonio de 270, 294, 303, 304  
 Guicciardini, Francesco 294, 296, 306  
 Guillory, John 61  
 Gulácsi Albert 456, 457  
 Gulyás József 735  
 Gulyás Pál 107  
 Gunn, John A. W. 294, 310  
 Gusdorf, Georges 535  
 Guttkas, Karl 314  
 Guzmics Izidor 393  
 Gvadányi József 382, 546
- Gyalui Torda Zsigmond 10, 12  
 Gyáni Gábor 520  
 Gyapay László 375  
 Gyárfás Tihamér 736  
 Gyenis Vilmos 724, 726, 727  
 Cs. Gyimesi Éva 66, 68  
 Gyimesi Tímea 332  
 Gyivicsán Anna 439  
 Gyöngyösi István 103, 121, 214, 217–219, 221, 222,  
 350, 724–732  
 Györe Zoltán 359  
 György Lajos 553, 556  
 Gyulai Pál 54, 148, 197, 237, 241–243, 327, 703,  
 704, 725  
 Gyulay Pál, Abafáji 19, 302, 311  
 Gyuris György 563  
 Gyüszti László 369
- Haberl, Franz Xaver 351  
 Hadarits József 682  
 Hafner Zoltán 249  
 Hahn Adolf 734  
 Hahner Péter 526  
 Haiman György 120  
 Hajdú Imre 437  
 Hajdu Lajos 265  
 Hajdu Péter 249  
 Hajnal Mátyás 489  
 Hajnóczy Iván 657  
 Hajnóczy József 538–540  
 Hajnóczy Péter 63  
 Halász Boldizsár 409  
 Hall, Stuart 521  
 Halmos Károly 95
- Halsted, David G. 310  
 Hám János 462, 463  
 Hamacher, Werner 693  
 Hamar Péter 118  
 Hamconius, Martinus (Maarten Hamckema) 344  
 Hampton, Timothy 291  
 Hamvas Béla 85  
 Hanus Erzsébet 438  
 Hanyi Péter 710  
 Háportoni Forró Pál 23  
 Harder, Henrik 344  
 Hargitai Andrea 638  
 Hargittay Emil 109, 111, 114, 121, 125, 256, 264,  
 310, 311, 313, 420  
 Harms, Johann Oswald 498  
 Harsányi Lajos 739  
 Hartlib, Samuel 477–479, 483  
 Hatvany István 715  
 Hatvany Lajos 197, 618  
 Hauser, Arnold 67, 610  
 Hausner Gábor 216, 218, 222  
 Havas László 260  
 Haverkamp, A. 687  
 Háy János 309  
 Hayn, Hugo 352  
 Hazard, Paul 528  
 Hebel, Johann Peter 421  
 Héczei Gábor 715  
 Hegedüs Attila 111  
 Hegedüs Géza 436  
 Hegedüs István 150, 151, 153, 171, 173–178, 180,  
 182  
 Hegedüs József Ottó 737, 739  
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 337, 704  
 Heidegger, Martin 334, 745  
 Heinrich Gusztáv 50–52, 235, 734  
 Heinsius, Daniel 346  
 Héliodórosz 557, 560, 565, 569, 570  
 Hell Miksa 375, 382, 384, 388, 389  
 Helmecezy István 657  
 Heltai Gáspár 8, 9, 13, 14, 21, 353, 354  
 Heltai János 108, 115, 308, 311  
 Helvétius, Claude Adrien 538  
 Henszlmann Imre 47  
 Herceg János 24  
 Herczeg Ferenc 198, 206  
 Herder, Johann Gottfried von 183, 515, 529  
 Hermann Gusztáv 735  
 Hermann, Daniel 27  
 Hernádi Miklós 129, 519  
 Hermer János 260, 263

- Hérodotosz 356  
 Hertz, Neil 705, 706  
 Hess, Andreas 262  
 Hésziodosz 265  
 Hevenesi Gábor 488  
 Hevesi András 248  
 Hevesi Sándor 618  
 Heym, Georg 417, 418  
 Hilarius, Poitiers-i Szent 631  
 Hildebrandt, Esther 311  
 Hilóczy Ágnes 237  
 Himmelreich György 737, 738  
 Hipp, Marie-Thérèse 556  
 Hippokratész 431, 449, 450  
 Hobbes, Thomas 287, 306, 313  
 Hobsbawm, Eric J. 517  
 Hodászi Lukács 266  
 Hofer Tamás 521, 522  
 Hoffmann, C. L. 375  
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadäus 690  
 Hofmannsthal, Hugo von 328, 329  
 Holenda Barnabás 740  
 Holl Béla 488, 490–493, 495, 637  
 Hollósy Egyed 739  
 Homérosz 8, 10, 23, 50, 52, 87, 265, 299, 556, 557, 559, 570, 728  
 Homolya István 351  
 Homonnai Drugeth Bálint 357  
 Hopp Lajos 227  
 Horányi Elek 102, 104, 105  
 Horányi Mátyás 658  
 Horatius Flaccus, Quintus 38, 742  
 Horkay Hörcher Ferenc 308, 323, 533, 534  
 Horvát István 33, 441, 448, 550, 671, 698, 702  
 Horváth Andor 609  
 Horváth Béla 192, 194  
 Horváth Ferenc 734  
 Horváth István 126  
 Horváth István Károly 345  
 Horváth Iván 94, 108, 111, 118, 124, 320, 323, 419, 420, 422, 423, 493, 699, 700  
 Horváth János (1878–1961) 6, 11, 12, 241, 438, 439, 442, 474, 657, 725  
 Horváth Károly 439, 670, 703  
 Horváth Kornélia 744, 746–748  
 Horváth Lajos 367, 735  
 K. Horváth Zsolt 520  
 Hotson, Howard 477–481, 483, 485, 486  
 Howell, Wilbur Samuel 264, 273, 277, 278, 280  
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 421  
 Hranicæ Mátyás 358  
 H. Hubert Gabriella 108, 110  
 Hubert Ildikó 110, 572, 707  
 Hucbaldus de St. Amand 342, 343  
 Huet, Pierre-Daniel 560, 570  
 Humboldt, Wilhelm von 745  
 Hunfalvy Pál 48  
 Huntington, Samuel P. 527  
 Hunyadi Ferenc 19–23  
 Hunyadi János 27  
 Hunyady György 545  
 Huoranszki Ferenc 286, 311  
 Hurlebusch, Klaus 418  
 Hurlebusch, Rose-Maria 418  
 Hussler, Edmund 129, 519  
 Huszár Sándor 718  
 Huszka Ernő 209  
 Huszti István 603, 606–608  
 Huszti József 346, 451  
 Hutchinson, John 518  
 Huza Mihály 710  
 Iacobitz, Carolus 345  
 Igaz Sámuel 430, 433, 443, 445–447  
 Igmándi József 72  
 Ignác, Antiokhiai Szent 663  
 Ignác, Loyolai Szent 490, 492, 494  
 Ignotus, Veigelsberg Hugó 325, 618  
 IJsewijn, Jozef 342  
 Iliá Mihály 69  
 Iliész, A. 150  
 Illés Endre 716  
 Illyés Gyula 494  
 Ilosvai Benedek 25  
 Imhof, Arthur E. 132  
 Imre László 243, 244  
 Imre Mihály 272, 311, 534, 542  
 Imre, Szent magyar herceg 3, 658  
 Irányi Dániel 407  
 Irányi István 467  
 Iser, Wolfgang 532, 745  
 István, I. (Szent) magyar király 3, 4, 118, 251, 302, 496, 658  
 Istvánffy Miklós 353, 354  
 Iszokratész 31, 261, 269, 298  
 Iván Csaba 614  
 Iván Pál 124  
 Iván, IV. (Rettegett) orosz cár 27  
 Izabella (Jagello) magyar királyné 11–13, 150  
 Izidor, Sevillai Szent (Isidorus Hispalensis) 635, 660  
 Jacobinus Bernhard 28



- Jacobinus János 28  
 Jacobus de Voragine 661  
 Jakab Elek 456  
 Jakab László 111  
 Jakó Zsigmond 452, 456  
 Jakobson, Roman Oszipovics 320, 324  
 Jakubovich Emil 357  
 Jancsó Elemér 99, 438  
 Jankovics József 110, 112, 115, 120, 121, 125–127, 152, 183, 215, 218, 222, 249, 250, 256, 269, 271, 311, 350, 357, 451, 496, 602, 612, 724–730  
 Jankovits László 115, 120, 251, 346  
 János István 116, 272  
 János Zsigmond erdélyi fejedelem 10, 14–18  
 János, Aranyszájú Szent (Chrysostomus) 625, 629–632, 639, 647, 666  
 Jánosi Ferenc 436  
 Janus Pannonius 4–6, 8, 9, 11, 13, 20, 110, 119, 223, 224, 250, 346  
 Jarecsni János 216, 217  
 Jármay Pál 567  
 Jászberényi József 373  
 Jászi Oszkár 618  
 Jauß, Hans Robert 326, 333, 336, 385  
 Jávor György 272  
 Jékely Zoltán 81, 336, 349  
 Jenei Ferenc 108  
 Jeney Éva 332  
 Jeromos, Szent (Hieronymus von Stridon) 627–630, 633, 635, 643, 657, 660, 661, 666  
 Jeszenszky János 461  
 Johannes Secundus (Jan Nicolai Everaerts) 115, 347  
 Jókai Anna 116  
 Jókai Mór 13, 74, 128, 237, 240, 244, 249, 404, 405, 407, 465, 502, 503, 505  
 Jomand-Baudry, Régine 567  
 Jónás Csaba 323  
 Sz. Jónás Ilona 95  
 Jones, Richard Foster 275  
 Jordán Tamás 353  
 Jósika Miklós 102, 240, 573, 576, 586  
 Jouhaud, Christian 294, 311  
 Józsa Antal 465  
 József Áron 247  
 József Attila 87, 247–249, 422, 744, 745, 747  
 József Farkas 183  
 József, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 499  
 József, II. (Habsburg-Lotharingiai) német-római császár, magyar és cseh király 71, 472, 534, 539, 542–544, 551, 558, 563–565, 567, 738  
 József, Kalázanci Szent 226  
 Jöcher, Christian Gottlieb 342–344, 353  
 Juda, Leo 634, 635  
 Juhász István 456  
 Juhász László 353, 453  
 Jung, Carl Gustav 129, 130, 132, 672  
 Junius, Melchior 262–264, 292  
 Justinianus, I. bizánci császár 266  
 Juvenalis, Decimus Junius 467  
 Kabitz, Willy 484  
 Kádár János 63  
 Kaeppeli, Th. 663  
 Käfer István 117  
 Kafka, Franz 421, 690  
 Kahn, Victoria 311  
 Kájoni János 3  
 Kakas István 28  
 Káldi György 623–628, 630, 633–638  
 Káldi Márton 637  
 Káldiasza 237  
 Kállay István 266  
 Kálmán C. György 58, 60, 248, 251, 252  
 Kálmán Péter 124  
 Kálmáncsehi Domokos 6  
 Kálmáncsehi Sánta Márton 10, 12  
 Kálnoky László 348  
 Kálny Beatrix 272  
 Kálvin János (Jean Calvin) 281, 306, 608, 625, 626, 629, 630, 632, 636, 642  
 Kant, Immanuel 334, 435, 610, 693, 704–706  
 Kánya Athanáz 707–709, 711  
 Kányádi Sándor 65, 502  
 Kanyó Zoltán 248  
 Kapitánffy István 9  
 Káplár Edit 272  
 Kaposi József 657  
 Kappanyos András 252  
 Kaprinai István 452  
 Karacs Ferenc 367, 368  
 Karacs Mária 368  
 Karacs Zsigmond 368  
 Karácsony András 311  
 Karácsony Benő 62  
 Karácsony Sándor 252  
 Karádi Éva 618  
 Karafiáth Judit 249  
 Karasszon Dezső 356  
 Kardos Albert 359  
 Kardos Tibor 658, 659, 661, 665, 669  
 Kármán József 44, 228–232, 440, 535, 682

- Karner Egyed 737, 738  
 Károly Róbert magyar király 592, 593  
 Károly, I. (Nagy) frank király, római császár 624  
 Károly, II. (Kopasz, Karoling) nyugati-frank király, római császár 342, 343  
 Károly, V. (Habsburg) német-római császár 293, 301, 343, 344, 353  
 Károlyi András 24, 25  
 Károlyi Antal 541  
 Károlyi Gáspár 623–636  
 Károlyi György 461  
 Károlyi Mihály 184, 718  
 Károlyi Mihályné Andrássy Katinka 718  
 Károlyi Péter 28  
 Károlyi Zsuzsanna (Bethlen Gáborné) 23  
 Kárpáty Csilla 269  
 Kassai István 109, 737  
 Kassai Zsigmond Dávid 25  
 Katona Gábor 115  
 Katona Géza 387  
 Katona István 541, 562  
 Katona József 251, 440, 740–742  
 Katona Tamás 434  
 Kazinczy Ferenc 29, 34–38, 40–43, 46, 98, 101, 105, 230, 232, 248, 382, 414, 415, 417, 419, 420, 423–425, 427, 429, 430, 432–435, 437, 438, 440, 442–450, 537, 538, 540, 541, 547, 548, 551, 703, 704, 712, 713, 725, 726, 740, 742  
 Kazinczy Gábor 409, 410  
 Keckermann, Bartholomaeus 295, 311, 483  
 Keczer Ambrus, Lipóci 218, 222  
 Kecskeméti Alexis János 303, 311  
 Kecskeméti C. János 280  
 Kecskeméti Gábor 95, 115, 120, 125, 251, 255, 256, 259–261, 273–278, 283, 286, 287, 311, 316, 320, 323, 639, 646, 648  
 Kecskés András 45  
 L. Kecskés András 124  
 Kedourie, Elie 531  
 Keen, Ralph 311  
 Kelecsényi László Zoltán 118  
 Kelemen Didák 638–643, 645, 646, 648, 649  
 Kelemen, VIII. pápa 22  
 Kelényi István 110, 113  
 Keller, Gottfried 421  
 Kelley, Donald R. 479  
 Kemény János 121, 214, 217, 219, 603, 724, 728–731  
 Kemény József 151  
 Kemény Zsigmond 13, 26, 148, 238–244, 404, 505, 510  
 Kende Gábor 222  
 Kendi Anna 149–152, 154–156, 159, 162, 166, 169, 170, 176, 178–181  
 Kendi Antal 150, 180  
 Kendi Ferenc 150  
 Kenyeres Zoltán 120  
 Kerényi Ferenc 82, 249–251, 440, 465, 505, 742  
 Kerényi Károly 437, 444  
 Keresztúri Bíró Pál 222  
 Keresztury Dezső 86, 532  
 Kerner, Justinus 374  
 Kertbeny Károly (Benker, K. M.) 353  
 Kertész Balázs 108  
 Kéry Sámuel 603  
 Kerzius, Paulus 354  
 Keserű Bálint 108, 266, 277, 736  
 Keserű Gizella 260  
 Kézai Simon 4, 542, 548  
 Khrüszipposz 607  
 Kibédi Varga Áron 724  
 Kienzle, B. M. 667  
 Kikó Károly 387  
 Kilián István 224, 225, 227, 359, 364, 366, 496, 500, 501  
 Kindermann, H. 665  
 Király Edit 705  
 Király József Pál 72  
 Király Péter 116  
 Kircher, Athanasius 483  
 Kis János 38, 42, 43, 48, 49, 78, 99, 105, 393, 565  
 Kisbali László 117  
 Kisbán Eszter 123  
 Kiséry András 475  
 Kisfaludi Stróbl Zsigmond 719, 720  
 Kisfaludy Károly 439, 573, 576  
 Kisfaludy Sándor 441, 552, 703  
 Kiss Áron 436, 444  
 Kiss Attila Atilla 323  
 Kiss Dénes 117  
 Kiss Domonkos 737, 738  
 Kiss Etele 568  
 Kiss Farkas Gábor 356  
 Kiss Gy. Csaba 124  
 Kiss József 398, 399, 475  
 Kiss Katalin 732  
 Kiss Sándor 266  
 Klaniczay Gábor 95  
 Klaniczay Tibor 216, 217, 221, 269, 311, 312, 354, 451, 606, 624, 657, 658, 699, 725  
 Klapka József 459  
 Klaudy Kinga 29  
 Klebelsberg Kunó 188, 212, 251

Kleist, Heinrich von 421, 690  
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 36, 37, 703  
 Kluge, Ferdinand 373, 375, 376, 378, 381, 384–386,  
 388–391, 394–396  
 Knapp Éva 486–502  
 Knox, Dilwyn 260  
 Kóbor Tamás 86  
 Kobzos Kis Tamás 124  
 Kocziány László 730  
 Kocsis Lénárd 739  
 Koenigsberger, H. G. 313  
 Koháry István 646  
 Kókay György 430, 538  
 Kolbenheyer, Moritz 72  
 Kollányi Ferenc 452  
 Kollár Ádám Ferenc 555, 562  
 Koller István 327  
 Kolos István 435, 441  
 Koltai András 227  
 Komáromi Csipkés György 381  
 Komjáthy Aladár 187  
 Komjáthy Jenő 327  
 Komlós Aladár 325, 327, 330, 333  
 Komlovszki Tibor 110, 114, 126, 265, 304, 312, 699  
 Koncz Attila 623, 637  
 Kondrót, Vojtech 119  
 Kontler László 97, 524, 533, 535, 540  
 Kónya Anikó 324  
 Kónyi Manó 81  
 Kopcsányi Márton 489  
 Koppi Károly 554  
 Kornis Gyula 438  
 Korzenszky Richárd 109, 737  
 Kós Károly 719, 720  
 Kosáry Domokos 465, 513, 514  
 Koselleck, Reinhart 286, 300, 308, 310, 312  
 Kossuth Lajos 411, 412, 458, 463  
 Koszta Szaniszló 490  
 Kosztolányi Dezső 86, 325–327, 333, 336, 725  
 Kovács Árpád 744, 745  
 Kovács Béla 124, 125, 208  
 Kovács Gábor 328  
 Kovács István 122  
 Kovács János 586  
 Kovács József László 735  
 Kovács Kálmán 265  
 Kovács Katalin 554  
 Kovács Lajos 407  
 Kovács László 719, 721  
 Kovács Sándor Iván 115, 121, 123, 214, 216, 219–  
 222, 438, 600, 614, 699, 700, 724, 731  
 Kovács Sándor s. k. 323, 437  
 V. Kovács Sándor 107, 451, 657  
 Z. Kovács Zoltán 244, 684  
 Kovacsóczy Farkas 19, 25, 302, 304, 306, 311, 312  
 Kovásznai Sándor 728–731  
 Kováts Bence 463  
 Kováts József 726  
 Kováts Mihály 383, 385  
 Kozma Andor 79  
 Kozma Gergely 713  
 Kozocsa Sándor 328  
 Kölcsény Ferenc 40, 333, 367, 373, 374, 378, 383–  
 386, 388–396, 439, 440, 444, 458–463, 514,  
 529, 682, 705, 741  
 Köpeczi Béla 312, 600, 609, 610  
 Körber, Esther-Beate 312  
 Körözs Imre 724  
 Környei István 368  
 Környei Lajos 368  
 Körösy László 190, 191, 205, 208–213  
 Köszegehy Péter 108, 110, 112, 114, 117, 120, 121,  
 124, 125, 152, 249, 250, 354, 357  
 Kővári Krisztina 111  
 Krasznahorkai László 63  
 Krasznay Péter 350  
 Kresznerics Ferenc 734  
 Krieger Josepha 433  
 Križanić, Juraj 288  
 Krnarutić, Brne 222  
 Krúdy Gyula 240  
 Kruppa Tamás 109  
 Kuhn, Thomas 321, 322, 324  
 Kukorelly Endre 706  
 Kukovecz György 524  
 Kulcsár Péter 309  
 Kulcsár Szabó Ernő 61, 228, 326, 332, 336, 337  
 Kulcsár-Szabó Zoltán 60, 61, 333, 338  
 Kulin Ferenc 438, 440, 514, 536  
 Kultsár István 32, 103, 430, 592  
 Kun Béla 201, 465  
 Kuncz Aladár 33, 248, 719, 721  
 Kuncz László 124  
 Kunfi Zsigmond 186, 197  
 Kunić, Rajmund (Raymundus Cunichius) 224  
 Kunkli Enikő 128  
 Kúnos László 119  
 Kuper, Adam 91  
 Kuper, Jessica 91  
 Kuthy Lajos 573, 583, 586  
 Küküllei János 4  
 Küllös Imola 123, 545

- Kürillosz, Alexandriai Szent 639  
 Kürti Pál 280  
 Kvacala János 477  
 Kyfert, Christian 261
- La Calprenède, Gautier de Coste 556, 559  
 Lackfi Pál 356  
 Lackner Kristóf 304, 735  
 Laczkó Aranka 370  
 Laczkó Géza 369–372  
 Ladiver Illés 735  
 Lajos, I. (Nagy) magyar király 3  
 Lajos, II. (Jagello) magyar király 625  
 Lajos, XIII. francia király 380  
 Lajos, XIV. francia király 563  
 Lajos, XVI. francia király 376  
 Lakatos Éva 439  
 Laki János 324  
 Lampert Vera 352  
 Lancsics Bonifác 708  
 Landerer Mihály 424  
 Landi, Ortensio 264  
 Láng Zsolt 65  
 Lang, André 86  
 Lange, Antoni 119  
 Lansius, Thomas 263  
 Lapide, Cornelius a 628, 629  
 Lappints Eszter 510  
 Laskai Csókás Péter 23–25  
 Laskai János 298, 312, 603  
 Laskai Osvát 638  
 Lasso, Orlando di 341, 342, 345, 347, 351–353, 356–358  
 Lászlai János 5  
 László, I. (Szent) magyar király 3, 658  
 László, V. magyar király 27  
 Latinovics Zoltán 116  
 Lator László 116  
 Latour, Bruno 320, 324  
 Latzkovits Miklós 260, 736  
 Laursen, J. C. 486  
 Lausberg, Heinrich 276  
 Lázár István Dávid 272  
 Lazaro Carreter, F. 668  
 Lázok János 68  
 Lázs Sándor 657–659  
 Le Roy, Adrian 341  
 Leányvári Enikő 111  
 Lec, Stanislaw Jerzy 119  
 Leclerc, Jean 295
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 296, 312, 477, 478, 484–486  
 Lem, Stanisław 675  
 Lemaire, Nicolaus Eligius 346  
 Lendvai István 183, 186  
 Lengyel András 601, 602  
 Lengyel Gyula 124  
 Lengyel Péter 63  
 Lenhossék Mihály 375, 383–385, 388, 390  
 Leó, I. (Nagy Szent) pápa 631, 632  
 Leti, Gregorio 295, 306, 309  
 Lévy, Lucien 271  
 Lewin, Kurt 144, 145  
 Leyser, Polycarp 273  
 Liber Béla 192, 194  
 Lipót, I. (Habsburg) német-római császár, magyar és cseh király 498, 499  
 Lippay György 218  
 Lippert, Max 476  
 Lippomannus, Ludovicus 632  
 Lipsius, Justus (Joest Lips) 268, 287, 296, 298, 306, 307, 312–314, 603  
 Liptay György 637  
 Listius László 255  
 Liszt Ferenc 719  
 Liszti János 9–12  
 Litwiniuk, Jerzy 119  
 Livius, Titus 260, 263, 533  
 Lizik Zoltán 360, 362, 364  
 Lloyd-Jones, Hugh 314  
 Locke, John 524  
 Loehr, Johanna 310  
 Lónyai Anna (Kemény Jánosné) 731  
 Lónyay Elemér 371  
 Lónyay Gábor 371  
 Lónyay Ödön 371  
 Lopez, Juan 667  
 Lorenzo de Monacis 6  
 Losonci Miklós 117  
 Losonczy Anna 113, 122, 255  
 Lossius, Lucas 260  
 Lotman, Jurij Mihajlovics 745  
 Lovejoy, Arthur 535  
 Löfgren, Orvar 521  
 Lőkös István 546  
 Lucanus, Marcus Annaeus 657  
 Luckmann, Thomas 129, 138, 519  
 Ludassy Mária 529  
 Ludolphus de Saxonia 667  
 Lugosi Döme 561

- Lugossy József 48  
 Lukačić, Ivan 223  
 Lukács György 184, 197, 201, 618–622  
 Lukács László 310, 637  
 Lukács Móric 387  
 Lukács Zs. Tibor 312  
 Lukácsi F. Sándor 117  
 Lukácsi Márk 737–739  
 Lukácsy Sándor 397, 440, 471, 601, 638, 729  
 Lukáts János 439  
 Lukianosz 345  
 Lukin László 356  
 Lullus, Raymundus 485  
 Lurbe, Pierre 526  
 Luther, Martin 301, 313, 481, 630, 634  
 Lükő Gábor 111
- Machiavelli, Niccolò 294, 296, 311, 314  
 Mack, Peter 259, 260  
 Madách Imre 81, 82, 251, 516  
 Madarász Flóris 541  
 Madarász László 399, 410, 413  
 Madocsei László 118  
 Maffei, Raffaello (Volaterranus) 265  
 Magasi Artúr 740  
 Magyarai István 274, 298, 313  
 Magyi Sebestyén 9  
 Maier, Hans 312  
 Majláth Antal 462, 463  
 Majláth Gábor 16, 17  
 Majláth István 16  
 Majláth János, gr. (Mailáth) 387, 433, 435, 441, 741  
 Makáry György 443  
 Makkai Ádám 119, 125, 224  
 Makkai László 309, 312  
 Makkai Sándor 739  
 Makovnik Péter 373  
 Malipierio, G. Fr. 347  
 Mallarmé, Stéphane 326  
 Malvezzi, Virgilio 299  
 Mameranus, Nicolaus 343  
 Mándoky Kongur István 572  
 Mannheim Károly 618  
 Mansfield, Katherine 85  
 Mantskovit Bálint 637  
 Manutius, Aldus (Manuzio, Aldo) 27  
 Maracsko Anzelm 708  
 Márai Sándor 84–89, 249  
 Marcello, Jacopo Antonio (Jacobus Antonius Marcellus) 8  
 Marchesi, C. 451, 453
- Marcus Aurelius 88, 609, 616  
 Marczali Henrik 542, 543  
 Margalits Ede 661  
 Margit, Árpád-házi Szent 658  
 Margócsy István 66, 90, 101, 438, 440, 502–505, 549, 551  
 Margócsy Klára 549  
 Mária Terézia osztrák főhercegnő, magyar és cseh királynő 375, 543  
 Mariana, Joannes 627  
 Márki József 50, 51  
 Márkus György 309  
 Márkus Zoltán 475  
 Marlowe, Christopher 348  
 Marosi Péter 718  
 Marosvásárhelyi Gergely 26  
 Maróti Egon 734  
 Marschalkó Zsolt 122  
 Marsigli, Luigi Fernando 296, 310  
 Martens, Gunter 415–418  
 Martens, Wolfgang 229  
 Martialis, Marcus Valerius 342, 345, 395  
 Martin Aurél 625  
 Martinkó András 241, 242, 248, 670  
 Martinovics Ignác 538  
 Márton László 724  
 Márton, Szent 3  
 Martonfalvi Tóth György 616  
 Marullus, Michael 347  
 Mária Pál 31  
 Mascardi, Agostino 295, 299, 309, 312  
 Matolcsi Mária 363  
 Mátyás, I. (Corvin) magyar király 3, 12, 120, 250, 292, 451, 550  
 Mátyási József 726  
 Maupassant, Henry René Albert Guy de 88  
 Mauzi, Robert 566  
 Mawdsley, Evan 95  
 May István 553, 556  
 Mayer József 118  
 McGrath, Alister E. 608  
 Mécs László 739  
 Medgyesi Pál 303, 305, 306, 312, 615, 648  
 Medici, Cosimo de' 27, 452  
 Medici, Lorenzo il Magnifico 453  
 Meerhoff, Kees 259  
 Megyericsi János 5  
 Megyery Sári 84, 86–89  
 Meier, Georg 260  
 Melancthon, Philipp 10, 12, 259, 260, 272–274, 301, 310, 311, 699, 700

- Melius Juhász Péter 15  
 Mendelssohn, Moses 231  
 Menke, Bettine 690, 693, 694  
 Menyes Csaba 334  
 Mercier Faivre, Anne-Marie 547  
 Mercklin, Johann 260  
 Merényi Annamária 430, 438  
 Merényi Oszkár 462  
 Merleau-Ponty, Maurice 139  
 Mertz Lóránd 124  
 G. Merva Mária 440  
 Mesmer, Franz Anton 374–378, 381–386, 388, 389  
 Mesterházy Balázs 678, 685  
 Mészáros Ágnes 414  
 Mészáros Ignác 104  
 Mészáros István 261, 262  
 Mészáros Lázár 411  
 Mészöly Miklós 63  
 Metastasio, Pietro 733  
 Meyfart, Johann Matthäus 268  
 Mezei József 128  
 Mezei Márta 382, 434, 440, 535, 550, 558, 704  
 Mezey László 658, 659  
 Mezösi Károly 397, 399–404, 406, 408–412  
 Michel, Walther 477  
 Michelangelo, Buonarroti 501  
 Michelet, Jules 742–744  
 Mickiewicz, Adam Bernard 252  
 Mihály Eszter 111  
 Mikes Kelemen 103  
 Mikó Árpád 114, 125, 563  
 Mikó Gyula 272  
 Miksa, I. (Habsburg) német-római császár 8  
 Miksa, II. (Habsburg) német-római császár, I. M. magyar és cseh király 11, 180, 344, 353, 354, 356  
 Mikszáth Kálmán 83, 94, 128, 148, 240, 573–575  
 Milbacher Róbert 510  
 Milotai Nyilas István 305  
 Milotay István 183  
 Milton, John 311, 474, 682, 703, 704  
 Mink András 117  
 Mišianik, Ján 699  
 Miskolci Csulyak István 261  
 Miskolczy Ambrus 742, 743  
 Mitterand, Henri 417  
 Moesch Lukács 735  
 Mohácsy Károly 118  
 Molière, Jean-Baptiste Poquelin 733  
 Moliner, M. 668  
 Molinié, Georges 557  
 Mollay Károly 228, 256  
 Molnár András 459  
 Molnár Antal 113  
 Molnár Attila 608  
 Molnár Éva 361  
 Molnár Ferenc 568  
 Molnár Gábor Tamás 333  
 Molnár László 360  
 Monaky István 710  
 Monay Ferenc 734  
 Monok István 108  
 Montaigne, Michel de 280, 482, 600–602, 604–617  
 Montecuccoli, Raymundo 217  
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat 538, 564  
 Monteverdi, Claudio 347  
 Morgan, Prys 521  
 Móric hesseni fejedelem 624, 635  
 Móricz Zsigmond 240, 241, 717  
 Morinus, Michael 352  
 Morpurgo-Tagliabue, Guido 277  
 Morse, Ruth 259  
 Mudrák Attila 125  
 Mueller, Marlies 556  
 Mugnai, Massimo 484  
 Mukits Simon 459, 460  
 Munck, Thomas 95  
 Mundy, Anthony 264  
 Musil, Robert 508  
 Muszorgszkij, Mogyesz Petrovics 349  
 Mügel Henrik 3, 4  
 Müller Miksa 54  
 Müller, Achatz von 312  
 Müllner András 243  
 Münster, Sebastian 634  
 Nadányi János 222  
 Nadas Péter 63  
 Nádasdy Ferenc 219, 305, 307, 308, 312  
 Nádas János 488  
 Nagy Balázs 95  
 Nagy Emese 118  
 Nagy Gáspár 122  
 Nagy Géza 214, 215  
 Nagy György 17  
 Nagy Ignác 573–589, 591, 592, 594–599  
 Nagy Imre 437–440, 552  
 Nagy István 62, 718  
 Nagy Iván 452  
 Nagy János 637  
 Nagy Júlia 732, 733, 735, 736  
 Nagy Károly 400, 403–412

- Nagy László 123  
 J. Nagy László 528  
 Nagy Levente 214, 215, 732  
 K. Nagy Magda 622  
 Nagy Miklós 238, 239, 241  
 Nagy Péter 357, 614  
 H. Nagy Péter 336  
 Nagy Tamás 216  
 Nagy Tóth József 601, 605  
 Nagy Zsófia 713  
 Nagyalusi Tibor 126  
 Napoleon, Bonaparte 431, 513, 514  
 Neander, Michael 260  
 Négyesy László 438  
 Nehrin, Melchior 264  
 Némedi Lajos 228, 532  
 Nemes Nagy Ágnes 744, 748  
 Nemeskürty István 114, 274, 439, 657, 665, 718  
 Német Károly 225  
 Németh Andor 249  
 Németh Béla 272  
 Németh G. Béla 237, 248, 327, 333, 337, 338, 504, 510  
 Németh István 437  
 Németh László 239, 251  
 Németh S. Katalin 113  
 Némethi János 24  
 Nencioni, S. 452  
 Nesper, August 352–354, 356  
 Netoliczka, Oskar 150  
 Niccoli, Niccolò 452  
 Niedermüller Péter 324  
 Nietzsche, Friedrich 251, 693  
 Nigro, Salvatore Silvano 308  
 Nodia, Ghia 518  
 Nora, Pierre 520  
 Novák Eszter 124  
 Novák György 323  
 Nováky Hajnalka 274  
 Nussbächer, Gemot 151–153, 175  
 Nuzzo, Armando 113, 117, 119, 126  
  
 Nyári Ferenc 343  
 Nyáry Pál 407, 409, 410  
 Nyerges Judit 121, 126, 218, 222, 350, 724  
 V. Nyilassy Vilma 398  
 Nyíri Kristóf 330  
 Nyíry Erzsébet 734  
  
 O’Dea, Michael 521  
 Obernyik Károly 386  
  
 Ocskay György 638–640, 646  
 Odorics Ferenc 248, 249, 251, 323  
 Oergel, Maïke 521  
 Oestreich, Brigitta 313  
 Oestreich, Gerhard 313  
 Ofilius Sergianus 346, 347  
 Okal, Miloslaus 354  
 Oláh Miklós 4, 355  
 Oláh Szilveszter 126  
 Oláh Tibor 280  
 Olcsváy Pál 350  
 Oleastro, Hieronymus ab 628  
 Oliver, Andrew 420, 421  
 Oltványi Ambrus 30, 33, 475  
 Onagy Zoltán 122  
 Ong, Walter Jackson 330  
 Orbán Ágnes 124  
 Orczy Lőrinc 100, 101, 103, 104, 534  
 Ordódy János 490  
 Orff, Carl 224  
 Órigenész 629, 634  
 Orlay Petrich Soma 467  
 Orlovsky Géza 215  
 Orosz Antal 387  
 Orosz István 742  
 Orosz László 740–742  
 Oroszhegyi Szabó Jóna 387  
 Oroszné Katona Anna 126  
 Ortutay András 112, 126  
 Osvát Ernő 618  
 Oswald von Wolkenstein 357  
 Osztovits Szabolcs 118  
 Ottlik Géza 508  
 Ovidius Naso, Publius 38, 42, 43, 168, 169, 171, 178, 256, 346, 690, 728, 729, 731, 732  
  
 Ötvös Péter 698  
 Özkirimli, Umot 516–518, 522, 525  
  
 Pádár Éva 118  
 Pagden, Anthony 313  
 Pagnino, Santes 634  
 Pais Dezső 357  
 Pajkossy Gábor 458, 462  
 Pajor Gáspár 228–230, 440, 682  
 Pajorin Klára 115, 250, 451  
 Palestrina, Giovanni Pierluigi da 22  
 Pálffy János 407  
 Pálffy Lipót 538  
 Pálffy Pál 345  
 Pálfi Albert 398, 404, 405, 407

- Palkó Gábor 510  
 Palladio, Andrea 501  
 Palma, M. 451  
 Pálóczi Horváth Ádám 238, 382, 441, 540  
 Pálóczi László 406  
 Pállya István 225, 735  
 Pándi Pál 434, 436, 439, 440, 503  
 Panella, E. 663  
 Pantóné Naszályi Dóra 113  
 Pápai Páriz Ferenc 214–218, 220–222, 735  
 Papp Erzsébet 364  
 Papp Ferenc 241  
 Papp Júlia 563  
 Papp Zoltán 124, 705  
 Parádi Andrea 111  
 Paróczai Csaba 122  
 Pascal, Blaise 86  
 Paschasius Radbertus 666  
 Pataki Füsüs János 305, 306, 312  
 Pataki Névtelen 112, 349  
 Pataky Dénes 560  
 Patay József 406, 407, 410  
 Patrizi, Francesco 295, 297, 313  
 Paulay Ede 73, 249  
 Pauler Gyula 710  
 Pázmándy család 369, 371  
 Pázmándy Dénes 369–371, 412  
 Pázmándy Géza 370–372  
 Pázmándy Szeréna 371  
 Pázmándy Vilma 371  
 Pázmány Péter 121, 274, 281, 294, 298, 305, 310, 313, 623, 624, 626, 627, 630–632, 634–643, 645–649  
 Peach, Trevor 264  
 Peackey, Paul 518  
 Pearl, Valerie 314  
 Péczeli József 50, 92, 101, 538–541, 546  
 Pécseli Király Imre 257, 276, 277  
 Peignot, Gabriel 344  
 Pekár Gyula 720  
 Pekry Lőrinc 18  
 Pelei Tamás 8  
 Pellicanus, Conradus 634, 635  
 Penke Olga 550, 553, 735  
 Perczel Mór 405, 413  
 Perényi Ferenc 6  
 Perényi Gábor 461  
 Periwál, Sukumar 518  
 Perkins, William 616  
 Pesti Gábor 9, 11  
 Péter Katalin 95, 313  
 Péter László 118, 415, 437, 442  
 Peterdi József 361  
 Péterfy Jenő 244  
 Pétery Kristóf 94  
 Petki János 21  
 Petneki Áron 125  
 Petőfi Sándor 74–76, 78, 83, 118, 186, 250, 325–327, 350, 397–413, 442, 465–467, 471, 474, 502–505, 619, 677, 706, 742  
 Petrarca, Francesco 120, 121, 293, 294, 296, 314  
 Petri György 117, 252, 744, 746, 747  
 Petrichevich Horváth Lázár 599  
 Petrik Géza 738  
 Petró Béla 200  
 Petrovics István 400  
 Petrőczy Éva 115, 122, 126, 224, 437  
 Petrus Comestor 666  
 Pfeiffer Györgyné, özv. 189  
 Phaedrus, Caius Julius 434  
 Phillipson, Nicholas 313  
 Picanyol, Leodegario 226  
 Piccolomini, Aeneas Silvius 349, 350  
 Pico della Mirandola, Giovanni 481  
 Pierius, Christianus 343, 344  
 Pikler Gyula 197  
 Pilinszky János 744, 747  
 Pindaros 431, 435, 437  
 Pintér Jenő 187, 188, 190, 192, 194, 202, 205, 207, 436  
 Pintér Márta Zsuzsanna 225, 733  
 Pinzger Ferenc 375  
 Pircheimerus, Bilibaldus 346  
 Pirmát Antal 111, 120, 270, 699, 700, 702, 731  
 Pisano, Jean-Baptiste 524  
 Piscator, Ludwig Philipp 257, 258, 269  
 Pius, V. pápa 489  
 Pius, VI. pápa 739  
 Platón 603, 604  
 Plautus, Titus Maccius 380, 733  
 Plett, Heinrich F. 263  
 Plinius, Caius Secundus Minor 298, 609  
 Plutarkhosz 8, 379, 559, 603, 605, 609, 645  
 Poch, Georgius 313  
 Pocock, J. G. A. 308, 479, 540  
 Poliziano, Angelo 224  
 Pomogáts Béla 69, 248  
 Ponorí Thewrewk Árpád 437, 441  
 Ponorí Thewrewk Ernil 436  
 Pontano, Giovanni Gioviniano 224  
 Pontmartin, Armand de 237  
 Poór János 95, 101, 540



- Poóts András 726  
Pope, Alexander 48, 52, 473  
Popkin, Richard H. 486  
Porogi András 217, 218, 724  
Porter, Roy 324  
Postell, Guillem 480  
Potyebnya, Alekszandr Afanaszjevics 745  
Pozzo, Andrea 496  
Pozsvai Györgyi 506, 508–510  
Prágai András 270, 303, 304, 310  
Pray György 562, 739  
Praznovszky Mihály 116, 119, 121, 123, 125  
Prepeliczay Sámuel 33  
Prešeren, France 252  
Prévost, Antoine-François abbé 558, 567  
Prónai Antal 225, 226, 553, 554, 563  
Prónay László 537  
Prónay Szilveszter 727  
Propertius, Sextus Aurelius 224  
Prosper Aquitanus 631  
Prosperi, Adriano 313  
Pross, Wolfgang 417  
Proust, Marcel 249  
Pseudo-Longinosz 704, 705  
Ptolemaiosz, Klaudiosz 265, 661, 664  
Pufendorf, Samuel 296, 306, 314  
Pukánszky Béla 230, 232  
Purjesz Lajos 183  
Purkircher, Georg 354, 355  
Pusztai István 657–659, 663  
Pytker János László 29, 35, 36, 38, 41
- Quillier, Patrick 742  
Quintilianus, Marcus Fabius 260, 261, 276, 278  
Quondam, Amedeo 293, 294, 313
- Rába György 187  
Raby, F. J. E. 342  
Rác I. Péter 706  
Rác István 309, 442  
Rác Kálmán 635, 636  
Rác Lajos 95  
Rác Sámuel 101  
Radau, Michael 268  
Ráday Gedeon, id. (1713–1792) 101, 425, 427, 727–729  
Radéczy István 354  
Radnóti Miklós 725  
Radó Antal 52  
Rainaldi, Carlo 501  
Rájnics József 37, 45, 103, 734
- Rák Balázs 111  
Rákai Orsolya 252, 546, 712  
Rákóczi Erzsébet 490  
Rákóczi Ferenc, I. 486, 490, 491  
Rákóczi Ferenc, II. 490  
Rákóczi György, I. erdélyi fejedelem 270, 303, 312–314  
Rákóczi György, II. erdélyi fejedelem 216, 275, 276, 312, 314, 490  
Rákóczi Julianna 490  
Rákóczi Zsigmond 21  
Rákóczy Géza 430, 437, 446, 450  
Rákosi Jenő 81  
Ramus, Petrus 276, 297, 478, 486, 615  
Ransano, Pietro 11  
Ranum, Orest 312  
Rastić, Džono (Junius Restius) 224  
Rát Mátyás 101, 103, 545  
Ráth György 729  
Ráth Károly 219  
Ráth Mór 436  
Ravasz László 717  
Rédey Tivadar 207  
Redmeczi T. János 305  
Regnart, Jakob 116  
Reiner Bertalan 381, 382, 387  
Rényes István 279  
Restás Artilla 272  
Reusner, Nicolaus 355  
Reuß, Roland 421  
Reuter Lajos 126  
Révai Miklós 90, 99, 102, 103, 444, 448, 540, 543  
Révai Sándor 625  
Révay Péter 263, 301, 304–306, 309  
Reviczky Gyula 249, 327  
Reynolds, Sir Joshua 521  
Reynolds, Suzanne 259  
Réz Ádám 280, 609  
Rezek Román 739, 740  
Rhédei Katalin 433  
Rhédey Lajos 712–714  
Rhédey Lajosné Kácsándy Terézia 712–714  
Ribadeneira, Petrus 306  
Richardson, Samuel 560  
Richelieu, Armand-Jean du Plessis hg. 380  
Richter, Ferdinand Tobias 498  
Ricoeur, Paul 317, 332, 532  
T. Ridovics Anna 125  
Riedl Frigyes 327, 725, 726  
Riehm, Ulrich 420  
Rigotti, Francesca 311

- Rilke, Rainer Maria 336  
 Rimay János 108, 110, 112, 120, 265, 269–271, 304, 313, 746  
 Rimbaud, Arthur 326  
 Riquer, Martín de 663, 664, 667, 668  
 Ritoók Emma 618  
 Ritoók Zsigmond 262  
 Ritoókné Szalay Ágnes 120, 272, 354  
 Rivius, Johannes 260  
 Rizzo, S. 453  
 Róbert Zsófia 546  
 Robotos Imre 247, 718  
 Rohonyi Zoltán 243, 439, 440  
 Romhányi Gyula 73  
 Rossi, Paolo 477  
 Rotenburgi János 357  
 Rotenmund, Heinrich Wilhelm 343, 353  
 Rottal János 218  
 Rousseau, Jean-Jacques 508, 515, 530, 537, 538, 548, 743  
 Rubens, Pieter Pauwel 501  
 Rubini László 710  
 Rubinstein, Nicolai 293, 313  
 Rubinyi Mózes 326  
 Rucsics János 218  
 Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár és cseh király, I. R. magyar király 314, 344  
 Rufinus, Aquileiai 661  
 Rumer Gergely 637  
 Rumy Károly György 432  
 Rupertus Tuitiensis 632  
 Russell, James A. 322, 324  
 Ruzsoly József 265, 267  
 Ružička, Vladimír 735
- Sadie, Stanley 341  
 Said, Edward 317, 323  
 Saint-Beuve, Charles-Augustin 601  
 Sajghó Benedek 739  
 Sajnovics János 563  
 Sallustius Crispus, Caius 27, 304, 449, 533  
 Sámbar Mátyás 735  
 Sanchez Sanchez, M. A. 667, 668  
 Sand, George (Aurore Dupin) 239  
 Sandberger, Adolf 351  
 Sándor István 103, 104  
 Sándor Klára 321, 324  
 Sándor Pál 461  
 Sándor, I. orosz cár 467  
 Sándor, Nagy makedón király 299, 559  
 Sántha György 226
- Sárándi József 122  
 S. Sárdi Margit 456  
 Sárkány Anna 118  
 Sárközy Péter 117, 119, 249–252  
 Sáróy Szabó Sámuel 540  
 Sas Péter 716, 719  
 Saussure, Ferdinand de 687  
 Savigny, Carl Friedrich von 320, 323  
 Schaab, Meinhard 480  
 Schank, R. C. 322, 324  
 Schedius Lajos 229, 230, 232, 448, 562  
 Scheible, Heinz 310  
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 388  
 Schelling, K. E. 380  
 Schesaeus, Christianus 9–11, 13–15, 17, 26, 149–151, 153, 154, 181  
 Schiera, Pierangelo 311  
 Schiller, Johann Christoph Friedrich 30–34, 44, 78, 234–236, 337, 704  
 Schilling, Heinz 480  
 Schlegel, August Wilhelm 183  
 Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich 183, 243, 388  
 Schmidt, Sigfried J. 488  
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 477, 481  
 Schneider, Karl Ludwig 417  
 Schoenberger, Cynthia G. 313  
 Schoepf Mérei Auguszt 386  
 Schollius, Johannes 257  
 Schor, Giovanni Paolo 500  
 Schorn, J. 742  
 Schönborner, Georgius 295, 313  
 Schöpflin Aladár 187, 193, 194, 201, 202, 327, 330, 719, 722  
 Schram Ferenc 734  
 Schreiner Orsolya 330  
 Schremmel, Abraham 261  
 Schroeter, Adalbert 347  
 Schuller, Hermann 152  
 Schultz, Ingo 477  
 Schüttelpelz, O. 665, 668  
 Schütz, Alfred 129, 138, 519  
 Schwandtner, Johannes Georgius 555, 562  
 Schwöder Ervin 188, 195, 209–211  
 Scott, Sir Walter 31, 88  
 Scultetus, Abraham 261  
 Sebő József 126  
 Sebők Marcell 313  
 Sedlnitzky, Joseph 458–461  
 Seidel, Johannes 355  
 Selmeczi Anna 123  
 Semsei György 710

- Seneca, Lucius Annaeus 271, 603–606, 608, 609, 616
- Serafin, Fr. W. 150
- Serarius, Nicolaus 635
- Seregélyi Rita 121
- Servet, Miguel 486
- Sgard, Jean 557
- Shaftesbury, Earl of (Anthony Ashley Cooper) 289
- Shakespeare, William 19, 31, 47, 49, 73, 250, 252, 468, 469
- Shawcross, John T. 348
- Shelley, Mary 672
- Sherwood, Peter 119
- Sidney, Sir Philip 115, 119, 353, 355
- Siebmacher, J. 452
- Sík Sándor 739
- Silhon, Jean de 299
- Silius Italicus 20, 21
- Simai Kristóf 735
- Simai Ödön 562
- Simmel, Georg 135, 142
- Simonyi Imre 387
- Sinkó Katalin 563
- Sípos Dávid 719
- Sipos Lajos 118, 183, 185, 187, 197
- Sipőcz Jenő 720
- Siri, Vittorio 299
- Šizgorić, Juraj (Georgius Ssigoreus) 223
- Skaricza Máté 28
- Skinner, Quentin 286, 287, 292, 308, 313, 317, 318, 323, 479, 481, 482, 534
- Ślaski, Jan 115, 119
- Sloane, Thomas O. 263
- Smith, Anthony D. 518, 522, 550
- Soarez, Cyprianus 268, 278, 279
- Socinus, Faustus (Socino) 482, 486
- Soltész Zoltánné 262
- Sólymos László Szilveszter 737
- Sommer, Johann 18
- Somogyvári Erik 124
- Somorjai Ádám 736
- Sophianos, Michael 354
- Sörös Pongrác 734
- Sötér István 50, 325
- Speier, Hans 313
- Spiegel Jeremiás 260
- Spini, Giorgio 291, 313
- Sponer Andor 75–77, 81–83
- Sprunger, Keith L. 615, 616
- Stadter, P. A. 452
- Staengle, Peter 421
- Starobinski, Jean 687, 695
- Statileo János 10
- Staud Géza 225, 498, 500, 732, 735
- Steinbach Ferenc 460
- Stephani, Tobias 263
- Stoll Béla 107–109, 111, 112, 214, 474, 493, 624, 708, 709
- Stolleis, Michael 293, 310, 313
- Stornó Ferenc 496
- Stöckel, Leonhart 735
- Stróbl Alajos 719
- Struyven, Johann Leo (Placentius) 342, 343, 345, 355
- Sturm, Johannes 260, 261, 292, 301
- Sudár Balázs 116
- Sue, Eugène 586
- Sugár István 117
- Sulenius, Guilhelmus 355
- Surányi Anna 111
- Sutovits Árpád 209
- Sütő András 65, 68, 69
- Sylvester János 657, 702
- Szabados György 549, 562
- Szabics Imre 115, 119, 742
- Szabó András 110, 113, 120, 124
- Szabó Csaba 123
- Szabó Dezső 186, 190, 721
- Szabó Ferenc 310
- Szabó G. Zoltán 252, 373, 392, 602
- Szabó György 23
- Szabó Gyula 65
- Szabó István 124
- Szabó János 360
- Szabó Károly 738
- Z. Szabó László 434
- Szabó Lőrinc 86, 186, 248, 332
- Szabó Márton 309, 312
- Szabó Miklós 734
- Szabó T. Attila 709
- Szabó Zsigmond 359
- Szabolcs Imre 109
- Szabolcsi Lajos 596, 597
- Szajbély Mihály 231, 248, 327, 424, 438, 440, 471, 510, 532, 546
- Szokolczay Lajos 69
- Szalai Anna 131, 573, 587, 599
- Szalai Zsuzsanna 272
- Szalánecz János 154
- Szalárdi János 298, 304
- Szalkai László 346

Szállási Árpád 437  
 Szamosközy István 6, 23, 26, 298, 304  
 Szántó (Arator) István 625  
 Szapáry Ferenc 387  
 Szapolyai János magyar király 9, 13  
 Szapphó 431  
 Szász Andrea 151–153  
 Szász Gerő 238  
 Szász Károly 49, 50, 78, 79, 237  
 Szathmári István 114, 562  
 Szauder József 439, 532, 538, 540, 553, 563  
 Szauder Mária (Szauder Józsefné) 537  
 Széchényi Ferenc 434  
 Széchenyi István 239, 407, 461, 471–473, 597, 740, 741  
 Széchy Mária 727  
 Szécsi Gábor 330  
 Szegedy-Maszák Mihály 57, 58, 239, 242–244, 332, 333, 439, 600, 678  
 Szegfi Mór 586, 587  
 Székely András 737  
 Székely Ferenc 8, 9, 14  
 Székely János 65  
 Szekfü Gyula 149, 150, 487  
 Széles Csongor 338  
 Széles Klára 69, 328, 333  
 Szeles Lajos 405, 409  
 Szelestei N. László 358, 556, 740  
 Szemere Bertalan 410  
 Szemere Pál 39, 367, 390–394, 445  
 Szenci Molnár Albert 277, 297, 314, 481, 623–625, 630, 635  
 Szendrey Júlia 401, 502  
 Szentés Mózes 709, 711  
 Szentgyörgyi József 382  
 Szentjakabi Lázár 737, 738  
 Szentjóni Szabó László 543  
 Szentmarjay Ferenc 538  
 Szentmártoni Szabó Géza 107, 110, 112, 114–117, 120–122, 124–127, 152, 153, 214, 341, 357  
 Szentpéteri Márton 486  
 Szepesi Attila 122  
 Szepesi György 113  
 Szepesi Pál 222  
 Szepesiné Simon Éva 187  
 Széplaki György 116  
 Szepsi Csombor Márton 603, 606, 607, 616  
 Szerb Antal 508, 558, 600–602, 604, 607–610, 614, 725  
 Szidor Ferenc 412  
 Szigethy Gyula Mihály 735  
 Szigeti Csaba 119  
 Szigeti József 308  
 Szigetvári István 736  
 Szigligeti Ede 73, 587  
 Szijj Jolán 113  
 Szilágyi András 120, 498  
 Szilágyi Domokos 65  
 Szilágyi Ferenc 359, 538, 543  
 Szilágyi Márton 228–233, 386, 440, 510, 546, 557, 678, 682, 691  
 Szilasi Klára 735  
 Szilasi László 117, 244, 259, 282, 283, 316, 320, 698  
 Szilasy János 48  
 Szili József 248, 327, 331  
 Szily Kálmán 573  
 Szinyei Gerzson 442  
 Szinnyi József 94, 107, 366, 436, 439, 442, 446, 457, 490, 538, 556, 596  
 Szirák Péter 475  
 Szirtes, George 119  
 Szivák J. Iván 735  
 Szokoly Miklós 304  
 Szontagh Gusztáv 45, 48  
 Szorsa Mihály 490  
 Szoszna Demeter György 708  
 Szőnyi György Endre 115, 119, 354  
 Szőnyi Nagy István 615  
 Szörényi László 117, 124, 248–252, 437, 443, 550, 553, 565, 602, 680  
 Szúdy Elemér 187, 193, 194, 201  
 Szunyogh Szabolcs 116  
 Szuromi Lajos 311, 434  
 Szűcs János 724  
 Szűcs Jenő 515, 519, 521, 523–525, 542, 544, 546, 548  
 Szvorényi József 393  
 Tabajdi Lídia 364  
 Tábor Ádám 122  
 Tacitus, Publius Cornelius 37, 309  
 Takács Béla 712  
 Takáts József 313, 316, 522, 534, 535, 539, 540, 542, 678  
 Takáts Sándor 225, 459, 462, 735  
 Takáts Tibor 123  
 Talon, Omer (Audomarus Talaeus) 258  
 Tamás Attila 438, 519, 533  
 Tamás Ferenc 118  
 Tamás, Aquinói Szent 645, 657, 660, 664, 666  
 Tamási Áron 716, 718–720

Táncz Menyhért 734  
 Táncsics Mihály 406  
 Tandori Dezső 123  
 Tar Sándor 111  
 Tarcali Bogdány Péter 280  
 Tari György 452, 454, 455  
 Tarjányi Eszter 375, 382, 383, 387  
 Tamai Andor 90, 125, 221, 228, 263, 313, 314, 469,  
 474, 513, 532, 534, 536, 542, 703, 731  
 Tarnóc Márton 312, 314  
 Tarnóczy István 251  
 Tarnói László 232–236  
 Tartler, Markus 152, 153  
 Tasso, Torquato 291  
 Taurinus, Stephanus 6, 9  
 Taxner-Tóth Ernő 440  
 Taylor, Charles 516, 521, 525  
 Taylor, Thomas 617  
 Téglás János 183–185, 189, 194  
 Téglásy Imre 256, 264  
 Telegdi János 452–454  
 Telegdi Kata 699  
 Teleki Jánosné 303  
 Teleki József 541  
 Teleki László 504  
 Teleki Mihály, id. (1631–1634 k.–1690) 216, 217,  
 222, 303, 307  
 Temesvári Pelbárt 638  
 Terentius Afer, Publius 734  
 Terhes Sámuel 432, 442, 446  
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 606  
 Tesauo, Emmanuele 648  
 Thaisz András 441, 443  
 Thaly Kálmán 214, 215  
 Theodorus Mopsuestenus 630  
 Theokritosz 701  
 Theophülaktosz, Akhriszi 629, 666  
 Thimár Attila 90, 125, 476  
 Thomasius, Christian 296, 314  
 Thomasius, Jacob 476  
 Thomka Beáta 312, 532  
 Thököly Imre 218, 221, 310  
 Thurn, Hans Peter 142  
 Thury Etele 220, 221  
 Thurzó György 260  
 Thurzó Imre 260, 263  
 Thurzó Zsigmond 6, 27  
 Tiberius római császár 609  
 Tibullus, Albius 435  
 Tímár Ágnes 362  
 Tímár Árpád 619  
 Timár Kálmán 658, 659, 734  
 Tinódi Sebestyén 13, 109  
 Tinyanov, Jurij 745  
 Tischler Antal 560  
 Tóbiás Áron 117, 126  
 Todorov, Tzvetan 487  
 Toland, John 526  
 Toldy (Schedel) Ferenc 29–46, 48–55, 228, 248,  
 249, 433, 435, 436, 449, 450, 469, 599, 698,  
 701, 705, 725, 726  
 Tolnai Gábor 625  
 Tolnai Vilmos 352  
 Tones Gusztáv 433, 436  
 Tordai Saláthiel 6  
 Tordai Vilmos 375  
 Tordai Zádor 612  
 Torday Sámuel 104  
 Tortarolo, Eduardo 314  
 Tostado Ribera, Alfonso (Abulensis) 628  
 Tótfalusi Kis Miklós 483  
 Tóth András 436  
 Tóth Anna Sára 724  
 Tóth Béla 387  
 Tóth Dezső 503, 703, 705  
 Tóth Endre 567  
 Tóth Éva 123  
 Tóth István 3, 124  
 Tóth János Aldemár 737  
 Tóth Lídia 360, 361  
 Tóth Orsolya 272  
 Tóth Péter 657, 736  
 Tóth Réka 417, 418, 425  
 Tóth Sándor 117, 438  
 Tóth Szilvia 272  
 Tóth Tünde 108, 111, 114, 115, 422, 428  
 Tóth Zsombor 600, 601  
 Törő Györgyi 503  
 Török Aurél 116  
 Török János 154, 155, 157, 171, 172, 175, 178, 180  
 Török Lajos 538  
 Török Sophie 86, 184–186, 188  
 Tözsér Árpád 111  
 Trattner János Tamás 383, 424, 431, 435, 441–443  
 Trautsch, Joseph 151–153  
 Tremellius, Immanuel 634, 635  
 Trencsényi-Waldapfel Imre 437, 442, 725  
 Trevor-Roper, H. R. 478  
 Trilling, Lionel 323, 324  
 Tuck, Richard 308, 314  
 Turczi István 123  
 Turi László 95, 422, 428

- Turnbull, G. H. 478  
 Turner, Terence 521  
 Turóczi-Trostler József 263, 606, 610, 678, 679,  
 684, 725  
 Tusor Péter 113  
 Tüskés Gábor 95, 250, 251, 487, 494, 567  
 Tűz Tamás 739  
 Tverdota György 248–250, 252  
  
 Ueding, Gert 267  
 Ugocsa Mária 367  
 Uhländ, Ludwig 236  
 Újfalvi Anderkő Imre 255, 266  
 Újváry Gábor 460  
 Ullmann, Berthold Louis 452  
 Uncius, Leonhardus 27  
 Ungnád Lajos 353  
 Ungvárnémeti Tóth László 430–438, 441–450  
 Urbán Aladár 397, 411  
 Z. Urbán Aladár 116  
 Utyeszenics (Martinuzzi) György (Fráter György) 5,  
 9, 12–14  
  
 Váczy János 230, 430, 435, 440, 441, 445, 447  
 Vadai István 108, 111, 117  
 Vadas Ferenc 188  
 Vadász Sándor 465, 524  
 Vaderna József 123  
 Vadnay Károly 328  
 Vágner Edina 111  
 Vahot Imre (Vachot) 573, 587, 596  
 Vajda János 325–330, 332–334, 336, 338–340  
 Vajda Péter 504  
 Vajda Sámuel 737–739  
 Vajdinger Gyula 190, 191, 205, 208, 209, 211–213  
 Valaczka András 118  
 Valerius Maximus 657  
 Valerius, David 485  
 Váli Béla 736  
 Ványi Ferenc 436  
 Váradi Péter 6  
 Váradi Szabolcs 119  
 Várady Zsigmondné 86  
 Várday Ferenc 6–10  
 Varga Andrea 724  
 Varga Imre 107, 214, 216, 217, 221, 225, 710, 733,  
 734, 736  
 Varga János 397  
 Varga Katalin 434  
 Varga László 736  
 S. Varga Pál 237–239, 325, 333, 519, 520, 529, 531  
  
 Varga Péter 71  
 Vargha Balázs 359, 437  
 Vargha Gyula 78  
 Varjas Béla 314  
 Varjú Elemér 436  
 R. Várkonyi Ágnes 218, 219, 724–726  
 Várkonyi Nándor 325  
 Váró Ferenc 78  
 Varotti, Carlo 314  
 Vas Gereben (Radákovics József) 237  
 Vas György 364  
 Vas István 348  
 P. Vásárhelyi Judit 108, 110, 314, 623, 625, 626,  
 634  
 Vasoli, Cesare 451, 477, 481  
 Vass József 185  
 Vasvári Pál 400, 743  
 Vatablus, Franciscus 634  
 Vay Sarolta 382  
 Vazul, Nagy Szent (Basilus Magnus) 262  
 Vécsey Miklós 462  
 Veenman, René 346  
 Velstein, Heinrich 295, 314  
 Vendel-Mohay Lajosné 188  
 Verancsics Antal 9–13  
 Verancsics Faustus 116  
 Verde, A. F. 451  
 Veres András 63, 249, 251  
 Vergilius Maro, Publius 37, 50, 52, 87, 169, 177,  
 178, 259, 384, 556, 557, 559, 570, 699–701,  
 728, 729  
 Verino, Ugolino 451, 453  
 Vernon, James 517  
 Verseghy Ferenc 74, 448, 492, 541  
 Vespucci, Giorgio Antonio 452, 453  
 Vetési János 12, 312  
 Vico, Giambattista 289, 309  
 Viegas, Blaise 632  
 Víggh Éva 308  
 Vilá Palá, Claudio 226  
 Villanueva, J. 669  
 Villey, Pierre 280  
 Vince, Ferreri Szent (Vincentius Ferrer) 659–661,  
 663–669  
 Vincze Dezső 123  
 Virág Benedek 441, 535, 543, 742  
 Virágh László 127, 341  
 Viroli, Maurizio 291, 293, 306, 314  
 Vita Zsigmond 733  
 Vitéz János 4, 6, 452, 453  
 Vitkovics Mihály 232

- Vitnyédy István 217, 218, 222, 305, 306  
 Vocelka, Karl 314  
 Voetius, Gisbert 476  
 Voigt Vilmos 437  
 Voinescu, Alice 609, 610  
 Wolf György 666  
 Voltaire, François-Marie Arouet 558, 571, 735, 743  
 Vossius, Johann Gerhard 259  
 Vovelle, Michel 521  
 Völgyesi Ferenc 374–378  
 Völgyesi Orsolya 250, 462, 463  
 Vörös Imre 524, 545  
 Vörösmarty Mihály 52, 74, 183, 248–252, 327, 333, 367, 412, 413, 436, 439, 522, 531, 550, 572, 670, 671, 673–680, 683–685, 689, 691, 693, 695, 696, 698–706  
 Vratović, Vladimir 223  
 Vukovich Sebő 407  
 Vyverberg, Henry 545
- Waczulik Margit 353  
 Waldapfel József 438, 678, 679  
 Walter János 344  
 Walther, Hans 661  
 Weber, Max 607, 608  
 Webster, Charles 478  
 Weingarten, Rüdiger 418  
 Wellbery, David E. 688  
 Wellek, René 325, 334  
 Wellington, Arthur Wellesley, duke of 336  
 Weöres Sándor 433, 434, 436, 438, 442, 443, 744, 747  
 Werbőczy István 266, 267  
 Werthes, Friedrich August Clemens 734  
 Wesselényi Ferenc 125, 217–222, 491, 710  
 Wesselényi Miklós 239, 461–463  
 Wessely Anna 323  
 Weszprémi István 541  
 Whelan, Kevin 521  
 Wieland, Christoph Martin 541, 560, 567  
 Wilhelm, Raymund 314  
 Wilson, Thomas 273  
 Winckelmann, Johann 704  
 Wind, Edgar 690  
 V. Windisch Éva 603, 729  
 Windisch, Karl Gottlieb von 229, 232
- Wingert, Bernd 420  
 Wirkner Lajos 460  
 Wittgenstein, Ludwig 479  
 Wittman Tibor 314  
 Wittstock, Joachim 151–153  
 Wolfart, K. C. 378, 383, 386  
 Wollenberg, Friedrich Wilhelm 418  
 Wolphardus, Adrianus 6–9, 11  
 Wolphardus, Hilarius 8  
 Wolphius János 345  
 Worden, Blair 314  
 Worowska, Tereza 119  
 Worpitz, Georgius 261
- Xenophón 262
- Yates, Frances A. 477  
 Young, K. 668
- Zacharias Chrysopolitanus 666  
 Zamponi, S. 453  
 Zedler, Johann Heinrich 476  
 Zedwitz, Heinrich Ferdinand von 235  
 Zeller, Hans 416  
 Zemplényi Ferenc 114, 314, 357  
 Zentai Mária 524, 670, 679–683, 698, 701  
 Zentai Violetta 313  
 Zichy György 216  
 Zichy Károly 541  
 Zlinszky János 314  
 Zoltai Lajos 359  
 Zoltán János 407, 408, 410  
 Zoványi Jenő 637  
 Zöllner, Erich 314  
 Zrínyi Ilona 218  
 Zrínyi Miklós (1620–1664) 112, 113, 214–222, 297, 299, 305–307, 309, 312, 699, 700, 725, 727–729  
 Zrínyi Péter 222  
 Zucconello, Hippolito 27
- Zsámboky János (Johannes Sambucus) 11, 354, 355  
 Zsibói Béla 126  
 Zsidi János 734  
 Zsigmond (Luxemburgi) német-római császár, magyar király 357  
 Zsigmond Ferenc 562





A folyóirat megjelenését támogatja



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG  
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója  
Szedte és tördelte a szerkesztőség  
Budapest, 2001

Borítóterv: Szentes Éva  
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte  
Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)  
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó  
Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20.,  
tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a ki-  
adó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.  
Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjaiban (1023 Buda-  
pest, Margit u. 1., tel.: 212-0214; Kis Magiszter Könyvesbolt, 1053 Budapest,  
Magyar u. 40., tel.: 327-7796).

Egy szám ára: 600 Ft  
Előfizetési díj a 2001. évi számokra: 3600 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó



## SOMMAIRE

<i>Debreczeni, Attila</i> : Nation et identité dans la deuxième moitié du 18 <sup>e</sup> siècle.....	513
<i>Penke, Olga</i> : Le genre du roman dans l' <i>Etelka</i> de András Dugonics.....	553
<i>Szalai, Anna</i> : Personnages juifs dans les œuvres de Ignác Nagy.....	573
<b>Bulletin</b>	
<i>Tóth, Zsombor</i> : Montaigne et Miklós Bethlen (?): un moraliste « tout nud » habillé à la hongroise.....	600
<i>Földes, Györgyi</i> : La réception d'Endre Ady dans l'œuvre critique de Georg Lukács, comme un aspect de son aversion à l'impressionnisme.....	618
<b>Atelier</b>	
<i>P. Vásárhelyi, Judit</i> : L'étude de György Káldi qui accompagne sa traduction du Bible	623
<i>Hargitai, Andrea</i> : Les compilations des textes de Péter Pázmány dans les sermons de Didák Kelemen.....	638
<b>Textologie</b>	
<i>Tóth, Péter</i> : La rivalisation des apôtres. Aux sources d'un codex du début du 16 <sup>e</sup> siècle.....	657
<b>Analyse</b> (Mihály Vörösmarty : <i>A Rom – Le Dieu Ruine</i> )	
<i>Zentai, Mária</i> : Des pistes et des ruines.....	670
<i>Szilágyi, Márton</i> : « ...dorénavant, rien de plus ».....	678
<i>Mesterházy, Balázs</i> : « Voir le logis de la lumière en ruines ».....	685
<i>Szilasi, László</i> : Les problèmes de la notion 'sublime' dans l'épopée de Vörösmarty	698
<b>Documents</b>	
<i>Hubert, Iláikó</i> : Les copies de chants populaires dans la note théologique d'Athanáz Kánya (1743).....	707
<i>Rákai, Orsolya</i> : La description de l'enterrement de Mme Rhédey née Terézia Kácsándy.....	712
<i>Sas, Péter</i> : Le visage inconnu de Miklós Bánffy (Éléments permettant de mieux connaître l'œuvre).....	716
<b>Revue</b>	
Gyöngyösi, István : Márssal társolkodó Murányi Vénus ; Porábúl megéledett fönix (La Vénus de Murány se ralliant à Mars ; Le Phénix qui renaquit de sa cendre) ( <i>Nagy, Levente</i> ).....	724
A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században (Le théâtre scolaire, populaire et professionnel en Hongrie aux 17 <sup>e</sup> –18 <sup>e</sup> siècles. Bibliographie) ( <i>Varga, Imre</i> ).....	732
Pannonhalmi Füzetek (Cahiers de Pannonhalma) ( <i>Szelestei N., László</i> ).....	736
Orosz, László : A niklai remete és a kecskeméti fiskális. Tanulmányok Berzsenyiről és Katonáról (Études sur Dániel Berzsenyi et József Katona) ( <i>Kerényi, Ferenc</i> )....	740
Jules Michelet : Leçons au Collège de France 1847 ( <i>Fenyő, István</i> ).....	742
Horváth, Kornélia : Tühegyen (Épinglé. Interprétations de quelques poésies lyriques hongroises de la modernité tardive) ( <i>Finta, Gábor</i> ).....	744

„»...az idegen vagy Magyarra lessz köztünk, vagy éhhe hal-el...«”

„Hiszen nem egészen világos, hogyan is kell beszélni a szerelemlről.”

„»A’ többek között a’ végre hozták-bé Hazánkba az Emberi Nemzetnek ama’ seprejét, a’ Svábságot, hogy Népünket [...] (a’ mint a’ Szomszédok mondani szokták) erköltséinek durvaságából ki-vetkeztesse!! – – Lehet-e egy szabad-érzésű Hazafinak [...] bosszontására nagyobbat gondolni?«”

„»Megnedvesítetted már a gyapjút, hogy többet nyomjon? [...] Kevertél a kávé közé kavicsot? [...] Adtál ki likas huszast? [...] Kiszedted a zálogba kapott gyűrűből a gyémántokat? [...] Kevertél a paprikába téglaport? [...] Jól van, jer hát a zsinagógába.«”

„Az önnön kivetülő tudattartalmaival birkózó hős a pszichiátria felől értelmezhető.”

„...rendkívül erős képi és logikai figurációkban fenomenalizálódik a fenomenalitás elpusztítása és értelmeződik a nyelvi működtethetlenség.”

„»...szemtelen kétértelműségeket váltogattak egymással közelemben, melyek arczomba szökteték minden véretem, ámbár gyakran teljes jelentésöket nem is érthetém.«”

„Hiszen nem egészen világos, hogyan is kell beszélni a szerelemlről.”

„»Légy nyugott Enikő, el voltam szánva halálra  
S halni kívánatosabb, mint élni örömtelen, ámde  
Éretted fogok élni.«”

„...kút (mint a víz mozgása, a szabad kiáradás akadályozásának eleme), a gyümölcsfák kutat körülölelő elhelyezkedése, a gömbölyítettség képzeteit keltő »kised bokrok« stb.: ...”

„...ilyen Tihamér ismétlődő jelenete Enikővel.”

„Hiszen nem egészen világos, hogyan is kell beszélni a szerelemlről.”